

Reformáció Öröksége

3/1

Reformáció Öröksége

Sorozatszerkesztők:

Ablonczy Bálint – Csorba Dávid – Kiss Réka – Lányi Gábor

REFORMÁCIÓ ÖRÖKSÉGE

3/1

HAGYOMÁNY IDENTITÁS TÖRTÉNELEM 2019

Szerkesztők:

Kiss Réka – Lányi Gábor

Károli Gáspár Református Egyetem
Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye
• Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet
Budapest, 2020

Kiadó: Károli Gáspár Református Egyetem
KRE ETKI RÖM – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet

Felelős kiadó: Hanula Gergely
Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060; Fax: 455-9062

*A kötet a 2019. október 21–22-én a Károli Gáspár Református Egyeteme
Hittudományi Karán megrendezett
„Hagyomány – Identitás – Történelem” 2019 című
egyháztörténeti konferencia tanulmányra bővített előadásait tartalmazza.*

© Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom
Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, 2020

© Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar
Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020

© Szerzők, szerkesztők, 2020

Szaklektorok

Békési Sándor (*Dordrecht után*)
Csorba Dávid (*Lelkészi műveltség a 17–19. században*)
Homicskó Árpád (*Jog – a hit és tudomány mérlegén*)
Lányi Gábor (*Vita ecclesiae*)

Nyelvi lektorok

Mester Gyula, Mester–Varga Mónika

Idegennyelvi lektor

dr. Gaál Izabella

Grafika

Asztalos József

Technikai szerkesztő

Hermán Zsuzsanna

Készült a Pátria Nyomda Zrt.-ben

ISBN 978-615-5961-36-6

ISSN 2676-9824

TARTALOM

I. kötet

LECTORI SALUTEM	9
ELŐSZÓ	11

Lelkészi műveltség a 17–19. században

BUZOGÁNY DEZSŐ	
Kálvin-nyomok Szegedi <i>Locijában</i>	15
CSORBA DÁVID	
Szathmárnémethi Mihály kolozsvári esperes könyves műveltsége ...	55
GUDOR KUND BOTOND	
A Gyulafehérvári Református Egyházmegye vagyonszétírása (1754) mint a református identitás értékes kordokumentuma	71
HEGYI ÁDÁM	
Esperesek műveltsége és életmódja a Békési Református Egyházmegyében (1686) 1712 és 1774 között	103
KOLUMBÁN VILMOS JÓZSEF	
A tanítók életkörülményei a 17–18. századi Erdélyben	119
OLÁH RÓBERT	
Melius Juhász Péter imádságai	139
ŐSZ SÁNDOR ELŐD	
A Farcádi Református Egyházközség <i>Váradi Bibliája</i> avagy Bartók Sándor etédi lelkipásztor könyves műveltsége	163
SIPOS GÁBOR	
Erdélyi református lelkészek iskolái és könyvei a 18. században	177

SZABADI ISTVÁN	
„E világ ő néki is ellensége, mint nekem volt”. Zoványi György töprengései a püspöki hivatásról	189
SZABÓ ELŐD	
„A nép olyan, amilyenek a papjai”. Lelkészi élet a 17–18. században a Dunántúli Egyházkerületben	199
SZATMÁRI JUDIT	
Báthori Gábor református szuperintendens. A református tudós prédikátor mintaképe	207
TÓTH GERGELY	
A „tisza hitű” Szent István és a „görög térítés”. Kocsi Csergő János történelemszemlélete	221

Dordrecht után

SZABÓ ANDRÁS	
A magyarországi és erdélyi reformátusok a dordrehti zsinat évében ..	235
PETRÓCZI ÉVA	
„Krisztus vére által ötvöződtünk össze”. Néhány tollvonás a XVIII. századi magyar–holland kapcsolattörténethez	245
SZŰCS FERENC	
A szabadakarat teológiatörténeti érvényesítése a nyugati individualizmus és önrendelkezési jog végletei felé vezető úton	255
PETHŐ SÁNDOR	
A háború megjelenítése Shakespeare <i>Troilus és Cressida</i> című drámájában	263

Jog – a hit és a tudomány mérlegén

HOMICSKÓ ÁRPÁD OLIVÉR	
A református jogi felsőoktatás bemutatása a kecskeméti Református jogakadémián keresztül (1875–1949)	285
CZIBERE KÁROLY	
A szociális szabályozás hatása az egyházak szociális intézményrendszerére	305

DOMOKOS ANDREA	
A református egyház szerepe a bűnelkövetők reintegrációjában	325
SZABÓ ZSOLT	
A keresztény szabadság és a kereszténydemokrácia mai értelmezési lehetőségei	337
<i>Vita Ecclesiae</i>	
CZEGLÉDI SÁNDOR	
„Mit üzenjek egykori iskolámba?” Református iskolák az egykori diákok emlékei tükrében kb. 1770 és 1945 között	351
LUKÁCS OLGA	
A püspöki successio és a patrónusi jog kérdése az erdélyi református egyházban a 18–19. században	365
PÉTER ISTVÁN	
A regáti magyarok identitásának 19. századi apostola: Koós Ferenc	375
MAKKAI BÉLA	
Felekezeti és nemzeti identitásapolás a szlavóniai és fumei református–evangélikus misszióegyházakban (1868–1918)	395
MOLNÁR SÁNDOR KÁROLY	
Ravasz László <i>Emlékezéseim</i> című írása és <i>Pro memoria</i> típusú feljegyzései	411
SZŐCSNÉ GAZDA ENIKŐ	
Egyház és háziipar	423
PÜSÖK SAROLTA	
A lelkészfeleségek szolgálatának színváltásai különös tekintettel az utóbbi száz esztendőre	437
SIBA BALÁZS	
Metamodern egyetem? A keresztyén világszemlélet lehetséges helye a tudományegyetemen	455
Kötetünk szerzői	467

LECTORI SALUTEM!

2017 telén fogalmazódott meg egyháztörténettel foglalkozó kollégák baráti beszélgetéseinek nyomán az a gondolat, hogy a különböző műhelyekben, eltérő intézményi és állami keretek között kutató, a magyar református egyház történetével foglalkozó történészeink, levéltárosaink, muzeológusaink számára a találkozásnak, a kötetlen tudományos tapasztalat- és eszmecserének inspiráló fórumot biztosítsunk. Ebből az elgondolásból született a *Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT konferenciák* éves sorozatának ötlete. Első tudományos tanácskozásunkra 2018. október 25–26-án a KRE HTK Ráday utcai épületében került sor. Az ott elhangzott előadások alapján készült kötetet pedig már egy évvel később, 2019-ben a második HIT-konferencia keretei között tartott könyvbemutatón ünnepelhattük, a teológiának átmeneti otthont adó Csapaki utcai épületben.

Jelen kiadvány ezen a második, immár hagyományteremtő igénnyel megszervezett konferencián elhangzott előadások szerkesztett szövegeit tartalmazza. A szervezők a magyar református egyháztörténetről való közös gondolkodás kereteit tágan értelmezve, interdiszciplináris igénnyel várták mindazon kutatók jelentkezését, akik a magyar református identitást meghatározó és alakító hittani, történeti és kulturális jelenségeket, a magyar reformátusság évszázadokon keresztül formálódó és változó hagyományrendszerét, kulturális, közéleti jelenlétét, szerepvállalását történeti összefüggésekben vizsgálják és értelmezik. Konferenciánkra éppen ezért nemcsak egyháztörténészeket vártunk, hanem fórumot kívántuk biztosítani olyan eltérő szemléletű és kérdésfelvetésű kutatóknak, akik a politikatörténet, társadalomtörténet, művelődéstörténet, irodalomtörténet, kulturális antropológia, stb. irányából közelítve vizsgálják a magyar reformátusság változó szerepét és helyét.

Ugyanakkor örömről szólt, hogy konferenciafelhívásunk a magyar református egyház történetében fontos évfordulós megemlékezések fórumaként is szolgált, illetve felhívásunkra önálló szekciók is jelentkeztek, ami fontos lenyomata a sokrétű szakmai kapcsolattartásnak, az intenzív tudományos

párbeszédnek. Így Békési Sándor szervezésében önálló szekció foglalkozott a dordrechtli zsinat magyarországi hatástörténetével, míg az Ablonczy Bálint vezette szekció azt a kérdést járta körbe, hogy a trianoni békediktátum milyen kihívások elé állította az elszakított református egyházrészeket és az utódállamokba került református közösségeket. Önálló szekció foglalkozott a református lelkészi műveltség 17–19. századi alakulásával, melyet Csorba Dávid fogott össze. A KRE és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága közös kutatási programjában részt vevő előadók esettanulmányokon keresztül arra keresték választ, hogy milyen egyéni és közösségi stratégiák alakították az egyházi-vallási magatartásformákat a kommunista diktatúra évtizedeiben, s miként reagált ezekre a hatalom. A tudományágak közötti párbeszéd fontos gesztusaként Homicskó Árpád szervezésében a KRE Állam- és Jogtudományi Kara önálló szekcióval jelentkezett, ami a „Jog – a hit és tudomány mérlegén” címet kapta.

A párhuzamosan zajló szekciók iránti folyamatos érdeklődés ezúttal is visszaigazolta a szervezők feltételezését, hogy érdemes fórumot biztosítani a magyar reformátusság közel fél évezredes történetéről, a reformáció örökségéről, a magyar reformátusság sokrétű társadalmi, kulturális, közéleti jelenlétéről, a református identitás sajátos történeti és kulturális összetevőinek komplex kérdésköreiről, református közelmúltunk feltáratlan kérdéseiről, értelmezési lehetőségeiről folytatott, a társtudományok képviselőit is megszólító és az érdeklődő közönséget is bevonó tudományos eszmecsere, vitára.

Ennek az eszmecserenek a gyümölcse jelen kötetünk is, amely példázza azt a sokszínűség ellenére is fennálló egységet, amely azok sajátja, akik már felismerték, hogy „a jelen sokkal tartozik a múltnak, s ha ezt a tartozást ki nem egyenlíti, a jövőtől sem követelhet.” (Jókai Anna)

a szerkesztők nevében, Kiss Réka

SOLI DEO GLORIA

ELŐSZÓ

Hagyományaink nemcsak anyagukkal határoznak meg minket, nemcsak tárgyát adnak történeti érdeklődésünknek, hanem azokat az utakat is kijelölik, amelyeken örökségünket megismerhetjük. Éppen ezért kiemelkedően fontosak azok a törekvések, amelyek elég bátrak ezen utak formálására is. Így üdvözlöm a HIT konferenciának azt az egyháztörténet-írás módszertanára irányuló törekvését, hogy e széles szakmai közönségre támaszkodva saját kezébe kívánja venni ennek formálását. Az elhatározás mindkét elme fontos. A sokféleség befogadása és az adottságok formálásának bátorsága. A majd nyolcvan előadó a protestáns egyháztörténet területén azt jelzi, hogy sokan felismerték e kezdeményezés fontosságát, és készek részt vállalni benne.

A széttagoltságot – nemcsak Trianon miatt – súlyos örökségként hordozzuk magunkban. Farizeusi identitásunk sajnos gyakran idézi ama régi hálálkodó szavakat: „nem vagyok olyan, mint az”. És aki a világ jelenségeit mérlegre téve „elválaszt” (hiszen ezt jelenti a szó), az maga sem vonhatja ki magát ez alól, ő is elválik az általa megosztott világtól. Megosztottságunk, vallási és más közösségeink széthullása, a generációk elszakadása, a családok elszakadása, a társadalom rétegeinek elszakadása az a közeg, ahol most a közös munka mégis ennyi embert összekapcsol. A munka közösségformáló ereje, mint már-már elfeledett vendég jelenik meg a szakmai eredményeket bemutató előadások és az azokat követő beszélgetések közegében, és ez a tapasztalat határozza meg a résztvevők jelenlétét is. Nem a hely alkalmassága, nem pusztán az előadók szakmai hozzáértése, nemcsak a szekciók és témák változatossága, hanem ez a „köz”, az embert munkára indító Lélek e kedves ajándéka határozta meg e konferencia két napját.

Nekem a történelem történetmondás. Minden meghatározó találkozásom – mondom a szakmán kívülről, de klasszika filológusként mégsem egészen idegenül –, minden meghatározó találkozásom vele egy mesélő személyén ke-

resztül történt. Régésztáborok vidám, nagyotmondó mesélői, nagy öreg tanáraink letűnt időket felidéző anekdotái és az adatokat élettel körítő megjegyzései barátságokról vagy éppen feszült viszonyokról, arcokat rajzolt meg, amelyeket soha nem láttam, és amelyek mégis ismerőssé lettek.

Ezért is örülök, hogy a Károli Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézete Reformáció Öröksége Műhelyének és a Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézetének szervezésében megszülető konferenciának félig-meddig házigazdája lettem. Mert egyszersmind vendége lehetek mindazon kollégának, aki bepillantást enged munkájába, aki most tovább mesél régi történeteket, emlékezik és emlékeztet. És szinte minden résztvevő így van itt, előadóként és hallgatóként, vendégként mások otthonos témáiban, és vendégül látva minket a sajátjukban. Ennek a közös munkának a lenyomata ez a kötet. Nemcsak a munkának, de annak is, ami közös.

Budapest, 2020 októbere

Hanula Gergely

Lelkészi műveltség a 17–19. században

KÁLVIN-NYOMOK SZEGEDI LOCIJÁBAN

Buzogány Dezső

A HIT 2019 nevű budapesti egyháztörténeti konferencián általában szóltam Szegedi forrásairól. Amikor sorozatos sürgetésekre végre belekezdtem a szabadon előadott anyag leírásába, rögtön világossá vált, hogy az előadást csak azzal a kockázattal lehet néhány oldalban összefoglalni, hogy csak a felszín fogja karcolni, hiszen az anyag óriási. Ezért leszűkítettem a Kálvin-hatás kimutatására. Ezzel két legyet is ütök egy csapással. Alább tehát Kálvin közvetlen hatásának néhány jele következik.

A Szegedit ért teológiai hatások szétszalazását Kathona Géza végezte el csodálni való türelemmel és hozzáértéssel. Minderről meggyőződhetünk, ha elolvassuk hatalmas tanulmányát a *Studia et Acta Ecclesiastica* 3. kötetében. Ő nyolc alapvető reformátori munka hatását követi nyomon Szegedi *Locj*ában, és tematikus bontásban közli kutatása eredményeit. Megállapításai máig megállják a helyüket. Való igaz, Szegedire igen erőteljesen hatott Musculus, bár nem elhanyagolható a többi reformátor hatása sem. Ami alább következik szerény finomhangolás, és hozzájárulás a Szegedi teológiáját vizsgáló, nem túl bő szakirodalomhoz, de ugyanakkor a Kálvin-hatást kutató egyháztörténészek eddigi kutatási eredményeihez is. Nyilván Kathona Géza megállapításait nem írom felül, csupán csak jobban kiemelem Kálvinnak a Szegedire tett közvetlen hatását. Ez esetben a közvetlen kifejezés hangsúlyos, mert Kathona Géza több helyen is azt emlegeti tanulmányában, hogy Kálvin teológiája csak közvetve, Musculus és mások munkáin keresztül jutott el Szegedihez. Nos az alább következő kimutatás egyértelműen igazolja, hogy Szegedit közvetlenül is érte Kálvin hatása (ugyanakkor ráirányítja a figyelmet Szegedi elkobzott könyvtára lehetséges darabjaira is). Kathona Géza alaposan kimutatja a *Genfi Káté* hatását az Úri imádságról készült Szegedi-féle táblázatokra,¹

¹ Kathona Géza: Svájci teológiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben, in Bartha Tibor (szerk.): *Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből*, Budapest, MRE, 1973 (*Studia et Acta Ecclesiastica*, 3), 66–67.

ezért ezzel én nem foglalkozom, legfeljebb pontosítom itt-ott. Egyébként ez az egyetlen hely, ahol Kathona Géza Kálvin közvetlen hatását mutatja ki, szó szerint is idézve néhány egybeesést. Én tehát nem a közvetett, általános szellemi/teológiai hatást igyekeztem kimutatni. Azokat a helyeket vettem számba, ahol bizonyíthatóan (értsd: szó szerint) jelen van Kálvinnak nemcsak a gondolata, hanem a szava, a betűje is.

Szegedi a 69. oldalon a Tízparancsolat első táblájának felvázolásába kezd. Mielőtt még a magyarázatot elkezdené, előre bocsátja az összes parancsolatra érvényes bevezetőjét.² A bevezetést is, ennek a hármas felosztását is Kálvintól veszi át:

„1. Isten magát ÚRNAK mondja, hogy tekintélye legyen a parancs kiadására; 2. Hozzáteszi: ő a mi Istenünk, hogy törvényét kedvessé tegye számunkra; 3. Megemlíti a szabadulást, és az egyiptomi szolgaság igájának a széttörését. Ez ugyancsak a testre tartozik, és csak a zsidó népre vonatkozik, ám ami a szabadítás másik formáját illeti, ez mindenkire egyformán kiterjed. Ezt azért juttatja eszünkbe, hogy figyelmeztessen: mindnyájan hálatlanok leszünk, ha nem engedelmessékedünk ennek az Úrnak tiszta szívből”.

Mindhárom idézet a *Genfi Kátéből* származik, az elsőt és a másodikat szó szerint vette át, a harmadikat részben a lelkész két kérdéséből, részben a gyermek két válaszából rakta össze.³

Szegedi	Kálvin
Se IEHOVAM nominat, ut sibi autoritatem iubendi vendicet.	Nam quum Iehovam se nominat, ius sibi vendicat et autoritatem iubendi.
Addit se Deum nostrum, quo legi suae gratiam apud nos conciliet.	Deinde, quo legi suae gratiam apud nos conciliet, addit, se Deum esse nostrum.

² Stephanus Szegedi: Praefatio, qua utitur in totam Legem, in Uő: *Theologiae Sincerae Loci Communes de Deo et Homine*, Basileae, Conrad Waldkirch, 1585 (VD16 S 10448), 69.

³ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 69; Ioannes Calvinus: *Opera quae supersunt omnia*, ed. Guiliemus Baum et al., Brunsvigiae, Schwetschke, 1865–1875 (Corpus Reformatorum, 34; Kálvin, 6), 54.

Szegedi	Kálvin
<p>Subiicit de liberatione, et fracto iugo servitutis Aegyptiacae. Quod etsi ad corpus attinet, ad populum tantum Israeliticum pertinet, verum quod ad alterum liberationis genus, ad omnes ex aequo pertinet. Meminit autem huius, ut nos commonefaciat, ingrattissimos omnium nos fore, nisi huic Domino ex animo obediamus.</p>	<p>MINISTER. Verum, quod continuo <i>de liberatione subiicit, et fracto iugo servitutis aegyptiacae, annon ad Israeliticum populum, et eum quidem solum, peculiariter spectat?</i> PUER. Fateor <i>quod ad corpus. Verum est alterum liberationis genus, quod ad omnes peraeque homines pertinet.</i> Nos enim omnes ex spiritali peccati servitute, et diaboli tyrannide asseruit. MINISTER. Cur eius rei <i>meminit, quum in legem suam praefari vellet?</i> PUER. <i>Ut nos commonefaciat, summae ingrattitudinis reos fore, nisi totos illi nos in obsequium addixerimus.</i></p>

Az első parancsolatot két részre osztja: 1. mit rendel; 2. mit tilt meg. Az első rész első felét ugyancsak a *Genfi Káté*ban találjuk meg. A *Genfi Káté* latin változatában a kérdés kiegészül még egy fél mondattal (a franciában nem), amelyet Szegedi, biztosan terjedelmi okok miatt hagyott el: „Miféle tisztelet illeti meg őt, *amelyben mást nem szabad részeltetni?* Az, hogy imádjuk őt, legyünk bizalommal iránta, hívjuk segítségül, adjunk meg neki mindent, ami fenségét megilleti”.⁴

Szegedi	Kálvin
<p>Quid sit honor illius proprius: videlicet eum adorare, collocare in ipsum fiduciam, invocare ipsum, illi omnia deferre, quae eius maiestati conveniunt.</p>	<p>MAGISTER: <i>Quis honor illius est proprius, quem alio transscribere sit nefas?</i> PUER: <i>Eum adorare, collocare in ipso [!] nostram fiduciam, invocare ipsum, illi denique omnia deferre, quae in eius maiestatem competunt.</i></p>

A második parancsolat magyarázatát ugyancsak két részre osztotta: a tulajdonképpeni parancsolat és a záradék. Tehát a parancsolat tartalmára nézve itt is megtaláljuk a kettős felosztást, csak hogy itt a parancs mellett nem a tiltás, hanem a záradék található. A megparancsol/megtilt kettősség pedig a tulajdonképpeni parancsnál található: *Elrendeli*, milyen legyen az igazi imádat formája, hogy ezzel mindenkit elvonjon mindenféle babonáságtól és emberi koholmánytól. *Megtiltja*: 1. Hogy a láthatatlan Istenről bármiféle képet alkos-

⁴ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 69; Calvinus: *Opera*, vol. 6, 54.

sunk, még ha azt nem is imádjuk (5Móz 4,16). 2. Hogy képeket imádjunk. Tehát kárhoztatja a képek tiszteletét, imádását, a jövendőmondást, a jóslást, mindenféle babonáságot. Itt kivonatolta és csoportosította a *Genfi Káté* néhány kérdését. Az első tiltásban ez a válasz visszhangzik: „csak olyan képet tilt, amellyel Istent kiábrázoljuk és amelyben őt imádjuk”.⁵ A második tiltást Szegedi, talán ugyancsak helyszűke miatt, teológiai szakkifejezésekben foglalja össze: *dulia, hyperdulia, sortilegium, divinatio*.⁶ A parancsolat záradéka, vagy a büntetésre történő figyelmeztetés ugyancsak Kálvintól származik, és a *Genfi Káté* öt kérdésének és feleletének a kivonata: „1. Emlékeztet a hatalmára, hogy értésünkre adja: elég ereje van dicsőséget szerezni magának. 2. Azt mondja, hogy féltékeny, jelezvén, hogy nem tűr meg maga mellett vetélytársat, sem csendes társat. 3. Emlékeztet a büntetésre, méghozzá arra, amely az utódokra vár, hogy annál nagyobb rettenetet keltsen bennünk. 4. Hozzáteszi, hogy irgalmas, ezzel pedig kinyilvánítja, hogy milyen lesz az istenfélők iránt”.⁷

Szegedi	Kálvin
Meminit fortitudinis, ut declaret ad gloriam suam vindicandam satis habere virtutis.	MINISTER. Cur mentionem fortitudinis suae facit? PUER. Eo significat, se ad gloriam suam vindicandam satis habere potentiae.
Dicit se esse zelotypum, ut significet se parem, vel socium ferre non posse.	MINISTER. Quid zelotypiae vocabulo indicat? PUER. Aequalem aut socium ferre non posse.
Ultionis meminit, et eius quidem, quae ad posteritatem etiam pertineat, ut plus nobis incutiat terroris.	MINISTER. Quo sensu hoc dictum est, ulcisci patrum iniquitatem in filios? PUER. Quo plus nobis incutiat terroris, non tantum de iis qui offenderint, poenas sumpturum se minatur: sed eorum quoque sobolem fore maledictam.

⁵ MINISTER: Prohibetne in totum, ne aliquae pingantur aut sculpantur imagines? PUER: Non, sed duo tantum hic vetat, ne quas faciamus imagines, vel Dei effingendi, vel adorandi causa. Calvinus: *Opera*, vol. 6, 54.

⁶ Non ergo quamlibet simpliciter picturam vel sculpturam his verbis damnari intelligendum est: sed tantum imagines prohibemur facere in hunc finem, ut in illis Deum vel quaeramus, vel colamus: sive, quod idem est, eas colamus in Dei honorem: aut quoquo modo illis ad superstitionem et idololatriam abutamur. Uo., 56.

⁷ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 69; Calvinus: *Opera*, vol. 6, 58.

Szegedi	Kálvin
Addit de misericordia, ut qualis erga pios sit, declaret.	PUER. Quo nos amabili etiam suavitate alliciat, misericordia usurum se promittit erga omnes, qui se diligunt, suaque mandata observant.

A harmadik parancsolatot szinte szó szerint a *Genji Kátéből* veszi át.⁸ És azt is, amit a parancsolat tartalmaz, vagyis tanítja: „1. Isten nevének tiszteletét, azért, hogy fényljen dicsősége.⁹ 2. Csak tisztelettel emlékezzünk meg és beszéljünk Istenről és az ő munkáiról”.¹⁰ A parancsolat záradékában vagy a büntetésben ugyancsak felfedezhetjük Kálvint, vagyis „Isten értésünkre adja, hogy milyen fontos számára nevének dicsősége, hogy annál buzgóbban törekedjünk erre”.¹¹

Szegedi	Kálvin
Reverentiam nominis Dei, et in eum finem, ut gloriosum appareat.	PUER. Proposita una specie, in univsum nos admonet, ne unquam in medium a nobis proferatur Dei nomen, nisi cum timore ac reverentia, et in eum finem, ut gloriosum appareat.
Ut de Deo, eiusque operibus non aliter cogitemus, et loquamur, quam in eius honorem.	MINISTER. Quomodo hoc fiet? PUER. Si de Deo, eiusque operibus non aliter cogitemus aut loquamur, quam in eius honorem.
Praecepti sanctio, quia indicat quanti nominis sui gloriam faciat, quo eius studiosiores simus.	PUER. Eo voluit indicare, quanti nominis sui gloriam faciat: quo eius studiosiores simus, dum videmus paratam fore ultionem, si quis eam profanaverit.

Több jel is arra mutat, hogy szinte az egész 104. oldalt Bullingertől veszi át (Krisztus szenvedésének helye, módja, teljes, testben és lélekben történő

⁸ Non usurpabis nomen Iehovae Dei tui frustra. Calvinus: *Opera*, vol. 6, 60.

⁹ Uo., 60.

¹⁰ Uo., 62.

¹¹ Uo., 62.

szenvedése, miért, hogyan, kiért szenvedett stb.),¹² bár Melanchthont is felhasználhatta,¹³ egyetlen nagyobb szakasz kivételével. A *Sub quo praeside* kezdetű részt a *Genfi Káté* néhány kérdés/feleletéből állítja össze.¹⁴ Szövege:

„Mert ő azért halt meg, hogy a bűneinkért járó tartozást megfizesse, és így attól megszabadítson. Miután pedig mi mindannyian bűnösök vagyunk, és el kell szenvednünk Isten ítéletét, ő vállalta helyettünk, hogy odaáll a földi bírók elé és elszenvedi kárhoztatásukat, hogy mi felmentést kapjunk a mennyei törvényszék előtt. És bár ártatlanságát maga a bíró is kimondta, hogy beigazolódjék, nem a saját vétkeiért ostorozzák meg, hanem a mieinkért, utána szokásos bírói eljárással elítélték, és kimondták fölötte az ítéletet, hogy nyilvánvaló legyen: helyettünk idézték törvénybe és érettünk vette magára az ítéletet, hogy a bűnvádtól megszabadítson. De Isten ítélőszéke elé is odaállt, ahol lelkiismeretét biztosan gyötörte a kétség, hogy Isten talán elhagyta őt, sőt, mintha ellene fordult volna. Ilyen lelki gyötrődésben volt, amikor fennhangon az Atyához kiáltott: Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engem! Isten ugyanis azért tette próbára ennyire szigorúan, hogy beteljesedjék a próféta mondása: Az Atya keze a mi bűneinkért sújtotta őt, stb.”¹⁵

¹² Henricus Bullinger: *Sermonum Decades quinque, de potissimis Christianae Religionis capitibus, in tres tomos digestae*, Tigurii, Froschauer, 1557 (VD16 B 9697), 186v-187; Szegedinél: Quis passus; Cur nec Pater; Ubi passus; Cur; Quomodo; Quando; Pro quibus. Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 23.

¹³ Ennél a címszónál: An in utraque natura passus est, többek között ezt olvassuk: [...] quia haec persona, in qua unione personali unita est humanae naturae divina, patitur, crucifigitur. Haec loquendi forma indicat Filium Dei redemptorem esse, non autem humanam naturam tantum redemtricem. Melanchthonnál ezt olvassuk: *Quia haec persona, in qua unione personali unita est humanae naturae divina, nascitur[!], crucifigitur. Hanc loquendi formam in concreto vocant communicationem idiomatum, id est, praedicationem, in qua proprietates naturarum personae recte attribuantur, ut Filius Dei sit redemptor, non tantum natura humana sit redemtrix*. Philippus Melanchthon: *Loci praecipui Theologici*, Vitebergae, Krafft, 1563 (VD16 M 3666), 46.

¹⁴ Calvinus: *Opera*, vol. 6, 28–31.

¹⁵ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 104.

Szegedi	Kálvin
Mortuus enim est, vt poena nobis debita defungeretur, atq̄e hoc modo ab ea nos eximeret. Cum autem omnes nos, sicuti peccatores sumus, obnoxij essemus Dei iudicio, quo vicem nostram subiret, sisti in conspectum terreni iudicis voluit, damnarique eius ore, ut coram coelesti tribunali absolveremur.	Mortuus est, ut poena nobis debita defungeretur, atque hoc modo ab ea nos eximeret. Quum autem omnes nos, sicuti peccatores sumus, obnoxii essemus Dei iudicio, quo vicem nostram subiret, sisti in conspectum terreni iudicis voluit, damnarique eius ore, ut coram coelesti Dei tribunali absolveremur.
Etsi autem eius innocentiae testimonium reddit iudex, ut testatum sit non ob propria ipsum maleficia plecti, sed nostra, solenni tamen ritu interea damnatur, eiusdem sententia, ut palam sit iudicium, quod merebatur, tanquam vadem nostrum subire, quod nos a reatu liberet.	[...] Ideo enim eius innocentiae testimonium reddit iudex, ut testatum fiat, non ob propria ipsum maledicta plecti, sed nostra. Solenni tamen ritu interea damnatur eiusdem sententia, ut palam fiat, iudicium quod merebatur, tanquam vadem nostrum subire, quod nos a reatu liberet.
Sed et coram Dei tribunali se sistebat, unde torqueri eius conscientiam hac anxietate oportebat, ac si derelictus a Deo esset, imo ac si Deum haberet infensum. In his angustiis erat, cum clamaret ad Patrem: Deus, Deus, cur me dereliquisti! Hanc enim severitatem Deus in eum exercuit, ut impleretur quod dictum est per Prophetam: Ipsum percussum esse manu Dei propter peccata nostra etc.	[...] coram Dei tribunali se sistebat, torqueri hac anxietate eius conscientiam oportebat, ac si derelictus a Deo esset: imo ac si Deum haberet infestum. In his angustiis erat, quum exclamaret ad patrem: Deus meus, Deus meus, ut quid dereliquisti me? [...] Sed hanc in eum severitatem exercuit, ut impleretur quod praedictum fuerat per Iesaiam: ipsum percussum fuisse manu Dei propter peccata nostra.

A 105. oldal első részében Szegedi fontosnak tartja külön kiemelni a vérkiontásának jelentőségét, holott a *Genfi Káté*ban ez nem ennyire hangsúlyos, sőt Kálvin meg sem említi ezen a helyen, csupáncsak az egyik válaszbba foglalja bele, ahonnan Szegedi is átvette, külön bevezetvén a Zsidókhöz írt levélből vett idézettel: „vérontás nélkül nincsen bűnbocsánat (9,22)”. Ezt követi a káté azon része, amelyben Krisztus halálának a hasznát foglalja össze,¹⁶ két tételben: „1. Mert a vér mintegy lemosása lelkünk minden tisztátalanságának (Jn 1). Jézus Krisztus vére megtisztít minket minden bűntől. „A törvény szerint majdnem mindent vérrel tisztítanak meg” (Zsid 9,22). 2. Azért,

¹⁶ Calvinus: *Opera*, vol. 6, 32.

hogy bűneink emlékét eltörülje, hogy azokról Isten soha se emlékezzék meg, és eltörülje a minket terhelő adóslevelet” [Kol 2,13].

Szegedi	Kálvin
Ut sanguis eius lavacrum quoddam esset, quo animae nostrae maculis omnibus purgentur.	Deinde, sanguinem eius lavacrum esse, quo animae nostrae maculis omnibus purgentur.
Ut peccatorum nostrorum memoria deleatur, ne unquam in Dei conspectum veniant, atque ita chyrographum aboleretur, quo rei tenebamur.	Postremo, deletam esse peccatorum nostrorum memoriam, ne unquam in Dei conspectum veniant: atque ita inductum abolitumque fuisse chyrographum, quo rei tenebamur.

A halál nemét illetően Szegedi a szakasz első, terjedelmesebb felét Bullingertől veszi át,¹⁷ de az utolsó mondat a *Genfi Kátéből* származik, még hozzá két válaszból és egy kérdésből összevonva: „A halálnak ez a neve átok alatt volt, tehát átok alá került, de azt magára véve rögtön el is törülte, miközben egyetlen pillanatra sem szűnt meg áldottnak lenni, amelyet ránk is bőségesen kiárasztott”.¹⁸

Szegedi	Kálvin
Genus hoc mortis execratione damnatum erat; unde execrationi fuit subiectus, quam quidem recipiendō abolevit, nec desinit interea esse benedictus, quo nos sua benedictione perfunderet.	Genus enim illud mortis execratione damnatum erat. [...] maledictioni fuisse subiectus [...] eam recipiendō abolevit nec vero desinit interea esse benedictus, quo nos sua benedictione perfunderet.

A 119. oldalon a lelkészek megválasztásáról készít táblázatot. Ennek az első szakaszát, amelyben az isteni választásról van szó, Musculus *Locjából* veszi át, szinte szó szerint, egy-két szó kihagyásával.¹⁹ Ami pedig az egyháziak választását illeti, az öt tételből álló kivonatot részben Musculustól, részben

¹⁷ Bullinger: *Sermonum Decades*, 23. Lásd a *Crucifixus est dominus noster* glossza anyagát.

¹⁸ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 105; Calvinus: *Opera*, vol. 6, 29–30.

¹⁹ Wolfgang Musculus: *Loci Communes sacrae Theologiae*, Basileae, J. Herwagen, 1561 (VD16 M 7293), 196–197. De ugyanez megtalálható itt is: Philippus Melanchthon: *Opera quae supersunt omnia*, Halae Saxonum, 1848 (Corpus Reformatorum, 15), 1332.

pedig Kálvintól kölcsönzi. Az első (*Cui sit permissum eligendi ratio*) Kálvintól származik, és az ApCsel-kommentárban található: „Kinek engedi meg a választási eljárást? Az egyháznak. Az ugyanis zsarnokság, ha egyvalaki, a saját belátása szerint tesz valakit szolgává. A törvényes eljárás pedig ez: akik az egyházi szolgálatot vállal, azt közös szavazattal válasszák meg”.²⁰

Szegedi	Kálvin
Cui sit permissa eligendi ratio: Ecclesiae videlicet. Est enim tyrannicum si unus quispiam Ministros suo arbitrio constituat. Ergo haec legitima ratio est, communibus suffragiis eligi, qui publicum aliquod munus in Ecclesia obituri sunt.	Quod ad praesentem locum spectat: primum electio permittitur Ecclesiae. Est enim tyrannicum, si unus quispiam ministros suo arbitrio constituat. Ergo haec legitima est ratio, communis suffragiis eligi qui publicum aliquod in Ecclesia munus obituri sunt.

A második és harmadik tétel (*Ubi eligendi; A quibus eligendi*) ugyancsak Musculus munkájából származik,²¹ még a kánon megjelölése is (“Dist[inctio], 23. ca[non]: *In nomine Domini*”),²² de már a negyediket (*Quales eligendi*) Kálvintól vette át: Milyeneket kell választani? Akik megkapták a Szentlélek ajándékait, mert ezek nélkül nem lehet kellőképpen ellátni ezt a tiszteletet.²³ A megválasztás módját illetően (negyedik tétel: *Quomodo*), hosszas kutakodás után, Melancthon exegetikai munkájánál kötöttünk ki, amelyben így összefoglalva nem jelenik ugyan meg, de részleteiben, itt-ott igen.²⁴

²⁰ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 119; Calvinus: *Opera*, vol. 48, 120; Joannes Calvinus: *Commentarii (...) in Acta Apostolorum*, Amstelodamum, J. J. Schipper, 1667, 48.

²¹ Musculus: *Loci Communes*, 197.

²² Utalás erre: *Corpus iuris canonici. Decretum D. Gratiani, universi iuris canonici pontificias constitutiones, et canonicas brevi compendio complectens*, Venetiis, [De Franceschi et al.], 1567, 68. Valójában az I. kánonról van szó, amelyet, szokás szerint, annak az első három szava alapján nevezett el (*In nomine Domini*). Itt a presbiterek, vagyis a lelkészek és a diakónusok megválasztásáról van szó; a „certus et legitimus ordo” nem külön kánon, még csak nem is magyarázat, hanem az első kánonnak a része: „Certus vero atque legitimus hinc electionis ordo perpenditur, si perspectis diversorum patrum regulis”, stb. A harmadik idézet tulajdonképpen a II. kánon: „Qui episcopus ordinandus est, antea examinetur, si natura sit prudens, si docibilis, si moribus temperatus stb.” Uo. 70.

²³ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 119; Calvinus: *Opera*, vol. 48, 121; Calvinus: *Commentarii in Acta*, 48.

²⁴ Az 1Tim 3 magyarázata során foglalkozik az elhívottak alkalmasságával és szolgálatba állításával (ordinatio). Ennek kapcsán előkerül a közvetett módon, vagyis az egyház által történő elhívás (vocatio mediata), és az így elhívottak igei tudományának a megvizsgálása (exploratio doctrinae), az imádkozás (oratio, Melancthonnál: precatio) és a kézrátétel is (manuum impositio). Melancthon: *Opera*, 1332–1335.

Szegedi	Kálvin
Quales eligendi. Instructi Spiritus sancti donis, sine quibus probe exerceri munus illud non potest.	Requiri ut instructi sint cum aliis Spiritus gratiis, tum vero prudentia, sine qua probe exerceri munus illud non potest.

A 120. oldal első táblázata ugyancsak tartalmaz Kálvin-nyomokat. Szegedi itt Isten vonzásáról beszél, amelyet hét pontban foglal össze. A harmadik pont három alpontja közül az első és a másodikat (*Quomodo trahat*) Kálvinnak a Jn 6,44-hez fűzött kommentárjából veszi át: „Mikor von? Akkor ti., amikor elménket megvilágosítja és a szívünket Krisztus felé fordítja és iránta engedelmessé teszi. Akkor von, amikor az ajándékba kapott hittel és Szentlélekkel szívünket elpecsételi és megerősíti Krisztus mellett; illetve: Hogyan von? Nem erőszakosan, mert az erőszak külső kényszerrel viszi az embert, de mégis hathatósan, a Szentlélek erejével, aki a vonakodó és húzódozó embereket engedelmesekké teszi”.²⁵ A harmadik alpont már nem Kálvintól, hanem Bullingertől származik.²⁶

Szegedi	Kálvin
Quando trahat. Quando videlicet mentes nostras illuminat, et corda flectit, ac format in Christi obedientiam. Trahit, cum donat fide et Spiritu sancto, quo corda nostra in Christum obsignantur, et confirmantur.	Trahi eos dicit [Christus], quorum mentes illuminat Deus et corda flectit ac format in Christi obedientiam.
Quomodo trahat. Modus hic trahendi non est violentus, qui hominem cogat externo impulsu, sed tamen efficax est motus Spiritus sancti, qui homines ex nolentibus et invitis reddit voluntarios.	Quantum ad trahendi modum spectat, non est ille quidem violentus qui hominem cogat externo impulsu, sed tamen efficax est motus spiritus sancti, qui homines ex nolentibus et invitis reddit voluntarios.

²⁵ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 120; Calvinus: *Opera*, vol. 47, 149.

²⁶ Henricus Bullinger: *In (...) Euangelium secundum Ioannem Commentariorum libri X*, Tiguri, Froschauer, 1556 (VD16 B 4931), 70. Az igéket tartalmazó első és utolsó részén kívül, az alfejezet magja származik Bullingertől (*Tria consignantur – primum obtinet locum*).

A 127. oldalon az egyházi gyűlések kérdéskörét tárgyalja. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy mivel lehet rávenni a keresztyéneket, hogy részt vegyennek, szeressék és gyakorolják az egyházi összejöveleket? Azzal, hogy ezek fontosak – válaszolja és hat érvet sorol fel ennek igazolására. Az első igen csak terjedelmes, és magán hordozza Kálvin hatását. Az első érve ez: „a keresztyéneknek azért kell részt venniük és gyakorolniuk az egyházi összejöveleket, mert isteni parancsra vagy rendelésre történnek. Ugyanis a kegyességnek ezt a szokását és gyakorlatát az Úr rendelte el: gyűljenek össze a hívek egy helyre, ahol Isten ígését hallgassák, nyilvános könyörgéseket tartsanak, a sákramentumokat kiszolgáltassák és ezekkel éljenek”.²⁷

Szegedi	Kálvin
Dominus enim hanc pietatis exercitationem et consuetudinem instituit: videlicet ut ad audiendum verbum Dei, publicas preces adhibendas, sacramenta administranda, et usurpanda, fideles homines unum in locum conveniant.	Pietatis exercitationem ac consuetudinem divinitus institutam, ut ad audiendum verbum Dei, publicas preces adhibendas, Sacramentaque administranda et usurpanda, fideles homines unum in locum conveniant.

Ide vágja be a 27. zsoltár magyarázatából ezt a szakaszt: Ezért parancsolja meg a zsoltárban: „az én orcámat keressétek” (Zsolt 27,8). Isten arca alatt a szentek szentjét és a szövetség ládáját érti, mert a Szentírás általában ezeket a kifejezéseket használja az arc szóra.²⁸ Ez pedig, átfogalmazva ugyan, de Kálvintól származik.²⁹

Szegedi	Kálvin
Per hanc faciem Dei Sanctuarium ac arcam foederis intelligit, genere sermonis in Scriptura usitato.	Et certe Sanctuarium et Arcam foederis nominare Faciem Dei, genus est sermonis in Scriptura ita usitatum ac frequens.

²⁷ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 127; Johannes Calvinus: *Tractatus Theologici omnes*, Amstelodami, J. J. Schipper, 1667, 476. Homilia III.

²⁸ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 127.

²⁹ Uo., 127; Calvinus: *Tractatus Theologici*, 479. Homilia III.

A Szentírás lókusai után következő mondat ugyancsak Kálvin hatását sejteti.³⁰

Szegedi	Kálvin
Columbarium hoc et fidelium commune receptaculum, et salutare est locus, ubi verbum Dei praedicatur, sacramenta administrantur, nomen Dei invocatur, et Christiani verbo Dei pascuntur.	Quod autem, obsecro, est istud columbarium et fidelium omnium commune ac salutare receptaculum, nisi locus in quo verbum Dei praedicatur, sacramenta administrantur, nomenque Dei invocantur.

A textusok után következő mondatok viszont már egyértelműen Kálvintól származnak, mert szinte szó szerint egyeznek az övével:

„Ezért mondja Ézsaiás is, hogy a keresztyének olyanok lesznek, mint a galambok, akik dúcaikba gyűlnek össze, hogy táplálkozzanak. Ez a dúc a hívők közös és biztonságos gyülekezőhelye, ahol Isten igéjét hirdetik, a sákramentumokat kiszolgáltatják, Isten nevét segítségül hívják, és a keresztyéneket Isten szava táplálja. Micsoda istentelen dolog elhanyagolni az Isten gyermekeinek szánt eledelt és táplálékot! Mert ha az oktalan állatokat az éhség arra készíti, hogy egymást az eledelhez szólítgassák, mennyivel inkább kell Isten gyermekeinek figyelembe venni azt, amiben a hit üdvös tápláléka és erőssége rejlik!”³¹

Szegedi szerkesztésében az utolsó két mondat felcserélődik.

³⁰ Calvinus: *Tractatus Theologici*, 474. Homilia III. A „sejteti” kifejezés használatával azt kívántam jelezni, hogy Szegedi és Kálvin között a szó szerinti azonosság nem mutatható ki, ám egy későbbi, 1641-ben megjelent munkában Szegedi szövegét szó szerint olvashatjuk ekként: „Columbarium hoc et fidelium commune receptaculum, et salutare, est locus ubi verbum Dei praedicatur, sacramenta administrantur, nomenque Dei invocatur et Christiani verbo Dei pascuntur”. Stephanus Fabricius: *Sacrae Conciones in S. Prophetarum quos minores vocant*, Bernae Helvetiorum, Sonleitner, 1641 (VD17 1:080904N), 1426. Caput X. A könyv szerzője, Stephanus Fabricius (1569–1648), könyvének előszavát 1623-ban írta, tehát tőle Szegedi aligha idézhetett. Másutt pedig ez idáig nem sikerült megtalálnom a pontos forrást, ha csak nem arról van szó, hogy Szegedi Kálvint szabadon idézte, Fabricius pedig épp Szegeditől vette át a mondatot. Ezt az állítást azért nem lehet a fantasztikum világába utalni, mert Szegedi munkájából az idő tájt Európában, bizonyíthatóan, többen is idéztek.

³¹ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 127; Joannes Calvinus: *Tractatus Theologici omnes*, Genevae, P. de Santandrea, 1576, 759–760.

Szegedi	Kálvin
<p>Christianos futuros velut columbas, quae in suum se columbarium gregatim recipiunt, ubi pascantur. Columbarium hoc et fidelium commune receptaculum, et salutare est locus, ubi verbum Dei praedicatur, sacramenta administrantur, nomenque Dei invocatur, et Christiani verbo Dei pascuntur. Quam autem impium est, cibum pastumque filiis Dei destinatum negligere? Nam si bestiae omni ratione carentes fame impellente ad pastum vociferantur, quanto magis filii Dei eius rei rationem habere debent, in qua saluberrimus fidei pastus, quisque firmissimus status continentur!</p>	<p>Bestiae, quae omni ratione carent, fame impellente ad pastum vociferantur. Hi vero, qui se filios Dei esse profitentur, nullam curam cogitationemque habebunt eius rei, in qua una saluberrimus fidei pastus, eiusque firmissimum status continentur? [...] Pulchra atque eleganti similitudine, qua idem Propheta utitur, quum sexagesimo capite Christianos futuros quasi columbas, quae in suum se columbarium gregatim recipiunt. Quod autem, obsecro, est istud columbarium et fidelium omnium commune ac salutare receptaculum, nisi locus in quo verbum Dei praedicatur, sacramenta administrantur, nomenque Dei invocantur?</p>

A szakasz második tételét bárhonnán vehette. A forrás kiderítését az nehezíti meg, hogy két eléggé általános mondatról van szó, de hogyha azt vesszük figyelembe, hogy a szakasz több tételét is Kálvintól vette át, Kálvin *Institutiója* pedig Isten ismeretével kezdődik, nem elképzelhetetlen, hogy az ő hatására ékelte be ide ezt a két mondatot.³² Az első szakasz harmadik tétele viszont már Kálvintól származik, enyhén átfogalmazva: „Mert ott tiszteljük Istent. Isten ugyanis tisztelnünk kell, segítségül kell hívnunk, a sákramentumokkal élnünk kell. Azért kell élnünk kell ugyanis ezekkel a módozatokkal és gyakorlatokkal, hogy megerősítsük magunkban a hitet, Isten félelmét, a szentséget, a világ megvetését és a mennyei élet szeretetét”.³³

³² Mert ott meg lehet ismerni Istent. Szükségünk ugyanis van arra, hogy teremtő Istenünket helyesen ismerjük. Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 127. A feltételezésre az ad okot, hogy ugyanott, ahonnan a többi tételt vette, Isten templomát összefüggésbe hozza az ő megismerésével: Hoc autem est, quod pulchritudinem Domini perspiciet, et considerabit templum eius. Neque enim satis est, ut in ordine externo disciplinaque Ecclesiae exerceamur, nisi eo semper spectemus ac contendamus, ut ipsum Deum magis magisque cognoscamus. Calvinus: *Tractatus Theologici* (1576), 765.

³³ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 127; Calvinus: *Tractatus Theologici* (1576), 757.

Szegedi	Kálvin
Cultus divini – Necessè enim est, ut Deum adoremus, invocemus, usumque sacramentorum habeamus. Nam his rationibus et exercitiis nos exercere oportet, ut in fide, timore Dei, sanctitate, contemptu mundi, et amore vitæ coelestis confirmemur.	Ut eum [Deum] adoremus communi sensu et uno ore invocemus ac laudemus, usumque sacramentorum habeamus, eius totius cultus ac pietatis adiumentum. Nam istae quidem sunt rationes, quibus exercere nos oportet, ut in fide, in timore Dei, in sanctitate, in mundi denique contemptu et amore vitæ coelestis confirmemur.

Az első szakasz utolsó tétel is tőle van, két helyről összevonva: Akik ugyanis visszautasítják a fegyelmet, mintha valamiféle kasztba akarnák kényszerűen betuszkolni őket, hogy az egyház közös rendjébe állva előre jussanak a hitben és minden más erényben, azok elszakadnak Isten gyermekeinek a közösségétől, és – mint a disznók –, szívesebben mennek a moslékkal tele vályúhoz, mint Isten szent ígéjéhez.³⁴

Szegedi	Kálvin
Qui enim dedignatur in hanc disciplinam, quasi in quandam classem redigi, ut communi ordine Ecclesiae instituti proficiant in fide, atque in omni genere virtutum, et se a societate filiorum Dei resecent, ac sunt velut porci, ventri dediti, qui alveolum cibis confertum malunt, quam sanctum Dei verbum.	Qui ergo dedignantur in hanc disciplinam, quasi in quandam classem redigi, ut communi ordine Ecclesiae instituti proficiant in fide atque in omni genere virtutis, nulla re alia magis possent se a societate ac communitate filiorum Dei resecent. [...] ut quasi porcus ventri deditus alveolum malit cibis farctum et conferctum, quam sanctum Dei templum.

Az utolsó, terjedelmesebb szakaszban Szegedi négy zsoltárt idéz. Ezekkel azt bizonyítja, hogy az istenfélők összejövedele milyen nagy örömforrás.³⁵ A zsoltár-idézetek után a szót átadja Kálvinnak: Dávid ezzel azt jelzi, hogy bármennyire is rövid a hívők élte – hacsak kegyelméből az Úr meg nem hosszabbítja –, amíg ezen a világon élnek gyakorolniuk kell Isten tiszteletét és dicsőítését, meg kell erősödniük ígéreteiből, tisztelven nevét kegyes hitvallással és dicsérrel.³⁶

³⁴ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 127; Calvinus: *Tractatus Theologici* (1576), 761; Ua (1667), 475.

³⁵ „Quam vero sit iucundus hic congressus piis”. Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 127.

³⁶ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 127; Calvinus: *Tractatus Theologici* (1667), 481. Homilia IV.

A Kálvintól vett idézetek közé ékelem azt az alpontot, amely szerint a keresztyéneket az összejöveleteknek jutalmával vagy hasznával lehet rávenni az egyházi gyülekezetek látogatására. Nos ennek a hét rövid tételnek a forrását egyetlen alapvető reformátori munkában sem találtam meg (talán később, vagy valaki más), mindazonáltal a már említett Stephanus Fabritius zsoldár-prédikációinak egyikében, ebben a sorrendben és szinte szó szerint, megtalálható.³⁷

Szegedi	Kálvin
Ubi significat David vitam fidelium omnem brevem esse non posse, modo Deus eam ipsis gratiam tribuat, ut viventes in hoc mundo se in eius cultu ac honore exercere possint, et promissionibus eiusdem confirmare, nomen eius omni pia confessione ac laude celebrantes.	In quo significat ab iis vitam fidelium omnium brevem esse non posse, modo Deus eam ipsis gratiam tribuat, ut in hoc mundo degentes, se in ejus cultu ac honore exercere possint, et promissionibus ejusdem confirmare, nomen ejus omni pia confessione atque laude celebrantes.

A 177. oldal első fele Musculus mondatait,³⁸ a második a Bullinger gondolatait vázolja fel.³⁹ Ez utóbbtól veszi át azt a közmondást is, amely szó szerint megtalálható Kálvin Intitúciójában is.⁴⁰

A 209. oldal első táblázata a kézrátétellel foglalkozik és két részben tisztázza egyrészt a jelentését, másrészt a felosztását. Ez utóbbi szerint hat személy kézrátételéről beszélhetünk, akik között, időrendi sorrendben, első a mennyei Atya, majd az ószövetségi atyák és papok, aztán Krisztus, az apostolok és a püspökök vagyis a lelkészek. Az első három forrását (*Patris coelestis; Patrum; Sacerdotum*) nem sikerül megtalálnom. Nagyon halvány hasonlóságot mutat Musculus *Locjával*,⁴¹ de ebben a felosztásban, nagy részben szó szerint és egyező szentírási hivatkozásokkal, csak egy 18. század elejéről származó

³⁷ Stephanus Fabritius: *Sacrae conciones in centum quinquaginta Psalmos Davidis regis et aliorum sanctorum prophetarum*, Bernae Helvetiorum, G. Sonleitner, 1664, 291. Fabritius a bevezetőben (*Ad lectorem*) ezeket említi: mindenek előtt Kálvin, továbbá Bucer, Musculus, Mollerus, Gualterus, Piscator „nec non iis qui particulatim in librum Psalmorum haud infeliciter commentati sunt”, vagy: „Caeterum in tractatione doctrinarum, ut lubens agosco, me praestantissimorum Theologorum scriptis non parum adjutum”. Ezek között vajon ott van Szegedi is?

³⁸ Wolfgang Musculus: *In Evangelistam Matthaeum Commentarii tribus tomis digesti*, Basileae, ex off. Hervagiana, 1578, 594.

³⁹ Henricus Bullinger: *Sermonum Decades quinque, de potissimis Christianae Religionis capitibus, in tres tomos digestae*, Tigurii, Froschauer, 1567, 363v.

⁴⁰ Kálvin János: *Institutio religionis Christianae. A keresztyén Vallás rendszere 1559*, ford., jegyz. Buzogány Dezső, Budapest, Kálvin, 2014, 4.4.8.

⁴¹ Musculus: *Locj Communes*, 320.

munkában találtam meg.⁴² A könyv szerzője több forrást is megjelöl a szócikk végén, amelyek közül egyik sem 16. századi.⁴³ Ha tehát Szegedi forrását akarjuk kideríteni, ezen a nyomon érdemes elindulni. Ami viszont Krisztus és a két újszövetségi tisztség (az apostolok és a lelkészek) kézrátételének a gyakorlatát illet, Szegedi azokat Kálvintól vette át.

Az apostolok kézrátételével Lélek ajándékát adták át (ApCsel 8,17; 9,17; 19,6), vagyis a Lélek jeleit. A könyörgést kézrátétel követte – mondja Kálvin után Szegedi –, bizonyítandó, hogy ez a kegyelem nincs belefoglalva a Lélektől kapott külső szertartásba. Az apostolok sem hanyagolták el azt a szertartást, amely Istentől származott és amelyet ő erre a célra adott át nekik. Miután ezzel nem éltek meggondolatlanul, megvolt a hatása. Ezeknek a jeleknek az a haszna, hogy általuk Isten munkálkodik, aki mindazonáltal a kegyelem egyetlen szerzője marad. De jusson eszünkbe, hogy a kézrátétel Isten eszköze volt, abban az időben, amikor övéinek a Lélek látható jeleit adta át, tehát csak üres képzelődés, hogy az egyház meg volt fosztva ezektől az ajándékoktól.⁴⁴

Szegedi	Kálvin
<p>Preces autem sequitur manuum impositionem, ut sit testis minime inclusam esse in externa ceremonia Spiritus gratiam. Neque tamen ceremoniam negligunt Apostoli, quae divinitus in hunc usum illis tradita erat. At quia non temere usurpant, sequebatur effectus. Haec signorum est utilitas et efficacia, quod per illa Deus operatur, et tamen unus manet gratiae autor. Sed meminimus organum Dei fuisse manuum impositionem, quo tempore visibiles Spiritus gratias suis contulit: Ex quo vero talibus divitiis privata fuit Ecclesia, inane duntaxat spectrum esse.</p>	<p>Preces sequitur manuum impositio, quo testantur, minime inclusam esse in externa caeremonia spiritus gratiam quam supplices aliunde postulant Neque tamen Deum fatendo autorem caeremoniam negligunt, quae divinitus in hunc usum tradita illis erat: et quia non temere usurpant, simul annexus est effectus. Haec signorum est utilitas et efficacia, quod in illis Deus operatur, et tamen unus manet gratiae donator, eiusque dispensandae pro iure suo arbiter: sed meminimus organum Dei fuisse manuum impositionem, quo tempore visibiles spiritus gratias suis contulit: ex quo vero talibus divitiis privata fuit ecclesia inane duntaxat esse spectrum.</p>

⁴² Johannes Schützen: *Apparatus curiosus et practicus continens raras annotationes theologicas*, Dresdae et Lipsiae, Zimmermann, 1710, 1436.

⁴³ Johannes „Möller. in Alvear. p.165–166”; „Buchius de Ceremoniis Eccles. cap III. par. 3. p. 33 seq.”, aki a frankfurti egyetem teológia tanára volt s 1672-ben rektorrá választották. „H. Witsius Miscell. Sacr. T II. Exercit. XVI. §. 12. p. 565–566”. Hermann Witsius (1636–1708) több németalföldi egyetem tanára volt (Franeker, Utrecht, Leiden).

⁴⁴ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 209; Calvinus: *Opera*, vol. 48, 183. ApCsel 8,17.

A püspökök vagyis a lelkészek által gyakorolt kézrátételt Szegedi öt tételre bontja. Az első tétel (*Unde fluxerit*) Beza jegyzeteiből származik.⁴⁵ A többin viszont igen erőteljesen érződik Kálvin hatása: „Miután a kézrátétel az áldás jelképe, ők elsősorban azokat áldották meg, és azokra tették a kezüket, akik valamiféle erénnyel jeleskedtek, és valamely tisztségre avatták fel, ahogyan az apostol Melkisedék eljárást vette át, aki megáldotta Ábrahámot (Zsid 7,6). Az aki kisebb, mondja, az áldást attól veszi, aki nagyobb nála. Ábrahám a kisebb, tehát Ábrahám a nagyobb Melkisedéktől kapja az áldást, következtetés-képpen, Lévi fiai is kisebbek voltak”.⁴⁶

Szegedi	Kálvin
Cum impositio manuum benedictionis symbolum sit, hi potissimum benedicebant, ac manus imponebant, qui insigni aliqua virtute praediti erant, et in officio constituti: sicut Apostolus argumentum sumit a benedictione Melchisedech, qui benedixit Abrahae, Hebr. 7,6[!].	Impositionis manuum symbolum fuit apud Iudeos [...] Non solebant autem manus imponere nisi qui virtute aliqua praediti erant, aut in officio constituti, sicut Apostolus argumentum sumit a benedictione Melchisedech, qui benedixit Abrahae, Hebr 7,7[!].

Az utolsó két tételen is erőteljesen érződik Kálvin hatása, helyenként szó szerint is átvesz tőle mondatokat, és talán ő maga foglalja rendszerbe és a saját szavaival egészíti ki, mert egy-két mondatot sehogyan sem tudtam azonosítani. Az *An cum aliquis* tétel magyar fordítása így hangzik: „Amikor valakit szolgává avatnak, vajon a fejére kell-e tennie a kezét az egyház jelenlévő valamennyi pásztorának, vagy elég, ha a nevükben csak egyvalaki teszi ezt? Vannak helyek, amelyek azt tanúsítják, hogy csak egyvalaki tette a kezét a felavatásra váró személy fejére”. Az *An manuum impositionis* kezdetű tételben pedig ez áll:

⁴⁵ Tájékoztatása szerint Beza 1558-ban adta ki először az Újszövetséget, amelyet három oszlopba szedett: görög, latin új, latin régi fordítás. Ezt publikálta 1565-ben kiegészítve és feljavítva. Theodor Beza: *Iesu Christi D. N. Novum Testamentum sive Novum foedus*, Genevae, H. Stephanus, 1565, 29, 6. jegyzet. Ennek egyik mondatát veszi át Szegedi: „Haec formula dicendi, sicut et virtus ipse qui per eam significatur, ab Hebraeis fluxit, qui hac ceremonia solebant uti partim in publicis ac solennibus victimarum consecrationibus, [...] partim etiam in precibus ac benedictionibus privatis”.

⁴⁶ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 209; Augustinus Marlorat: *Novum Testamentum expositio ecclesiastica*, Genevae, P. de Santandrea, 1593, 155. A Mt 19,13-hoz fűzött magyarázat.

A kézrátétel szertartása pusztán önmagában adhatott-e és adhat-e valamilye kegyelmi ajándékot a felavatandónak? Ennek a szertartásnak önmagában nincs semmiféle hatása vagy ereje, mert ereje és hatása Isten Lelkétől származik. Az imádságot épp azért mondták el, hogy jelezzék: az ajándék szerzője nem ember, hanem Isten. Amikor az egyház imádságaiban Istennek ajánlották azt, akit szolgálatra felavattak, a jelet nem fölöslegesen használták; ez csalhatatlan ismertető jele volt annak a kegyelemnek, amelyet Isten tulajdon kezéből kapott meg.⁴⁷

Szegedi	Kálvin
An cum aliquis consecrandus erit Minister, omnes, qui adsunt Ecclesiae Pastores, manus illius capiti imponere debeant, an unus duntaxat, loco et nomine omnium? Sunt plerique loci, qui testantur unius tantum manum capiti ordinandi impositam esse.	Porro non liquido constat, an quum aliquis consecrandus erat minister, omnes soliti fuerint manum imponere eius capiti: an unus duntaxat loco et nomine omnium. Imo huc magis inclinatur coniectura, unum tantum fuisse qui manus imposeret.
An manuum impositionis ceremonia gratiam aliquam producere per se poterat et possit ordinando. Haec ceremonia nihil habet per de efficaciae ac virtutis [...] Cum ergo Deo commendabantur precibus Ecclesiae, qui ordinabantur Ministri, signum non frustra adhibebatur, sed tessera erat, et est, minime fallax eius gratiae, quam ex ipsa Dei manu percipiebant.	An per externum signum gratia fuerit data. Ad quam quaestionem respondeo, quoties ordinabantur ministri, precibus totius ecclesiae fuisse Deo commendatos: atque hoc modo impetratam illis fuisse gratiam a Deo, non autem virtute signi fuisse illis datam. Quamquam signum non frustra nec inutiliter adhibebatur: sed tessera erat minime fallax eius gratiae, quam ex ipsa Dei manu percipiebant.

A 223. oldal első táblázata – amely az előző oldalon elkezdett bűneset folytatása –, részben Musculus, részben Beza munkáiból származó, Szegedi által lerövidített tételekből áll.⁴⁸ A második táblázat a kívánságról szól, és a testi kívánság vázlatpontjainak egyikén érződik, hogy ismerte Kálvin *Institutióját*, hiszen jókora részt idéz belőle:

⁴⁷ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 209; Calvinus: *Opera*, vol. 52, 349–350. A 2Tim 1,6-hoz fűzött magyarázat.

⁴⁸ Voltaképpen szinte mindegyik Musculus munkájából származik, egy kivételével: Az *Adam una cum* kezdetű tétel Bezától származik. Wolfgang Musculus: *Loci Communes*, Basileae, Hervagius, 1560 (VD16 M 7292), 23–24; Theodor Beza: *Volumen tractationum theologicarum*, Genevae, J. Crispin, 1570, 3.

Ambrosius a kívánságot hiábavalóságnak nevezi, mert hiábavalóság a test kívánsága a lélek ellen. Augustinus a Iulianushoz intézett 5. könyvében bűnnek mondja, kijelentvén: amiképpen a szív vaksága bűn is, mert nem hisz Istenben, és a bűn büntetése is, mert ezzel a felfuvalkodott szívet méltán bünteti, de ugyanakkor oka is a bűnnek, mert a vak szív hibájából vétkes cselekedet születik, épp úgy a testi kívánság is bűn, amely a jó lélek ellen harcol, mert ott lakik benne az elme uralma elleni engedetlenség; ugyanakkor a bűn büntetése is, mely méltán kijár az engedetlennek; és a bűn oka is, akár a gyengeségünkől származó beleegyezés hozza létre, akár születésünk során fertőz meg minket. Augustinus tétovázás nélkül bűnnek nevezi.⁴⁹

Szegedi	Kálvin
<p>Ambrosius concupiscenciam hanc Iniquitatem vocat: quia iniquum est, ut caro concupiscat adversus spiritum. Augustinus etiam lib. 5. contra Iulianum, Peccatum vocat, dicens: sicut caecitas cordis et peccatum est, quo in Deum non creditur, et poena peccati quae cor superbum digna animadversione punitur, et causa peccati, dum aliquid caeci cordis errore committitur, ita concupiscentia carnis, adversus quam bonus concupiscit spiritus, et peccatum est, quia illa inest inobedientia contra dominatum mentis. Et poena peccati, quia reddita est meritis inobedientis. Et causa peccati, defectione consentientis, vel contagione nascentis. Vocat hic Augustinus sine ambiguitate, Peccatum.</p>	<p>Ambrosius vocavit iniquitatem; quia iniquum est ut caro concupiscat adversus spiritum. [...] Libro quinto [Augustinus] etiamnum apertius: sicut caecitas cordis et peccatum est quo in Deum non creditur, et poena peccati qua cor superbum digna animadversione punitur, et causa peccati quum aliquid caeci cordis errore committitur, ita concupiscentia carnis adversus quam bonus concupiscit spiritus, et peccatum est, quia illa inest inobedientia contra dominatum mentis, et poena peccati, quia reddita est meritis inobedientis, et causa peccati defectione consentientis vel contagione nascentis. Vocat hic sine ambiguitate peccatum.</p>

A táblázat folytatódik 224. oldalon is. Az “A” betűvel jelzett táblázat (*Naturalis*) Musculus Zsoltár-kommentárja alapján készült,⁵⁰ a “B” betűvel jelölt rész első fele ugyancsak Musculustól van, de ezt már a Máté evangéliu-

⁴⁹ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 223; *Institutio* 3.3.13; Calvinus: *Opera*, vol. 2, 443.

⁵⁰ Wolfgang Musculus: *In sacrosanctum Davidis Psalterium Commentarij*, Basileae, J. Hervagius, 1556, 917.

mához fűzött magyarázatából vette át.⁵¹ A táblázat vége felé a nagyobb szakasz Kálvin *Institutió*jából származik, ennek két könyvéből összeollózva:

Mikor szűnik meg a kívánság oka. A természeti és a testi ok a halál után. A testi kívánság ugyanis soha sem hal el és nem szűnik meg az emberekben, hanem minduntalan új gyümölcsöket terem (ti. a test cselekedeteit); a testi kívánságok úgy csapnak fel és pattannak ki, mint lángok és szikrák a túlhevített katlanból, vagy úgy ömlenek, mint víz a kiapadhatatlan forrásból, a testből pedig csak ennek elhalása után szabadulnak ki és semmisülnek meg teljesen. Bár a keresztség azt ígéri nekünk, hogy fáraónk a víz alá kerül, és a bűn meghal, de nem úgy, hogy többé már nem lesz, vagy soha sem lesz dolgunk vele, hanem úgy, hogy már nem képes legyőzni minket. Amíg ugyanis bezárva sínylődünk e test börtönében, a bűn maradványai mindig megmaradnak bennünk, de ha hittel megtartjuk a keresztségben kapott isteni ígéretet, nem győznek le és nem uralkodnak rajtunk. Ezért mondja Augustinus a Iulianushoz intézett 2. könyvében: a bűnnek ez a törvénye el is töröltetett a lelki újjászületésben, de meg is maradt a halandó testben; eltörültetett, mert a bűnvád alól felold a sákramentum, amely újjászüli a hívőket, de meg is marad, mert a kívánság, amely ellen a hívők harcolnak, továbbra is kifejti hatását. Hasonlóképpen: a keresztség csak hatályon kívül helyezi a bűn törvényét, de nem szünteti meg. A János 41. homíliájában is ez áll: ha testben a bűn törvényének szolgálunk, tegyük azt, amit az apostol mond, vagyis: „Ne uralkodjék tehát a bűn a ti halandó testetekben, hogy engedjete néki az ő kívánságaiban” (Róm 6,12). Nem azt mondja, hogy ne legyen, hanem azt, hogy ne uralkodjék. Amíg élünk, a bűn szükségszerűen ott van a mi tagjainkban, de legalább az uralma elvételük és nem az történik, amit ő parancsol. A lelki kívánság pedig csak akkor szűnik meg, amikor a jövendő életben elérjük a tökéletes boldogság állapotát. Mert nincs ésszerű oka a kívánságnak ott, ahol kéznél van mindaz, ami az élethez és a tökéletes boldogsághoz szükséges. Ez pedig e jelen életben egyetlen halandónak sem adatik meg.⁵²

⁵¹ Uő: *In Euangelistam Matthaum commentarii tribus tomis digesti*, Basileae, off. Hervagiana, 1562, 108 (*Quid intersit...*), 105 (*Visus, qui omnium...*). A *De visu libidinoso* textusok is innen származnak, de nem számokkal, hanem betűkkel kiírva.

⁵² Szegeði: *Theologiae Sincerae*, 224; *Institutio*, 4.15.11; folytatódik 3.3.13-al, *Ezért mondja Augustinus* kezdettel.

Szegedi	Kálvin
<p>Concupiscentia enim carnis nunquam plane in hominibus interit, et exiit, sed novos assidue fructus parit, opera scilicet carnis, non secus atque incensa fornax flammam et scintillas perpetuo efflat, aut scaturigo aquam sine fine egerit, donec per mortem e corpore mortis liberati semetipsos prorsus exuerint. Baptismus quidem promittit nobis submersum esse nostrum Pharaonem et peccati mortificationem; non tamen ita ut amplius non sit, aut nobis negotium non facessat, sed tantum, ne superet. Nam quamdiu in hoc carcere corporis nostri clausi tenemur, habitabunt in nobis reliquiae peccati; sed si promissionem in baptismo nobis a Deo datam fide tenemus, non dominabuntur nec regnabunt. Unde Augustinus lib. 2. contra Iulianum: lex ista peccati et remissa est regeneratione spirituali, et manet in carne mortali: remissa scilicet, quia reatus solutus est in sacramento, quo regenerantur fideles. Manet autem, quia operatur desideria, contra quae dimicant et fideles. Item, Lex itaque peccati remittitur in Baptismate, non finitur. Et in Ioan. Homil. 41: si carne servis legi peccati, fac quod ait ipse apostolus: non regnet peccatum in mortali corpore vestro, ut obediatis illi per cupiditatis eius (Rom. 6,12). Non ait, Non sit; sed, Non regnet. Quamdiu vivis, peccatum necesse est esse in membris tuis; saltem illi regnum auferatur, ut non fiat quod iubet.</p>	<p>haec perversitas nunquam in nobis cessat, sed novos assidue fructus parit, ea scilicet quae ante descripsimus opera carnis; non secus atque incensa fornax flammam et scintillas perpetuo efflat, aut scaturigo aquam sine fine egerit. Nam concupiscentia nunquam plane in hominibus interit et exstinguitur, donec per mortem e corpore mortis liberati semetipsos prorsus exuerint. Baptismus quidem promittit nobis submersum esse nostrum Pharaonem et peccati mortificationem; non tamen ita ut amplius non sit, aut nobis negotium non facessat, sed tantum ne superet. Nam quamdiu in hoc carcere corporis nostri clausi degemus, habitabunt in nobis reliquiae peccati; sed si promissionem in baptismo nobis a Deo datam fide tenemus, non dominabuntur nec regnabunt.</p> <p>[Az Inst. 3.3.13-al folytatódik:] Affere-mus alias aliquot sententias unde melius appareat quid senserit. Libro secundo contra Iulianum: lex ista peccati et remissa est regeneratione spirituali, et manet in carne mortali: remissa scilicet, quia reatus solutus est in sacramento quo regenerantur fideles; manet autem, quia operatur desideria, contra quae dimicant et fideles. Item: lex itaque peccati (quae in tanti quoque apostoli membris erat) remittitur in baptismate, non finitur. [...] Quemadmodum et in Ioan-nem, homil. 41. ubi ex animi sui sensu sine contentione loquitur: si carne servis legi peccati, fac quod ait ipse apostolus (Rom. 6,12): non regnet peccatum in mortali vestro corpore, ad obediendum desiderii eius. Non ait, non sit; sed, non regnet. Quamdiu vivis, peccatum necesse est esse in membris tuis; saltem regnum illi auferatur, non fiat quod iubet.</p>

A 255. oldalon Szegedi azt a kérdést teszi fel, hogy szabad-e a keresztyén embernek kérnie a halált. Az első, a második és a harmadik tételén egyaránt érződik Kálvin hatása. A rövidebb első kettőt maga fogalmazhatta át tételekké: „1. A halált önmagáért soha sem kell kérni. Miután ez a kívánság ellenkezik a természeti ösztönrel, másért kell kérni, azért ti. hogy átmenet legyen a mennyei hazába. 2. Vannak, akik azért szeretnének meghalni, hogy ne kelljen elszenvedniük a nehézségeket, és reményüket veszítve a halálba menekülnek, mert megunták a nyomorúságos életet”.⁵³

Szegedi	Kálvin
Mortem per se nunquam expeti. Quia pugnat hoc desiderium cum sensu naturae, sed expeti propter aliud, quod sit transitus ad regnum coeleste. Esse quosdam, qui mori cupiant, saltem ne quid adversi patiantur, et desperati ad mortem confugiunt, vitae miserae taedio.	Per se enim mors nunquam expetetur, quia pugnat hoc desiderium cum sensu naturae: sed expetitur propter causam, vel propter alium finem. Desperati ad eam confugiunt taedio vitae: fideles ad eam libenter properant, quia liberatio est a servitio peccati et transitus in regnum coelorum.

A hosszabb harmadik tételhez Kálvinnak ugyancsak van köze. Voltaképpen olyan szendvics, amelyben két Kálvin idézet közé helyezi Johannes Brentz gondolatsorát. Kálvin két idézete két különböző kommentárból származik, az egyik Fil 1,23, a másik 2Kor 5,8:

[Kálvin] A hívők ne az életet megunva közelítsenek a halálhoz és várják azt, hanem azért, mert szabadítás a bűn szolgaságából és átmenet a mennyek országába. Mindeközben a hívők nem szűnnek meg rettegni a haláltól, mert ez mindenki mélyen bele van oltva. Hiszen a ellenkezik a természettel az, hogy kívánjuk a magunk felbomlását. De mihelyt szemeket a halál utáni életre emelik, ennek vizsgálatása könnyen legyőzi a rettegést. És bizony, aki hisz Krisztusban, annak annyira fel kell lelkesülnie, hogy a halál említésére emelje fel a fejét, mert ez megváltásának boldog hírnöke. A földi élet afféle börtön, melyből Krisztus is szabadulni igyekezett. Pál is ezt akarja kifejezni, amikor így szól: kívánok felbomlani [Vö. Fil 1,23]. [Brentz] Mert a felbomlani igével azt fejezi ki, hogy ez az élet semmi más, mint börtön, amely mindenkit fogva tart és leigáz, hogy ne érezze meg az igaz boldogságot, és ne éljen együtt Urával, Krisztussal. És bár Krisztus mindig együtt van velünk ebben az életben is, mindazonáltal az erőtlenség és a lélek sok szennye miatt, amelyekkel az eredendő bűn fertőzött be,

⁵³ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 255; Calvinus: *Opera*, vol. 52, 18. A Filippi 1,23-hoz fűzött magyarázat.

ebben az életben nem tudjuk leszüretelni a boldogság gyümölcsét, amelyet Krisztusban kapunk. Aki pusztán csak annyit tesz ebbe a világban, hogy életben tartja magát, az épp olyan, mint a fogoly, aki tornyából és börtöncellából gyönyörködik a tájban, de azt nem akarja elhagyni, noha alkalma lenne erre. [Kálvin] Ezért mondtuk tehát, hogy az igaz hit nemcsak a halál megvetését, hanem annak óhajását is szüli. Ezzel szemben a hitetlenségnek az a jele, hogy a haláltól való rettegés ural minket, elfojtva a reménység örömét és vigasztalását. A hívők pedig nem azért várják a halált, hogy fonák módon menjenek elébe az Úr napjának, hiszen földi állomásukon szilárdan megállnak, amíg az Úr ezt így akarja. Sokkal inkább akarnak a Krisztus dicsőségére, mint a saját hasznukra élni.⁵⁴

Szegedi	Kálvin
<p>[Kálvintól] Fideles ad mortem prope- rare, et mortem expetere non vitæ tædio, sed quia liberatio est a servitute peccati et transitus in regnum coelorum. Interim ta- men non desinunt fideles mortem horrere, id quod naturaliter omnibus insitum est. Quia naturæ repugnat velle dissolvi. Sed cum oculos conuertunt ad vitam illam, quæ mortem sequitur, consolatione ista facile vincunt formidinem. Certe quisquis in Christum credit, ita debet esse animatus, ut ad mentionem mortis, caput attollat, laetus nuntio suæ redemptionis. [...] Hinc ergo discimus veram fidem, non contem- tum modo sed et desiderium mortis gignere. E converso infidelitatis signum es- se, cum mortis horror supra spei gaudium et consolationem in nobis dominatur. Expetunt autem mortem fideles, non ut importuno voto diem Domini antevtant: Sponte enim pedem fixum tenent in terrena statione, quamdiu Domino libuerit. Malunt enim in Christi gloriam vivere, quam in propriam utilitatem.</p>	<p>Sed expetitur propter causam, vel pro- pter alium finem. Desperati ad eam confu- giunt tædio vitæ: fideles ad eam libenter properant, quia liberatio est a servitio pecca- ti et transitus in regnum coelorum. Hoc est quod nunc dicit Paulus, Cupio mori, quia hoc modo perveniam ad Christi coniunctio- nem. Interea non desinunt fideles mortem horrere: sed quum oculos convertunt ad vitam illam quæ mortem sequitur, consola- tione ista facile vincunt formidinem. Certe quisquis in Christum credit, ita debet esse animatus, ut ad mentionem mortis caput attollat, laetus nuntio suæ redemp- tionis. [...] Observa hic, quod iam semel dictum est, veram fidem non contemptum modo, sed etiam desiderium mortis gigne- re. Itaque e converso infidelitatis signum esse, quum mortis horror supra spei gaudi- um et consolationem in nobis dominatur. Expetunt autem mortem fideles, non ut importuno voto diem Domini antevtant: sponte enim pedem fixum tenent in terrena statione, quamdiu Domino libuerit. Malunt enim in Christi gloriam vivere quam sibi mori, et in propriam utilitatem.</p>

⁵⁴ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 255. Kálvinnak a Fil 1,23-hoz fűzött kommentárja Calvinus: *Opera*, vol. 52, 18; Ioannes Brentz: *Explicatio Epistolae Pauli Apostoli ad Philippenses*, Francoforti, P. Brubachius, 1548, 37v-38; Calvinus: *Opera*, vol. 50, 64. A 2Kor 5,8 magyarázata.

A 294. oldalon az Úr imádságának újabb, Szegedi szerint pontosabb felosztása következik. Kathona Géza továbbra is kész ténynek veszi, hogy Szegedi itt is Melanchthon gondolatmenete mentén halad.⁵⁵ Csakhogy itt váltás történik, mert az újabb felosztás már nem Melanchthont, hanem Bullingert követi, természetesen Kálvin-idézetekkel megspékelve.⁵⁶ Ez érvényes a 295., 296., 297. oldalak táblázataira is. Miután Kathona Géza alaposan kimutatta Kálvin hatását az úri imádság táblázataira, és több helyen idézte is a *Genfi Kátét*, ahonnan sok mindent átvett Szegedi, én csak azokat a Kálvin-idézeteket említem meg, amelyek elkerülték Kathona Géza figyelmét. Az egyik a 296. oldal “B” betűvel ellátott szakaszban található (*Ut novas in nobis mentes*): „hogy teremtsen bennünk új elmét és új szívet, hogy semmit se magunktól akarjunk Istennek, hanem inkább az ő Lelke vezérelje kívánságainkat, hogy azok teljesen megegyezzenek az övével”.⁵⁷

Szegedi	Kálvin
Ut novas in nobis mentes, novaque corda formet: ne quid velimus ipsi a nobis, sed Spiritus potius eius votis nostris praesit, ut plenam habeant cum Deo consensio-nem.	Ut novas in nobis mentes, novaque corda formet: ne quid velimus ipsi a nobis, sed spiritus potius eius votis nostris praesit, ut plenam habeant cum Deo consensio-nem.

A 297. oldalon többet is találtam. Az első, melyet Kathona Géza is említ, a Bullinger (és nem Melanchthon) szövegébe ékelt mondat, *Tum illi perinde accepti kezdettel*, ezt Szegedi kiegészít a saját kútfejéből: „ut pane Dei digni reputemur”.⁵⁸ A második az a tétel, amelyik rögtön ez után következik: Az imádkozásnak ezt a formáját az apostoloknak adta ugyan, de az egész egyháznak szánta. Ezért, ha valaki a bűnbocsánatkérés kötelezettsége alól ki akarja vonni magát, annak el kell hagynia a hívők közösségét.⁵⁹ A harmadik az egyik alpont (*Cur additur particula*) első tétele: Mert akkor mutatjuk meg igazán, hogy Isten gyermekei vagyunk, ha Isten jóságát utánozzuk és elfeledjük mindazt a jogtalanságot, amelyet az emberek ellenünk elkövettek. Ez jegy, amellyel megerősít minket.⁶⁰ A negyedik a Mi Atyánk egyik kérésének

⁵⁵ Kathona: *Svájci teológiai elemek*, 66.

⁵⁶ Bullinger: *Sermones Decades* (1557), 317 és köv.

⁵⁷ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 296; Calvinus: *Opera*, vol. 6, 98.

⁵⁸ Kathona: *Svájci teológiai elemek*, 67; Calvinus: *Opera*, vol. 6, 102.

⁵⁹ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 297; Calvinus: *Opera*, vol. 6, 102.

⁶⁰ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 297; Calvinus: *Opera*, vol. 6, 106.

(*Ne vígy minket kísértésbe*) a második tétele: Mit jelöl a kísértés szó. A Sátán fortélyait és fondorlatait, amelyekkel minduntalan támad minket, és könnyen legyőz, ha Isten nem nyújt segítséget nekünk.⁶¹

Szegedi	Kálvin
Haec precandi formam Apostolis traditam, universa Ecclesiae destinata esse. Quam ob rem qui se hac necessitate eximere velit, e societate fidelium exeat necesse est.	Hanc enim precandi formam quum apostolis suis dedit Christus, universae ecclesiae destinavit. Quamobrem qui se hac necessitate eximere volet, e societate fidelium exeat oportet.
Quia irrogatas nobis iniurias obliviscendo, dum bonitatem Dei imitamur, re ipsa nos eius filios demonstramus. Hac ideo tessera nos confirmare voluit.	Quia irrogatas nobis iniurias obliviscendo, dum eius clementiam ac bonitatem imitamur, re ipsa nos eius filios esse demonstramus: hac ideo tessera confirmare nos voluit.
Quid significat tentationis nomen. Astus fallaciasque Satanae, quibus nos continenter adoritur, et facile protinus circumveniret, nisi ope Dei adiuvemur.	Quid tibi significat tentationis nomen? Astus fallaciasque Satanae, quibus nos continenter adoritur, et facile protinus circumveniret, nisi Dei ope adiuvemur.

A 356. oldalon a házasság dolgait az 1Kor 7 alapján vázolja fel. Források tekintetében az egész oldal igen összetett, szinte lehetetlen kiszálaszni a különféle szerzők hatását. Az első mondat (*Quae fuerit occasio*) Erasmustól származik,⁶² a második (*Ac verisimile est*) Sebastian Meier 1546-ban megjelent munkájában található.⁶³ Kálvin hatása ott érződik, ahol a megtartóztatásról beszél (*Docet per concessionem*). Kálvin hosszabb fejtegetését Szegedi leegyszerűsíti és a maga műfajához igazítja. Kálvin kettős értelmezésről beszél, ez a kettősség Szegedinél is megtalálható: *Docet per concessionem*, illetve: *Ponit correctionem*. Az egész rész így hangzik: „Tanítja, megengedőleg, hogy jó lenne, ha mindenki meg tudná tartóztatni magát a nőtől, csak épp lehessen”.⁶⁴ Az al-

⁶¹ Uo.

⁶² Augustinus Marlorat: *Novi Testamenti catholica expositio ecclesiastica*, Genevae, H. Stephanus, 1564, 131; Brentz: *Explicatio Epistolae*.

⁶³ Sebastianus Meier: *In Utramque D. Pauli epistolam ad Corinthios, commentarii*, Francoforti, P. Brubachius, 1546, 40.

⁶⁴ Kálvin mondata nagyobb összefüggésben: „Responsio duobus membris continetur: priore docet bonum fore si omnes a muliere abstineant, modo liceat, secundo ponit correctionem, quoniam hoc multis non permittit suae carnis imbecillitas”.

pont (*Docet per concessionem*) első tétele Kálvintól származik (a második Bullingertől): „Ő csak arra mutat rá, hogy miféle előny származik a házásokra váró sok nehézségből, csömörből, búsongásból. Mert a háború viharának közeldtével élcesen ezt szokták mondani: ne vígy magadnak feleséget, nem bűn az, csak kényelmetlen Jer 16”.⁶⁵

Szegedi	Kálvin
Tantum enim ostendit quid expedit propter tot molestias, taedia et sollicitudines, quae coniugatos manent.	Tantum enim ostendit quid expedit propter tot molestias, taedia et sollicitudines, quae coniugatos manent.

A második tétel Musculustól van,⁶⁶ a harmadik pedig megint Kálvintól, amelyet több helyről ollóz össze:

„Vajon Pál szavai ellenkeznek-e az Úr szavaival, aki azt mondta, hogy nem jó a férfinak feleség nélkül lennie (1Móz 2). E kettőt könnyen ki lehet békíteni egymással, ha különbséget teszünk, helyesen, Isten pusztá rendelése és a bűn büntetési között, amelyek ebből származtak. Mert ha bármi rossz és kellemetlen dolog van a házasságban, ez az Isten által elrendelt intézmény megrontásából származik”.⁶⁷

Szegedi	Kálvin
An Pauli verba repugnent verbis Domini, qui pronunciat viro non esse bonum uxore carere, Gen 2.[18]. Facile haec conciliari possunt, si inter puram Dei ordinationem et <i>inter poenas peccati, quae deinde secutae sunt probe distinxerimus</i> . Quicquid enim mali vel incommodi est in coniugio, id est ex divinae institutionis corruptela.	Sed hic emergit altera quaestio: nam speciem repugnantiae habent haec Pauli verba cum verbis Domini: ubi pronunciat viro non esse bonum carere uxore [...] quidquid mali vel incommodi est in coniugio, id est ex divinae institutionis corruptela [...] inter puram Dei ordinationem et poenas peccati, quae deinde sequutae sunt, distinguere meminerimus.

⁶⁵ Calvinus: *Opera*, vol. 49, 401; Heinrich Bullinger. *Kommentare zu den neutestamentlichen Briefen (Röm, 1Kor, 2Kor)*, hg. von Luca Baschera, Zürich, Theologischer Verlag Zürich, 2012 (HBTS, 6), 303.

⁶⁶ Marlorat: *Novi Testamenti* (1564), 131.

⁶⁷ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 356; Calvinus: *Opera*, vol. 49, 401–402.

A 357. oldal ugyancsak gyönyörűen példázza Szegedi munkamódszerét. A Bullinger és Vermigli munkáiból vett vázlatpontok közé több Kálvin-idézet is beillőz. Az „A” jelzetű táblázat a vegyes és a nem vegyes házasság felbontásával foglalkozik. Vegyes házasság alatt hívő és hitetlen házasságát érti. A korinthuszi szokásra történő utalás szó szerint Kálvintól származik: „Mi a háttere ennek a kérdésnek? Korinthusban attól tartottak, hogy amennyiben a hívő vegyes házasságban marad, a hitelennel való testi kapcsolat és a vele való társalgás megfertőzi őt”.⁶⁸

Szegedi	Kálvin
Quae fuerit causa huius quaestionis. Verebatur enim Corinthij ne si permansissent in coniugijs disparibus, qui fidelis erat, contaminaretur ex congressu et conversatione coniugis infidelis.	Verebatur enim Corinthij ne si permansisset in conjugij disparibus, qui fidelis erat, contaminaretur ex congressu et conversatione conjugis infidelis.

Ahol pedig arról értekeznek, hogy a hívő házastárs elválhat-e hitetlen társától, az első három tételt ugyancsak Kálvintól veszi át:

„A házasság és az egész élet törvényes érintkezés. A hitelennel létesített kapcsolat nem szennyezi be a hívőt. A hívő megszenteli a hitelent, ami az érintkezést és a nászágy közösségét illeti. 2. A házasság eredménye. Ha házasságok tisztátalan lenne, akkor tisztátalanok lennének a belőle születő gyermekek is. De nem tisztátalanok. 3. A megnyerés vagy a hasznosság reménysége. A hívő ugyanis szent beszédével visszatérítheti a hitelent a jó útra.”⁶⁹

Szegedi	Kálvin
A licito usu matromonij, ac totius vitae. Neque enim copula infidelis fidelis inquinatur. Sanctificatur ergo infidelis a fideli, quoad usum et communionem thori.	A licito usu matromonij, ac totius vitae. Neque enim copula infidelis fidelis inquinatur. Sanctificatur ergo infidelis a fideli, quoad usum et communionem thori.
Ab effectu. Si immundum esset vestrum coniugium, et liberi qui inde nascerentur immundi essent. At non sunt immundi.	Ab effectu. Si immundum esset vestrum coniugium, et liberi qui inde nascerentur immundi essent. At non sunt immundi.

⁶⁸ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 357; Calvinus: *Opera*, vol. 49, 411.

⁶⁹ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 357; Calvinus: *Opera*, vol. 49, 411–412.

Szegedi	Kálvin
A spe lucrandi, vel utili. Potest enim fidelis sancta sua conversatione infidelem in viam reducere.	A spe lucrandi, vel utili. Potest enim fidelis sancta sua conversatione infidelem in viam reducere.

A negyedik, hosszabb tétel összeállításakor Erasmust és Kálvint használta fel. A mondat első felét Erasmustól vette át (*Paraphrasim*),⁷⁰ részben Musculustól és Brentztől.⁷¹ De egy mondat Kálvintól származik: „Itt Pál kinek-kinek a figyelmét erre a szabályra irányítja, hogy jusson eszükbe, mi egyezik elhívásukkal”.⁷²

Szegedi	Kálvin
Hic vero unumquemque revocat ad hanc regulam, ut meminerint quid suae vocationi conveniat.	Deinde unumquemque revocat ad hanc quoque regulam, ut meminerint quid suae vocationi conveniat.

A „B” táblázat első mondatát (*Quae sit occasio*) Bullingernél találjuk.⁷³ A második valószínűleg, a harmadik (*Ne castitatis praetextu*) és az ötödik (*Reddit causam*) viszont már biztosan Vermigli munkájából való.⁷⁴ Az ötödik tételbe ékeli Kálvin egyik mondását: „A házasság olyan, mint a nyűg, amely ránehezedik az emberi elmére, és ezért nem tud annyira könnyen haladni [pergat, nem purgat] Isten felé”.⁷⁵

⁷⁰ Erasmus: *Paraphrasis D. Erasmi Rot. In omnes epistolas Apostolicas*, Basileae, Frobenius, 1523, P2r.

⁷¹ Marlorat: *Novi Testamenti* (1593), 111.

⁷² Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 357; Calvinus: *Opera*, vol. 49, 415.

⁷³ Henricus Bullinger: *Commentarii in omnes Pauli Apostolis Epistolas*, Tiguri, Froschauer, 1582, 131.

⁷⁴ Petrus Martyr Vermigli: *In selectissimam D. Pauli Priorem ad Corinthios epistolam*, Tiguri, Froschauer, 1572, 98.

⁷⁵ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 357; Johannes Calvinus: *D. Pauli epistolas, atque etiam in epistolam ad Hebraeos commentaria luculentissima*, Genevae, J. Crispin, 1551, 166. Csupáncsak érdekességképpen jegyzem meg, hogy Szegedi *Locj*ának a megjelenése után máris bekerül Európa teológiai vérkeringésébe – lévén, hogy minden munkáját külföldön publikálták – és épp erről az oldalról idézi őt az egyik, 1652-ben megjelent londoni teológiai irat. John Tombes: *Antipaedobaptism, or No plain nor obscure Scripture-proof of Infants Baptism or Church membership*, London, Hils, 1652, 216. Egyébként mások is idézik őt, én legalább három másik munkáról tudok, érdemes volna ennek is bővebben utána nézni.

Szegedi	Kálvin
Est enim instar sarcinae coniugium, quo mens pij hominis degravata non ita expedito cursu ad Deum purg[it].	Est enim instar sarcinae coniugium, qua mens pii hominis degravata, non ita expedito cursu ad Deum pergit.

A 392. oldalt szinte teljes egészében Kálvintól vette át. Talán még azokat az egy-két szavas felsorolásokat is, amelyeket a sákramentumokkal való visszaélés táblázataiban találhatunk, csakhogy ezeket igen-igen nehéz lenne szavanként beazonosítani.

„Annak ellenére, hogy misézésük alatt bohóckodnak és egyéb sületlen rítusokat játszanak el, mégis azt koholják, hogy ezek misztériumok, mert így akarnak meggyőzni mindenkit arról, hogy ott csakis isteni dolgok történnek.⁷⁶ [...] Ezeket mind kitalálják, és tévelygő félrebeszélések, amelyek régen voltak, de ma is megvannak még a pápaságban; ezeket álmok, a képzelet, a hamis kijelentések és látomások szülik.⁷⁷ Nem szabad szóba állni az eretnekekkel, és a Szentírásból semmi biztos dolgot nem lehet megtudni; de ha a Sátán *kardot* kovácsol [kimaradt Szegedinél, Kálvinnál ott van] Isten igéjéből, akkor ez miért ne lenne alkalmas az eretnekek leverésére?”⁷⁸

Szegedi	Kálvin
Etsi enim histrionice in sua Missa, et aliis insulsis ritibus ludant, mysteria tamen comminiscuntur, ut persuadeant nihil illic esse nisi divinum.	Quemadmodum papistae, quum histrionice in sua missa et aliis insulsis ritibus ludant, mysteria tamen comminiscuntur, ut persuadeant nihil illic esse nisi divinum.
Omnia errorum deliria, quae olim fuerunt, et hodie adhuc regnant sub papatu, ex somniis, spectris et falsis revelationibus nata sunt.	Omnia errorum deliria, quae olim fuerunt, et hodie adhuc regnant sub papatu, ex somniis, spectris et falsis revelationibus nata sunt.
Non esse disputandum cum haereticis, et ex Scripturis nihil certo posse statui, atqui si verbo Dei conficitur [!] Satan ipse, cur non ad profligandos haereticos valebit?	Non esse disputandum cum haereticis, et ex scriptura nihil certo posse statui. Atqui, si verbo gladii conficitur Satan ipse, cur non ad profligandos haereticos valebit?

⁷⁶ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 392; Calvinus: *Commentarii in Acta*, 7,22; Calvinus: *Opera*, vol. 48, 141.

⁷⁷ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 392; Calvinus: *Commentarii in Acta*, 7,31; Calvinus: *Opera*, vol. 48, 146.

⁷⁸ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 392; Calvinus: *Commentarii in Acta*, 9,22; Calvinus: *Opera*, vol. 48, 211.

Az oldal utolsó összefüggő szakasza ugyancsak tartalmaz Kálvintól átvett idézeteket:

„Koholmányaikkal beszennyezik az evangélium tiszta igazságát. Honnan van tehát a szentek sok babonás és hitetlen kultusza, ha nem a csodákkal való visszaélésből?”⁷⁹ [...] „A pápisták vaskos tudatlanságból valamiféle mágikus ördögűző imává változtatták ezt az üdvözlést, és az örület odáig hajtotta őket, hogy papjaiknak a szószékről csak Üdvözléggel kérhetik a Lélek kegyelmét. De annak ellenére, hogy itt csupáncsak pusztá üdvözlésről van szó, ők vakmerően olyan tisztet sajátítanak ki maguknak, amit Isten egyedül csak az angyalra bízott; így lesz kétszeresen is ostoba utánzásuk [Kálvin: ígykezettük], mert olyat üdvözölnek, aki nincs jelen”.⁸⁰

Szegedi	Kálvin
[...] nempe, ut obscurent Dei nomen, et puram evangeliū veritatem suis commentis inficiant; unde enim tot superstitioni et impiū Sanctorum cultus, nisi ex miraculorum abusu.	[...] nempe, ut obscurent Dei nomen, et puram evangeliū veritatem suis commentis inficiant. Unde enim tot superstitioni et impiū sanctorum cultus, nisi ex miraculorum abusu.
Crassa inscitia papistae salutationem hanc quasi magico exorcismo in preculam verterunt, atque eo prorupit vesania, ut Concionatoribus fas non sit, Spiritus gratiam pro suggestu petere, nisi per suum Ave Maria. Atqui praeterquam quod sola gratulatio hic habetur, temere sibi alienum officium usurpant, quod Deus non nisi angelo iniunxit: bis autem stulta imitatio, quod absentem salutant.	Crassa inscitia papistae salutationem hanc quasi magico exorcismo in preculam verterunt, atque eo prorupit vesania, ut concionatoribus fas non sit, spiritus gratiam pro suggestu petere, nisi per suum Ave Maria. Atqui praeterquam quod sola gratulatio hic habetur, temere sibi alienum officium usurpant, quod Deus non nisi angelo iniunxit: bis autem stulta aemulatio, quod absentem salutant.

A 419. oldal ugyancsak bővelkedik Kálvintól átvett gondolatokban. Kálvin mondásait szabadon kezeli, és hozzáigazítja a saját műfajához, lefordítja a görög szót latinra, és persze mondatokat vesz át szó szerint. Voltaképpen folytatása a 417. oldalon elkezdett témának, az atyák közötti különbségről és ezek tévelygéséről. Két csoportot különböztet meg: a hívő és istenfélő, illetve a hitetlen atyákat. A 418. oldalon a hitetlen atyákkal foglalkozik és ennek

⁷⁹ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 392; Calvinus: *Commentarii in Acta*, 3,10; Calvinus: *Opera*, vol. 48, 66.

⁸⁰ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 392; Calvinus: *Opera*, vol. 45, 25. A *Harmonia Evangelica* Lk 1,28 kommentára.

kapcsán veti fel a kérést: milyen veszéllyel jár, ha ezek cselekedetei nélkülözik Isten ígéjét. Ennek a vázlata viszont már átkerül a 419. oldalra “C” jelzet alá, és ez az egész nagyobb tömb a Kálvin szellemiségét sugallja, néhány pontjában pedig szó szerint is idézi őt:

„Ostoba buzgóságtól indítatva mérlegelés nélkül rögtön példaként állítják maguk elé az atyák tettét, mihelyt értesülnek róla. [...] Tévelygéseiket az atyák tetteivel leplezik, ahogyan azt a pápaságban láthatjuk. [...] Válogatás nélkül atyákként követte azokat, akiket mindenkik közül az legkevésbé lehetne atyáknak tekinteni. Ezt látjuk napjainkban pápistáknál, akik tele torokkal zengik az atyákat, miközben nem adnak helyet a prófétáknak és az apostoloknak. Miután ezek közül csak keveset neveztek meg tiszteltre méltónak, miközben a hozzájuk hasonló emberekből hatalmas tömeget halmoznak fel, vagy lemennek érettük a romlottabb századokba.”⁸¹

Szegedi	Kálvin
Stulto quodam zelo commoti, quod a Patribus factum audiunt, protinus sine iudicio in exemplum trahant.	Stulto zelo, [...] quod a sanctis factum fuisse audiunt protinus sine iudicio in exemplum arripiant.
Suis erroribus colorem inducant ex factis Patrum, ut in papatu cernere licet.	Suis erroribus colorem inducant ex factis patrum, idque in papatu cernere promptum est.
Sine delectu pro Patribus maior pars habeatur, qui minime omnium habendi erant Patres. Ita hodie Papistas videmus cum inflatis buccis Patres decantant, nullum Prophetis et Apostolis locum dare. Ubi autem paucos nominaverint honore dignos, coacervare ingentem hominum sui similibus catervam, vel saltem descendere ad corruptiora saecula.	Sine delectu pro patribus maior pars sequatur, qui minime omnium habendi erant patres. Ita hodie papistas videmus quum inflatis buccis patres decantant, nullum prophetis et apostolis locum dare, ubi autem paucos nominarunt honore dignos, coacervare ingentem hominum sui similibus catervam, vel saltem descendere ad corruptiora saecula.

„Az atyák közül olyanak a tetteit állítjuk magunk elé példáknak, akik nem ugyanazt a Lelket és megbízatást kapták, pl. ha valaki a saját kardjával szeretné megbosszulni a testvérét ért jogtalanságot, ahogyan Mózes tette [2Móz 2,12]. Vagy aki a halállal bünteti a paráznákat, mert Fineás ezt tette

⁸¹ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 419; Calvinus: *Opera*, vol. 47, 84–85. A Ján 4,20 kommentára.

[4Móz 25,7]. Ebből születik meg az a szörnyű indulat, hogy feláldozzuk saját gyermekünket, ahogyan Ábrahám is tette. Mintha bizony ez mindenkire érvényes lenne. Az efféle helytelen utánzást legtöbbször a gőgös és túlzó önhittség szüli, amikor az emberek túlságosan is sokat tulajdonítanak maguknak, és nem a saját mércéjükkel mérik magukat. Ebből a forrásból fakad a régi szerzetesi intézmények nagy része is, vallják azok, akik a régi írásokat alaposan áttanulmányozták. Ha tehát nem akarunk önkéntelenül is tévedésbe esni, meg kell fontolnunk, ki milyen Lelket kapott, mire kapott elhívást, mi talál hozzá, és mi a megbízatása.”⁸²

Szegedi	Kálvin
<p>Non eodem praediti spiritu, nec eodem instructi mandato trahimus in exemplum quod Patrum aliquis fecit, quemadmodum si quis privatus gladio ulcisci velit fratrum iniurias, quia hoc fecit Moses. Si quis de scortatoribus poenas sumat, quia fecit hoc Phinees. Hinc natus est immanis ille furor mactandi proprios filios, quod hoc fecit Abraham. Quasi vero hoc ad omnes ex aequo pertineat. Huiusmodi pravam imitationem, ut plurimum fastus et nimia confidentia parit, dum sibi plus nimio arrogant homines, nec suo modulo se quisque metitur. Ex hoc etiam fonte fluxisse bonam partem veteris Monastices fatebuntur, qui prudenter veterum scripta expendent. Ergo nisi sponte errare libeat, videndum est, quo quisque spiritu donatus sit, quid ferat cuiusque vocatio, quid singulis conveniat, et quid singulis sit mandatum.</p>	<p>Nec eodem praediti spiritu, nec eodem instructi mandato trahimus in exemplum quod patrum aliquis fecit, quemadmodum si quis privatus gladio ulcisci velit fratrum iniurias, quia hoc fecit Moses (Exod. 2, 12): si quis de scortatoribus poenas sumat, quia fecit hoc Pinehas (Num. 25, 7). Hinc natus est immanis ille furor mactandi proprios filios, quemadmodum multi iudicant, quod Iudaei patri suo Abrahae similes esse volebant, quasi vero generale hoc esset praeceptum: Immola filium tuum Isaac (Gen. 22, 2), ac non potius singularis unius hominis probatio. Talem kakodzelian ut plurimum fastus et nimia confidentia parit, dum sibi plusnimio arrogant homines, nec suo modulo se quisque metitur. [...] Ex hoc etiam fonte fluxisse bonam partem veteris monastices fatebuntur, qui prudenter veterum scripta expendent. Ergo nisi sponte errare libeat, semper videndum est, quo quisque spiritu donatus sit, quid ferat cuiusque vocatio, quid singulis conveniat, et quid singulis sit mandatum.</p>

„A tudatlan emberek nem tesznek különbséget a különböző időszakok között, ezért nem gondolják meg, hogy az Úr nekik más cselekvési törvényt ír elő. Erre a tudatlanságra lehet visszavezetni a szertartások hatal-

⁸² Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 419; Calvinus: *Opera*, vol. 47, 85. A Ján 4,20 kommentára.

mas tömkelegét, amelyek teljesen elborították az egyházat az pápaságban. Ezek a bűnök az egyház megalapításától kezdve elkezdődtek, mert a zsidóság ostoba utánzása nagyobb méreteket öltött, mint kellett volna. A zsidóknak megvoltak a maguk áldozatai, nosza, a keresztyének is kitalálták Krisztus feláldozásának a rítusát, nehogy az efféle csillogó pompáról lemaradjanak. Mintha bizony sivárabb lett volna az egyház jövőendő állapota attól, hogy megszűnik minden árnyék, amely elhomályosíthatja Krisztus világosságát; de ez az örület később nagyobb területre tódult ki és mértéket nem ismerve tombolt. Egykor tetszetek Istennek a füstölők, a gyertyák, a szent öltözetek, az edények, és a hasonló rítusok, de ma Krisztus eljövetele megváltoztatta a rendet, mert ami egykor a szent dolgok kegyes megtartása volt, az ma már bűnös szentségtörés.”⁸³

Szegedi	Kálvin
<p>Imperiti homines tempora non distinguunt ac diversam agendi legem sibi a Domino praescriptam esse non cogitant. Huic inscitiae acceptum referri debet immensa caeremoniarum congeries, quibus obruta est Ecclesia sub Papatu. Statim ab exordio Ecclesiae in hac parte peccari coeptum est, quia plus valuit stulta Iudaismi affectatio quam decebat. Habebant Iudaei sua sacrificia, ne tali pompa carerent Christiani, inventus est immolandi Christi ritus. Quasi vero deterior futura esset Christianae ecclesiae conditio, si cessassent omnes umbrae quibus obfucari poterat Christi claritas, sed postea longius erupit, ac sine modo grassatus est furor. Ergo ne hic labamur, semper ad praesentem regulam attentos esse nos oportet. Olim suffitus, luminaria, vestes sacrae, vasa, et similes ritus Deo placebant, nunc a Christi adventu mutata est ratio, nam quae tunc fuit pia sacrorum observatio, hodie sceleratum fit sacrilegium.</p>	<p>Confusio scilicet temporum, dum posterius in patrum exemplis occupati diversam agendi legem sibi a Domino praescriptam esse non cogitant. Huic inscitiae acceptum referri debet immensa caeremoniarum congeries, quibus obruta est ecclesia sub papatu. Statim ab ecclesiae exordio in hac parte peccari coeptum est, quia plus valuit stulta Iudaismi affectatio quam decebat. Habebant Iudaei sua sacrificia, ne tali pompa carerent Christiani, inventus est immolandi Christi ritus. Quasi vero deterior futura esset Christianae ecclesiae conditio, si cessassent omnes umbrae quibus offuscari poterat Christi claritas. Sed postea longius erupit ac sine modo grassatus est furor. [...] Olim suffitus, luminaria, vestes sacrae, altare, vasa, et similes ritus Deo placebant, nempe quia obedientia nihil habet gratius vel magis pretiosum. Nunc a Christi adventu mutata est ratio. Ergo quid nobis in evangelio praescribat considerandum, ne temere sequamur quod sub lege patres servarunt. Nam quae tunc fuit pia sacrorum observatio, hodie sceleratum sacrilegium foret.</p>

⁸³ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 419; Calvinus: *Opera*, vol. 47, 85–86. A Ján 4,20 kommentára.

A 440. oldalon, a táncról lévén szó, természetesen Kálvin is előkerül, méghozzá név szerint. Szegedi az *Evangeliumi Harmóniából* vesz át egy mondatot, amelyet Kálvin a Máté 14,6-hoz fűzött, és a Salomé táncára vonatkozik: mert bár annak idején sokan megengedték maguknak, hogy táncoljanak, a nemes lány tánca mégis az örömlányokra jellemző bujaságnak volt ismertető jele⁸⁴ (a táncra használt jelzőt (örömlányokra jellemző bujaság) Szegedi megismétli a 441. oldal IV. táblázatában is).

Szegedi	Kálvin
etsi plerique saltandi licentiam tunc sibi permitterent, meretriciae tamen lasciviae turpis nota fuit nobilis puellae saltatio.	etsi plerique saltandi licentiam tunc sibi permitterent, meretriciae tamen lasciviae turpis nota fuit nobilis puellae saltatio.

Ezt megelőzően Augustinus Marlorat mondását idézi, amely azért érdekes, mert Kálvinnak ez a mondata megtalálható szó szerint Marlorat munkájában is, Marlorat pedig épp ez után foglalja össze, feltehetően a saját szavaival, mondandóját a táncról (Kálvinnál ugyanis az ő mondata nem található meg). Szinte biztos, hogy Szegedi könyvtárában megvolt Marlorat munkája, mert sok helyen idéz tőle, pontosabban azokat a szerzőket idézi, amelyeket Marlorat is felhasznált, ugyanabban a sorrendben, amelyet Marlorat is felállított.⁸⁵ Ha már itt tartunk, hadd jegyezzük meg, hogy Szegedi, a 255. oldal táblázatához épp Marlorat munkájából vette át Kálvin Filippi-kommentárjának egyik szakaszát, amelyet ő is, Marlorat is szó szerint idéz. Honnan lehet tudni? Onnan, hogy munkája elején Marlorat közli azon tudós teológusok nevét, akiknek magyarázatait felhasználta, rájuk a címlapon is utal (“probatis theologis”), és a kommentárban betűkkel jelzi nevüket, a tőlük átvett szöveg elején (B – Bucer; E – Erasmus; M – Musculus; P – Melancthon; S – Sarcerius; T – Treatrius; illetve BV – Bullinger; A – Marloratus; Z – Zwingli; V – Vitus Theodor; R – Brentius), ahol természetesen ott van, igen sok helyen, a „C” betű is, vagyis Calvinus.⁸⁶ (De idéz más munkájából is.⁸⁷) Tehát a

⁸⁴ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 440; Calvinus: *Opera*, vol. 45, 433.

⁸⁵ Marlorat: *Novi Testamenti* (1564), 190. Ebből idéz többször is: Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 190 – Marlorat: *Novi Testamenti* (1564), 415; Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 209 – Marlorat: *Novi Testamenti* (1564), 255; Marlorat: *Novi Testamenti*, Genevae, R. Stephanus, 1572, 597; Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 357 – Marlorat: *Novi Testamenti* (1593), 515.

⁸⁶ Marlorat: *Novi Testamenti* (1593), 1.

⁸⁷ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 209. Az itt található táblázat egyes részei innen származnak: Fegyverneki, Izsák: *Enchiridion locorum communium theologorum, rerum, exemplorum, atque*

számos reformátori idézettel teletűzdelt írás, bizonyára nagy segítséget nyújtott Szegedinek a szakirodalomban való tájékozódáshoz, még ha az egyes szerzők írásai nem is voltak a birtokában.

A 452. oldalon, a botránkozásról szóló II. táblázat egyik szakaszát, Kálvin Genézis-kommentárjából rakta össze.⁸⁸ Az elszenvedett botránkozás ördögi indíttatásáról szóló szakasz így hangzik:

„Ördögi, amikor az emberek, fonák módon, kapva kapnak minden után, ami feljogosítja őket a bűn szabad elkövetésére; pl. Chám, mert nem kétséges, hogy azért gúnyolta ki apját annyira szemtelenül, hogy így szerezzen magának jogot a bűn büntetlen elkövetésére. Napjainkban is sokan kutakodnak nagy odaadással a szent atyák vétkei után – amilyen pl. Lót vérfer-tőzés, Nőé részegsége, Dávid házasságtörése stb. –, hogy szégyen nélkül vethessék bele magukat mindenféle feslettségbe.”⁸⁹

Szegedi	Kálvin
Cum homines praepostere captant, quod ad peccandi licentiam obtendant, ut Cham, qui absque dubio ita proterve insultavit patri, ut sibi impune peccandi licentiam acquireret. Tales hodie videmus permultos, qui vitia Sanctorum Patrum plusquam studiose conquirunt, ut incestum Loth, ebrietatem Noe, adulterium David, etc., ut sine pudore ad omnem nequitiam se proiciant.	[...] quemadmodum solent praeposteri homines scandala captare quae ad peccandi licentiam obtendant [...] ita proterve insultasse patri, ut sibi impune peccandi licentiam acquireret. Tales hodie videmus permultos qui vitia plusquam studiose conquirunt in sanctis et piis hominibus, ut sine pudore ad omnem nequitiam se proiciant.

A *Theologiae Sincerae Loci Communes* méreteit ismerve nem tekintem teljesnek a Kálvin-hatás kimutatását. Ha alaposabban megbogarászunk a munkát, biztosan több idézet is előkerül. De amit előhoztam az lényegesen több, mint amire eddig jutott a Szegedi-kutatás. Egyértelmű, hogy Kálvin nemcsak tanítványai vagy reformátor-társai közvetítésével, vagyis közvetve hatott Sze-

Phrasonum sacrarum ex. Aug. Marlorati Thesauro, et Christ. Obenbini promtuariorum, Basileae, C. Waldkirch, 1586 (RMK III, 745). Lásd *Ad lectorem*.

⁸⁸ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 452. Ez az oldal az egyike azoknak, amelyből mások is merítették. Gulielmus Bucanus az 1602-ben megjelent *Institutio*jában Szegeditől veszi át, persze némiképpen átfogalmazva és kiegészítve, a „XVI. Quid est diabolicum scandalum acceptum” szakaszt. Gulielmus Bucanus: *Institutiones Theologicae seu Locorum Communium Christianae Religionis*, Genevae, Le Preux, 1609, 365.

⁸⁹ Szegedi: *Theologiae Sincerae*, 452; Calvinus: *Opera*, vol. 23, 151.

gedire, hanem közvetlenül is. A szó szerinti Kálvin-idézetek ez irányban minden kétséget kizárnak. (Azt is el tudom képzelni, hogy Szegedi könyvtárában megvolt Kálvinnak egyik-másik munkája, tán még az *Institutio* is). Legyen ez figyelemfelhívás és ösztönzés az egyháztörténészek, vagy a református tan fejlődéstörténetét vizsgáló kutatók felé a további vizsgálódásra, hiszen teljesen egyértelmű, hogy Szegedi gondolkodására közvetlen hatást gyakorolt, következésképpen ugyanez valószínűnek tűnik mások esetében is, másrészt ez a közvetlen hatás már a 16. század második felétől kezdve erőteljesebben jelentkezett, mint korábban gondoltuk. Kálvin munkái már a 16. század közepétől egyre nagyobb számban jelennek meg Erdélyben és Magyarországon.⁹⁰ Írásainak fizikai jelenléte viszont még nem egyértelmű bizonyítéka annak, hogy maga a tanítás is bekerült a teológiai gondolkodásba. De ha már eleink szó szerint is idézik őt, több helyről és több helyen is, akkor már egészen bizonyos, hogy tanítása részévé vált itthon is a teológiai gondolkodásnak, és tartalmával is erősítette a hazai reformátorok igei tudományát.

RÖVIDÍTÉSEK

- RMK – Régi Magyar Könyvtár, szerk. Szabó Károly és Hellebrant Árpád.
 VD16 – Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts.
 VD17 – Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BASCHERA, Luca (hg.): *Heinrich Bullinger. Kommentare zu den neutestamentlichen Briefen (Röm, 1Kor, 2Kor)*, Zürich, Theologischer Verlag Zürich, 2012 (HBTS, 6).
 BEZA, Theodor: *Iesu Christi D. N. Novum Testamentum sive Novum foedus*, Genevae, H. Stephanus, 1565.
 BEZA, Theodor: *Volumen tractationum theologiarum*, Genevae, J. Crispin, 1570.
 BRENTZ, Ioannes: *Explicatio Epistolae Pauli Apostoli ad Philippenses*, Francoforti, P. Brubachius, 1548.
 BUCANUS, Guilelmus: *Institutiones Theologicae seu Locorum Communium Christianae Religionis*, Genevae, Le Preux, 1609.

⁹⁰ Ősz Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica: Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben*, Kolozsvár, EME, Erdélyi Református Egyházkerület, 2014 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 21).

- BULLINGER, Henricus: *Commentarii in omnes Pauli Apostolis Epistolas*, Tiguri, Froschauer, 1582.
- BULLINGER, Henricus: *In (...) Euangelium secundum Ioannem Commentariorum libri X*, Tiguri, Froschauer, 1556 (VD16 B 4931).
- BULLINGER, Henricus: *Sermonum Decades quinque, de potissimis Christianae Religionis capitibus, in tres tomos digestae*, Tigurii, Froschauer, 1557 (VD16 B 9697).
- BULLINGER, Henricus: *Sermonum Decades quinque, de potissimis Christianae Religionis capitibus, in tres tomos digestae*, Tigurii, Froschauer, 1567.
- CALVINUS, Ioannes: *Opera quae supersunt omnia*, ed. Guiliemus Baum et al., Brunsvigiae, Schwetschke, 1865–1875 (Corpus Reformatorum).
- CALVINUS, Joannes: *Commentarii (...) in Acta Apostolorum*, Amstelodamum, J. J. Schipper, 1667.
- CALVINUS, Joannes: *Tractatus Theologici omnes*, Genevae, P. de Santandrea, 1576.
- CALVINUS, Johannes: *D. Pauli epistolas, atque etiam in epistolam ad Hebraeos commentaria luculentissima*, Genevae, J. Crispin, 1551.
- CALVINUS, Johannes: *Tractatus Theologici omnes*, Amstelodami, J. J. Schipper, 1667.
- Corpus iuris canonici. Decretum D. Gratiani, universi iuris canonici pontificias constitutiones, et canonicas brevi compendio complectens*, Venetiis, (De Franceschi et al.), 1567.
- ERASMUS Roterodamensis: *Paraphrasis (...) In omnes epistolas Apostolicas*, Basileae, Frobenius, 1523.
- FABRICIUS, Stephanus: *Sacrae conciones in centum quinquaginta Psalmos Davidis regis et aliorum sanctorum prophetarum*, Bernae Helvetiorum, G. Sonnleitner, 1664.
- FABRICIUS, Stephanus: *Sacrae Conciones in S. Prophetarum quos minores vocant*, Bernae Helvetiorum, Sonnleitner, 1641 (VD17 1:080904N).
- FEGYVERNEKI, Izsák: *Enchiridion locorum communium theologicorum, rerum, exemplorum*, Basileae, C. Waldkirch, 1586 (RMK III, 745).
- KÁLVIN János: *Institutio religionis Christianae. A keresztyén Vallás rendszere 1559*, ford., jegyz. Buzogány Dezső. Budapest, Kálvin, 2014.
- KATHONA Géza: Svájci teológiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben, in Bartha Tibor (szerk.): *Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből*, Budapest, MRE, 1973 (Studia et Acta Ecclesiastica, 3), 3–107.
- MARLORAT, Augustinus: *Novi Testamenti catholica expositio ecclesiastica*, Genevae, H. Stephanus, 1564.
- MARLORAT, Augustinus: *Novi Testamenti*, Genevae, R. Stephanus, 1572.
- MARLORAT, Augustinus: *Novum Testamentum expositio ecclesiastica*, Genevae, P. de Santandrea, 1593.
- MEIER, Sebastianus: *In Utramque D. Pauli epistolam ad Corinthios, commentarii*, Francoforti, P. Brubachius, 1546.
- MELANCHTHON, Philippus: *Loci praecipui Theologici*, Vitebergae, Krafft, 1563 (VD16 M 3666).
- MELANCHTHON, Philippus: *Opera quae supersunt omnia*, Halae Saxonum, 1848 (Corpus Reformatorum, 15).

- MUSCULUS, Wolfgang: *In Euangelistam Matthaeum commentarii tribus tomis digesti*, Basileae, off. Hervagiana, 1562.
- MUSCULUS, Wolfgang: *In Euangelistam Matthaeum Commentarii tribus tomis digesti*, Basileae, ex off. Hervagiana, 1578.
- MUSCULUS, Wolfgang: *In sacrosanctum Davidis Psalterium Commentarij*, Basileae, J. Hervagius, 1556.
- MUSCULUS, Wolfgang: *Loci Communes*, Basileae, Hervagius, 1560 (VD16 M 7292).
- MUSCULUS, Wolfgang: *Loci Communes sacrae Theologiae*, Basileae, J. Herwagen, 1561 (VD16 M 7293).
- ŐSZ Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica: Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben*, Kolozsvár, EME, Erdélyi Református Egyházkerület, 2014 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 21).
- SCHÜTZEN, Johannes: *Apparatus curiosus et practicus continens raras annotationes theologicas*, Dresdae et Lipsiae, Zimmermann, 1710.
- SZEGEDI [KIS], Stephanus: *Theologiae Sincerae Loci Communes de Deo et Homine*, Basileae, Conrad Waldkirch, 1585 (VD16 S 10448).
- TOMBES, John: *Antipaedobaptism, or No plain nor obscure Scripture-proof of Infants Baptism or Church membership*, London, Hils, 1652.
- VERMIGLI, Petrus Martyr: *In selectissimam D. Pauli Priorem ad Corinthios epistolam*, Tiguri, Froschauer, 1572.

ABSTRACT

Dezső Buzogány: *Calvin's Influence on Szegedi's Loci*

So far church historians believe that John Calvin's influence on the Hungarian Reformed Church can only be detected in the 17-th century at the earliest. However, recent scholarship has demonstrated that several works of John Calvin reached Hungary and Transylvania as early as in the middle of the 16-th century. However, despite the physical presence of his books in the region, there is no conclusive evidence so far that his teaching positively influenced the Hungarian Reformed theological thinking of the century. The present paper clarifies this uncertainty and proves, without any doubt, that John Calvin had indeed a direct influence on Szegedi Kis Istvan's theological thinking. Moreover, it sheds light on the fact that Szegedi might have possessed some of Calvin's basic theological works before his library of 200 volumes burned to the ground. The present paper makes an attempt to point out not only the overarching spiritual and theological effect, but also the direct and literal presence of Calvin's words in the *Theologiae sincerae loci communes*, written by Szegedi. Some church historians believe that Calvin's

influence can only be felt through his disciples, therefore it is understandable that they speak about mediation rather than a direct impact. What we can find here is an unequivocal answer to the question whether texts from Calvin's different theological works are transferred by Szegedi word for word in his dogmatic writing. (We can even imagine that some of the works published by the Genevan reformer were in the possession of Szegedi.) Well, if our ancestors did not only possess Calvin's published works but they quoted Calvin literally all over in their theological works, it is certain that his ideas and thoughts penetrated their theological thinking, and the teaching of the great reformer strengthened their science skills and knowledge of the Word.

Keywords: Calvin, Hungary, Protestantism, Reformed, dogmatic, ideas
reception

SZATHMÁRNÉMETHI MIHÁLY KOLOZSVÁRI ESPERES KÖNYVES MŰVELTSÉGE

Csorba Dávid

A nemzetközi kálvinizmus egyik jellegzetes 17. század végi alakja a partiumi származású lelkész Szathmárnémethi Mihály (1638–1689), akik tudós papként végigjárta a hazai és az európai teológiai oktatás lépcsőit, és írásaival egy jellegzetesen kálvinista ortodoxiához köthető életművet teremtett.¹ Szellemi hagyatéka alapján ez az életmű látszólag egy avitt entellektüelt takar, aki szinte kizárólag teológiai szakirodalmat gyűjtött, állandóan hitvitákban vett részt, és mindig akkurátusan és dogmatikusan tanított. Nem látszik, hogy érdeklődött volna irodalmi olvasmányok, természettudományos kísérletek, politikai filozófia, építészet és hasonló, a 17. század végén kurrens témák iránt. Mégis ebben az írásban azt szeretném bemutatni, hogy egy kora újkori érdeklődő diák miként választott életutakat, s mint tanár, lelkész v. éppen esperes miként került olyan kihívások elé, hogy ezeket az ortodoxnak, konzervatívnak minősített válaszokat tudta adni. Azaz miként vált Szathmárnémethi Mihály a kálvinista ortodoxia tipikus alakjává, miközben könyvei, írásai másra is predestináltak volna. Ez a lehetőség meglátásom szerint ugyanis nem volt determinált: nem lehet a hasonló kora újkori kelet-európai életút mögött csak a politikai, gazdasági kényszereket látni,² ahogyan csak a személyes, egyéniségtől függő megoldásokat sem lehet anakronisztikusan belevetíteni. Több tényező együttállása eredményezhette az ő esetében ezt az életutat, és az ő választásai mögött gyakran hasonló mozgatórugók fedezhetők fel, mint amelyek minket egy más kor más kihívásai esetén érnek.

Szathmárnémethi Mihály életútját leghívebben az ún. halotti chárta adja elénk, mely a halálára készült, s a temetésén a gyászmenetben vitték, majd a végső búcsú helyén, a kolozsvári reformátusok templomában, a Farkas utcai templomban a papi stallumok fölé helyezték el, s mai is ott található.³ Könyv-

¹ Robert J. W. Evans: Calvinism in East Central Europe, in Prestwich, Menna (ed.): *International Calvinism, 1541–1715*, Oxford, Clarendon, 1985, 167–196.

² Howard Louthon–Graeme Murdock (eds.): *A Companion to the Reformation in Central Europe*, Leiden–Boston, Brill, 2015 (Companions to the Christian Tradition, 61).

³ Régi Magyar Könyvtár (továbbiakban RMK), Pótlások, nr. 2664.

tárának együtt maradt részét (142 kötet) a templom mellett található Akadémiai Könyvtárban őrzik: ezeket egyesével átvizsgáltam s leírtam, listájukat nemrégén közöltem.⁴ Egyes műveiről külön-külön is sokan és sokszor írtak, a 17. századdal foglalkozó szakemberek pedig minduntalan belebotlanak egy-egy művébe, lévén hogy Szathmárnémethi a századvég egyik legtermékenyebb magyar kálvinista lelkésze volt Komáromi Csipkés György (1628–1678), a neves debreceni bibliafordító nyelvtudós mellett. Szathmárnémethi Mihály tevékenyen részt vett a felső-magyarországi hitvitákban, amikor a jezsuita rend képviselőivel folytattak ádáz szellemi tusákat többen, mivel azok megkérdőjelezték a protestánsok szabad vallásgyakorlatát.⁵ A kegyességi irodalom is számontartja szerzőnket: imakönyve, a *Menyinyei Tárház Kultsa* (1673) kisméretű, zsebben elférő, ún. vestpocket edition, minden élethelyzetre (nemcsak betegeknek, de útonjáróknak, katonáknak etc.) tartalmaz imákat, elmélkedéseket, s mint ilyen az egyik legtöbbször napvilágot látott kegyességi kiadvány a korban. Életében 5x jelent meg (1673–85), a 17. században 8x, a 18. században pedig 10x, legutolsó kiadása 1837-ben volt! S végül ne feledjük a lelkész prédikációs köteteit, melyek az előszavuk alapján mintakönyvnek, segédkönyvnek készültek a lelkészek ill. a lelkész nélkül maradt árvagyülekezetek számára. Nem véletlen, hogy alig van olyan Kárpát-medencei könyvjegyzék, amelyen ne bukkanna fel legalább egy Szathmárnémethi-kiadvány ezek közül. Sikeres teológiai és még inkább kegyességi író volt ez a lelkész.

Látszólag egyszerű dolga van a kutatónak: a 142 kötetes könyvtár hatalmas mennyiség a korabeli magyar kálvinista tulajdonosokat vizsgálva. A könyvtárak számára 20–30 tételes hagyatékokat adományoztak átlagban a városi lakosok. Apafi Mihálynak, Erdély fejedelmének 600–800 tételes könyvtára volt, melyet egész életükben gyarapított a család, az egyházi és arisztokrata kapcsolatokon keresztül. A kolozsvári lelkész 142 köteté bizony nem ér fel a nyugat-magyarországi főnemeselek (Batthyányak, Zrínyiek) thécájával sem, de jelentős mennyiség, ha a hazai polgári magángyűjteményeket figyelembe vesszük. Nem is beszélve arról, hogy a pontos possessor-bejegyzések alapján kirajzolódik számos érdekes kora újkori jelenség. Ez alapján bizonyos – bár ezt hivatalos kimutatás nem tárja elénk – hogy több Kárpát-medencei mezővárosnak élénk könyvpiaca volt (Sárospatak, Tokaj, Debrecen, Kolozsvár, Szatmár), feltehetően időszakos mozgóárussal (hiszen az azonos helyen

⁴ Sipos Gábor: *A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században*, Szeged, Scriptum, 1991 (KKK, 1), 31; Csorba Dávid: Szathmárnémethi Mihály (1638–1689) kolozsvári esperes fennmaradt könyvtára, *Magyar Könyvszemle*, CXXXI. évf., 2015/2, 165–183.

⁵ Heltai János–Tasi Réka (szerk.): *„Tenger az igaz hitriül való egyenetlenségek vitatásának előradott özöne...”. Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, Miskolc, Miskolci Egyetem, 2005.

vásárolt könyvek Szathmárnémethi Mihály esetében évente nagyjából azonos időszakra esnek). Alátámasztható Monok István egyik meglátása is:⁶ gyakran baráti körökön belül vándoroltak a könyvek, mintegy közös könyvtárakként („et amicorum ejus”-típusú bejegyzésekkel): erre találtam több példát a Szathmárnémethi Mihály könyvtárának a bejegyzésein. Ezeket a kapcsolatok bizonyítják a támogatói kör egymásnak írott ajánlásai, versei (carmenek). Látható, hogy a kolozsvári lelkészek is voltak kedvenc szerzői s témái, amelyeket több helyről szerzett be több műfajban. S előkerült a tételek közt számos kolligátum, amiket önmaga köttetett be.

Szathmárnémethi Mihály tudatos író volt: életművének megjelent és kiadásra váró könyveit listákba szedve közölte az egyes kiadványai előszavaiban; legutoljára a *Dominicális Praedikációk Toldalékja /Vasárnapi prédikációják pótléka/* (1686) című művében szöveg az írói hagyatékáról, arról a 23 cím mögé rejtett műről, amelyek fele még akkor kéziratban volt, s mára példányból nem ismert.⁷ S annak ellenére, hogy Szathmárnémethi Mihály sokat olvasott és írt, a fennmaradt adatok egymásra nem referálnak. A kötetekben alig utalt könyvekre, mivel nem szakíróknak, hanem a köznépek szánta azokat. A gönci papként írt hitvitáiban gyakran hivatkozott az ún. „Gönci krónikára”, ami ilyen néven nem létezett. Mivel Székely István nevű lelkész gönci pap volt, amikor megírta a magyar földön unikális *Világkrónikáját* (1559),⁸ Szathmárnémethi Mihály utalásai bizonyíthatóan erre a kiadványra vonatkoznak. Ennek fennmaradt kevés példányában viszont nincs Szathmárnémethi Mihály bejegyzés, és neki sem maradt fenn ebből példánya.

A 142 kötetében 241 önálló kiadvány található. Ezek közül egyre sem hivatkozott műveiben, és fordítva: az idézett olvasmányai ebben a könyvgyűjteményében nem találhatóak. Ha a könyvvásárló és olvasó embert szeretnénk megvizsgálni, azt előtérbe állítani, hogy hogyan olvasott egy jószemű könyvvásárló, akkor is elakadunk. Az általa írt, de még inkább az ő tulajdonában lévő könyveinek lapszélein alig van valami bejegyzés: nem számít komoly olvasói margináliának a néhol maradt *Nota bene!*-típusú, semleges megjegyzés. Egyszer hivatkozott csak az egyik saját művére, mégpedig az említett imádságos kötetre. Finom emberként nem firkálta tele a lapszéleket, s ha írt is oda valamit, az sem utalt könyvekre. Egy holland nyelvű káté margináliáira

⁶ Monok István: „Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum”: Az „et amicorum” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról, in Császtvay Tünde–Nyerges Judit (szerk.): *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, Bp., Balassi, 2009 (Humanizmus és gratuláció), 266–276.

⁷ RMK I, 1353.

⁸ Régi Magyarországi Nyomtatványok (továbbiakban RMNY) 156.

(lapszéleire) több ízben feljegyezte (az írás egyértelműen az övé), ha ismeretlen szóhoz jutott: ez esetben pedig nem magyarul, hanem latinul jegyzetelt.

Barátaival együtt jutott el külföldre, s a kis 6-8 fős társaságnak az egyik tagja, Szathmári András vitt magával egy albumot, amibe számos bejegyzést tettek a társak s a kinti tanárok. Ez a kötet mint történeti referencia segíthetett volna abban, hogy Szathmárnémethi Mihályról és olvasmányairól többet megtudjunk, azonban a második világháború idején a háború elől kimenekíteni vágyott ritkaságokkal együtt elpusztult. Sepsiszentgyörgyről átmentették egészen Zalaegerszegig, de itt 1945 tavaszán bombatalálat érte a kincseket szállító vasúti kocsit.

Amit tehát maradt, az egy mozaik összerakásához hasonló: történeti adatokból és a fennmaradt könyvek és possessorri bejegyzések alapján képet alkotni arról, hogy melyik könyvet s miért választotta a lelkész, milyen történelmi esemény, egyéni érdek etc. áll egy-egy választás mögött.

A Zoványi Jenő által sokáig mértékadónak tartott megítélés szerint Szathmárnémethi Mihály egy tipikus kálvinista ortodox karakter volt:⁹ azaz a 17. században élő, egyházi felfogásában és dogmatikai meglátásaiban rögzült szellemi arculattal rendelkező, egyházpolitikai értelemben konzervatív felfogású lelkész, esperes volt. Életútja, könyvei egyaránt ezt szemléltethetik, hitvitái, vezető szerepe ezt tükrözik – eszerint. Tehát thécája csak teológiai kommentár gyűjtemény lehet. A budapesti teológia tanára, Szabó Géza álláspontja már ennél sokkal cizelláltabb volt a kérdésben:¹⁰ mérsékelt presbiteriánust látott benne, aki külföldön többféle teológiai nézőponttal találkozott, s visszafogott karaktert és szereptudatot feltételezett e leírás róla. Azaz a polgári családi háttérrel rendelkező egyén, aki városias életet élt, a tanulmányait s vezetői szerepeit is ennek a közegnek köszönhette. Jó könyves piaci háttérrel rendelkezett s könyveit önállóan szervezett kiadási koncepcióval jelentette meg.

Ezek szerint szembenállnak egymással olyan fogalmak mint tipikus életút vs. önálló döntések? Annyi bizonyos, hogy Szathmárnémethi Mihály könyves műveltségére, olvasáskultúrájára alig láthatunk rá, ezért életútanalízis helyett művelődéstörténeti reflexiók maradhatnak a fenti eszmetörténeti besorolások megítélésére. Olyan kérdéseket vizsgálhatok meg tehát a következőkben, mint milyen tényezők állhatnak az életútjának döntései háttérében? (pl. a névváltozatai, bélyegző készítése a könyveihez); hogyan szervezte a tanul-

⁹ Zoványi Jenő: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, kiad. Ladányi Sándor, Budapest, Magyarországi református Egyház Zsinati Iroda, 1977³, 577.

¹⁰ Szabó Géza: *A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma*, Budapest, Balás, 1943.

mányútjait? (Debrecen és Sárospatak közti váltás, Arnoldi és Comenius közti váltás, vagy a diáktársaknak az övével párhuzamosan futó tudományos életútja); hogyan működött a kiadványainak megjelentetése? (nyomdászokkal való kapcsolata, városi támogatói), és a könyvvásárlásainak módszere, statisztikája. Ezt mindet most nem tudom szemléltetni terjedelmi okok folytán, de inkább egy áttekintést kívánok adni a fenti kérdésekről.

A neve – Szathmárnémethi Mihály – ebben a formában szerepelt gyakrabban, s ekként állapította meg a bibliográfiai szakirodalom a jelenleg használatos névformáját.¹¹ A kora újkori szerző tulajdonosi aláírásai persze 6-féle változatban szerepelnek könyvein vagy kései kiadásokon (nem beszélve a rövidítésekről). Több korai szerzeményű könyvében látható egy stemplis variáció: még pataki diákként 14 évesen csináltatott magának egy nyomdai dúcot, amivel a nevét beütötte az újabb könyveibe. Szerencsére a kézírása nagyon egyedi, így nem lehet összekeverni az azonos nevet viselő kortársaiéival: bár 4 ilyen nevű embert ismerünk, ebből 3 biztosan Kolozsváron élt ugyanabban az időben (az egyik a Collegiumban tanuló fia, a másik az ott tanító, nála egy generációval fiatalabb klasszika-filológus professzor, a harmadik a város nyomdásza, a negyedik Toronya lelkésze). Nevének van egy régies változata, ami a legelső korszakából származik, s fura kontaminációt mutat: Mich[ael]. S[artoris] Ném[ethii] Alumn[us] Schol[ae] Nem[ethinae],¹² azaz ekkor még a partiumbeli Németi nevű város iskolájának ösztöndíjas diákja, Németibeli Szabó Mihály. A monogramja egyezik a később használatos Szathmárnémethi Mihály verzióval, csak a feloldása más. A fiú, aki tanult előbb Németi, majd Szatmár mezővárosainak iskoláiban is, a nevének latinosított alakját (Sartoris) később a nagy iskola, Szatmár rövidítésére alkalmazta, azaz e két város mecenatúráját foglalta a nevébe S ζ rövidítéssel. Testvére hasonlóan tette: Szathmár-Némethi János lelkész e néven élt.

Az 1661-es pataki disputájának, elsőként megjelent művének az előszavában Szathmárnémethi Mihály köszönetet mondott apjának, Szabó Mihálynak, Alsó-Misztótfalu tanácsának, Németi és Szatmár iskoláinak és városainak. Egyéb adatok szerint tehát a későbbi kolozsvári esperes családja Nagybánya közelében élt, nagyapja Soós, az apja Szabó Mihály, Alsó-Misztó nevű helység kereskedője volt. Ezek szerint a születési helye az a Misztótfalu, ahonnan egy fiatalabb rokona, Szathmárnémethi Sámuel, a korszak nemzetközi hírt szerzett exegétája, és egy másik, még nevesebb, az európai nyomdászat-

¹¹ Wix Györgyné: *Régi magyarországi szerzők: RMS ζ , I. A kezdetektől 1700-ig*, kiad. P. Vásárhelyi Judit, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2008, 770.

¹² Academia Română (Cluj Napoca/Kolozsvár) (továbbiakban KvAkad), BMV R 121.

történet emblematikus alakja, Tótfalusi Kis. Miklós származott.¹³ Szathmárnémethi Mihály neve sem ismeretlen a nemzetközi kálvinizmus történetében: ő a szerzője az 1667-es *Tyrocinium Hebraicum* nevet viselő héber nyelvtannak, mely Franekerben jelent meg, a *Héber Biblia* (1660) kiadójának, Johannes Leusden professzornak a kérésére.¹⁴ Magyarországi elődei ebben nem nagy számúak, sőt utódai sem: a gyulafehérvári professzor, Heinrich Alsted (1635), és két debreceni lelkész, Kismarjai Veszelin Pál (1643) és Komáromi Csipkés György (1654) készítettek hasonló segédanyagot. Mindegyik célja a diákok tanulmányainak a támogatása volt, s ezt hangsúlyozta Szathmárnémethi Mihály kiadványa esetében Leusden ajánlása is: a németalföldi egyetemisták számára látta hasznosnak a professzor azt a technikát továbbadni, amit a magyar diák olyan magabiztosan kezelt. Az előszó kiemelte azt is, hogy az otthoni könyvszegény világban mindig csak másoltak, és végre lesz egy használható kiadvány ehhez a tárgyhoz. Kérdés, hogy akkor Szathmárnémethi Mihály honnan szerzett olyan szakmai és pedagógiai tudást, hogy a nemzetközi hebraisztika akkor legnagyobb tudósa őt kérhette fel a didaktikai segédanyag összeállítására? Erre is kitért a szerzői előszó: Szathmárnémethi Mihály sokat köszönhetett a boldog emlékezetű (azaz ekkor 1667-ben már halott) Azari Zsigmondnak, akitől az alapokat jól elsajátította. Ez a személy pedig csupán a debreceni Collegiumból annak szatmári partikulájába (regionális helyi iskolájába) kihelyezett, a diáksorból éppen kikerült kistanár volt, aki a 16 éves Szathmárnémethi Mihályt ilyen kiváló szellemi útravalóval látta el.¹⁵

Szathmárnémethi Mihály, ahogy a korban ez megszokott volt, több iskolában is tanult. Ennek okát nem tudjuk biztosan. Alsó- és középiskoláját Németi és Szatmár városaiban végezte (1650–54), majd a szatmári Collegiumban tanult Szepesi Korotz András és az említett Azari Zsigmond keze alatt. Az 1657-es lengyeltámadás már nem itt érte: Debrecenbe ment tovább. Ez egybeesik azzal, amikor az utóbbi tanárának is lejárt az ideje, s továbbállt, hogy külföldi tanulmányútra mehessen. A debreceni Collegiumban (1656–58) ekkor a neves nyelvész (angol, latin és héber nyelvtan írt) és bibliafordító Komáromi Csipkés György volt a professzor: könnyen elképzelhető, hogy Szathmárnémethi Mihály éppen Azari miatt jött a cívisvárosba, hogy a hírne-

¹³ Csorba Dávid: Szathmárnémethi Mihály sárospataki disputájának tanulságai, *Magyar Könyvszemle*, CXXVII. évf., 2011/3, 383–392.

¹⁴ RMK III, 2386.

¹⁵ Dienes Dénes: A héber nyelv a Sárospataki Kollégiumban a 16–17. században, in Kun Mária–Morvai Judit (szerk.): *Tanulmánykötet az 50 éves Marjovszky Tibor tiszteletére*, Budapest, Kálvin, 2003, 38–47.

ves nyelvészt hallgassa, aki nemrégén Hollandiában héberül tartott előadást.¹⁶ Éppen ebben az időben nyugtalan volt a diákság és diáklázadást ütötte fel a fejét, amelyet a pataki iskolai törvények alapján felülvizsgált új törvények rendeztek (1656–57). Ezután Komáromi Csipkést városi lelkésszé választották, s ekkor (1658) indult Szathmárnémethi Mihály tovább. Nem állhat messze az igazságtól, ha azt állítom, hogy ebben is a mintakövetést kell látni. Komáromi Csipkés György pataki modellű iskolai törvényei teremtettek rendet Debrecenben, nem véletlenül, hiszen annak idején ő is tanult mindkét városban. Nem is beszélve arról, hogy Szathmárnémethi Mihálynak ebben az időben már több filozófiai könyve volt, Patakon pedig a nagy vitázó hírében álló Pósa-házi János ekkor tanított. Látható tehát, hogy több érv szólhatott amellett, hogy Szathmárnémethi Mihály az iskolaváltásban s a továbbtanulás mellett döntött.

A választása motivációját jelzi, hogy Patakon nemsokára egy debreceni tanár kötetét szerezte be: a török által elfoglalt Váradról ugyanis a diákság Martonfalvi György vezetésével Debrecenbe költözött át (1660). A rávista logikát oktató Martonfalvi miatt már Szathmárnémethi Mihály nem ment vissza (ekkor már mai értelemben végzős volt, épp a disputációját készült megvédeni és kiadni), pláne, hogy az alföldi város sokkal kitettebb volt a hadak járásának, mint a zempléni hegyek ölelésében fekvő Patak. A kiadvány viszont érdekelte az okos diákokat, figyelemmel kísérte a kurrens szakmai kiadványokat, és azonnal annak megjelenése (1658) után, 1659-ben szerzett belőle egyet magának. Ekkor Patakon a neves kálvinista cseh tudós, Comenius már nem tanított, nyugatra távozott. A kor nagy válsága Patakon is éreztette hatását. Ennek egyik eleme volt a katolikusokkal vívott ún. felső-magyarországi hitvita, melynek tevékeny résztvevői voltak a patakiak s a kassaiak (ahogy később majd Szathmárnémethi Mihály szintén csatlakozott ehhez a közdelemhez). A kassai jezsuiták igyekeztek ugyanis megvetni a lábukat a városban s a térségben, és megkérdőjelezték a protestánsok vallásszabadsághoz való jogát. Ha ez nem lett volna elegendő veszély, a török 1657 óta Erdélyre eresztette a tájár sereget, uralmi válság keletkezett, rövid időn belül több fejedelem is váltotta egymást. Ennek a bosszúhadjáratnak az oka a II. Rákóczi György erdélyi fejedelem által vezetett és balul sikerült lengyelországi hadjárat volt.¹⁷ Szathmárnémethi Mihály a pataki Collegiumot ez időben látogatta (1658–61), amikor Medgyesi Pál, a fejedelem anyjának, Lorántffy Zsuzsannának a

¹⁶ RMK III, 1781, 1904.

¹⁷ Csorba Dávid: Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik irodalmi toposza, in Bitskey István–Imre Mihály (szerk.): *Retorika, interpretáció, szövegértés*, Debrecen, Kossuth, 2003 (Studia Litteraria 41), 132–154.

pataki várában prédikálta a jajjos beszédeit. Medgyesi szövegeiben felidéződött az ószövetségi Jeremiás prófétának számos jóslata, amelyek apokaliptikus pusztulást vizionáltak. Itt érte meg Szathmárnémethi Mihály a fejedelem temetését, s az özvegynek és a fiának 3 hónapon belül bekövetkezett katolizálását. Az 1661-es disputája ajánlása ezért nem nekik, hanem a még református hiten lévő egyik nemesúrnak, a fejedelmi család régi alkalmazottjának szólt.

Az ismét fordulatot hozó esztendőben Szathmárnémethi Mihály tokaji rektorságra ment (1661–64) pénzt gyűjteni. Ez egy híres kálvinista város volt, hadi utak metszéspontjában fekvő kereskedelmi központ, a két folyó, Tisza és a Bodrog összefolyásánál fekvő, jól védhető várral, hitvalló kálvinista város tanáccsal, nagy gyülekezettel.¹⁸ Ezután vette Szathmárnémethi Mihály is nyugatra az irányt s kezdte meg a mintegy 3,5 évig tartó hollandiai és angliai tanulmányi útját (1664–67). Járt Franeker, Groningen, Leiden s Utrecht egyetemén, időzött Amszterdamban, s ellátogatott Angliába is rövid időre (London, Oxford, Cambridge-en a King's College-ot biztosan látogatta). Tanárainak a kiválasztása itt is hasonló módussal történt, mint odahaza. A hagyományos, ortodox felfogású karaktereket kereste: Voetius (Utrecht) és Hoornbeek (Leiden) mellett döntött, pedig itt tanított Coccejus is, a szövetségteológia atyja; Franekerben Arnoldit választotta Comenius-szal szemben,¹⁹ s utóbbit még búcsúzóban meglátogatta Amszterdamban. Ezek szerint, ha már vitatkozni kellett, akkor a biztos biblikus hátteret, abban is a literális értelmet támogató irány mellett tette le a magyar diák a voksát. Az 1661-es pataki disputájában még sokkal szélesebb volt a megidézettek köre (Gisbertus Voetius, Hadrianus Heerebord, Johannes Hoornbeek, Johannes Maccovius, Wilhelm Amesius), ehhez képest, amikor ő maga választhatott, már csak az ortodoxoknál disputált. A héberesek közül viszont Terentius (Franeker), Alting (Groningen) és Leusden (Utrecht) egyaránt szerepelt a *Tyrocinium Hebraicum* című kötete támogatói közt, azaz egy különleges egységet sikerült tető alá hoznia egy tudományterületen Szathmárnémethi Mihálynak.²⁰

¹⁸ Dienes Dénes: A tokaji református egyház története, in Bencsik János (szerk.): *Várostörténeti tanulmányok*, III, Tokaj, Városi önk., 2002 (Tokaj és Hegyalja, 24), 231–257.

¹⁹ A híres *Lux in tenebris* és a *Lux é tenebris* című 1665-ös kötetek vitáiban valójában a két szláv, a lengyel Arnoldi és a cseh testvérekhez tartozó Comenius ütközött meg egymással diákjaik nevében. Annak idején mindketten ugyanabban a lesznói Collegiumban végeztek. Ld. W. Jan van Asselt: The Theologian's Tool Kit: Johannes Maccovius (1588–1644) and the Development of Reformed Theological Distinctions, *Westminster Theological Journal* 67, 2006, 23–40.

²⁰ Jonathan I. Israel: *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall, 1477–1806*, Oxford, Clarendon, 1995 (Oxford History of Modern Europe); Ronnie Po-chia Hsia (ed.): *A Companion to the Reformation World*, Oxford, Blackwell, 2004.

Az is nyilvánvaló, hogy a vásárolt kötetek az érdeklődésének a változó irányát szemléltetik. A liberálisabb Leidenben a kort izgató új filozófia, a Descartes nevéhez köthető logikai és metafizikai megújulást hozó karteziánus kötetekből szerzett be egy jókora adagot (1666). Franekerben még az immatriculációja (beiratkozása) előtt (1664. máj. 23.) vásárolt magának egy karteziánus fizikát: Gassendi *Disquisitio metaphysica* c. művét (1664. máj. 14.).²¹ Groningenben az egyetemet 1664. szept. 1.-jétől látogatja hivatalosan, de egy Vedelius-kötet vásárlása miatt egy hét múlva (szept. 8.) már Franekerben találjuk.²² A külföldi ösztöndíjas diákélet könyvpiaci szinten abszolút kiváló csemegének számított. Szathmárnémethi Mihály valósággal habzsolta a tudományos élet nyújtotta lehetőségeket.

1664 májusától szeptemberig Franekerben tanult, 11 kötetet szerzett, s ekkor volt (május) Leidenben Rimaszombati K. Mihály doktori védése. 1664 szeptembere és 1665 szeptembere közt Groningenben volt egyetemista, 2 kötetet itt, 2 kötetet Franekerben vásárolt. S ez időben, júliusban Franekerben zajlott egy másik magyarnak, Csúzi Cseh Jakabnak a doktori védése. Ekkor vásárolt és kötett magának több kötetet, melyeket a monogramjának nyomtatójával látott el a kötéstáblán (M. SZ. N. 1665). 1665 szeptembere és 1666 áprilisa közt Utrechtben járt egyetemre, 9 kötetet vásárolt, s tartott 1 disputát (februárban Voetiusnál). Erre az időszakra is (február) esett egy doktori védés, Franekerben Diószegi Konta Istváné, amit carmannel (verssel) köszöntött. 1666 áprilisa és szeptembere közt Leidenben tanult, ekkor 8 kötetet vett, s 2 disputációt tartott (májusban és júniusban Hoornbeeknél). 1666 szeptembere és 1667 júliusa közt ismét Franekerben kötött ki, 5 kötetet szerzett itt, 1 kötetet Leidenben. Ismét 2 disputát tartott (Arnoldnál), és megjelent 1 saját könyve (február és március táján a Leusden–Terentius támogatja a héber nyelvtan). 1667 júliusa és augusztusa közt hajózott át Angliába: London, Oxford, Cambridge útvonalat járta be. 1667 augusztusa és szeptembere közt ismét Utrechtben járt, 4 kötetet vett. 1667 szeptembere és októbere közt indult haza, az Amszterdam, Leiden, Groningen, Frankfurt am Main útvonalon, miközben még újabb 3 kötetet szerzett be.

Szathmárnémethi Mihály könyvvásárlási statisztikája jól vizsgálható. Első könyvét 12 évesen kapta (1650), az utolsó könyvét 50 évesen (1688). A magyarországi diákevek idején (1650–63) 19 kötet 13,5 év alatt; a peregrinációban (1664–67) 53 kötet 3,5 év alatt már tetemes gyarapodást mutat. A mo.-i munkája idején (1667–72) újabb 16 kötet került a birtokába 4,5 év alatt. Majd

²¹ KvAkad, 81464.

²² Uo., 84449.

a legutolsó állomáshelye, Kolozsvár következik (1672–88), ahol egy újabb nagy számmal találkozunk: 54 kötet 18 év alatt. Ez azt jelenti, hogy az itthoni diákokévek pénzsűkében is átlag 1-1,5 kötetet szerzett be évente (jórészt tan-könyveket). Amikor már pénzt is tudott félretenni (rektorként, tanárként, lelkészi és esperesi munkakörben) a hazai dolgozói átlagköltsége 3-4 köt/év volt (s jobbra antikva kiadványokat szerzett be). A diákokévek (1650–70): 84/20, azaz 4 kötet/év átlagához képest csak kisebb az eltérés a lelkipásztori élet idején szerzett könyvekhez képest (1670–88): 56/18, azaz 3 kötet/év. Azon könyveknél, ahol jelölte az árakat, szintén csak kis mértékű különbséget állapíthatunk meg: külföldön vett 53 kötetből 30 esetén jelölte (s átváltva magyar forintra), ez 63,93 forint költséget jelentett; a magyar földön vett 89 kötetből 40 esetén jelölte az árat, ezek pedig 65,20 forintot tesznek ki. Ebből tehát annyi biztonsággal leszűrhető, hogy egy külföldön vett kurrens kötetből 1,5-szer annyi magyarországi vásárlást lehetett megtenni. A külföldi ösztöndíjas évek mutatják a legnagyobb számbeli eltérést: 15 kötetet szerzett be évente (melyek zömmel kurrens szakkönyvek). Az ekkor vásárolt kötetekben található kiadványok száma a legnagyobb az egész életében: 1664–67 között 93 kiadványt szerzett be, évi 20 feletti átlaggal. Még egyszer otthon, Göncön és környékén (1669) vásárolt ilyen mennyiségben, se előtte, se utána soha többet.

Szathmárnémethi Mihály könyvszerzési eseményei változatos képet mutatnak. Volt közös kötete, ami „*et amicorum ejus*” bejegyzést tartalmaz (1650), volt, amit adományként kapott,²³ volt, amit könyvárustól vásárolt (Tokaj, 1661–63, december), „ünnepi könyvhéten” vett (Leiden, 1666. okt. 31., Kolozsvár, 1674. dec. 24.), Bocskai Ferenc temetése (1673) utáni árverésen, a hagyatékából jutott hozzá (Kolozsvár); volt, hogy egy látogatás emlékeként szerzett be egy kötetet (Comenius, Amszterdam, 1667), vagy éppen egy kollégája kötetének megjelenéséhez írt üdvözlőverset, s ennek kapcsán járt a debreceni nyomdánál, s kapta meg a debreceni eseprestől annak egyik kötetet (id. Köleséri Sámuel, 1682). Ez a fenti összetett helyzet rávilágít arra, hogy a 17. században sokféle lehetőség állt a bölcsész könyvíró előtt könyvbeszerzésre.

Érdeemes rátekinteni a könyves műveltség másik oldalára is, amikor maga az író szervezte meg a könyveinek az olvasókhöz juttatását. Erre is láthatunk több példát Szathmárnémethi Mihály életében. Könyvterjesztői technikájához tartozott az átlagos könyvajánlás, ami a könyv kiadását támogató, ösztönző felé jelentette a bevett szokás szerinti köszönetnyilvánítás részeként annak a személynek és családnak a reprezentációját. Ilyet láthatunk az 1661-es pa-

²³ Illyefalvi János, 1669 (KvAkad, R 82410); Linczei Tamás, Debrecen, 1672 (Uo., BMV, C. 399); Pápai Páriz Ferenc, 1681 (Uo., BMV, R. 106).

taki disputációja ajánlásában (Gönczi Andrásnak, Báthori Zsófia rekatolizált fejedelemasszony előljárójának). Az 1669-es hitvitája előljáró beszédében már egy kiforrt útját érzékelhetjük a könyvek disztribúciójának: Sámbar Mátyás jezsuita ellen 8 nap alatt megírt 280 lap, 12-rét méretű kiadványát a nyomda 2 hónap alatt bocsátotta ki – ez meglehetősen élénk vitát és olvasói érdeket, érdeklődést jelent. Szathmárnémethi Mihály előkészített számos másod-, harmad- etc. kiadást. Ebben nagy segítséget jelentett neki, hogy jóban volt több városi nyomdással: Patak, Debrecen (Rosnyai János), Lőcse (Samuel Brewer), Kolozsvár (Veresegyházi Szentyel Mihály, Némethi Mihály). Nemcsak utánnomást vagy másodközlést detektálhatunk, hanem van példa műfajváltásra is: diákkori disputáját átdolgozva, magyarra fordítva adta ki prédikációként.²⁴

Szathmárnémethi Mihály önreprezentatív előszavai tájékoztatták az érdeklődő olvasót a megjelent és a tervezett szövegeiről,²⁵ melyek száma egészen terjedelmes a kelet-közép-európai nyomdászati és olvasói viszonyokhoz képest. Legutolsó kötetében 23, címmel ellátott, nyomtatott és kiadásra előkészített műről számolt be.²⁶ A magyar kora újkori piacon ritka ez az önreflexivitás, a korban csak a debreceni lelkész, Komáromi Csipkés György állítható vele párhuzamba, aki élete végén kiadta műveinek listáját, benne külön rangsorolva latin és magyar, kiadott és tervezett műveit.²⁷ Jó azt is ehhez tudni, hogy a koncepciózusan szervezett életmű még a szerzői összegzésben sem lehetett teljes: egyik kálvinista lelkész sem tudta pontosan számba venni a műveit: Szathmárnémethi Mihály esetén kimaradtak az ifjúkor publikációi, Komáromi Csipkés Györgynél szintén kisebb írásai. Miközben mindkét szerző láthatóan törekedett minél szélesebb olvasói közönséget elérni, de az is nyilvánvaló, hogy egyik kora újkori szerző sem tartotta életműve integráns részének a korai, ifjúkori zsengéket. Szathmárnémethi Mihályra visszatérve ide tartozik 7 kiadvány, ami bőven kitenné kortársai nagy többségénél azok teljes életművét.²⁸

Szathmárnémethi Mihály életművét három fő műfajcsoport alkotja:

²⁴ Utrecht, 1666 (RMK III, 2370) és átdolgozása: Patak, 1668 (RMK I, 1094).

²⁵ Ld. a dedikációkat: *Négy Evangélisták szerint való Dominica* (Kolozsvár, 1675; RMK I, 1179), *Dominica Catechetica* (Uo., 1677; RMK II, 1402), *Sz. Dávid Psaltériuma* (Uo., 1679; RMK I, 1234), *Dominicalis Praedicatione Toldalékja* (Uo., 1686; RMK I, 1353).

²⁶ RMK I, 1353.

²⁷ RMK II, 1401.

²⁸ *Disputatio*: Sárospatak, 1661 (RMK, Pótlások, nr. 2613); Franeker, 1665 (Uo., 6504, 6505); Utrecht, 1666 (RMK III, 2370); Leiden, 1666 (RMK III, 2347, 2348).

- a) polemikus írások (katolikus, unitárius, és egy kálvinista konvertita ellen),²⁹
- b) kegyességi sikerkönyv (a mintaimádságokat tartalmazó kiadványa),³⁰ és
- c) teológiai exegézisek, lelkészi segédkönyvnek, mintának szánva (3 prédikációs-kötet vasárnapokra és temetésekre,³¹ egy káté- s egy zsolttárgyarázat;³² illetve néhány kéziratban maradt s elveszett magyarázatos elemzés).³³

Kiadói programja átgondolt szervezett kereteket mutat: 5 olyan kiadványa volt, amely egynél többször látott napvilágot, s volt, ami még életében 5-ször megjelent (a *Menyneyei Tárhááz Kulcsa* címet viselő imádságos kötete). 1669–75 között 6 polemikus írás, 1 ima és 1 prédikáció, 1676–86 között 5 exegézis és 1 ima jelent meg tőle, 13 kiadásban! 1669–86 között eltelt 18 évben az eddigi adatok szerint csak 4 évben (1670 v. 1671, 1674, 1678, 1682) nem jelent meg tőle semmi, miközben min. 6 olyan éve volt (1669, 1672, 1673, 1675, 1679, 1685, 1686), amikor legalább 2 műve látott napvilágot, általában két külön nyomdában. Ez a szenvedélyes íróember sok embert foglalkoztatott, ugyanis pl. az imádságos kötete nem tisztán újranyomás volt, hanem mindig az olvasói igényekhez és/vagy a kiadói lehetőségekhez mérten változott a kiadvány mérete, ez pedig lektornak, korrektornak bőven adott munkát.

Szathmárnémethi Mihály 241 saját könyvárbeli és 23 általa írt kiadványának nemcsak kiadástörténeti és kapcsolattörténeti olvasata lehetséges, de szemmel látható a könyves életút szimbolikus erőtere is. Első könyvét 12 évesen kapta: mai szemmel nézve, talán logikus lenne egy konfirmációi aján-

²⁹ Vs. Sámbar Máttyás: *Igazság próbaköve* (Sárospatak, 1669; RMK I, 1094; Kolozsvár, 1672; RMK I, 1131), *Igazság próbakövének nyert peri* (Sárospatak, 1669; RMK I, 1095; Kolozsvár, 1672; RMK I, 1132);

vs. Bársony György: *Falsitas veritatis* (? , 167?);

vs. az évszázaddal azelőtt élt unitárius püspök, Enyedi György ellen: *Speculum S. S. Trinitatis* (Kolozsvár, 1673; RMK I, 1150);

vs. a konvertita Bátorkeszi Sz. János ellen: *Evangéliumi igazság sajtója* (Kolozsvár, 1675 után); ill. az ismertelen célzatú *Evangéliumnak világos tükköre* (s. l., 1669–73?).

³⁰ A *Menyneyei Tárhááz Kulcsa az elsőtől* (Kolozsvár, 1673) a 19. századi kiadásig (Debrecen, 1837) 24-szer jelent meg.

³¹ *Négy Evangélisták szerint való Dominica* (Kolozsvár, 1675; RMK I, 1179); *Halotti Centuria* (Kolozsvár, 1683; RMK I, 1301; Uo., 1684; RMK I, 1320a); *Dominicalis Praedicationok Toldalékja* (Kolozsvár, 1686; RMK I, 1353).

³² *Dominica catechetica* (Kolozsvár, 1677; RMK II, 1402); *Sz. Dávid Psaltériuma* (Kolozsvár, 1679; RMK I, 1234; Lőcse, 1680; RMK I, 1239; Lőcse, 1685; RMK I, 1262; RMK I, 1332, 1666, 1716, 1743).

³³ *Praedicatori erősség* (Kolozsvár, 1683–86), *Ecclesiae apostolicae oeconomia* (1685).

déket látni benne. Ez egy kontroverz teológiai szakmunka volt, Capellus vs. Casaubon vitája karteziánus kérdésekről, annak elősegítésére, hogy felkészülhessen a korszak legnagyobb teológiai veszélyére, a természetfilozófia karteziánus irányváltására, mely a geocentrikus világméretet erősítette meg. Franekerbe kijutva az ifjú diák a neves karteziánus filozófus, Henricus Regius főművét még megvette, de rögvést tovább is adta barátjának: ez a nézetrendszer nem vált sajátjává. Szatmárban tanulási segédanyagokat kapott (Frisius matematikáját, Comenius nyelvkönyvét, Manlius exemplumait, s egy Sociniellenes művet). Debrecen elhagyva beszerezte az utána a városba érkező neves tanárnak, Martonfalvinak a logikai művét, Ramus dialektikáját. Patakon pedig a hitvitákban segítséget nyújtó Szegedi Kis István-féle foliót. Diákként olyan mértékadó, rendszeres szakkönyvekhez jutott hozzá, amelyek felvértezheték őt a világot alkotó logikai, nyelvi s hitbéli rendszerek ismeretével. S jóllehet sokféle könyvet vásárolt külföldön, ezek közt számos vitázó könyvet (disputát, hitvitát, filozófiai traktátust tartalmazó könyvet), de felfogásában megmaradt a biztos tudást nyújtó alapoknál, az ortodox elveknél.

Amikor visszatért külföldi peregrinációjából, az észak-magyarországi város, Gönc lelkésze lett. Két év után el kellett menekülnie: a vele vitatkozó katolikusok katonasággal jöttek ellene, s vették el a templomot s az iskolát, s úzték el mindkét papot. Debrecenben kapott előbb szállást, majd jó másfél év múlva (1673) lett kolozsvári pap. Ennek az időszakban alig jelenik meg könyve, de bőven van könyvvásárlása: 1673–74-ben vesz utoljára sok kiadványt (összesen 25-öt). A menekült lelkész, amikor alig kap szolgálatot, és várakozik sorsa jobbra fordulására, mi más tehet, mint olvas? Találkozik ekkor egy másik elüldözött lelkésszel, aki neki adja egyik könyvét, a hugenotta Crespin-féle *Martyrologiumot*.³⁴ Kézdivásárhelyi Matkó István bejegyzéséből tudjuk, hogy ő maga ezt korábban, még a katolikusokkal való hitvitái idején olvasta (1666), amikor ellenük a *Fővenyén épített ház romlása* című művét írta. Szathmárnémethi Mihály pedig 1674-ben vette meg tőle, s találta meg benne az ő életfordulatának igazolását: a nemzetközi protestánsüldözés sokszor kiadott és bővített adattárát a saját tapasztalataival tudta megerősíteni.

Szathmárnémethi Mihály utolsóként fennmaradt kötete 50 éves korából való (1688). Ebben az időben ő már vénembernek számít, s ekkor – a halotti beszéde tanúsága szerint – betegeskedett. Két évvel korábban megjelent utolsó kötetének előszavában 10 éves kisfiára hagyta crudában / kéziratban

³⁴ Crespin, *Martyrologium* (1580) – Absolvi hic (...) 1666. 12. 9br. St[ephanus]. M[atkó]. K[ézdi]. Vasarh[ellyiensis]. Valet flo. 1. d(en). 55. A címlapon: “Ex libris Mich. Sz. Nemethi. Claud. A. 1674.” Valet. flo. 1. (KvAkad, R 84409).

maradt írásai kiadását: nem maradt fenn azonban arról adat, hogy ebből bármi is megvalósult volna. Halotti beszéde (1689) már csak az özvegyet vigasztalja, valószínű, hogy fia ekkor (az utolsó kötethez képest 3 évvel később) már nem volt életben. Mit vásárolt a magányos, életében nagy könyvkiadói és írói sikert maga mögött tudó öreg lelkész-esperes? Melanchthon wittenbergi professzor opera omniáját. Még utoljára a nagy tanító örök igazságaival s jó történeteivel idézte fel magának a letűnt múltat. Érvényes lehet Arisztotelész mondása Szathmárnémethi Mihály utolsó könyves pillanatára, de talán egész életére is: „A [könyves] műveltség jó sorsban ékesség, balsorsban menedék”.

RÖVIDÍTÉSEK

KvAkad – Academia Română (Cluj Napoca/Kolozsvár)

RMK – Régi Magyar Könyvtár, szerk. Szabó Károly, Hellebrant Árpád

RMNY – Régi Magyarországi Nyomtatványok.

BIBLIOGRÁFIA

- CSORBA Dávid: Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik irodalmi toposza, in Bitskey István–Imre Mihály (szerk.): *Retorika, interpretáció, szövegértés*, Debrecen, Kossuth, 2003 (Studia Litteraria, 41), 132–154.
- CSORBA Dávid: Szathmárnémethi Mihály sárospataki disputájának tanulságai, *Magyar Könyvszemle*, CXXVII. évf., 2011/3, 383–392.
- CSORBA Dávid: Szathmárnémethi Mihály (1638–1689) kolozsvári esperes fennmaradt könyvtára, *Magyar Könyvszemle*, CXXXI. évf., 2015/2, 165–183.
- DIENES Dénes: A héber nyelv a Sárospataki Kollégiumban a 16–17. században, in Kun Mária–Morvai Judit (szerk.): *Tanulmánykötet az 50 éves Marjovszky Tibor tiszteletére*, Budapest, Kálvin, 2003, 38–47.
- DIENES Dénes: A tokaji református egyház története, in Bencsik János (szerk.): *Város-történeti tanulmányok*, III, Tokaj, Városi önk., 2002 (Tokaj és Hegyalja, 24), 231–257.
- EVANS, Robert J. W.: Calvinism in East Central Europe, in Prestwich, Menna (ed.): *International Calvinism, 1541–1715*, Oxford, Clarendon, 1985, 167–196.
- HELTAI János–TASI Réka (szerk.): „Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”. *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, Miskolc, Miskolci Egyetem, 2005.
- HSIA, Ronnie Po-chia (ed.): *A Companion to the Reformation World*, Oxford, Blackwell, 2004.

- ISRAEL, Jonathan I.: *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall, 1477–1806*, Oxford, Clarendon, 1995 (Oxford History of Modern Europe).
- LOUTHAN, Howard–MURDOCK, Graeme (eds.): *A Companion to the Reformation in Central Europe*, Leiden–Boston, Brill, 2015 (Companions to the Christian Tradition, 61).
- MONOK István: „Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum”: Az „et amicorum” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról, in Császtvay Tünde–Nyerges Judit (szerk.): *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, Bp., Balassi, 2009 (Humanizmus és gratuláció), 266–276.
- SIPOS Gábor: *A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században*, Szeged, Scriptum, 1991 (KKK, 1).
- SZABÓ Géza: *A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma*, Budapest, Balás, 1943.
- VAN ASSELT, W. Jan: The Theologian’s Tool Kit: Johannes Maccovius (1588–1644) and the Development of Reformed Theological Distinctions, *Westminster Theological Journal* 68, 2006, 23–40.
- WIX GYÖRGYNÉ: *Régi magyarországi szerzők: RMSz, I. A kezdetektől 1700-ig*, kiad. P. Vásárhelyi Judit, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2008.
- ZOVÁNYI Jenő: *Magyar Protestáns Egyház történeti Lexikon*, kiad. Ladányi Sándor, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Iroda, 1977.³

ABSTRACT

David Csorba: *Literacy of Dean to Cluj/ Kolozsvár Mihály Szathmárnémethi*

Pastor Mihály Szathmárnémethi (1638–1689) is an iconic late-seventeenth-century figure of international Calvinism, who as a priest-scholar progressed through the stages of domestic and European theological education, and with his writings created an oeuvre characteristically linked to Calvinist orthodoxy. Based on his intellectual legacy, it is easy to see him as an out-of-date, highbrow author, an exclusive collector of theological literature, a recurrent participant in religious polemics, and a punctilious and dogmatic teacher. We might overlook the fact that he was interested in literature, scientific experiments, political philosophy, architecture, and other such disciplines current at the end of the seventeenth century.

Yet in this essay I intend to show how an early modern student chose his paths and how he came up against challenges as a teacher, pastor, and dean that made him provide answers which could be regarded orthodox or conservative. In other words, how Szathmárnémethi became a typical figure of Calvinist orthodoxy while his books and writings would have predestined

him to something entirely different. In my view, this possibility was not predetermined: there is no reason to see only political and economic factors to have created this Early Modern and Eastern European career, as there is no reason to anachronistically attribute it to personal and character-based modalities either. His life was certainly a result of several different factors and his choices were often driven by motives similar to our own, who are facing the challenges of a different age.

Keywords: international Calvinism, Calvinist orthodoxy, theological education, book edition, religious polemics

A GYULAFEHÉRVÁRI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE
VAGYONÖSSZEÍRÁSA (1754)
MINT A REFORMÁTUS IDENTITÁS
ÉRTÉKES KORDOKUMENTUMA

Gudor Kund Botond

Erdély Hegyalja egyike legrégebben lakott egyházas erdélyi magyar régió, amely az egykori Alsó Fehér, a jelenlegi romániai Fehér megyében található.¹ Benkő József így emlékezett az Erdély-hegylajai protestáns Egyházmegyékre: „A helvét hithez tartozóknak ebben a vármegyében két esperesi kerületük van, mégpedig az enyedi és károlyvárosi, másként magyarigeni”.² Számos esetben, épp földrajzi adottságai miatt a Gyulafehérvári (károlyvárosi, magyarigeni) Református Egyházmegyét, Hegylajai Egyházmegyének is nevezték. A 18. században Fehér vármegyének 9 mezővárosa és 75 falva volt.³ Ezekben tevékenykedett a reformátusok 9 anyaegyházközsége és a számos maternek leányegyháza. Ennek a régiónak a gazdasági helyzetét örökítette meg a 18. századi vagyonösszeírás *Inquisitoria Dioeceseos Alba-Carolinensis Reformatae Relatoria* (1754).⁴ Az 1848–1849-es erdélyi polgárháború miatt a települések javarészeinek magyar lakossága elpusztult.⁵

Benkő József által felvázolt⁶ 17 református anyaegyház és 20 leányegyház száz év alatt, 1858-ra 9 anya és 14 leányegyházra zsugorodott. A református egyházakat és azoknak gazdasági javait papi és világi biztosok írták össze 1663-ban, hogy az 1658-ban történt török és tatárjárás pusztításait felmérjék

¹ Ennek egyik legrégebbi leírása: Benkő József, *Transsilvania specialis*, I, Erdély földje és népe, ford. Szabó György, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 163–168.

² Uo., 242.

³ Uo., 172.

⁴ *Inquisitoria Dioeceseos Alba-Carolinensis Reformatae Relatoria*, 1754, Gyulafehérvári Református Egyházközség Levéltára, 38. A *Relatoria* átiratban megjelent in Gudor Kund Botond: *Az eltűnt Gyulafehérvári Református Egyházmegye és egyházi közösségei; Inquisitoria Dioeceseos Alba-Carolinensis Reformatae Relatoria (1754)*, Kolozsvár–Barót, Kriterion–Tortoma, 2012 (Erdélyi Egyháztörténeti Könyvek, 1), 369–423.

⁵ Elekes Károly: A károlyvárosi egyházmegye és ezen egyházmegyébeni egyházak történelme, *Erdélyi Református Anyaszentegyház Névkönyve*, VII. évf., 1864, 47.

⁶ Elekes: *A károlyvárosi egyházmegye*, 1865, 7. Elekes a számadatokat Benkő alapján közölte: *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus*, Bécs, Kurzböck, 1777–1790, II, IV. könyv, XIV. fejezet, 182–183.

és orvosolják.⁷ Akkor a Gyulafehérvári Egyházmegyéhez 17 anya és 20 leányegyház tartozott.⁸ 1754-ben, Valamivel később, 1766-ban, 17 gyülekezet-ről tudunk, amelyhez akkor 3670 személy tartozott,⁹

Relatoriánk egy olyan egyházigazdasági élet hátterét próbálja felvázolni, amely bár ma az enyészete, a középkor óta a reformáción át a 19. századig sok esetben kiemelkedő szerepet vállalt a magyar politikai, hit- és művelődéstörténetben. Ezt a fejlődést törte derékba: „Hora és Kloska 1784-ben történt pór-lázadása [amely] az egyházmegyei magyar nemességet, az annak kebelén újból virágzásnak indult egyházakat, szinte kipusztította, [...] népetlenekké tette”.¹⁰ Az 1784. október 31-én kitört parasztfelkelés Erdély Hegyalját viselte meg leginkább. 1784. december 11-ig a lázadás, majd a büntetések áldozatául esett 1500 román felkelő, 4000 magyar és 133 község.¹¹ „A vener. Tractusban pedig a más ekklák még több károkat is szenvedtek. [...] mind nagy pusztulások voltak, az ekkláknak mindenüket elégették, leveles ládáik és úrvacsorájához való eszközeik is veszttek.”¹² Az Erdélyi Hegyalja 1848–49-ben a forradalmi megmozdulásokban aktív szereplője volt az összmagyar eseményeknek.¹³ Az 1848-as forradalom és szabadságharc erdélyi polgárháborújának árnyékában lezajló tragédiák jelentették a Gyulafehérvári Egyházmegye eltűnésének egyik legfőbb okát.¹⁴ 1858-ban a református anyaegyházak 9-re apadtak. Ebben a 9 közösségben és a hozzá tartozó 14 leányegyházban összesen 3046 magyar református személy élt.¹⁵ Elekes Károly maga is tragikusnak látta a helyzetet:

„Borberek, Sárd, Borosbocsárd, Krakkó, Benedek, Zalathna, Abrudbánya, mindenik egy kőrom, tűz és duló kezek romja, templom, iskola pailak fel-dulva s egynémelyike földig lerontva, [...] A papok, iskolatanítók, [...] le-gyilkoltattak. [...] az egész egyházmegye oly kinéptelenedett volt. 1849 vé-

⁷ Elekes: *A károlyvári egyházmegye*, 1865, 33.

⁸ Uo., 34.

⁹ Benkő: *Transsilvania specialis*, 248.

¹⁰ Elekes: *A károlyvári egyházmegye*, 1865, 60.

¹¹ Petres László: Az 1784-es Horea-féle felkelés erdélyi emlékiratok tükrében, in Egri Gábor–Feitl István (szerk.): *A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19–20. században*, Budapest, Napvilág, 2005, 165.

¹² Elekes: *A károlyvári egyházmegye*, 1865, 66.

¹³ Gudor Kund Botond: Erdély Hegyalja a konfliktusok földje, in Dukrét Géza (szerk.): *A szabadságharc zászlaja alatt*, Nagyvárad, 2000 (Partiumi füzetek, 13), 131–153.

¹⁴ Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc legrészletesebb erdélyi feldolgozása: Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849*, 1–2, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 1998.

¹⁵ *Az Erdélyi Református Anyaszentegyház névkönyve*, I. évf., 1858, 6.

gével kezdettek és pedig előbb csak az özvegy nők feldúlt, kirabolt és égett lakóházaikhoz költözni, később a gyilkolástól megmenekült férfiak is, [...]. Az egyházmegyének csak két papja volt”.¹⁶

Az 1876-ban sorra került püspöki vizitáció így látta a Gyulafehérvári Egyházmegyét: „A gyulafehérvári egyházmegye az 1848-ki forradalom alatt, kétségkívül legtöbbet szenvedett, ez volt a véres színpadja a felbőszített nép mérszárulásainak, [...] amelyeket egy emberöltő sem volt képes helyreállítani.”¹⁷ A reformátusok neves püspöke, Makkai Sándor (1890–1951), 1929 májusában látogatott el a Gyulafehérvári Egyházmegyébe. Megtekintette „a halhatatlan Bod Péter sírját Magyarigenben”, de tapasztalta azt az előre már sejtett tényt, hogy a reformátusság „legválságosabb helyzetbe jutott területeit” látogatja: „Elmondhatom, hogy bár bőven volt szomorú alkalmunk romok, pusztulás és haldoklás felett keseregni, Isten nem hagyott minket vigasztalás nélkül, s sok helyen mutatta meg a feltámadás és az élet áldott bizonyosságait”.¹⁸ Valójában az 1858-ban indított református *Névkönyvek* valósága világított rá arra is, hogy Erdély többi református egyházmegyéjével összehasonlítva a gyulafehérvári a legkisebb és nemzetiségi szempontból legkiszolgáltatottabb erdélyi református egyházmegyét jelentette. A helyzetet összegző református szórványgyülekezeteket is ismertető, felsoroló komplex egyházi kiadvány csak 1914-ben készülhetett el.¹⁹

Nem véletlen tehát, hogy a 20. század derekára demográfiai okok miatt életképtelenné vált Egyházmegye, újabb adminisztratív beosztás után, 1950-től a Hunyadi, majd 1968 után a Hunyad–Gyulafehérvári Egyházmegyéhez, és végül 1990 után, az újjáalakult Nagyenyedi Egyházmegyébe lett bekebelezve. Az egykori Gyulafehérvári Egyházmegye közösségei közül ma már csak háromban beszélhetünk magyar egyházi életéről: Gyulafehérváron, Vajasdon, és csak részben Tövisen. Ma ezekben a közösségekben körülbelül 1043-an élnek reformátusok.

¹⁶ Elekes: *A károlyvári egyházmegye*, 1865, 76.

¹⁷ *Az Erdélyi Evang. Református Egyházkerület Nagy-Enyeden 1876. évi június hó. 11–17. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve*, 11.

¹⁸ Makkai Sándor püspöki jelentése, *Az Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsvárt 1929. évi november hó 23–25. napjain tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve*, 10.

¹⁹ *Kimutató az erdélyi református egyházkerület anyaegyházközségeiről s a hozzájuk tartozó társ-, leány-, fiókegyházak és szórványokról. Melléklet az erdélyi református egyházkerület 1913 évi közgyűlésének jegyzőkönyvéhez*, Kolozsvár, 1914, 1–43. A Gyulafehérvári Egyházmegye híveinek száma 6884 (Uo., 9).

A *Relatoria* a pusztítások előtti helyzetet mérte fel. A lelkészi státus, mint egy személyes nemesség és magántulajdona, valamint a közösség tulajdona között szeretett volna disztingválási kategóriákat felállítani. Ennek korábbi változatát ismerjük fel 1735 áprilisában, amikor III. Károly rendeletéből, amely Kolos, Szék, Katona, Hátszeg és más települések mellett a gyulafehérvári református egyházi javakat is felmérte.²⁰ A vagyonszeírások egyben a jövedelmek igazolási fórumává lettek. A 18. században kialakult az a világi nemesség, amely patrónusi-bérlési jogköreinek érvényesítésével hasznot húzhatott az egyházi vagyonkezelésből is. A hegyaljai *Relatoria* mellett,²¹ a Széki Református Egyházmegye vagyonszeírása, *Relatoriája* is a kutatás figyelmének örvendhetett.²² Az összeírásnak egy másik jellemzője is volt: az egyházi vagyon eredetének-hitelességének igazolása. Az adományozási oklevelek bemutatását, productióját (ellenőrzését), előszeretettel alkalmazta a Habsburg hatalom is. A nem igazolható vagyon mindig újraosztható lett.

Bod Péter (1712–1769) a magyarigeni tudós lelkész az egyházi adóösszeírás püspökségre nehezedő nyomását és a *Relatoria* előkészítését így említette meg:

„Mikoron a Felséges udvar a R. Katolikus püspöknek keze alatt való Jóságokat, az Ország hírével és akaratjával, a Fiscusnak jussa alól ki akarta venni; akkoron a Reformátusok is Instálának azon; hogy amely kevés jószágot bír a Református Superintendens is Hivatala után; abban Ő felsége erősíteni meg kegyelmessége szerint az ő Püspökjüket. Mely kérésekre akkor 1752-dik Eszt-ben, Juliusnak 17 napján, ilyen választ tett: [...] Conscribantum, aestimantur, Nobisque, desuper fiat Relatio [...] A parancsolat szerint, még akkor véghezment azon jószágnak leírása, és megbecsültetése”.²³

A 18. század *ius relatoriája* kizárólag állami feladat lett. Adórendszerek épültek rá, amelyek megállapították az adómentesség mértékét és lehetőségét. Erdélyhegyalja társadalmában a Református Egyházhoz közeli nemesi birtokösszeíró rekvizítor megnyugvást, míg a bécsi hatalom adóztatási kényszerének engedelmeskedő funkcionárius: izgalmat, visszautasítást keltett. A legszerencsésebb helyzetben akkor volt az Egyház, amikor a *ius relatoriát* (az

²⁰ Főkonvizstóriummi Levéltár, Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, Kolozsvár (továbbiakban FőkLv), jelzete: 483/1735, 20 ív.

²¹ Az 1754. október 8-án történt vagyonszeírás (*Relatoria*) másolatát ld. Uo., jelzete: 52/1755.

²² Bartha Aladár: *A széki református egyházmegye vagyonszeírása 1754*, szakdolgozat, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2010, 1–110.

²³ Bod Péter: *Szmirnai szent Polikárpusz*, Enyed, s. n., 1766, 203–204.

adóösszeírói felhatalmazást) olyanra bízták, aki az egyházi önkormányzat tagja is volt egyben. Nem az adórendszer kijátszása miatt, hanem azért, hogy újabb igazolás–*productio* esetén, nem az ellenfél argumentumait kelljen cáfolni, hanem a támogató rekvizítor védelmét lehessen inkább élvezni.

A kérdés feleletek formájában összeállított vagyoni beszámolók végül is helyzetképet adtak a helyi egyházi társadalmáról, az épületekről, földekről, vagyonról és adósságokról. A kérdésfeltevő rekvizítor tisztek fő szereplői *Relatóriá*inknak és azok a tanúk (testes), akik nemesként vagy jobbágyként az adózandó területek leghitelesebb, visszakérdezhető és leellenőrizhető körülírását adták meg. A kérdésekre adott válaszok nem egyszerűen vagyon leírások, hanem a közösségek pillanatnyi gazdasági helyzetének tükröképei. A tulajdon típusa és értéke volt az, amely az adózási vagy adómentességi előfeltételét meghatározta.

Az adópolitika erdélyi megvalósításában az *Erdélyi Udvari Kamara* mellett 1749. júl. 28.-án létrejött *Delegata Commissio* játszott szerepet, amelynek három adóösszeírási ajánlata volt²⁴ Ezekből csak a *Relatóriá*inkra is érvényes ajánlásokat emeljük ki, amely a második összeírási ajánlatból látszanak megvalósulni: a hangsúly a földterületek (fundí et territoria) felmérésén kellett legyen, amelyeket más *natio*k tagjaival is igazoltattak, ugyanazon összeírók felügyelete alatt. Az adót esetünkben a vagyon nagysága határozta meg. Valójában az egyházi földterületek felmérésének rációját Gyulakuti Lázár János (1703–1772) gróf fogalmazta meg legjobban: „amint az összeírási normák is előírják (amelyeket az Udvar állított ki), a mi célunk az, hogy az adómenteseket és immunitásokkal rendelkezőket értékeljük és ezzel az adózók számát növeljük, annyira amennyire a törvények és privilégiumok megengedik ezt”.²⁵ Az erdélyi összeírást 1750-ben kezdték el. Az összeírás pontos menetét a *Commissio Delegata* tárgyalta meg 1749. aug. 21-én, majd ezt október 9–13 között a *Hofdeputation in Banaticis, Transylvanicis et Illyricis* hagyta jóvá. A városiakat és libertinusokat a helyi hivatalnokok, míg a nemesi területeket a vármegyei hivatalnokok ellenőrizték. A *Hofdeputation* döntötte el az összeírási táblázatok tartalmát és azt, hogy az összeírást településenként kell megejteni.

Az összeírás tartalmi részei a következők voltak: az adózandó alany általános leírása (*descriptio frontalis*) és részletes jellemzése (szántók, szőlők, kaszálók – vékában, vederben és más mértékegységekben kifejezve). Ezt kiegészítette egy táblázat egyéb jövedelmekről: vámok, malmok, korcsomáltatási jog,

²⁴ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban OL), Erdélyi Országos Kormányhatósági levéltárak, *Gubernium Transylvanicum, In politicis, Ügyiratok, Bethlen alap*, F 46, 21 szám, f. 43–50.

²⁵ Vasile Ionaș: *Reformismul austriac și fiscalitatea din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, Doktori tézis, Kolozsvár, Babes-Bolyai Tudományegyetem, 1999, 96–97.

malomjog, adósok stb. Mária Terézia jóváhagyása 1750. február 16-án érkezett meg, majd az előírásokat 1750. márc. 15-én leküldték a Guberniumnak is.²⁶ 1750-ben kiegészítették az adósok felsorolásának táblázatával is. Bár az összeírás már 1750-re többnyire elkészült ennek egyházi késlekedését az okozta, hogy 1753. okt. 3-án a bécsi Udvar eldöntötte, hogy a lelkészek vásárolt, vagy örökölt földjei is adókötelesek lesznek. Ugyanakkor azok a *canonica portio*k (lelkészi illetmények), amelyek meghaladták a 9 veder (cubulus) szántóföldet és négy szekér szénát termelő kaszálót, már nem rendelkezettek adómentességgel. Minden egyes felesleges vederért (cubulusért) 3, vagy 4 krajcárt tartoztak befizetni az államnak. A *Systhema Bethlenianum* kötelező évi revíziójának következménye volt tehát *Inquisitoria Relatoria*. Ezeknek az új adóelőírásoknak mentén állították össze az *Inquisitoria* kérdőíveit, annak érdekében, hogy jobban megismerhessék az adóalanyt. Célja az adócsalás megelőzése a nemesség megadóztatása és a jövedelmek minél jobbani körülírása, személyre szabása volt. Esetünkben a kérdés az volt, hogy az 1753. okt. 3.-án született döntés értelmében a lelkészi illetmények meghaladják az adómentességgel rendelkező földterületeket, vagy sem? Főleg a nemesség tervezett megadóztatása hatalmas ellenállást váltott ki Erdélyben.

Az adóösszeírás előkészítése megfelelt a központi hivatalok elvárásainak. A *Relatoria* bevezetésében az adóösszeírók bemutatták megbízóleveleiket, és az adót összeíró parancsokat.²⁷ A megbízólevél arra hatalmazta fel az összeírókat, hogy tanúkat hallgassanak ki. A tanúvallomás kötelező része volt a vagyonszeírásnak. A megbízólevelek szereplői: czegei Wass Miklós (1701–1769) ispán és Szalontai Tholdi László 1731-től Fehér megyei alispán, a Gyulafehérvári Református Egyházmegye világi gondnokai, Bányai István – az egyházmegye esperese, Borosbenedek mezőváros lelképásztora. Az adóösszeírás biztosai a „*tanúmeghallgatási parancsot*” is bemutatták, amelyet királyi és erdélyi (guberniumi) pecséttel hitelesítettek fölül. Az okirat kiállításának ideje 1754. jan. 25., helye Nagyszében volt. A megbízó okiratban bemutatott kikerdezési-összeíró feladatokat királyi biztosok végezték: „akarjuk, hogy ezek a tanúvallomások és hiteles beszámolók, az igazság elismerése mellett. [...] Meg kell állapítanotok az igazság helytállását, [...] kötelezve lesztek minden módon, hogy beszámoljatok, vallomást tegyetek és igazoljatok”.²⁸ Az össze-

²⁶ Trócsányi Zsolt: Az 1750 évi erdélyi országos összeírás, in Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*, Budapest, Közgazdasági és Jogi kiadó, 1957, 277.

²⁷ A Mária Terézia által 1744-ben kiállított adóösszeíró megbízólevél (*Compulsorium in rationem Ecclesiarum*), Gyulafehérvári Református Egyházmegye Levéltára (továbbiakban GYREL), jelzete: D/28, 1 ív.

²⁸ GYREL, *Relatoria*, 2, 3; vö. Gudor: *Az eltűnt Gyulafehérvári*, 366.

írás azonban nem ment gördülékenyen. Ezt elvileg az 1744-től létező esperességi inspektor kurátor kellett végezze, akit a lelkészek a fontosabb világi személyek közül választottak ki. Ez a tisztség azonban nem működött, azt csak 1757-ben töltötték be a magyarigeni gondnok Danczkai István személyével. Azonban, 1754 februárjában Bod Péter tudomásunkra hozta, hogy az adóösszeírást Danczkai az esperes kérésére tisztségére való felhatalmazása előtt már három évvel megkezdte.²⁹ Többek megkérdezése után református szempontból valójában ő volt a legmegfelelőbb személy a *ius relatoria* hiteles hegyaljai kivitelezésére. A feladatok és kötelezettségek ismeretében, a megbízólevelek és felhatalmazások felmutatása után a vagyonösszeíró bizottság először 1754. aug. 23-án Benedek Mihály kisenyedi lelkipásztor parókiáján, a tanúk ottani kihallgatásával kezdte meg tevékenységét.³⁰ Kérdéseik a következők voltak:

„Ezen Hellységben a Reformata Ecclesiának Parochialis fundussát avagy azon kívül pusztá sessióit hányat tud, avagy hallott a tanú, azott szélessége Regalis mensura szerint mennyi ki vicinitassib. vagyon? 2mo. Azon Ecclesiái Telekek után Szántó Földekett Réteket, ép vagy pusztá szőlökett, hol, mit, és mennyi kapacitásukat tud /5/ avagy hallott a Tanu, azokat usu lib, és miként bírják? 3tio. Makkos, vagy tűzre való ki szárasztott különös Erdőket ezen Ecclesiához mennyit, és hol tud a Tanu azokat kik usuállják? 4to. Kortsoma, Malom, Stomp, Bánya, Sokadalmi vagy Vásári Vám, avagy Mészárszék ezen Ecclesiához tartozott-é ab antiquo vagy azokbol valami reditus? Azon reditusok birattattnak-él az Ecclesia által, vagy elfoglaltattak, ha birattattnak azok mik és mennyit importálhatok lehetnek, ha elfoglaltattak mikor, és kitől, mitsoda praetextus, vagy szín alatt? 5to. Ezen Ecclesiának actu mennyi pénzbeli fundussa vagyon, kész pénzül, mennyi adosságra ki adva, és az mit funeral, s hova fordítottik?”³¹

Bod Péter így látta a vagyonösszeírást: „Jó véggel Nagyságotok mint fő kúrátorok most esztendeje elvégezte (sz. m. gróf Teleki László 1753-ban), hogy mindenütt Inquiráltassanak az Ekklesiái javak s amelyek oda tartoznak a kiküldött utromok szerint, a mely végezést amikor megláttam, áldottam a

²⁹ Szabó Ágnes: Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, X. évf., 2002, 331.

³⁰ GYREL, *Relatoria*, 4; vö. Gudor: *Az eltűnt Gyulafehérvári*, 4.

³¹ GYREL, *Relatoria*, 5; vö. Gudor: *Az eltűnt Gyulafehérvári*, 366.

ki meg is gondolta, de ide az a Végezés, Detzemberbe érkezett, oly messzi volt az Igeni Tractus Szebentől”.³²

A *Relatoria* azonban fényt vetett az egyházi vagyon felhasználási módozataira is. Az egyházi birtokok nagy szerepe az épületek és lelkészi állások fenntartása volt: Vajasdon, „Mind ezen Ecclesiai Buza és Törökbuza földeket magunk között fel szoktunk osztani, és az abból abvenialo dézmát a Református Templom restauratiojára, és egyéb Reformata Ecclesia szükségére bé szoktuk szolgáltatni.” Alvincen „Kész pénz az Ecclesia Cassájában, a Templom számára instituált Collectázásból gyült pénzek edgyütt, a mi tudniilluk a Templom ujjítására edig tett költségből meg maradott”. Marosszentimrén, „Excepto mindenik fordulorol két köblös föld excimaltatott Templom számára, melly földeket az Sellérek szoltak Szántani el vetni, és bé takarni”.³³

A vagyonösszeíró bizottság és Danczkai István magyarigeni gondnok a következő településeket látogatta meg:

Sorszám	Dátum	Helység	Lelkész
1	1754. aug. 23.	Kisenyed	Benedek Mihály
2	1754. aug. 30.	Boroskrakkó	Tholdi Miklós
3	1754. aug. 31.	Borosbocsárd	Krakkai Sámuel
4	1754. szept. 2.	Magyarigen	Bod Péter
5	1754. szept. 4.	Vajasd	Veress Pál
6	1754. szept. 5.	Borosbenedek	Söveges Bányai István
7	1754. szept. 16.	Marosszentimre	Dobolyi András
8	1754. szept. 18.	Gyulafehérvár	Málnási István
9	1754. szept. 19.	Alsómarosváradja	Málnási István
10	1754. szept. 20.	Alvinc	Fáy János
11	1754. szept. 21.	Borberek	Keszeg Imre
12	1754. szept. 22.	Csóra (Szelistye)	
13	1754. okt. 5.	Abrudbánya	Nádudvari Benjámín
14	1754. okt. 7.	Zalatna	Kis-Mányai Ferenc
15	1754. okt. 7.	Sárd	Vizsolyi András
16	1754. okt. 11.	Tövis–Diód	Kovácsnai István

A *Relatoria* 1754-ben a 16 egyházközség életéről elsőrangú gazdasági adatokat közölt. A letűnt önálló erdélyi Fejedelemség még akkor fellelhető birtokadományainak utolsó hivatalos összegzője. Az 1754-ben összeállított kéz-

³² Szabó: *Bod Péter levelei*, 331.

³³ GYREL, *Relatoria*, 38, 48, 70; vö. Gudor: *Az eltűnt Gyulafehérvári*, 367.

iratot Jósinczi József báró guberniumi titkár pecséttel záradékolta és 1755-ben küldte fel Bécsbe.³⁴

A felmérés 1754. aug. 23-án, Kisenyeden (ma Sângătin, Szeben megye, Románia) kezdődött el, amely Erdély akkori központjától, Nagyszebentől alig 50 km-re fekvő magyar–szász–román település volt. A felmérést Benedek Mihály lelkész és 15 tanú jelenlétében folytatták le.³⁵ A település magyar nagy, közép és kisnemesi: Bethlen Gergely, Veres, Szalánci, Bagaméri, cegei Wass György, Bogáti Gergely, Rátoni, Mikó családok. Kiderül a felmérésből, hogy a református Egyház jövedelmei korlátozottak voltak, főleg a czegei Wass család, a bethleni Bethlen család gazdasági engedményei folytán fedezhette költségeit: „*beneficiumok itten nintsenek, hanem az Possessorok egyszer, mászor szoktanak kortsomát engedni Ecclesia számára. Néhány szekér fa a lelkésznek*”.³⁶ Az épített örökség a templom és a „*parochiális fundus*”, amely sikátorral volt összekötve a templommal, két: egy lakott és egy lakatlan terület volt tulajdonában. Ma már Kisenyeden nem laknak magyarok. Legtöbbjük az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc nemzetiségi összetűzéseiben hunyt el tragikusan.³⁷ Középkori templomának köveit és tégláit 1918 után hordták el a többségiék szekérrel.³⁸ Parókiáját, amely a magyar állam adományának felvásárlása folytán lett a kisenyediek tulajdona, a fiatal román állam a trianoni törvényekre hivatkozva állami birtokba helyezte.³⁹ Részben magyar dűlőnevei: Sikátor, Csorgó, Alsó forduló, Banka, Verőfényes oldal, Karamide, Butsum, Válya Ruszoja, Sztrimtura, Obarsia. Kisenyed Szeben miatti közelsége tragédiát jelentett az itt élő magyarság számára, akit 1848. okt. 14.-én a környék szász és román lakosai megtizedeltek, mintegy 170 református magyar halálát okozva ezzel. A polgárháború miatti demográfiai veszteségekből nem tudott soha helyrejönni. Ma csak két kerthelyisége és temetője van református tulajdonban. Templomára már nem is emlékeznek, egykori parókiáját iskolává képezték át.

³⁴ Bartha: *A széki református*, 25–44.

³⁵ Gudor: *Az eltűnt Gyulafehérvári*, 371.

³⁶ Uo., 374.

³⁷ Egyed: *Erdély 1848–1849*, I, 214.

³⁸ GYREL, jelzete: 29/1941. Ebben a leiratban Virágh József gondnok a következőket írta (Kisenyed, 1941. ápr. 28.): „[...] a községi előljáróság minden ellenkezésem ellenére közmunkára kirendelt emberekkel kb. 50 szekér téglá és kőtörmelékkel elhordatott a lebontott templom anyagából”.

³⁹ Tankó József: *Beszámoló* (1940. nov. 5.), GYREL, jelzete: 131-1940, 5 ív. A prefektúra levele (1941. máj. 13.), Uo., jelzete: 10910-1941, 1 ív.

Az egykori hegyaljai mezőváros Boroskrakkó református birtoktesteit 1754. aug. 30-án mérte fel a bizottság. Lelkésze az egykori leideni peregrinus Torockószentgyörgyi Tholdi Miklós (†1776. jan. 22.), az egyházközség gondnok Csatlós Márton. A 13. századi gyönyörű templom⁴⁰ akkori harangját Geleji Katona István püspöknek a településen élő unokája adományozta a boroskrakkóiaknak. A település nagybirtokosai a református egyház mellett a széki Teleki család és gróf Székely László voltak. Református birtokok: „Tudgyuk bizonnal hogy ezen Reformatata Ecclesiának vagyon egy egykerekű Malma, az falunak felső végén, 2 terület, szántók, kaszálók, papi szőlő, pap erdeje, quarta (vámnegyede).” A templom melletti parókia épülete is megőrkítésre került: „Tudgyuk bizonyosan hogy ezen Karkai Reformatata Ecclesiának vagyon egy Parochialis fundussa, mellyen most actu lakik ide valo fungens Tiszteletes Papunk Tholdi Miklós Uram ö kegyelme”. A ma már ismeretlen református iskoláról is említést tett a *Relatoria*: „van egy fundus, amelyen a mester lakik (...). Ezen fundus vagyon a papi ház kapujának ellenében”.⁴¹ A századok által 1204–1206-ban alapított település⁴² a 15–16. században elmagyarosodott. Dülőnevei is erről árulkodnak: Közép Láb, Hoszszú Kút, Gáld felől való forduló, Rövidek, Teleki rész, Rosa Mál, Vajasd felől, Hoszszú föld, Csengő szőlők, Búdós kút, Tíbori patak, a Padon, a Királypataki patak, Uj szőlő Vápa, Nyálás Kút, a Biroság Réttye, a Papi szőlők, a puszta Gyepű, Kertmegi nevű Hegy, Cserés Nagyhegy – régen Kemenczés hely, Verő fényes, Pap erdeje, a Horgas Uttya árka. 1848-ban a legtöbb magyar a bosszú áldozata lett, hiszen a település volt Axente Sever (1821–1906) román felkelő gyulafehérvári támogató hadseregének logisztikai központja. A boroskrakkóiak két ízben szembesültek nemzetiségi összetűzésekkel. Egyik a felmérés után 3 évtizeddel, 1784-ben kitört Hóra–Closca parasztlázadás alkalmával,

⁴⁰ Radu Heitel–Alexandru Bogdan: *Contribuții la arheologia monumentelor transilvane*, I, Principale rezultate ale cercetărilor arheologice în complexul medieval de la Cricău (jud. Alba), *Apulum*, VII. évf., 1968/1, 483–496; Karczag Ákos–Szabó Tibor: *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei*, Budapest, Semmelweis, 2012, 589; Jékely Zsombor, A korai Szent László-ciklusok narratív rendszere és előképei, in Kerny Terézia–Mikó Árpád–Smohay András (szerk.): *Szent László kora és kultusza: Tanulmánykötet Szent László tiszteletére*, Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2019, 84; Szabó Tekla: Boroskrakkó újonnan előkerült freskótöredékei, in Kollár Tibor (szerk.): *A szőrvány emlékei*, Budapest, Teleki László Alapítvány, 2013, 105–132.

⁴¹ Gudor: *Az eltűnt Gyulafehérvári*, 375.

⁴² Lásd Tudor Sălăgean: Cricău – un sat din comitatul Alba în secolele XIII–XV, *Apulum*, XLIII. évf., 2006/2, 52–59.

majd 1848. okt. 28-án tizedelte meg a magyarok sorait.⁴³ 125 személy vesztette életét. Ma már csak a hívek nélküli templom található a településen.

Borosbocsárd magyar szempontból ma már egy elfeledett település, pedig ez a Magyarigen és Boroskrakkó között fekvő település jelentette 1918-ig a református egyház egyik 17. századból, a ghyllanianeumokkal együtt örökölt birtokközpontját.⁴⁴ 1754 augusztusában lelkésze Krakkói Sámuel (†1761), gondnoka az alig 45 éves Magyarországi András volt. Birtokosa a református egyházat képviselő Borosnyai Lukács János püspök volt: „in Curia seu Domo Nobiliari Clarissimi ac Reverendissimi Domini Johannis L. Borosnyai, Ecclesiarum in Principatu Transilvaniae Reformatarum Superattendentis”, ezen kívül a Boér, Bessenyei és Harsányi családok.⁴⁵ Református birtokai: 2 parókiális terület a patak mellett, 2 lelkészeknek fizető zselléreknek kiadott terület a falu alsó részén, püspöki területek, szántó földek: lelkészi és püspöki, kaszáló rétek, Tarlószerben szőlő. Egyik szőlőt a lelkész művelt meg a harangozásért. Fontos tudnunk a templomáról, hiszen ma már nem láthatjuk. Az 1900-as években már romos volt. Az 1762-ben készült osztrák katonai felmérés alapján a református templom a jelenlegi alsó ortodox templom helyén volt. „Tudgyuk bizonyosan hogy ezen M. Boros Bocsárdi Reformata Ecclesiának vagyon két Parochiális fundussa, az edgyik mellyen most actu lakik Tiszteletes Református Pap Krakkai Sámuel Uram ö Kegyelme.” Református iskolája is volt: „Az másik Parochialis fundus vagyon az irt Református /20/ Templomon alol a falun le folyo patak és Nap kelet felöl valo uttza között, melly Parochialis funduson most ide valo Reformata Schola Mester Kováts István az iskolamester lakott”.⁴⁶ Többnyire magyarok dúlónevei: Igen felől, Ó Mál szőlő, Vásáros Domb, Igeni út alatt, Sárdi útra rugó földek, Krakó felől, Pásinton, Szőlők alatt való Lábba, Rővidekben, a Csere árka, Kertek megett, a Csere Szőlők alatt való Lábba, Középben, Tövisnél, Fellyül Bilakon, Tarlószer nevezetű Promontorium, Magos Mál, Bornyú Mál. A 1754-ben még létező 18 ha nagyságú református birtokból, templomból, iskolából ma már semmi sem látható. 1848 októberében a román lázadók le-

⁴³ Balaş Ion (1812-ben született) tribún a gyulafehérvári Habsburg vár hegyaljai borosbocsárdi adóbehajtója volt. Ő a levezetője a magyarigeni, sárdi, bocsárdi, boroskrakkói megtorlásoknak. László Elek: *Egy gyulafehérvári polgárnak naplója az 1848/49 évi forradalom alatt*, Szeged, Agapé, 1998 (1848/49-es dokumentumok Erdélyből, 1), 24; Ela Cosma: *Epistolar militar paşoptist. Avram Iancu și comanda habsburgică a cetății Alba Iulia, Acta Musei Porolissensis*, XXXIX. évf., 2017, 13–41.

⁴⁴ FókL_v, Extra series actorum, *Ghyllanianumok*, Fasc. 5–9, XIII.

⁴⁵ Gudor: *Az eltűnt Gyulafehérvári*, 378–379.

⁴⁶ Uo., 379.

gyilkolták lakosságát, majd 1918-ban feldúlták a református gazdaság egyre elerőtlenedő boroskrakkói istállóit.⁴⁷ Ma a települést nem lakja magyar.

A magyarigeni református birtokok 1754. szept. 2-án való összeírása, amiatt is izgalmasnak ígérkezik, mert a település akkori lelkésze a neves egyház és irodalomtörténész Bod Péter (†1769. márc. 2.) volt. Református kis és középnemessége: Inczédy, Jósinczi, Danczkay, Györkei, Nagy, Török, Gyulai, Polik, Kászoni, Buzinkai és Bornemissza családokból állott.⁴⁸ Hegyalja egyik mezővárosi központjaként a szőlőművelés jelentette a legfőbb megélhetési módozatot, Bod Péter esetében pedig ezzel fizette esetenként könyveinek kiadását. Az egyháznak összesen 4 hektár területe volt, többnyire szőlősben. Összesen 9 szőlőse volt a Gondosban és az Egyház, illetve Pap dombján:

„Vaygon az Igeni Promontoriumnak mint egy közepette, a Derék uton, és a Nagy Gondos szőlőben fellyül, az Egyház Dombja nevezetü szőlő hegy, in certa sua extensione, mellyett elegy birnak a Magyarok, az Oláhokkal, a mint eleitől fogva, kinek mint tettett, maga hasznára szőlött plántálni, vagy pedig len egynek mástol a mint acquiralni lehetett, meg járt mindazáltal, minden rendektől, eleitől fogva, azon egész circumferentiabol a Reformata Ecclesia bor dézmája, most is még jár annuatim, a terméshez kepest urnarum 150. vel 200.”⁴⁹

A vámolás jogát a római katolikusok, Tövishez hasonlóan megosztották:

„Szombati Vámja pedig ez előtt is az Ecclesiának járt. Régi Jussa Urbarium szerint a Regius Fiscusnak (melly már a Püspökségre szállott) annuatim az három sátoros Innepeken, egy egy hordo bor szokott, tilalom alatt ki kortsomároltatni, mellyett hasonló tilalom alatt, a Református Pap kortsomája követett, ezt következő képpen az Reformata Ecclésiát illette melly máig is a szerint practizaltatik. Vaygon ennekfelette ezen Reformata Ecclesiának Heti vásárbol valo haszna, az Éget bor Árendából melly prae-cise a Reformata Ecclésiát illeti (...), melly summa pénz fordittatik a Reformata Ecclesia hasznára.”⁵⁰

⁴⁷ Kádár József: *Történelmi feljegyzések Magyarigenről, 1725–1925*, Magyarigeni Református Egyház Levéltára, 37–39; *Az Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsvárt 1921. július hó 2–5-ik napján tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve*.

⁴⁸ Gudor: *Az eltűnt Gyulafehérvári*, 382–386.

⁴⁹ Uo., 384.

⁵⁰ Uo., 385.

A lelkészi jövedelmet jelentő területeket Mártonffy György püspök megfelezte: „az Igeni határról járo bor, buza fiscalis decimának a Református Papnak cedalo medietassat, az az vigesimat Papunktól s Ecclesiánktól intercipiált a via facti az Néhai első Püspök, és akkori Fő Ispány Martonffi György Ur, az után megcsontkált Papi fizetésnek mintegy pótlásául ezen szőlőnek fele proventussa, Tiszteletes Papunknak szakasztatott s determináltatott adatni, fele pedig most is az Ecclesiának cedal”.⁵¹

A ma műemlékvédelmi törvény hatálya alatt levő épületeket, nagy részletességgel írják le, jelezve Danczkai István helyi ismereteit:

„Tudjuk bizonyosan ez ide való Reformata Ecclesiának kőből rakott templom czintereminek dél felől való oldalához vagyon ragasztva régi épület, Parochiális kő Ház, hozzá tartozó udvarával és udvara szélén levő kertcskéjével. Az említett czinteremnek Nap Keletre néző részin vagyon épülve régi szászos formára egy torony. Ezen torony alatt vagyon a fen írt czinterembe bejárati kapu. Ezen kapun bélépve, jobb kézre a toronyhoz véggel ragasztva vagyon épülve Református oskola Mester lakása és gyermekek tanításokra megkülömböztetett tisztességes két kő házakból álló oskola ház, különös udvarával és kertcskéjével [...]. A közönséges Piaczon vagyon az Ekklesiának alkalmas távolságra, egy boltos pinczéje, mellyben az Ekklesiának borai Conserváltatnak [...] Nap Nyugot felől pedig a végénél Danczkay József úr Korcsoma Háza vicinállya.”⁵²

A régi, 1781-ben lebontott középkori, azaz Bod Péter templomáról ez a leírás az egyedüli. Ugyanakkor a leírás említésre méltónak találta a régi iskolát, valamint az 1750 után épült új tornácos iskolát, amelyet ma Bethlen-szárnyként ismerünk: „A czinteremnek nap nyugotra néző felső részinél oldalaslág, által ellenben vagyon köfundamentomra égetetlen téglából építettett régi oskola ház pitvarastól, mellybol commodioris gratia habitationis a Schola vitetett bé a czinteremben in Anno 1750. Azon régi oskola fundus pedig hosszuzoko, kerekdéd *forma*.”⁵³ A 18. századi említett dűlő és helynevek többnyire magyar eredetűek: Malomról lefolyó patak, Piacz, Igenpataka, Kő Bánya, Buzinkai Malom, Igeni Sásas rétek, Vajasdra le járo ut, Bilak, Felső kutról be folyó Érr, Közép rend vagy Mál, Ompolly, Gondos szőlők, Egyház Dombja, Világos Szőlő, Vírtoپی szőlő. Ezek között a sárospataki Buzinkai

⁵¹ Uo., 384.

⁵² Uo., 382–383.

⁵³ Uo., 383.

család Magyarigenben maradt családrészének birtoka is említésre került. A hatóságok éberségének kijátszása végett az igen változatos eredetű kasszapénzzel kapcsolatosan a bizottság megjegyzi, hogy az mintha nem is lenne, annyi költség van: „Ezen Ecclesiának most pénzbeli fundusa vagyon kész pénzbül: nyolcz tízes aranya, 40 magyar zlottya, 13 oláh zlottya, hat keresztes tallérja s fél. Vayon még mostani folyó fejr pénz is, egynéhány forint. De minthogy költsége vayon az Ecclesiának, az pénz, mintha jelen sem volna [...]. Vayon még ezen Ecclesiának 50 magyar forintja be adva különös városi embereknek”.⁵⁴

A szőlőművelés és papi jövedelmek igazolják azt, hogy Magyarigen egyike volt azon egyházközségeknek, amelyek jól jövedelmeztek. 1848 októberében 168 magyarigeni családfőt kegyetlenül legyilkoltak, ami egy mély demográfiai válsághoz és gazdasági visszaeséshez vezetett. Ma egyike azon településeknek, ahol kevés református mellett lelkipásztor is található.

Vajasd településének birtokösszeírására 1754. szept. 4.-én került sor.⁵⁵ Lelkésze Veress Pál (†1771. máj. 12.) volt. Kisnemessége nagyjából a volt lippai hajdúknak leszármazottai, de külsős nemesek is voltak: Szilágyi, Vajasdi, Ötvös, Kis, a magyarigeni Danczkay, Dindár és Jenei. A 16 hektárt kitevő vajasdi református birtokok jövedelme biztosította a templomok restaurálását:

„Mind ezen Ecclesiai Buza és Törökbuza földeket magunk között fel szoktunk osztani, és az abbol abvenialo dézmát a Református Templom restauratiojára, és egyéb Reformata Ecclesia szükségeire bé szoktuk szolgáltatni. Ad 3m. Makkos ki szakasztott Erdeje ezen Reformata Ecclesiának nintsen, hanem vayon egy Puszta helyye, szinte a Bilak tetején, a Fejr Vári uton fellyül, melly örökké Pap Erdejének hivattatott, az hova is ez előtt szólott építettünk volt, és a Dézmát ugyan a Református Papnak adtuk.”⁵⁶

A református épített örökséggel kapcsolatos érdekes közlés azzal kapcsolatos, hogy a görögkatolikus egyházak anyagi megalapozását a reformátusoknak kellett biztosítani:

„Ezeken kívül az ide valo Reformata Ecclesiának, vagynak más rendbéli földgyei is, a mellyek közzül némelylek ab alienaltattak, és nem birja, mint példának okáért helyységünknek also végin, az Oláh Ecclesiaét, minekutánna

⁵⁴ Uo., 386.

⁵⁵ Uo., 386–390.

⁵⁶ Uo., 390.

Felséges Aszszonyunk kegyelmes Parantsolattya érkezett volna, hogy a melly helységben Oláh Templomok nintsenek erga solutionem Templom, és Parochia szakasztassék, mi közönségesen adánk a Reformata Ecclesia földiből egy darabott Parochiának Templomnak, és körülette valo /38/ Czin-teremnek verbaliter meg alkuván, az Oláh Ecclesiával, de mind e mai napig se fizettenek meg, ők pedig az Ecclesia helyett azolta birják.”⁵⁷

A református iskolának a telke a „falu derekában” volt, ahol az iskolamester is lakott. A ma is félig magyar település 18. századi dűlő és helynevei többnyire magyar eredetűek: Kert alatt, Malom uttyán, Köles földek, Nagy közép Láb, Kis közép Láb, Hoszszú, Szőlő alatt, Erdő alatt, Felső Járó, a Halomnál, a Hidnál, a Kőves Uton, a Felső Rét, a Kis Rét, Bilak, Zálogló, Új Szőlő hegy, a Kőles földek, Tövisi út, Patakon túl, Sz. Imreh felől, Gáldi patak fele, Diófánál való fogás, Gáldi patak. Vajasd 1848 októberében, katonamúltja miatt, megszabadult a polgárháború csapásaitól.⁵⁸ Ennek köszönheti azt, hogy a településen 400 hívet kitevő református közösség él.

A borosbenedeki területösszeírásra 1754. szept. 5-én került sor.⁵⁹ A település lelkésze Bod Péter apósa, az egykori utrechti peregrinus Söveges Bányai István esperes (†1779. dec. 7.) volt. A település katolikus és református nemességgel rendelkezett: báró Sztoyka Zsigmond Antal római katolikus püspök (1699–1770),⁶⁰ Balázs, Incze és Inczédi családok voltak a birtokosai. A közösség birtokában egy jól jövedelmező malom is volt: „Tudgyuk nyilván és bizonyoson, hogy a melly liztelő Malom vagyon a Város derekában azon Malom örökké az Reformata Ecclesiájé volt, [...] a templom körüli területek, szántó Csáklya irányában, rétek Mindszent határában”.⁶¹ A malom jelenthette a fő bevétel forrást, mert mezőgazdasági területből csak 1,5 ha állt rendelkezésre. Úgy a terület, mint a malom jövedelme a gazdasági expanziót folytató római katolikus püspökség nyomása alatt állt. Érdekes adatot közöl a *Relatoria*, akkor amikor Vizkeleti Anna, azaz az egykori református püspök Pelsőczy Kovács János (1672–1749) özvegyének területét is említette, a ma már nem létező parókia épülete mellett: „Tudgyuk nyilván és bizonyos hogy vagyon az Csáklyára menő uttcában ezen Benedeki Reformata Ecclesiának egy Parochialis fundussa mellyen az Református Pap, és Mester lakik. Ennek

⁵⁷ Uo., 389.

⁵⁸ Elekes: *A károlyvári egyházmegye*, 1865, 74.

⁵⁹ Gudor: *Az eltűnt Gyulafehérvári*, 390–392.

⁶⁰ Temesváry János: *Hét erdélyi püspök végrendelete*, Kolozsvár, EME, 1931 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 34), 22.

⁶¹ Gudor: *Az eltűnt Gyulafehérvári*, 392.

a fundusnak ab Oriente szomszédja Pelsőczi Jánosné, Vizkeleti Kata Aszszony Nobilis fundusa”.⁶² Az iskola a Csákyára menő úton volt, ahol a mester és lelkész is laktak. Dülő és helynevei többnyire magyarok: Gáldszerre által járó sikátor, Csákyára menő utca, Temető hely, Szélinhegyes Mál, Csákyai patak, Tó hely, Magosmart, Menczentre járó út, Elő Mál. Borosbenedeket az 1784-ben kitört Hóra parasztlázadása tönkretette, majd 1848-ban és 1849-ben, három alkalommal pusztult el az itteni magyarság.⁶³ Az első hegyaljai polgárháború őszi öldöklései alkalmával október 23-án, a második pusztítás 1849. jan. 12-én, Nagyenyed pusztításából visszatérő parasztlázadók által történt, végül pedig 1849. jan. 18-án.⁶⁴ A három alkalommal 251 magyar személy vesztette életét. Ma csak a romos összeomlott templom látható, hívek és vagyon nélkül.

A már 1658 óta majdnem hívek nélkül maradt marosszentimrei egyházközség látogatására 1754. szept. 16-án került sor. A település lelkésze 1753-ig Dobolyi András volt. Református nemessége között Csulai György (†1660) püspök leszármazottait (Csulai Pálné), a Jablonczay család tagjait is említette a bizottság báró Dániel, Bornemissza, Bogát, Sasi, Récsey és Gyulaffy családokat. 21 hektáron elterülő birtokai a vajasdi Bilak oldalán voltak:

„Ezen specificalt földeknek hasonfelét a Tiszteletes Loci Minister maga számára colállya, más részit pedig az Ecclesiának három Sellérei birják, mellyekrül az Ecclesia számára Curator Uram ratioja alá Dézmát szoktak adni. Excepto mindenik fordulorol két köblös föld excimaltatott Temp-

⁶² Uo., 391.

⁶³ Miklósi Simon borosbenedeki lelkész 1785. január 17-én megemlítette, hogy a lázadás utáni kép Benedeken meglehetősen lehangoló volt: „Lecsendesedvén a Hórák, azokat ő Kegyelme absque omni defectu az ekkl[esi]ának restitua: hanem felégettetett a templom, parochiánk és a mester háza, mi most is tető nélkül való házban lakunk”. Elekes: *A károlyvári egyházmege*, 1865, 65.

⁶⁴ „A halgatók jobb részint kiölettek, mintegy 90-en, most senki sem lakik a megmaradtak közül is Benedekben – a megmaradott népség száma 46. Pap és kántor megöletett. Templom, papi és mesteri lakok összeromboltattak. Levelek, tőkepenzkek Contractusai elvesztek”. Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, Kolozsvár (továbbiakban EREL), *A Károlyfébérvári Egyháznidékben kebeleztet anya és leány ekklésiák állásáról készített Esperesti ki-mutatás 1850*, 14; „Borosbenedeken egy szombat napon, éppen Fejérvár megtámadtatásakor, október 21-én, két csákyai oláh pap a benedeki és feslő gáldi oláhokat egybegyűjt-ven azok előtt a piacon lázasztó beszédeket olvasott fel, melyekben fő tételek voltak: a magyaroknak ütött a végórájok, a magyar nemzet élte idejét, s helyébe az oláh népet rendelte Isten Erdélyben úrnak”. Elekes: *A károlyvári egyházmege*, 1865, 72.

lom számára, melly földeket az Sellérek szoltak Szántani el vetni, és bé takarni, szántók a Bilak oldalában, kaszáló: 1 szekér jár a lelkésznek.”⁶⁵

Maroszentimre ma már nem rendelkezik mezőgazdasági területtel. Az első világháború után, valamint a második világháború alatt a gyülekezet megtartása érdekében Sikó Gergely lévita lelképásztor és Dr. Szász Pál (1881–1954) a mártír politikus gondnok folytatott emberfeletti küzdelmet.⁶⁶ A templom közelségében volt a ma már polgármesteri hivatalként működő parókiális ház: „Tudgyuk bizonyoson, hogy az ide valo /45/ Reformata Ecclesiának vagyon 1mo. Egy Parochialis fundussa mellyen most a Loci Minister Dobolyi András Uram lakik, ennek also szomszédja Méltóságos Thesaurarius, Kászoni Bornemiszsza Ignáth Ur ö excellentiája”.⁶⁷ 18. századi hely és dűlőnevei többnyire magyar eredetűek: Bilag, Rövid lábok, Tábor hely, Kövecse domb, Szőlő pataka, Akasztófadomb, Vajasdi oldal, Nemes szőlő, Gáldtői határ. A település Hunyadi János által 1442. márc. 18. után átépített románkori temploma erdélyi szórványszimbólum.⁶⁸ 1848 őszének polgárháborús eseményei,⁶⁹ Trianon és a második világháborút követő évek ellehetetleníték a magyar egyházi életet.⁷⁰ Ma már, pár személyes magyar mellett, főleg románok által lakott település.

⁶⁵ Gudor: *Az eltűnt Gyulafehérvári*, 395.

⁶⁶ „A háború alatt a papi lakás és mellékhelyiségei tele voltak katonával [...] Tiszti étkezés és legénységi konyha is nálam volt, és én családommal egy szobában voltunk beszorulva. 11 darab sertésem pusztult el, mivelhogy behurcolták a sertésvészt. 1944. december havában a lelkészi lakásban fogoly katonákat helyeztek el. Lehettek vagy százan! [...] A katonák kiköltözése után a Primaria 1946. március 14-én arról értesített, hogy saját költségemen s főleg általam kitararított papi lakásba 17 cigányt költöztetett, s nekem Vajasdról nem engedték meg, hogy vissza, illetve hazaköltözzek. 1944 évben, ősszel a templomot feltörték, az Úrvacsorai kőasztalt eltörték, a templomba több helyen bepíszkoltak. [...] A templom ajtaját benzinnel öntötték le s meg is gyújtották, hadd égjen le.” Sikó Gergely leirata (Maroszentimre), GYREL, jelzete: 33/1954, 1–2 ív, EREL, *Gyulafehérvári Egyházmegye Vizitációi*, 1928, 28.

⁶⁷ Gudor: *Az eltűnt Gyulafehérvári*, 392.

⁶⁸ Ld. Jékely Zoltán: *A maroszentimrei templomban* (1936) versét.

⁶⁹ „még 1848 elején bevitettett a Fejérvári Káptalan levéltárába [...] Pap már régolta nem volt [...] Mester megöletett. Templom papi és mesteri lakok elrombóltattak. Szent Imrén lakó népesség száma 9. [...] megállapított: hogy filialiter csatoltasság Fejérvárhoz.” EREL, *A Károlyfehérvári Egyházközségben kebelezett anya és leány ekklesiák állásáról készített Esperesti ki-mutatás 1850*, 14.

⁷⁰ „a magas dombon álló templom mellett vártuk, elhagyottan, árván hirdeti, hogy valamikor élet volt még itt. Ma a [...] nagy papilakás, [...], ki van véve a kezünkől. Lelkésze Vajasdon lakik [...] szomorúan tapasztaltuk, hogy ez a magára álló templom mennyire ki van téve a durva kezeknek, nincsen egyetlen ép ablaka [...] ajtaját többször feltörték,

Hegyalja legnagyobb városának, az egykori fejedelmi központnak Gyulafehérvárnak 1754. szept. 18-án született a vagyonfelmérése.⁷¹ Lelkész-esperese a jelenlegi templomot építő 1749-től a városban szolgáló Málnási István (†1786. dec. 8) egykori franekeri peregrinus volt. Gyér református nemessége még a fejedelemségkori családok birtokos tagjaiból állt össze: Sárpataki, Bányai, Csatári, Szikszai, Szoboszlai, Récsey, Havasalji. A gyulafehérvári Alsó-Város urbanisztikai történetében is fontos szerepet játszhat az a közlés, amely szerint:

„Vagyon a piaczon ez ide valo Reformata Ecclesiának egy boltya, mellyben egy Sido árul kiért is annuatim taxál, tiz forintokat az Reformata Ecclesiának. Egy felöl boltya Havasali Pálné Aszszonyomnak szomszédja, más felöl pedig a Város közönséges piatcza, Volt a Csügedi Határon ezen Fejérvári Reformata Ecclesiának egy darabb Rétyte, [...] Ezen Rétet Méltóságos Püspökség számára foglalták el [...] el foglalt szőlő helyek, ugy mint az Also Nagy ökrösben egy széltiben négy /55/ darabb, mellynek egy részit foglalták el az Rever. Pater Trinitariusok, más részit pediglen Lefter a Hajosoknak Praefectussa. Vagyon pedig ez a szőlő mind öszve a négy darabb ad summum negyven kapásnyi, „Vagyon az Reformátusoktól az ide valo Református Tiszteletes Praedikátornak minden nobilis szőlők-ből és földökből igazán ki járó quartája.”⁷²

Az Alsó-Város 1716-ig számottevően a Bethlen Gábor által behívott és Erdélyben törvény által egyedülálló módon Gyulafehérváron élő zsidók városrésze volt, amelyet 1716 után az épülő várból letelepített magyar lakosság vett körül. A két nép egymásrautaltsága vezetett a 19. századi zsidók asszimilációjához. Az épített örökség felmérése folytán II. József kárpótlása következtében csak 1760-ra kiépülő református templomot és parókiát leltározta a bizottság: „Vagyon egy Parochialis fundus, a Nagy Boldog Aszszony nevezetü utzában [...] Vagyon által ellenben ezen Parochialis fundussal, az meg irt Nagy-Boldog Aszszony nevezetü utzában egy jo kora deszka Templom, mellyett ha meg nem támasztattak volna, eldőlt volna.”⁷³ A jelzésértékű in-

---

csak a kövek állják és bírják még az emberi brutalitást.” Ld. Esperesi jelentés 1955–1956. évről az 1957. dec. 10-én tartott közgyűlés alkalmával, Marosvásárhelyi Református Egyházmegye Levéltára (továbbiakban MREL), *A Hunyadi Egyházmegye Közgyűlési jegyzőkönyvei*, 1945–1967, 157 ív.

⁷¹ Gudor: *Az eltűnt Gyulafehérvári*, 396–401.

⁷² Uo., 397.

⁷³ Ua.

formáció tudunkra adja, hogy a jelenlegi parókia, valamint a templom nem volt még megépítve. Ugyanakkor ugyenezen templomtelek mellett a Szentgyörgy utcában volt „a *templom végében református schóla*”, mellette a kántor házával. A magyar dúlő és utcanevék még a fejedelemségkori örökséget sugallják: Nagy Boldog Aszszony uttza, Szent Imrei uttza, Szent György uttcza, Nagy Téglá uttza, Hajós uttza, Sikátorotska, Juh mál, Csitiri árka, Csere, Poklosi határ, a Vár mellett a kis Halom, Poklosra menő Ország uttya, Nagy ökrös nevű hegy, Also-Pap-pataka, Nagy-elő Mál, Visoli pusztá szőlő, Kis elő mál, Csügedi Határ. Az anyagi helyzet felleltározásánál, a bizottság megemlítette azt a fejedelmi adomány révén Gyulafehérvárnak juttatott szász kelneki tizedet, amely sokáig Debrecen és Nagyenyed Kollégiumaival vitás ügyet képezett: „Vagyon Sebes Székben Kelnekről, és Gyal nevű falukból quartája, az ide való Reformata Ecclesiának, mindenféle leguminákból, és Bárányokból”.⁷⁴ A bizottság nem felejtett el elmenni Marosváradjára is kimenni, amely ugyancsak Gyulafehérvárhoz tartozott. Az 1754. szept. 19-én megejtett látogatás célja az ottani egyházi vagyonrész felmérése volt: „Vagyon a Maros Váradgyai helységben, ezen Fejérvári Reformata Ecclesiának jure hypothecario acquiralt portioja, Náprádi Gábor Uramtól”.⁷⁵ A felmérés érdekessége, hogy egy ma már nem létező Magyar utcáról írt. A gyulafehérvári magyarság az Alsó-Városban él. Számarányát tekintve a katolikus közösséggel azonos nagyságú. 1848 őszén, Elekes Károly (1813–1878) egyházkerületi főjegyző gyulafehérvári lelkipásztorságának kezdetén, 1848. okt. 21-én részt vett az erdélyi polgárháború első közötti összecsapásaiban.⁷⁶ Kétségkívül az egyházközség legnehezebb évtizedei 1918 decemberétől a kommunizmus végéig tartó évtizedekben voltak.⁷⁷ Az egyházközség jelenlegi vagyona csekély, majdnem elhanyagolható.

⁷⁴ Uo., 399.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ „A vár felől a városra indult mintegy hétezernyi oláh a vár és városi piac közti levő várterületen több házat felgyújtott, mellynek világánál a legiszonyosabb látvány a volt, hogy a vár sánczaira kiszegzett ágyútelepek mellett is égő kanóczok látszottak”. Elekes: *A károlyvári egyházmegye*, 1865, 68; „Okt. 14-ik napján több környéken lakó, vagy utazó nemeseknek befogatásai, kínzásai és legyilkoltatásai megkezdődtek [...] Itt nálunk okt. 19–20 közötti éjszakán a nemzeti örök s egész város virrasztott [...] Pénteken megint sűrűek voltak a városba bejövő román csoportok, amelyek részint a várba és a felső várkapuba mentek és ott a román ezredbeli tisztekkel valamit tanácskoztak”. László: *Egy gyulafehérvári polgárnak naplója*, 14.

⁷⁷ A II. világháború nagy kárt okozott az egyházközség irattárában és könyvtárában, amelyet nem tudott kiheverni 1956-ra sem. Ld. MREL, *A Hunyadi Egyházmegye*.

A bizottság Alvinc mezővárosába 1754. szept. 20.-án látogatott el.⁷⁸ Lelkésze Fáy János (1704–1757) egykori utrechti peregrinus volt.⁷⁹ Nemessége, még a fejedelemségekori: az Alvinczi, Borbereki, Kemény, Inczédi, Jósinczi családok. Jelentős terület birtokosa, mai mértékkel mérve 21 ha tulajdonosa volt az alvinci egyház. Ugyanakkor a birtokfelmérés jogcsorbítás helyzetét is felmérte:

„Hogy ez előtt a Méltóságos Inczédi Urak Malmából Szombati Vám járt az Ecclesia számára, usque ad Annum 1738 de quo fundamento s mikortol fogva? nem tudom. Ugy halottam: Méltóságos B. Inczédi Gergelly Ur-tól, hogy [...] az említett esztendőtl fogva, ezen Szombati Vámbéli proventus cessalt, s azután a Malom is lassan, lassan az halgatásra készülvén, már tellyességgel, el pusztulta Parochia az ő nékie annuatim competalo Alvinczi határon termet mindenféle Leguminának: buzának, árpának, kőlesnek etc. fele dézmájának fél-Dézma helyett, bécssúszott Quártának. Hogy pedig a Parochusoknak, eleitől fogva jussok volt, a fél dézmához, ezt agnoscalta maga is, a néhai boldog emlékezetü fejedelem 1. Apafi Mihály, kinek is Commissioja extál, még máig is mind a Venerabilis Tractus Protocolumában, házhely, temetőhely a habának szomszédtságában.”⁸⁰

A felmérés a mára eltűnt 18. század közepén megszüntetett habán telep határait is bejelöli, amely jelentős régészeti támpont lehet a kutatóknak. A Maros árterületére épült középkori templom, iskola és mára eltűnt parókia régi helyét is megjelöli a leírás:

„Vagyon ezen Reformata Ecclesiának egy Parochialis fundussa, mellyen szokott az itt lévő Tiszteletes Református Pap lakni; Vicinussa pedig ezen Parochiának [...]a Maros felől, Ecsedi Joseff Ur [...]a Templom felől M. B. Josinczi Mihály [...]és annak végiben Báro Inczédi Gergelly Ur [...] régi vicinussiroil így iratik le: Vagyon egy Parochialis kö ház, egy felől szomszédja Szabo Mihályné, más felől Bodott György háza helye.”⁸¹

A készpénz felmérése jelezte az anyagiak felhasználási célját, azaz a templom felújítását: „Kész pénz az Ecclesia Cassájában, a Templom számára insti-

⁷⁸ Gudor: *Az eltűnt Gyulafehérvári*, 401–410.

⁷⁹ Tasnádi István: *Fáy János utrechti peregrinációja naplója tükrében*, TDK dolgozat, Kolozsvár, KPTI, 2017, 1–27; Ferenczy Sándor: *Fáy János naplójának családtörténeti adatai*, Kolozsvár, Stief Jenő és társa, 1914.

⁸⁰ Gudor: *Az eltűnt Gyulafehérvári*, 406.

⁸¹ Uo., 401–402.

tuált Collectázásból gyűlt pénczek edgyűtt, a mi tudniilluk a Templom ujjitására edig tett költségből meg”.⁸² Alvinc és Borberek mezővárosa a csodával határos módon megmenekült az 1848-as polgárháború atrocitásaitól, azonban idővel kiöregedett.⁸³ Gyulafehérvár közelsége és a régió fejlődése miatt ismételten fejlődésnek indult a református közösség.

Az Alvinczel szomszédos Borberekén 1754. szept. 21-én járt a bizottság. Lelkésze Keszeg Imre (†1755) volt.⁸⁴ Nemessége: Inczédi Gergely és felesége Inczédi Kata, a Petki, Barcsai, Alvinczi, Domai, Vass, Lázár, Sárosi családok, akik részben azonosak, vagy rokoni viszonyban voltak az alvinciekkel. A nemesség egyértelmű egyházpártolása és adományai jelezték az egyházi gazdálkodás lehetőségeit és határait:

„az Parochialis háznak szokott engedtetni [...] bornak ki kortsomároltása. Quartat az Ecclesia administral (az az kik Reformatusok) de mások nem a Református Papnak, holott Donatio szerint minden Nobilis fundusrol quártája volna a Református Papnak. [...] néhai Inczédi Páll ur, quartat szokott volt adni az idevalo Református Papnak, most pedig Inczédi Gergely ur subtrahallya, [...] Vagyon [...] Bar. Gabrielis Alvinczi Interesben lévő két száz forint, Rétsei Sámuelné Aszszonyomnál, mellynek /79/ in perpetuum adta az Prédikátorok subsidiumára. Ismét vagyon szántás Interesre ebealt Száz magyar forint, melly szántás interes oldal ex Collatione Josepho Etsediamo, a Prédikátornak, és Mesternek florenis 100. Ugyan Etsedi Joseff ur Collatioja hung. flor. ötven három és hetven péncz, mellyeknek bor Interesse adattatott Református Prédikátor uraiméknak flor. 53 den. 70. Néhai Etsedi Joseff ur conferalt, az ide valo és Alvinczi Reformata Ecclesiáknak florenis 1000 – ezer forintokat az két Ecclesiaban lévő s eshető fogyatkozásoknak Restauratiojára az Interesből, mellyett azon két Ecclesiák alternative, post recursum cestor. Anno rum percipialnak, quarta, korcsomáltatási jog, Alvinci Gábor stippendiuma.”⁸⁵

Erdély szinten kimagasló volt a kis egyházközség támogatása az Inczédi és a gróf Alvinczi-Borbereki család által, ami magyarázza a nem mindennapi, 41,5 ha-val rendelkező egyházközség gazdasági hátterét. A ma már nem létező parókia szomszédságát is ismerteti a leírás: „Tudgyuk bizonyoson hogy ezen Borbereké Reformata Ecclesiának vagyon 1mo. Egy Parochialis

⁸² Gudor: *Az eltűnt Gyulafehérvári*, 407.

⁸³ Egyed Ákos: Magyar–román békekötés 1848-ban”, *História*, XVII. évf., 1995/3, 16–17.

⁸⁴ Gudor: *Az eltűnt Gyulafehérvári*, 410–413.

⁸⁵ Uo., 413.

fundussa, mellyen az Tiszteletes Református Pap lakik”.⁸⁶ Magyar hely és dülőneveiben érzékeljük az egykori szász telepések örökségét is: Felső uttza, Marosra le menő uttza, Poklosi határ, Káptalan, Berhemál patak, Száraz patak, Tarsolly hegy, a Lehelly, Pap Réte, Réháj patakán, Géb oldal alatt, Szoros, Borberekai alsó-Rét alias Kornai Rét, Róka Lyuk alatt, Sáros, Jon tul, a Dobruly, Veres hegy. Ma már csak az útszéli 13. századi gótikus templomrom és torony látható.

A Barcsai család birtokára Alsócsórára (ma Szelistye, Fehér megye) 1754. szept. 22.-én érkezett a bizottság. Lelkésze épp nem volt, de egyházat fenntartó nemessége igen: Barcsai Ábrahám (1720–1759) a későbbi katolizált testőríró édesapja és Barcsai Péter (1727–1797). Ez a felmérés egyike azon ritka leírásoknak, amelyek a ma már nem létező csórai templomról emlékeznek: „Vagyon ezen helységben a Reformata Ecclesiának egy Parochiális fundussa, a falu közepin, Dresmány nevezetű kis patak mellett, melly az Piacz nevezetű helyre, és az itt lévő, s most renováltatott Reformatum Templomra rug véggel”. Az egyházközség a Barcsai család jóindulata miatt tevékenykedhetett, hiszen: „Semmi féle bonumi az ide valo Reformata Ecclesiának, [...] nintsének”.⁸⁷ Alsócsóra református temploma ma már nincs. Trianon utáni évek az egyházközség és egyháztagsága teljesen felmorzsolódott.

Az érchegységi Abrudbányát 1754. okt. 5-én látogatták meg, ahol a lelkész Nádudvari Benjámín, egykori odera–frankfurti peregrinus (†1781 dec.) volt, gondnoka templomépítő Floka Péter.⁸⁸ Református nemessége: Floka, Borsai, Balog, Fodor, Ajtai családok. A hegyvidéki aranyfeldolgozásnak vonzaskörében az egyházi javak is, ehhez az életmódhoz igazodtak: Tulajdonukban volt a 4. verespataki stomp, valamint a jelenlegi templom fenntartását is szolgáló üzlethelyiségek már jelen voltak:

„Vannak áruló színek a Templom és Schola körül, az ide valo Reformata Ecclesiának numero 30 minden színek, annualis arendája egy egy forint, ez is a Reformata Ecclesiának cedal simpliciter”. „Ezen mi Hellységünkben vagyon vásár vám, viaszbol gyertyából, szalonnából, husbol, kenyérből, melly minden heti vásárbol Conger eladott péncznek tertialittassa, az Reformata ide valo Ecclesiájé, a más két tertialitast pedig osztja a Romano-Catholica és Unitaria Ecclesia, ezen praemittalt vámok ez előtt osztottak két felé, ugymint a Reformata és Unitaria Ecclesia között már most

⁸⁶ Uo., 411.

⁸⁷ Uo., 414.

⁸⁸ Uo., 414–417.

pedig vagy hat esztendőktől fogva tertialitássát occupálta, a Romano-Catholica Ecclesia.”⁸⁹

„szabadsága az Reformata Ecclesiának kortsomárlásra [...] most is vagyon. Vagyon pedig a Reformata Religion lévő Kortsomalo emberektől minden 40nes hordotol, az Reformata Ecclesiának egy, egy Magyar forintya, és a felett egy egy Berbenzétöl; egy egy Sustárja, ide értvén az idegeneket is, hogy midön idegenek bort hoznak ide, akármi Religioju emberek, egy egy forintott adnak minden hordotol, és az a három Ecclesia között (ugymint Reformata, Romano-Catholica et Unitaria) aequaliter oszlik, [...] hogy ha idegenek Éget bort hoznak ide a városra eladni, minden kupától egy egy krajczárt tartoznak adni (melly krajczár Dolgosiának hivatik) és ezen Dolgosiának tertialitassa, az Reformata Ecclesiájé, két részt oszt a Romano-Catholica, és Unitaria Ecclesiák”, Az ide valo Reformata Ecclesiának tudjuk, hogy vagyon egy Rétyte a felső Város végin; [...] a város Rétyte, [...] Tiszteletes Református Papnak in auctionem Sallarij Caedal.”⁹⁰

A stompok, üzletek és adók jövedelme mellett, fontos szerepet tölt be a dolgosia, azaz a borvám, amelyet ökumenikus alapon osztottak fel egyformán a magyar történelmi felekezetek között. Az abrudbányai városközpont lakósaírók is olvashatunk: „Tudgyuk bizonyoson, hogy ezen Reformata Ecclesiának vagyon két Parochialis fundussa, az edgyikben lakik mindenkor az Református Pap, a másikon pedig az Református Schola Mester”.⁹¹ A település dűlő és helynevei többnyire román eredetűek: Verespatakban, Torokban, Orlya nevű helyen, Kirnyik alatt, Lettyen, a Kornán. Abrudbánya magyarsága 1784-ben, majd 1848-ban nagy véráldozatot fizetett.⁹² A trianoni döntés

⁸⁹ Uo., 416.

⁹⁰ Uo., 415.

⁹¹ Ua.

⁹² „Ezenn folyo 1784dik esztendőben 9bernek 3dik Napján jöve ide az hír Abrud Bányára hogy edj Horja nevezetű Olá Pap vezérlése alatt igen teméntelen Nép a Kőröst pusztittya a Nemességet öli a mely hír más nap meg is erősödik, ... 6a 9bris [...] reggeli nyoltzora tájbann, rettentő ordittással a Városra Abrudbányára bé rohantanak egybe a várost el borították, eszt kiáltván megöllyük mind edj lábíg a magyarokat ... 6a 9bris setét egészsz éttzakáig le rajzolhatatlan sirás jajtatás lövöldözés között a Házokot [...] 9a 9bris a Ref[ormát]us templom tetejére és ajtajára Ola keresztet tettek [...] a Sz[ent] helyek[ne]k sem kedveztenek Abrud Bányán a Ref[ormát]us templomban bé menvén ottan az Orgonát porrá tették, a Pap feje felett való Koronát a mennyire el érték mind el rontották, oda le tett véghetetlen kincset el vitték, akik oda recipialtak volt magokot sullyok bottal a templom közepén mind főbe verték, [...] harangszo nélkül edj gödörbe be hányattak.” Szabó Pál: Abrudbánya elpusztulásának csekély leírása, kiad. Veress Endre: Naplójegyzek

utáni évek következményeként lakossága lecsökkent. Ma kicsiny, de aktív egyháztagsága van.

Zalatnára, a másik nagyobb érchegységi városba 1754. okt. 7-én jutott el a bizottság.⁹³ Lelkésze Kis-Mányai Ferenc volt. Az egyházközség jövedelmeit Apafi Mihály fejedelem biztosított, azonban ezek feledésbe merültek: „Mi mindnyájon írásbol tudgyuk mondani, hogy néhai Boldog emlékezetü Erdélyi Fejedelem, Apaffi Mihály, az ide valo Református Papnak conferalt volt az ide valo fiscalis procentusbol fl. h. 50. Tritici cub. 25. Vini urnas 40 et 1 sabellium in sallarium. Quod beneficium jam a nostra memoria non currit”.⁹⁴ Érdekes információt rejt a *Relatoria*, akkor, amikor a Habsburg kormányzat első erdélyi iparosítási kísérleteiről a kénesei gyártó üzem létrehozásáról ír, amelyek a korábbi, Apafi által is támogatott templom elfoglalását eredményezte. A leírás segít abba, hogy a jelenlegi református templom korát is megállapíthassuk:

„Az hol hajdan itt a Reformátusoknak deszkából építettetett Temploma, Parochiális és Schola Házai voltak, azt néhai Franciscus Seau, Caesareus Commissarius, hogy Kénesei Égető Officinát építsen réá, el vette, ea lege: hogy az holott, másutt tettzik a Reformátusoknak, keressenek fundust Templom, és Parochiális Ház szükségére, és az említett Commissarius ur számokra még Vásárollyá, [...] in locum Templi et Parochiae s fizetett is érette a Caesareus Commissarius fl. h. 200 és úgy osztán in anno 1717 építetttenek Templomott és Parochiális házat.”

Zalatna 1848 őszén tapasztalt tragikus esete közismet. református gyülekezete, lelkésze Salánki Ferenc (1848†), kántora az Ompoly folyó melletti Ompolygyepű (Preszáka) tömegsírjaiban nyugszik.⁹⁵

---

tek a Hóra-lázadás pusztításáról, *Erdélyi Múzeum*, 12. évf., 1895/3, 166–167; Miklós Samu: *Zalatna és Abrudbánya pusztulása 1848–1849-ben*, kiad. Marjalaki Kiss Lajos, Miskolc, Magyar Jövő, 1922, 37–85; Hermann Róbert: *Az abrudbányai tragédia 1849*, Bp., Heraldika, 1999; „Pap és kántor megölettek, s velök egyszerre mintegy 600 lélek. Templom és papiház elégték, de javíthatók. Mostan élő és Abrudbányán lakó népesség 250 lélek. Matricula és klenódiumok elraboltattak”. EREL, *A Károlyfehérvári Egyházközségben kebelezett anya és leány ekklesiák állásáról készített Esperesti kimutatás 1850*, 16–17.

⁹³ Gudor: *Az eltűnt Gyulafehérvári*, 418.

⁹⁴ Ua.

⁹⁵ A zalatnai események részletes feldolgozása: Sávai János: *Jaj Arielnek! Zalatna, 1848. október 23. (Reinbold-hagyatéka)*, Szeged, Agapé, 1999; Marjalaki: *Zalatna*, 7–36; „1848-ik év Március havában az Európai forradalmak közt a magyar forradalom is kiütvén, siralmas következményei lettek mind polgári, mind egyházi tekintetben. [...] Zalatnán október 24 és következő napjaiban a város felgyújtott, – amikor is a többi két felekezetűekével a reformátusoknak is elégett a temploma és tornya, pap és tanítói laka. Az egyház anya és

A magyarigeni Sárd meglátogatására 1754. okt. 7-én került sor.⁹⁶ Lelkésze 1761-ig Vizsolyi András volt. Református nemes családjai: Sárdi, Barabás, Dombi, Fábian, Hegyi, Teleki, Naláczy. A református birtokok kapcsán érdekes adalék az, hogy egyik új tulajdonosuk a kuruc Száva Mihály (†1729), egykori fejedelmi tisztartó, bányafelügyelő, majd gyulafehérvári várkapitány: „Tárlátatok nyoma a Nobilis Ecclesia iráti között hogy a Hedri nevezett alatt lévő Malomnak, Szombati Vámja Cedalt az Református Parochusnak, de hogy Száva Mihály keziben esett, azolta subtrahaltatott s ma is ugy vagyon”.⁹⁷ A ma is létező 18. századi parókia leírása is megmaradt: „Vagyon egy Parochialis fundus mellyen az itt lévő Reformatus Parochus lakik a Tott uttyaban, szomszédja [...] ad Septemtrionem a Templom kerítése”.⁹⁸ A 12 hektárral rendelkező egyházközség hely és dülőnevei többnyire magyarok: Tott uttya (jelenlegi Pap utca), Piacz felől, Igeni alias Oláh uttca, a Piaczi uttza, Rogyina, Közép láb, Galamb kő, Erdőmegett, Kender föld, Krisa Láb, Berek, Béll Mező, Pad, Tövises vásár, Tarlószeri Kurta szőlők, Horgas láb, Vizen túl a lejáró nevű hely, Kerek rét, Bocsárdi Dülő, a Felső kút, Kert szőlők, Mézesmál, Promontorium, Hedri. A sárdi magyarok sorsa 1848. okt. 29.-én a magyarigenihez hasonlóan alakult.⁹⁹ Az összetűzésekben Nagy Dániel lelkész és családja is elhunyt. A református közösség 43 tagja esett a lázadók áldozatául.

A tövis–diódi gyülekezetek meglátogatására 1754. okt. 11-én került sor.¹⁰⁰ Érdekessége a látogatásnak az, hogy ennek időpontjában Diód volt az anya-egyházközség, Tövis csak a 19. századi vasúti csomópont kiépítése után fej-

---

jegyzőkönyvei, klenódiumai vagy elégtek, vagy elraboltattak. A város nem román ajkú népe a barbár o. által néhányuk kivételével, nem, kor, és vallás különbség nélkül, részint itt a városban, részint Preszákán, mintegy 1400-an legyilkoltattak, azok közt a református pap Salánki Lajos és a tanító Szántó József. MREL, *A Zalatnai Református Egyház jegyzőkönyve 1852. január 6-tól kezdve*, 1–8. Ekkor tartotta a zalatnai presbitérium a tragédia után első gyűlését Elekes Károly esperes és a kerületi biztos Schneider jelenlétében. 1852 szeptemberében megválasztották Hadnagy Péter lelkészt. „Pap és oskolamester megölettek, övelük vagy 400 lélek. Matricula –Clenódiumok és minden levelek elvesztek. Papilak, oskolaház és Templom elégettettek. A templom javítható. Élő népesség 226 lélek”. EREL, *A Károlyfehérvári Egyházközségben kebeleztetett anya és leány eklelésiák állásáról készített Eszperesti kimutatás 1850*, 17.

⁹⁶ Gudor: *Az eltűnt Gyulafehérvári*, 419–423.

⁹⁷ Uo., 422.

⁹⁸ Uo., 419.

⁹⁹ 43 sárdi áldozatról tudunk. GYREL, *Népjegyzéke az 1848-ik évben az oláhok által meggyilkolt magyaroknak*: „Ezek 1848-ban az oláhok által Sárdon borzasztólag legyilkoltatásának Sárd Fejérvár felé való végén a faluból kijövet jobbra a törökbúza földben egy sírba vannak eltemetve”.

¹⁰⁰ Gudor: *Az eltűnt Gyulafehérvári*, 423–425.

lődött azzá, ami városi szintre emelte. A látogatás tehát a ma már hívek nélküli településen, Diódon is zajlott. A lelkész Kovásznai István (†1751. márc. 28.) volt. Református nemes családjai: Zeyk, Apor, Mósa, Bálintith, Zöldi, Köblös. A 15 hektáron elterülő birtokok összeírása folytán Apor István (1638–1704) kincstárnok ellenreformációs törekvéseinek helyi alkalmazását olvashatjuk, amelynek folytán megrövidítette a református jövedelmeket: „Tudjuk bizonyosan hogy ezelőtt az egész Tövissi sokadalmi vámban része volt az ide való Reformata Ecclesiának, [...] de el foglalta Apor ur, [...]. Azt is tudgyuk mindnyájon bizonyosan, hogy az ide való Tövissi határral egészen a quarta a Reformata Ecclesiának ingredialt, ezt nem igen régen foglalta el az Romano-Catholica Ecclesia”,¹⁰¹ dézsmanegyed és malomjog de ezeket Apor István elvette: „Vagyon még ugyan más Sessio a Rácz Uttzában az az, a Diodra fel menő Uttzában mellynek mind két felől szomszédja, néhai Méltóságos Apor Péter posteritassinak ház helyei szomszédsgái között vagyon, ezt az Tiszteletes Pater Paulinusok egészen el foglalták, holott a Zöldi Páll Testamentuma szerint fele az Reformata Ecclesiáé volna”.¹⁰² A régi, ma már elfelejtett tövisi református parókiáról is tudomást szerzünk: „Azt tudgyuk nyilván és bizonyosan, hogy a Tövissi Reformata Ecclesiának vagyon egy Parochialis fundussa rajta lévő kö pinczéji ruderakkal az Reformatum ide való Templomnak Maros felől való végiben, kívül a sánczon, mellynek szomszédja [...] a Nap uttza”.¹⁰³ Dűlő és helynevei többnyire magyar eredetűek: Szász Patak, Nagymező, Kovács Mál, Koslárdi út, Büdös Kút, Csikasztó béli rétek, Véres, Holt Maros. Ma már Diódon nincs gyülekezet, és temploma is romos állapotban van. Tövis iparosítás és vasútfejlesztés utáni (1871. nov. 20.) fejlődése¹⁰⁴ miatt ma is kis, de lelkes gyülekezetet tud magáénak.

¹⁰¹ Uo., 425.

¹⁰² Uo., 423.

¹⁰³ Ua.; Bíró Vencel: *Altorjai gróf Apor István és kora*, Kolozsvár, Erdélyi Katolikus Akadémia, 1935, 93–106.

¹⁰⁴ Gidó Csaba: *Vasszekér és mozdonygőz*, Csíkszereda, Pro Print, 2013, 23, 54; Lukács Béla: *A Magyar Keleti Vasút*, Kolozsvár, Róm. Kath. Lyceum, 1870; Egyed Ákos: Régiók versengése a vasútért Erdélyben a 19. század közepén (1848–1873), *Erdélyi Múzeum*, LXII. évf., 2000/1–2, 46–58; Horváth Ferenc–Kubinszky Mihály: Magyar vasúti építkezések Erdélyben, *Műszaki Szemle*, VII. évf., 2004/25, 16–24; Michel Tânase: Railways, towns and villages in Transylvania: Impact of the railways on urban and rural morphology, in Ralf Roth–Marie-Noëlle Polino (eds.): *The city and the railway in Europe*, Aldershot, Ashgate, 2003, 45–59; Horváth Ferenc–Kubinszky Mihály: Az erdélyi vasútépítést előzményei, *Műszaki Szemle*, V. évf., 2002/17, 9; A nagy-várad–kolozsvár–brassói vonal, *Pesti Napló*, XIV. évf., 1863, 6. szám, 1863. január 9.

Következtetésként megállapíthatjuk, hogy a *Relatoria* jelentős információs forrása a 18. században még fellelhető református háttérű épített örökségnek. Nélküle nem tudnánk épített örökségünkről; a ma már eltűnt borosbocsárdi, kisenyedi, kisaludai és zalatnai templomokról, a tövisi és borosbenedeki parókiákról. Az 1848–1849 forradalom és szabadságharc erdélyi polgárháborús szakasza demográfiaileg megtizedelte a környék magyarságát. A demográfiai apadás a felejtés kísérője lett. A *Relatoria* emlékeztet régmúlt családokra, elfelejtett dúlő és utcanevekre, magyar jelenlétre. A református egyházközségek 18. századi hegyaljai, jól ellátott iskolahálózatára, mestereire és gazdasági hátterére világít rá. Így szerezhettünk tudomást Magyarigen, Abrudbánya, Zalana, Borosbocsárd, Tövis és Alvinc ma már elfeledett református elemi iskolahálózatáról. A vagyonösszeírás elsőrendű forrása a 18. századi erdélyi iparosodás kezdeti lépéseinek: a zalatnai kénfeldolgozás és az abrudbánya–vespataki aranybányák és stompok gazdasági háttérét ismertetve. Nem kétséges, hogy a katolikus restauráció gazdasági lépéseinek sérelmekként való felsorolása, nem hallgatja el a református közösségek háttérvagyonának, templomainak gazdasági szubszídiumait. A *Relatoria* nem felejt megemlíteni a fejedelmi adományokat: Báthory Gábor, Bethlen Gábor, I. Apafi Mihály egyházpártoló tevékenységét. Az összeírás eredménye folytán az egyházak, egyházi alapítványok, és lelkészek korábban kapott javai többé-kevésbé adómentesek maradtak. A vagyonösszeírás élő bizonyítéka a 18. századi tudós lelképásztörök tevékenységének. Számos esetben tisztázza, vagy kiegészíti életrajzi adataikat, ismerteti gazdasági életkörülményeiket. A nevesebb lelkészek, többnyire külföldi peregrinusok is voltak. Így tekinthetünk be a magyarigeni Bod Péter, apósa, az „öreg esperes” Söveges Bányai István, az alvinci Fáy Péter, és az abrudbányai Nádudvari Benjámín mindennapjaiba. A katolikus restauráció törekvéseinek nagy püspök és politikai vezetőinek nevei válnak emberközelivé. Így esik szó a *Relatoriában* Sztoyka Zsigmondról, a katolikus teológiát alapító püspökről, a birtokán, Tövisen protestáns javakat felforgató Apor István (†1706) kincstárnokról, az erdélyi trinitárius szerzetesekről, a tövisi pálosokról vagy Martonffy püspök birtokszerzéseiről.¹⁰⁵ Valójában a *Relatoria* nélkül csak a térdre rogyott templomok tansága maradna: „A néma

¹⁰⁵ Tóth Tamás: Mártonffy Györgytől Mártonffy Józsefíg. Az erdélyi egyházmegye a Vatikánban őrzött püspöki processzusok tükrében (1713–1799), in Diósi Dávid–Marton József (szerk.): *Catholice reformare. A katolikus egyház a fejedelemség korában*, Budapest–Kolozsvár, Szent István Társulat–Verbum, 2018, 275–298; Trócsányi Zsolt: Az ellenreformáció Erdélyben 1711-től a felvilágosult abszolútizmus kezdetéig, *Theológiai Szemle*, XII. évf., 1979/4, 219–226.

templomok is kötelesek őrizni, nem csak a múltat, hanem építeni nehéz időkben is a jövőt.”¹⁰⁶ Mélyen igaz Csoóri Sándor gondolata: „Ahol templomok rognak térdre, ott térgyererogy maga a nép is. Ritkul, fogyatkozik”.¹⁰⁷ A *Relatoria* ennek a térdrerogyás előtti állapotnak értékes testamentuma.

RÖVIDÍTÉSEK

EREL – Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, Kolozsvár
 FőkLv – Főkonzisztórium Levéltár, EREL
 GYREL – Gyulafehérvári Református Egyházmegye Levéltára
 MREL – Marosvásárhelyi Református Egyházmegye Levéltára
 OL – Magyar Országos Levéltár

BIBLIOGRÁFIA

- Az Erdélyi Református Anyaszentegyház névkönyve*, 1. évf., 1858.
- BARÁTH Béla Levente–SZABADI István: Irányvonalak a 16–17. századi magyar református egyháztörténet és egyházi műveltség kutatásában (1989–2009), in Fazakas Gergely Tamás–Csorba Dávid–Baráth Béla Levente (szerk.): *Egyház és kegyesség a kora újkorban, Kutatástörténeti tanulmányok*, Debrecen, Harsányi András Alapítvány, 2009 (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai, 13), 9–35.
- BARTHA Aladár: *A székeli református egyházmegye vagyonösszeírása 1754*, Szakdolgozat, Mss., Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2010.
- BENKŐ József: *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus, olim Dacia Mediterranea dictus, Transsilvania specialis*, I–III, Bécs, Kurzböck, 1777–1790.
- BENKŐ József: *Transsilvania specialis*, I, Erdély földje és népe, ford. Szabó György, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1999.
- BÍRÓ Vencel: *Altörjai gróf Apor István és kora*, Kolozsvár, Erdélyi Katolikus Akadémia, 1935.
- BOD Péter: *Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762*, kiad. Buzogány Dezső–Sipos Gábor, Kolozsvár, ERE, 1999 (EREF, 3).
- BOD Péter: *Szirmjai szent Polikárpusz*, Enyed, s. n., 1766.

¹⁰⁶ Csiha Kálmán: *Boroskrakkó vendégkönyve*, 39, 1992. május 6.

¹⁰⁷ Csoóri Sándor: Előszó, in Istvánfi Gyula: *Veszendő templomaink*, I, Erdélyi református templomok, Budapest, 2001.

- BUZOGÁNY Dezső–ŐSZ Sándor Előd (szerk.): *A Hunyad–zarándi református egyház-
községek történeti katasztere*, 2/1, *Algyógy – Haró*, 2/2, *Hátszeg – Marosillye*, Ko-
lozsvár, ERE, 2003-5 (EREA, 2/1–2).
- BUZOGÁNY Dezső–ŐSZ Sándor Előd–TÓTH Levente (szerk.): *A Kükküllői Református
Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzése*, 1, Kolozsvár, ERE, 2008 (EREA, 6/1).
- COSMA, Ela: Epistolar militar pașoptist. Avram Iancu și comanda habsburgică a
cetății Alba Iulia, *Acta Musei Porolissensis*, XXXIX. évf., 2017, 13–39.
- CSOÓRI Sándor: Előszó, in Istvánfi Gyula: *Veszendő templomaink*, I, Erdélyi reformá-
tus templomok, Budapest, 2001.
- DĂNILĂ, Nicolae (ed.): BOD Péter: *Brevis Valachorum Transylvaniae Incolentium
Historia*, in Dumitran, Ana–Gudor, Kund Botond–Dănilă, Nicolae (eds.): *Rela-
ții interconfesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul secolului XVI – primele
decenii ale secolului XVIII). Român–magyar felekezeti közti kapcsolatok Erdélyben (a
XVI. század közepe – a XVIII. század első évtizedei között)*, Alba Iulia/Gyula-
fehérvár, Altip, 2000 (Museul Național al Unirii Bibliotheca Musei Apulensis,
13), 313–443.
- EGYED Ákos: *Erdély 1848–1849*, I–II, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 1998.
- EGYED Ákos: Magyar–román békekötés 1848-ban, *História*, XVII. évf., 1995/3,
16–17.
- EGYED Ákos: Régiók versengése a vasúttért Erdélyben a 19. század közepén (1848–
1873), *Erdélyi Múzeum*, LXII. évf., 2000/1–2, 46–58.
- ELEKES Károly: A károlyvári egyházmegye és ezen egyházmegyébeni egyházak tör-
ténelme, *Erdélyi Református Anyaszentegyház Névkönyve*, VII. évf., 1864, 3–49; 8.
évf. 1865, 7–78.
- EMBER Győző: Báró Buccow Erdélyben és az osztrák államtanács 1761–1764, *Száz-
adok*, CXXII. évf., 1988/4, 577–621.
- FERENCZI Sándor: *Fáji János naplójának családtörténeti adatai*, Kolozsvár, Stief Jenő és
társa, 1914.
- FÖLDES Károly: Szórványmisszió. Jajszó a pusztuló szórványokból [1934], *Művelő-
dés*, LIX. évf., 2006. december 27–30.
- GIDÓ Csaba: *Vasszekér és mozdonygőz*, Csíkszereda, Pro Print, 2013.
- GUDOR Kund Botond: Erdély Hegyalja a konfliktusok földje, in Dukrét Géza
(szerk.): *A szabadságharc zászlaja alatt*, Nagyvárad, 2000 (Partiumi füzetek, 13).
- GUDOR Kund Botond: *Az eltűnt Gyulafehérvári Református Egyházmegye és egyházi közös-
ségei; Inquisitoria Dioceseos Alba-Carolinensis Reformatae Relatoria (1754)*, Kolozs-
vár–Barót, Kriterion–Tortoma, 2012 (Erdélyi Egyháztörténeti Könyvek, 1).
- HEITEL, Radu–BOGDAN, Alexandru: *Contribuții la arheologia monumentelor transilvane*,
I, Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice în complexul medieval de
la Cricău (jud. Alba), *Apulum*, VII. évf., 1968/1, 483–498.
- HERMANN Róbert: *Az abrubbányai tragédia 1849*, Budapest, Heraldika, 1999.

- HORVÁTH Ferenc–KUBINSZKY MIHÁLY: Az erdélyi vasútépítészet előzményei, *Műszaki Szemle*, V. évf., 2002/17, 7–14.
- HORVÁTH Ferenc–KUBINSZKY MIHÁLY: Magyar vasúti építkezések Erdélyben, *Műszaki Szemle*, VII. évf., 2004/25, 17–24.
- IONAȘ, Vasile: *Reformismul austriac și fiscalitatea din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, doktori tézis, Mss, Kolozsvár, Babes-Bolyai Tudományegyetem, 1999.
- JÉKELY Zsombor: A korai Szent László-ciklusok narratív rendszere és előképei, in Kerny Terézia–Mikó Árpád–Smohay András (szerk.): *Szent László kora és kultusza: Tanulmánykötet Szent László tiszteletére*, Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2019, 78–101.
- KABAY Istvánné, Özv.–ifj. FÖLDES Károly: Földes Károly lévita lelkész élete és szolgálata, *Levél*, 2008, Advent–Karácsony, 4–8; <http://www.diaszporaalapitvany.ro/data/fototar/tematikus-bemutatok/foldes-karoly/foldes-karoly-levita-lelkesz-elete-es-szolgalata.pdf>
- KARCZAG Ákos–SZABÓ Tibor: *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei*, Budapest, Semmelweis, 2012.
- KÉNOSI TÓZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház Története*, I, kiad. Márkos Albert–Kovács Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának kiadványai, 4/1).
- KOLUMBÁN Vilmos József (szerk.): *A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1728–1790, Aldoboly-Zalán*, Kolozsvár, ERE, 2005 (EREA, 3).
- LÁSZLÓ Elek: *Egy gynlafehérvári polgárnak naplója az 1848/49 évi forradalom alatt*, Szeged, Agapé, 1998 (1848/49-es dokumentumok Erdélyből, 1).
- LUKÁCS Béla: *A Magyar Keleti Vasút*, Kolozsvár, Róm. Kath. Lyceum, 1870.
- MIKLÓS Samu: *Zalatna és Abrudbánya pusztulása 1848–1849-ben*, kiad. Marjalaki Kiss Lajos, Miskolc, Magyar Jövő, 1922.
- PETRES László: Az 1784-es Horea-féle felkelés erdélyi emlékiratok tükrében, in Egri Gábor–Feitl István (szerk.): *A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19–20. században*, Budapest, Napvilág, 2005, 209–278.
- SĂLĂGEAN, Tudor A.: Cricău – un sat din comitatul Alba în secolele XIII–XV, *Apulum*, 43. évf., 2006/2, 51–61.
- SÁVAI János: *Jaj Árielnék! Zalatna, 1848. október 23. (Reinbold-bagyaték)*, Szeged, Agapé, 1999.
- SZABÓ Ágnes: Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, X. évf., 2002, 207–218.
- SZABÓ Pál: Abrudbánya elpusztulásának csekély leírása, kiad. Veress Endre: Naplójegyzetek a Hóra-lázadás pusztításáról, *Erdélyi Múzeum*, XII. évf., 1895/3, 166–168.
- SZABÓ Tekla: Boroskrakkó újonnan előkerült freskótöredékei, in KOLLÁR Tibor (szerk.): *A szórvány emlékei*, Budapest, Teleki László Alapítvány, 2013, 105–132.

- TĀNASE, Michel: Railways, towns and villages in Transylvania: Impact of the railways on urban and rural morphology, in, Ralf Roth–Marie-Noëlle Polino (eds.): *The city and the railway in Europe*, Aldershot, Ashgate, 2003, 45–59.
- TASNÁDI István: *Fáji János utrechti peregrinációja naplója tükrében*, TDK dolgozat, Mss., Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2017.
- TEMESVÁRY János: *Hét erdélyi püspök végrendelete*, Kolozsvár, EME, 1931 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 34).
- TÓTH Tamás: Mártonffy Györgytől Mártonffy Józsefíg. Az erdélyi egyházmegye a Vatikánban őrzött püspöki processzusok tükrében (1713–1799), in Diósi Dávid–Marton József (szerk.): *Catholice reformare. A katolikus egyház a fejedelemség korában*, Budapest–Kolozsvár, Szent István Társulat–Verbum, 2018, 275–298.
- TRÓCSÁNYI Zsolt: Az 1750 évi erdélyi országos összeírás, in Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*, Budapest, Közgazdasági és Jogi kiadó, 1957, 273–308.
- TRÓCSÁNYI Zsolt: Az ellenreformáció Erdélyben 1711-től a felvilágosult abszolutizmus kezdetéig, *Theológiai Szemle*, XII. évf., 1979/4, 219–226.
- TRÓCSÁNYI Zsolt: *Habsburg politika és kormányzat Erdélyben 1690–1740*, Budapest, Akadémiai, 1988.

ABSTRACT

Botond Gudor Kund: *The Property of the Reformed Church County of Gyulafehérvár in 1754. A Valuable Document of Reformed Identity*

The tax census from 1754, called *Relatoria*, assessed the fortune of the Reformed Church County of Gyulafehérvár in the 18th century in order to implement the Habsburg tax reform. The revolt led by Horia (1784), the tragedy of the lost revolution in 1848 and the years after the Treaty of Trianon resulted in a considerable demographic decline in the Church County and reduced the number of Reformed believers to a minimum. At the time of the census prominent personalities of our church history served in the proximity of the former capital of the Transylvanian principality, such as Rev. Péter Bod in Magyarigen, Rev. János Fáyin Alvinc, Rev. Benjámín Nádudvari Jr. in Abrudbánya.

The *Relatoria* allows us to take a look into the medieval rooted ecclesiastical and noble property of the Transylvanian Piedmont, which established the economic background for the Reformed parishes and the well-functioning education. At the same time, the *Relatoria* is an important source for lost

architectural monuments, vineyard and place names, community history, economic and industrial history of Transylvania. All this makes the *Relatoria* a first-rate information database, which is all the more valuable because, in addition to the fact of oblivescence, the Reformed Diocese of Gyulafehérvár ceased to exist under the Communist pressure after 1949. The former congregations of the Church County of Nagyenyed form a significant part of the diaspora of the Transylvanian Piedmont.

Keywords: tax census, Transylvanian Piedmont, Counter Reformation, Church County

ESPERESEK MŰVELTSÉGE ÉS ÉLETMÓDJA
A BÉKÉSI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYÉBEN
(1686) 1712 ÉS 1774 KÖZÖTT¹

Hegyi Ádám

Magától értetődő, hogy a református egyházi elit életmódja, művelődési szokásai összefüggésben állnak az iskolázottsággal és a vagyoni helyzettel. A szakirodalom ezt már sokszor igazolta, hiszen az utóbbi évtizedekben fellelhető forráskiadásoknak köszönhetően ennek a társadalmi csoportnak életmódtörténeti és műveltségtörténeti vizsgálatai egyre inkább a történeti kutatások érdeklődésébe kerültek. Ezek során – többek között – megvizsgálták a lakáskörülményeket, a lelkészi jövedelmeket, valamint a prédikátorok műveltségét.² Az ilyen jellegű elemzésekhez a leggazdagabb forrásbázist az egyházlátogatási jegyzőkönyvek adják, hiszen ezek a lelkipásztorok anyagi helyzetéről részletes információkat adnak, és egyben megtudhatjuk belőlük, milyen szellemi horizont jellemezte a prédikátorokat.³ Az egyháztörténetírásban sokszor felmerült az a kérdés is, törekedtek-e a lelkipásztorok maguk és gyülekezetük műveltségi szintjének emelésére. A legismertebb példa erre Tóth Endre által emlegetett határozat, amely kötelezte az espereseket arra, hogy a „rókabőrbéléses köpönyeget viselő lelkipásztorokat [...] szigorúan vizsgálják meg s ha nincsenek meg a szolgálathoz szükséges könyvei, a rókabőr-béléses köpönyege pedig megvan, – az esperes adassa el a köpönyeget s annak árán a Szent könyvről s más szükséges könyvekről gondoskodjék”.⁴

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal FK-123974 számú témapályázata segítségével készült.

² Tóth Levente: Háromszék református egyházi elitje a 19. században, in Novák Csaba Zoltán (szerk.): *Elíttek Háromszéken a 19–20. században*, Csíkszereda, Pro-Print, 2015, 32–57; Keszeg Anna: Gyöngyössi János. Önéletrajz, karrier, családtörténet, in Jakab Albert Zsolt–Keszeg Anna–Keszeg Vilmos (szerk.): *Emberök, életpályák, élettörténetek*, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2007, 81–107.

³ Tóth Levente: *Lelkészek életkörülményei a Küküllői Egyházmegyében*, in Buzogány Dezső–Kovács Mária Márta–Ósz Sándor Előd–Tóth Levente (szerk.): *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközösségeinek történeti katasztere*, 4, Kolozsvár, Koinónia, 2009, 7–21.

⁴ Tóth Endre: A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásnak rendje 1762-ből, *Debrecen, Református Theológiai Akadémia, 1964, 19.*

A művelődéstörténeti kutatások ezekhez kapcsolódóan egy másik szempontot is figyelembe vesznek: megpróbálják rekonstruálni azt kapcsolati hálót, amelynek segítségével az egyházi elit tagjai sikeres életutat jártak be. A rendszer egészének megértése szempontjából viszont azt is hangsúlyozzák, hogy fontos tisztázni, miért nem volt sikeres minden olyan egyházi vezető, aki magasan képzett volt és jelentős hazai valamint külföldi ismerettséggel rendelkezett.⁵

A fentebb említett elemzések jellemzően széles forrásbázison alapulnak, a rendelkezésre álló adatok lehetővé tették hiteles életrajzok összeállítását. Az egyes tanulmányok magukban is megállják a helyüket. Abban az esetben viszont, amikor alig áll rendelkezésünkre forrás, érdemes a képzettséget, a vagyoni helyzetet és a kapcsolati tőkét együttesen megvizsgálnunk, ezért a következőkben a Békési Református Egyházmegye espereseinek életmódját és műveltségét az iskolázottság, a jövedelmi viszonyok és a kapcsolati rendszer hármasanak együttes elemzésével mutatjuk be.

A Békési Református Egyházmegye a Körösök, a Tisza, az Al-Duna és a Kárpátok által határolt területen helyezkedett el, vagyis a Magyar Királyság délkeleti részén volt található. Az egyházmegye története visszanyúlik a hitújítás korához, de ténylegesen 1734-ben, a II. *Carolina resolutio* alapján jött létre, amikor a Tiszántúli Református Egyházkerületben megállapították az egyházmegyék határait. Ekkor összesen huszonkét anyaegyházközségből állt (Makó, Hódmezővásárhely, Szentes, Algyő, Békés, Gyula, Öcsöd, Szentandrás, Gyoma, Tarcsa, Fás, Vésztő, Doboz, Vári, Gyarmat, Nagyzerind, Bélzerind, Vadász, Ágya, Erdőhegy, Gyorok, Sebes), amelyek közül később Mária Terézia uralkodása alatt az algyői és a fási gyülekezet megszűnt.⁶ 1734 előtt az egyházmegyének különböző megnevezései léteztek, így például Makói Dioecesis, alföldi tractus vagy Körös–Maros Közi Szent Társaság, amely nagyjából ugyanazt a területet foglalta magában, amelyet a II. Carolina resolutio után. A földrajzi határok annyiban tértek el, hogy a 16–17. század során a Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye még önálló esperesség volt, 1734 után viszont megszűnt, és egyes gyülekezeteit a békési egyházmegyéhez csatolták.⁷

⁵ Ugrai János: *A peregrináció forgandó: a kései peregrináció arányai és árnyai – a sárospataki példa*, Gerundium, VIII. évf. 2017/1, 191.

⁶ Barcsa János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, 2, Debrecen, Debrecen szabad kir. város Könyvnyomda Vállalata, 1908, 86; Kis Bálint: *A Békési-Bánati Református Egyházmegye története (1836)*, Békéscsaba–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár–Békés Megyei Levéltár, 1992, 69–70, 87–91.

⁷ Rácz Károly: *A zarándi egyházmegye története*, Arad, Réthy nyomda, 1880, 94–97; Kis: *A Békési-Bánati*, 69; Nagy László–Cs. Szabó István: *A Békési Református Egyházmegye múltja és jelene*, in Havassy Péter (szerk.): *Világnak világa. Egyházak a Körösök vidékén*, Gyula, Erkel Ferenc Múzeum, 2000, 55.

A történeti emlékezet egészen 1523-ig, Gál Szécsi István működéséig visszavezeti az esperesek névsorát, valójában viszont ilyen korai időszakból az esperesek működésükről primer források nem maradtak fenn. Esperesi tisztségükről általában a zsinatokon résztvevők aláírásaiból tudunk, mert ekkor a nevek mellett a tisztségeket is feljegyezték.⁸ Az egyházmegyei iratok viszont csak 1712-től kezdve tartalmaznak olyan adatokat, amelyek egyértelműen beazonosíthatóvá teszik az espereseket. A következőkben 1712 és 1774 között szolgált esperesek vagyoni helyzetét, iskolázottságát és kapcsolati tőkéjét fogjuk bemutatni, de vizsgálatunkat egészen 1686-ig kitoljuk, mert 1686-ban lett az egyházmegye vezetője Újlaskói Lőrinc, akiről olyan források maradtak fenn, amelyeket ebből a hármas szempontból össze lehet vetni a később szolgált esperesek életútjával. Elemzésünk időhatára 1774, mert ekkor választották meg Szőnyi Benjámin a békési egyházmegye seniorának. Mivel Szőnyi tevékenysége jelentős változásokat hozott az egyházmegye életében, ezért azt most itt nem érdemes megvizsgálnunk, mert túlfeszítené tanulmányunk területi határait.

1686 és 1774 között összesen 7 esperes szolgált az egyházmegyében: 1686-tól 1699-ig Újlaskói (Laskói) Lőrinc, 1699 és 1701 között nem töltötte be senki ezt a pozíciót, 1701-től 1712-ig Szalontai István, 1713 és 1728 között Bökényi János, 1728-tól 1741-ig Olcsai (Ócsai/Oltyán) András, 1741-től 1743-ig Vecsei (Vecsey P.) György, 1743-tól 1767-ig Füredi Mihály és végül Szikszai György, aki 1773-ban bekövetkezett haláláig viselte ezt a tisztséget.⁹ A hét vezető közül egyedül Újlaskói esperesi működéséről nincs hiteles forrásunk, valamint Szalontai szolgálatáról sincs egyértelmű bizonyítékunk.

Újlaskói Lőrinc a debreceni kollégiumban 1660-tól Martonfalvi György tanítványa volt, majd külföldi peregrinációjából hazatérve 1669–1671 között a debreceni kollégiumban rektorként dolgozott. 1671-től nyírbátori lelkészi állást foglalta el. 1675-ben Nagyrábén, 1677-től Szentesen volt lelkész. 1686 körül Hódmezővásárhelyen szolgált. Esperessé választásáról és szolgálatáról csak áttételes adataink vannak: Debreceni Ember Pál szerint 1686 körül választották a békési egyházmegye vezetőjévé, de egyházigazgatási irat nem maradt fenn erről. Az 1747-ben keletkezett szentesi egyháztörténeti krónika Ember Pál adatait vette át, majd 1836-ban Kis Bálint a szentesi krónikára

⁸ Kis: *A Békési-Bánáti*, 94–96; Debreceni Ember Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. Botos Péter, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2009, 459–460.

⁹ Kis: *A Békési-Bánáti*, 96–97.

alapozva állította, hogy Újlaskói az egyházmegye élén állt.¹⁰ A békési egyházmegyében folytatott lelkészi – nem esperesi – szolgálatáról egyetlen kortárs forrás tudósít: az 1681-ben Szilágyi Tönkö Márton által összeállított Martonfalvi életrajzban említik meg, hogy „Laskói Lőrincz, Szentesi [elki] p[á]sztorj” volt.¹¹

Szalontai István a debreceni kollégiumban 1680. május 6-án írta alá a törvényeket, majd Hódmezővásárhelyen szolgált. Debreceni Ember Pál szerint már 1701-től viselte az esperesi tisztséget, viszont Kis Bálint szerint csak 1712-től. Kis az állítását az egyházmegyei protokollumra alapozta, amelyben szerinte Szalontai esperesként nevezte meg magát, de jelenleg az egyházmegyei jegyzőkönyvben sem a parciális zsinati határozatokban, sem az ordinációkban, sem a díjlevelek között nem található meg Szalontai aláírása. Mivel Szeremley Sámuel 1884-ben átköttette az egyházmegye jegyzőkönyvét, elképzelhető, hogy ennek során elveszett az a lap, amelyen Szalontai aláírása szerepelt. Nagyon valószínű viszont, hogy Kis tévedett Szalontai esperesi szolgálatának datálásával kapcsolatban, mert a következő esperes szolgálatának kezdete éppen 1712-re esik, amelyet már primer forrásokkal is tudunk bizonyítani.¹²

Bökényi Jánost először 1675-ben választották meg makói lelképásztornak, majd a háborús helyzet miatt 1686-ban török fogságba került. Innen sikerült kiszabadulnia, és ezt követően Debrecenben húzta meg magát. Itt csak alkalmi prédikációkból tudta magát eltartani, lelkészi állást nem kapott. 1701-ben visszahívták Makóra, de Szegeden meghurcolták hitvallása miatt, így is-

¹⁰ Baráth Béla Levente: *Adattár Martonfalvi György peregrinus diákjairól*, Debrecen, Harsányi András Alapítvány, 2001, 49; Kis: *A Békési-Bánáti*, 96, Szabadi István (szerk.): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium levéltárában*, 1, Debrecen, TITRE, 2013, 290; Debreceni Ember: *A magyarországi*, 460. Szőnyi Benjámin a hódmezővásárhelyi egyházközség kéziratos történetében szintén azt írja, hogy Újlaskói esperes volt, de ő is Ember Pál kézikönyvére alapozta állítását. Vö.: Hódmezővásárhely-Otemplomi Református Egyházközség levéltára I.180.b.2. Presbiteri jegyzőkönyv 1757–1831.

¹¹ Baráth Béla Levente: *Martonfalvi György (1635–1681) munkásságának jelentősége a Debreceni Református Kollégium és a magyar peregrináció történetében*, Debrecen, Harsányi András Alapítvány, 2000, 49; Régi magyar könyvtár (továbbiakban RMK) I. 1256. Elvileg elképzelhető lenne, hogy Zemplén vármegyei Bodrogszentesről van szó, de a legújabb egyházkerületi monográfia nem tud arról, hogy Újlaskói Bodrogszentesen szolgált volna. Dienes Dénes: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története a kezdetektől a Türelmi Rendeletig*, Sárospatak, Hernád, 2017, 21, 169, 251, 303, 321, 347, 430, 454.

¹² Szabadi: *Intézménytörténeti*, 328; Presztóczi Zoltán: *Hódmezővásárhelyi református prédikátorok és lelképásztorok almanachja 1569-től a legújabb időkig*, Szeged, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, 2019, 108; Kis: *A Békési-Bánáti*, 96–97; Debreceni Ember: *A magyarországi*, 460; Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban TtREL) I.29.a.1. Békési egyházmegye iratai. Jegyzőkönyvek. Közgyűlési jegyzőkönyv (1712–1778) omniáriummal 1696–1809.

mét börtönbe került. A makói kálvinisták viszont annyira ragaszkodtak hozzá, hogy váltságdíjat fizettek prédikátorukért. Az egyházmegye ordinációs jegyzékében nemcsak aláírása szerepel, hanem önéletrajza is. Itt azt találjuk, hogy 1713. április 10-én Mezővásárhelyen (Hódmezővásárhely) esperessé választották, viszont az egyházkerület jegyzőkönyve szerint 1712. szeptember 28-án választották esperessé. További működéséről semmilyen adatunk sincs, pedig 1728-ig állt a traktus élén.¹³

Olcsai András 1718. augusztus 2-án ordinálták makói lelkipásztornak. Személye feltételezhetően azonos azzal, aki 1706. október 7-én írta alá a debreceni kollégium törvényeit, viszont a kollégium anyakönyvében semmilyen kiegészítő adat nem található, amely a diák Olcsai későbbi életútjára vonatkozna, ezért ezt nem lehet teljes bizonyossággal állítani. A békési egyházmegye esperesének 1728. április 10-én választották meg. Megválasztásáról nem a parciális zsinat döntött, hanem levélzavazatok útján lett ő az egyházmegye vezetője.¹⁴

Vecsei György 1708. április 18-án iratkozott be a debreceni kollégiumba, ahol sikeres diákként eljutott a legmagasabb diáktisztségbe, a seniori pozícióba. 1720-tól Hajdúszoboszlón szolgált lelkipásztorként, majd 1724 és 1742 között Hódmezővásárhelyen folytatta prédikatori tevékenységét. Az egyházmegye ordinációs jegyzékébe 1724. április 27-én jegyezték be a nevét, majd 1728-ban Olcsai esperessé választásakor tanácsbíróvá nevezték ki. Kis Bálint szerint 1741-ben megválasztották őt esperesnek, de a parciális zsinati végzések szerint erre csak 1742. január 25-én került sor, amikor fel is esküdött hivatalára. Ezután nem sokkal 1743-ban Vásárhelyen fejezte be életét.¹⁵

Füredi Mihály 1696 körül született, és 1714. január 5-én iratkozott be a debreceni kollégiumba.¹⁶ A beiratkozási anyakönyvben a neve mellé bejegyezték, hogy „Pastor Hódmezővásárhelyiensis ac tandem venerabilis tractus Békésiensis senior et superintendentiae generalis notarius. Obiit anno 1768”, vagyis esperesi szolgálatáról a debreceni diákok is tudtak.¹⁷ Esetében viszont esperesi működéséről sokkal több adat maradt fenn, korábban felsorolt kol-

¹³ Kis, *A Békési-Bánáti*, 96–97; Szöllösi Antal: *A makói református egyház története*, Makó, Szirbik Miklós Társaság, 2000, 9–10; Szirbik Miklós: *Makó városának leírása 1835–1826*, Makó, Makó Város Tanácsa, 1979, 47–48, 113–114; TtREL I.1.a.2. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek 1567–1989, 2. 1567–1765, 224; Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Debrecen) (továbbiakban TtREL) I. 29.a.1.

¹⁴ Szabadi: *Intézménytörténeti*, 317; Kis: *A Békési-Bánáti*, 97; TtREL I. 29.a.1, 24.

¹⁵ Kis: *A Békési-Bánáti*, 97; Szabadi: *Intézménytörténeti*, 372; TtREL I. 29.a.1, 10–11, 24. Presztóczi Zoltán szerint 1704-től vagy 1709-től tanult Debrecenben. Presztóczi: *Hódmezővásárhelyi*, 109.

¹⁶ Kis: *A Békési-Bánáti*, 97; Presztóczi: *Hódmezővásárhelyi*, 109.

¹⁷ Szabadi: *Intézménytörténeti*, 378.

légáihoz képest. 1743. március elsején Makón tartott parciális zsinaton választották meg esperesnek, előtte Vecsei György mellett egyházmegyei jegyzői feladatokat látott el.¹⁸ Az egyházmegyei számadásokban is feltűnik a neve, mert seniorként többször is jóváhagyta az esperesség pénzügyi beszámolóit.¹⁹ 1760-ban igen magas egyházi pozícióba is eljutott, hiszen egyházkerületi főjegyzőnek is megválasztották. Betegeskedése miatt erről a pozícióról 1763-ban lemondott.²⁰ 1766-ban visszavonult esperesi hivatalától is, és 1768. július 29-én meghalt.²¹

Szikszai György az azonos nevű közismert debreceni lelkipásztor édesapja volt. Születési helyéről semmit sem tudunk, neve alapján feltételezhető, hogy Szikszóról származott. 1719. november 6-án iratkozott be a debreceni kollégiumba, ahonnan Békésre került rektori állásba. 1732-ben Békésen lelkipásztornak is megválasztották, az ordinációs jegyzék szerint augusztus 30-án. Élete végéig megmaradt békési lelkipásztornak, és fokozatosan emelkedett az egyházi ranglétrán. Füredi Mihály mellett tanácsbírói funkcióba került, majd egyházmegyei jegyzővé is kinevezték. A traktus számadásai között 1767. március 25-én már mint senior hagyta jóvá a pénzügyi beszámolót, a parciális zsinatokon viszont csak 1771. január 5-án nevezték őt először esperesnek. Ez viszont nem jelenti azt, hogy csak 1771-ben tette le a hivatali esküt, hanem a korabeli jegyzőkönyvvezetés annyira hiányos volt, hogy éveken keresztül nem jegyezték be semmit az egyházmegye protokollumába. Az egyházkerület jegyzőkönyve szerint viszont valóban már 1767-től esperesként szolgált, hivatalát halálig, 1773-ig viselte.²²

A békési egyházmegyében szolgált esperesek életmódját és műveltségét igen kevés forrás segítségével vizsgálhatjuk meg. Az egyházmegye első jegyzőkönyvében a lelkészek ordinációit 1696-tól kezdve vezetik, a parciális zsinatok végzéseit 1712-től kezdve követhetjük nyomon, míg az egyházmegyei számadásokat 1744-től kezdődőleg. 1713-ban és 1743-ban összeírták a traktusban szolgáló lelkészek díjleveleit is, amelyek segítségével az anyagi viszo-

¹⁸ TtREL I.29.a.1.

¹⁹ Uo.

²⁰ Tóth Sámuel: *Adalékok a Tiszántúli Ev. Reformált Egyházkerület történetéhez*, 2, A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület II–IV. jegyzőkönyveiből kivonatozva, Debreczen, Városi Nyomda, 1894, 58, 82.

²¹ Presztóczki: *Hódmezővásárhelyi*, 109.

²² TtREL I.29.a.1. Durkó Antal: *Békés nagyközség története*, Békés, Petőfi Nyomda, 1939, 106; Szabadi: *Intézménytörténeti*, 389; Tóth Julianna: *A békési református gyülekezet küzdelmes századai*, Békés, 2002, 123; Szegedi Károly: *A békési reform. egyházban szolgált lelkipásztorok*, Békésen, Báró Dreschel Géza, 1904, 12–14; Tóth: *Adalékok*, 2, 112.

nyokba kaphatunk bepillantást.²³ A legelső esperesi iratok között megtalálható a Diploma Leopoldinum, viszont az ezt követő irat csak 1766-ból származik, amely a helytartótanács által kiadott utasítás a parókiák összeírásáról.²⁴ A körrendeletek vezetése szintén hiányos, bár 1606-ra visszamenőleg bemásolták a jegyzőkönyvbe a 17. századi egyházi törvényeket is.²⁵ A tiszántúli egyházkerület iratai között szintén kevés forrás található a békési esperesek működésével kapcsolatban: az egyházkerületi jegyzőkönyvekben elszórva vannak utalások az esperesek munkájáról.²⁶ Szintén minimális irat található az egyházkerületi igazgatási iratok, valamint az egyházkerülethez benyújtott instantiák között.²⁷ A magánlevelezésről, baráti kapcsolatokról még inkább nem tudunk semmit, mert egyik esperesnek sem maradt fenn családi levéltára illetve kéziratos hagyatéka. Néhány autográf irat azonban mégis föllelhető, amelyek között meg kell említeni az emlékkönyvi bejegyzéseket, és a lelkészek által vezetett gyülekezeti iratokat. Ez utóbbiak jellemzően az adott gyülekezet múltjára, eredetére vonatkozó történeti feljegyzések, valamint a kortárs események krónika szerű feldolgozása.

Az esperesek életmódjának és műveltségének rekonstruálásához először a lelkipásztorok anyagi helyzetét kell megvizsgálnunk, hiszen a vagyoni helyzet tisztázásával tudjuk megválaszolni, milyen életszínvonalon éltek hétköznapjaikat. Lehetővé tette-e keresetük különböző művelődési lehetőségek igénybe vételét? Az anyagi függetlenség mellett a pallérozott tudás is befolyásolta a kulturális horizontot, ezért a vagyoni állapotok tisztázása után az esperesek iskolázottságát fogjuk megvizsgálni. Végül arra keressük a választ, hogy a rendelkezésükre álló vagyon és tudás segítségével milyen kapcsolatrendszer tudtak kiépíteni, hogyan tudtak az egyházi ranglétrán előre jutni.

A békési egyházmegyében 1712 és 1774 között kétszer írták össze a lelkészek díjleveleit: 1713-ban és 1743-ban. Nagy valószínűséggel ezek az összeírások összefüggésben állnak azzal, hogy ezekben az években esperesváltások történtek, az újonnan megválasztott senior fel kívánta mérni egyházmegyéje állapotát. Az összeírások nem teljesek, több esetben is előfordult, hogy egy-egy gyülekezet neve után üresen hagyták a díjlevelnek szánt helyet.

²³ TtREL I.29.a.1.

²⁴ TtREL I.29.c.1 Békés-bánati egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok. Egyházi törvények, szervezet 1734–1904; Országgyűlési törvénycikkek 1790–1845; Királyi és kormányrendeletek, pátensügy 1691–1904.

²⁵ TtREL I.29.f.1. Békés-bánati egyházmegye iratai. Felsőbbhatósági rendeletek 1606–1768.

²⁶ TtREL I.1.a.2–5. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek 1567–1989, 2–5, 1567–1782.

²⁷ TtREL I.1.c.1. *Püspöki Hivatal irata. Igazgatási iratok 1708–1980 és I.3.f.1. Kormányhatósági iratok.* Instanciák 1714–1787.

Az 1713-ban készült összeírás Bökény István hivatalba lépésével esik egybe, míg az 1743-as Füredi Mihály megválasztásával. Az összeírások egy esetben sem nevezik meg a lelkipásztort, csak a település nevét jelölik, viszont ez is elég ahhoz, hogy be tudjuk azonosítani, kinek a díjleveléről van szó. Bökényi makói lelkipásztorként szolgált, viszont 1713-ban a makói egyházközség díjlevelét nem írták be a jegyzőkönyvbe. A Makóval körülbelül azonos lélekszámú Öcsödön viszont ekkor 47 forint készpénz járt a lelkésznek, amelyet kiegészítettek különböző természetbeni juttatások, valamint a szokásos egyházi szolgáltatásokért járó díjak. 1743-ban Füredi Mihály hódmezővásárhelyi prédikátorként éves szinten 100 forintot kapott készpénzben, amelyet egyéb természetbeni juttatások egészítettek ki.²⁸ A békési traktusban a vásárhelyi gyülekezet számított a legnagyobbknak, tehát az egyházmegye lelkipásztorai között Fürdei volt a legjobb anyagi helyzetben. Hozzá képest Bökényi szerényebb körülmények között élt, de ha jövedelmüket összevetjük az Alföld más hasonló nagyságú gyülekezeteiben szolgáló lelkészekével, akkor jelentős eltérést nem lehet kimutatni. A lelkészek életmódjával kapcsolatban ez azt jelenti, hogy hasonló életszínvonal volt jellemző a békési egyházmegyében a többi alföldi gyülekezethez képest. A Duna–Tisza között élt katolikus alsópapság esetében hasonló vagyoni színvonalat mutatott ki Bárth János, aki szerint az ilyen jövedelem arra is alkalmas volt, hogy abból komolyabb magánkönyvtárat is összegyűjthessen a plébános.²⁹ Kérdés, hogy a református esperesek hogyan használták fel jövedelmüket műveltségük emelésére. Ehhez először azt kell megnéznünk, milyen volt az iskolázottságuk.

Vizsgált időszakunkban egyedül Bökényi Jánosról nem tudjuk, melyik kollégiumban tanult, ugyanis önéletrajzában nem tér ki erre, és egyelőre a kollégiumok névsoraiban sem sikerült megtalálni a nevét. Azt viszont nem lehet elképzelni, hogy ne tanult volna valamelyik hazai református kollégiumban, hiszen ezek elvégzése nélkül nem szolgálhatott lelkipásztorként. Rajta kívül – ahogyan fentebb már láttuk – az összes esperes Debrecenben tanult, vagyis a békési seniorok szellemi műveltségét alapvetően a debreceni képzés színvonalára határozta meg. Külföldi tanulmányokat viszont már kevesebben folytattak. Újlaskői Lőrinc 1666-ban iratkozott be a franekeri akadémiára. Németalföldi tartózkodása során valószínűleg komolyabb tudományos teljesítményt sikerült elérnie, mert „De liberalitate” címmel értekezést is készített, bár je-

²⁸ TtREL I.29.a.1.

²⁹ Bárth János: *Paptartás a Kalocsai Főegyházmegyében (1738–1849)*, Budapest, MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztika Kutatócsoport, 2019, 177–184.

lenleg ebből a műből nem maradt fenn egy nyomtatott példány sem.³⁰ Olcsai András szintén eljutott Franekerbe, ahol 1715-ben tanult. Nem tudjuk viszont, melyik professzor órájára járt, és milyen eredménnyel végezett.³¹ A többiekhez hasonlóan Vecsei György peregrinációja során Hollandiába jutott el: 1714 és 1718 között Franekerben és Utrechtben járt egyetemre.³² Az esperesek közül végül Füredi Mihály járt külföldön, ő 1724-ben iratkozott be az utrechti akadámiára.³³

Ezek szerint 1686 és 1774 között szolgált 7 esperes közül 4 tanult külföldön is, amely azt jelenti, hogy az egyházmegye vezetői az esetek felében az átlagos lelképászorokhoz képest magasabb képzettséggel rendelkeztek. Nem szabad viszont ezt túlértékelnünk, mert a németalföldi eredményeikről, tudományos teljesítményeikről Újlaskóit kivéve alig tudunk valamit.

Átlagos református értelmiségi létüket mutatja az is, hogy fennmaradt autográf irataikban a Debrecenben is elsajátítható református teológiai műveltségen túl nem említenek olyan szerzőt, szellemi irányzatot, amely a 18. század tudományos életében különösen kimagasló lett volna. 1761-ben Füredi Mihály két lelkészársával, Szőnyi Benjáminnal és Gaál Istvánnal együtt összefoglalta a békési egyházmegye nevében a bábakeresztségről alkotott véleményüket. Érvelésüket a második helvét hitvallás tanításaira alapozták, és kifejtették, hogy a Szentírás ígétől nem lehet eltérni. Szőnyi, Füredi és Gaál hivatkozott a kárthágói kánonokra is, amely szerint asszony nem keresztelhetett. Véleményük alátámasztására idézték még Szalamiszi Szent Epiphanosz eretnekek ellen írt munkáját (*Panarion*) és Tertullianust is.³⁴ Argumnetumaik nem különböztek a hazai református érveléstől, az egyházatyákra és a helvét hitvallásra való hivatkozás nem mutatja a külföldi tanulmányok hatását.³⁵

A peregrinációban nem résztvevő Szikszai György hasonló szellemi teljesítményt nyújtott. Szikszai 1732-ben összeírta a békési református családfőket, majd belekezdett az egyházközség történetének megírásába. Munkáját ki-

³⁰ Bozzay Réka–Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok hollandiai egyetemeken 1595–1918*, Budapest, ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15), nr. 410; Baráth: Adattár, 49.

³¹ Bozzay: *Magyarországi*, nr. 746.

³² Uo., nr. 713, 1479.

³³ Uo., nr. 1507.

³⁴ TtREL I.1.c.1. Szőnyi Benjámin–Füredi Mihály–Gaál István: *Hódmezővásárhelyi és szentesi lelkészek nyilatkozata keresztelés ügyében Csongrád vármegye számára, sine loco, 1761.*

³⁵ Vö.: Szabadi István: „In casu necessitatis...” A szükségkeresztségről szóló 18. századi rendeletek és a református egyház, in Hermann István (szerk.): *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök emlékezete*, Veszprém, Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltár, 2014, 159–164.

sebb-nagyobb megszakításokkal haláláig folytatta.³⁶ Azon kívül, hogy a gyülekezet érintő eseményeket feljegyezte, egyetlen egyszer lehet annak jelét látni, hogy a történeti kutakodásaihoz a helyben elérhető mezővárosi és egyházi iratokon kívül mást is felhasznált. A hitújítás dél-alföldi eseményeinek megismeréséhez szóról szóra bemásolta egyháztörténeti kéziratába Debreceni Ember Pál közismert egyháztörténetét.³⁷ Tudjuk jól, hogy Ember Pál munkája nagy népszerűsége tett szert a református egyházban, de ez a másolás azt is jelenti, hogy Szikszai vagy nem fért hozzá más szakirodalomhoz, vagy nem is volt rá igénye, hogy még alaposabban utána járjon az eseményeknek.

Olcsai András esetében egy nagyon halvány nyomot találunk arra, hogy a lelkész könyvtárral rendelkezett, amely akár komolyabb szellemi értéket is képviselhetett. 1777-ben Olcsvai Gál András gyomai lelkipásztort megvádolták azzal, hogy édesapja örökségét kisajátította. Az ellene felhozott vádakban az is felmerül, hogy ebben az örökségben könyvgyűjtemény is volt.³⁸ Sajnos a könyvekről nem készült összeírás, így nem tudjuk eldönteni, milyen szellemi értéket jelentettek. Ráadásul egyelőre csak feltételezni tudjuk, hogy Olcsvai Gál egyenesági leszármazottja volt Olcsai Andrásnak.

Az eddig megvizsgáltakból az derült ki, hogy a békési egyházmegyében 1686 és 1774 között szolgált esperesek vagyoni helyzete a Tiszántúlon (Alföldön) élő lelkipásztorok átlagos anyagi körülményeivel egyezett meg, amely elvileg lehetővé tette művelődési célokra kiadások biztosítását, mégis Füredi és Szikszai példái azt bizonyítják, hogy ez az igény nem lépte túl a református ortodoxia határait. Nem tisztáztuk viszont még, hogy az esperesek által kiépített kapcsolatrendszer hogyan befolyásolta egyházi karrierjüket.

Annak ellenére, hogy Újlaskői esperesi működéséről semmilyen hiteles forrásunk nem maradt fenn, azért érdekes őt tükröként a többi espereshez odaállítani, mert komoly kapcsolati tőkével rendelkezett. Martonfalvi György tanítványaként sikerült bekerülnie egy olyan közegbe, amelynek külföldet járt lelkipásztorok voltak a tagjai és tanulmányaik után is intenzív kapcsolatot ápoltak egykori professzorukkal és egymással is. Újlaskői ebben a körben központi figura volt, mert a számára készült ajánlások, dedikációk nagy száma

³⁶ Molnár Ambrus: *Békés pusztulása és újjászületése*, Budapest, Mundus, 1999, 137, 205.

³⁷ *Békési Református Egyházköziség levéltára* (továbbiakban BREL) I.62.a.3. Anyakönyvek. Keresztelési (1783. júl. 28.–1795.) és házassági (1783. júl. 30.–1795.) anyakönyv egyháztörténeti feljegyzésekkel.

³⁸ TtREL I.3.f.1. nr. 96. Özv. Peremartoni Ferencné, szül. Gaál Erzsébet testimonálja arról, hogy Olcsvai Gál András gyomai prédikátor hogyan tulajdonította el édesanyja könyveit, melyek testvéreit illették, Debrecen, 1777. augusztus 12.; TtREL I.3.f.1. nr. 107. Oltsvai Gál Dániel levele a superintendenshez, sine loco, 1777. október 14.

azt mutatja, hogy fontos személyiségnek tartották.³⁹ Semmilyen adatunk nincs arra vonatkozólag, hogy ismeretségét fel tudta-e használni esperesi kinevezéséhez, de joggal feltételezhetjük, hogy az informális érdekérvényesítés lehetőségeit kihasználta céljai elérése érdekében. Analóg példa erre a brassói százsz tisztviselek kapcsolati hálózatának bemutatása, amely azt bizonyította be, hogy a karrierjük elejétől jó kapcsolati tőkével rendelkező lelkészjelöltek későbbi karrierjük során jelentős pozíciókat tudtak megszerezni.⁴⁰

Vele szemben viszont – a források alapján – az összes többi esperes jóval kisebb kapcsolati rendszerrel rendelkezett. Igencsak beszédes adat az, hogy a hungarus albumbejegyzések adatbázisa csak Újlaskói 1667-es inscriptióját ismeri, a többi esperes nem épített ki peregrinusokkal ilyen személyes kapcsolatot.⁴¹ Természetesen elképzelhető, hogy elvesztek a források, de mégiscsak elgondolkodtató, hogy 7 esperesből hatnak egyáltalán nem maradt nyoma annak, hogy külföldi kapcsolatokat épített volna ki.

A kapcsolatok alacsony száma más területen is szembeötlő. Az esperesek hivatali ügyintézéséről alig maradt fenn valamilyen nyom. Olcsai Andrásról tudjuk, hogy 1735-ben és 1736-ban levelezett Baranyai Mihály és Domokos Márton debreceni főbírókkal.⁴² Annak ellenére, hogy Füredi Mihály nemcsak esperes, hanem egyházkerületi főjegyző is volt, alig van annak nyoma, hogy komoly kapcsolatrendszerrel rendelkezett volna. A békési egyházmegye határain kívül mintha nem is tartotta volna a kapcsolatot senkivel. Elképzelhető, hogy sok irat megsemmisült, de jelenleg csak arról van tudomásunk, hogy 1765-ben Marosi Imre debreceni lelkésszel levelezett Szabó István és Pap Kata egyházfegyelmi vétségével kapcsolatban, illetve 1762-ben Nagy István kisújszállási lelkésszel váltott levelet egy temetési ügy kapcsán.⁴³ Meg kell még említenünk, hogy Füredi egyházkerületi főjegyzőként maga vezette az

³⁹ Baráth: *Adattár*, 49.

⁴⁰ Nagy Andor: *Érvényesítési stratégiák a brassói százsz tisztségviselők körében*, doktori disszertáció, Eszterházy Károly Egyetem, Eger, 2019, 49.

⁴¹ *Inscriptiones Album Amicorum* (továbbiakban IAA) 1148.

⁴² TtREL I.1.c.1. Olcsai András békési esperes tudatja Baranyai Mihály debreceni főbíróval, hogy az ágens költségeire 20 forintot küldött. Makó, 1735. jan. 2. Olcsai András tudatja Domokos Mártonnal, hogy a békési egyházmegye 20 forintot küld az ágens fizetésére. Hódmezővásárhely, 1736. január 6.

⁴³ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltára, Hódmezővásárhelyi Levéltár (továbbiakban MNL CsML–HL) XII.6.c.1. Nagy István kisújszállási lelkész levele Füredi Mihály egyházkerületi jegyzőnek, Kisújszállás, 1762. szeptember 15. és Marosi Imre debreceni lelkész levele Füredi Mihály generalis notariusnak, Debrecen, 1765. június 24. Egyházi szervek. A Hódmezővásárhelyi Református Egyház iratai 1717–1980. Anyakönyvi iratok (1717) 1741–1784.

egyházkerület protokollumát, amely azt jelenti, hogy az irat különleges jelentősége miatt egész biztosan napi kapcsolatban kellett állnia a superintendenssel, Vecsei Jánossal.⁴⁴

A békési egyházmegyén belüli kapcsolati háló is nehezen rekonstruálható. 1743-ban betiltották a parciális zsinatok tartását, de azt megelőzően az egyházmegye lelkészei rendszeresen tarthattak tanácskozásokat. Ennek ellenére szinte semmit sem jegyeztek fel ezekkel kapcsolatban a traktus jegyzőkönyvébe. Azt tudjuk viszont, hogy az egyházmegyei számadások átvették a parciális zsinatok szerepét, mert ezekben nemcsak gazdasági ügyekről, hanem az egyházmegye más területeit is érintő kérdésekkel kapcsolatban születtek határozatok, vagyis az esperes vezetésével rendszeresen összeültek az egyházmegye lekipásztorai tanácskozni.⁴⁵ Sajnos viszont az esperesi levéltárban az 1770-es évek előtti ügyekről semmilyen irat nem maradt fenn, ahogy fentebb már említettük a Diploma Leopoldinum másolatán kívül csak egy 1766-ban kiadott helytartótanácsi leirat áll rendelkezésünkre, amely a parókiák összeírásával foglalkozik.⁴⁶

Figyelembe kell viszont vennünk azt, hogy az egyházkerület sem ápolt szoros kapcsolatot a peremvidéknek számító békési egyházmegyével. 1711 és 1774 között az egyházkerületi jegyzőkönyv szerint – ha a békési esperességbe szóló ordinációkat nem nézzük – összesen háromszor foglalkoztak a békési traktussal: 1754-ben Tunyogi József palástjától megfosztott lelkészt gyilkossággal vádolták meg, aki a hatóságok elől Bélzerénden bujkált, ezért felszólították a békési egyházmegyét, hogy Tunyogit szolgáltassa ki a hatóságoknak.⁴⁷ 1764-ben megintették a békési egyházmegye előljáróit, amiért azok hanyagul készítették el az esperesség állapotáról készített összeírásukat.⁴⁸ 1773-ban Olcsvai Gál András gyomai lelkészt sikkasztás gyanúja miatt felfüggesztették lelkészi szolgálatai alól.⁴⁹ Mindez nem feltétlenül azt jelenti, hogy a békési egyházmegye esperesei nem tartották a kapcsolatot egyházmegyéjük és egyházkerületük tagjaival. Sokkal inkább arról van szó, hogy az írásbeliség még nem volt annyira fejlett, hogy ezekről a kapcsolatokról írásos dokumentum maradt volna fenn. Ezt bizonyítja az alábbi eset is.

A szentesi gyülekezet krónikája többször is arról számolt be, hogy Füredi Mihály személyesen jelent meg a településen jelentősebb egyházi ünnepe-

⁴⁴ Tóth: *Adalékok*, 2, 63.

⁴⁵ TtREL I.29.a.1; Kis: *A Békési-Bánáti*, 134–135.

⁴⁶ TtREL I.29.c.1.

⁴⁷ Tóth: *Adalékok*, 2, 14.

⁴⁸ Tóth: *Adalékok*, 2, 87.

⁴⁹ Tóth: *Adalékok*, 2, 156–157.

ken.⁵⁰ Véleményünk szerint itt annak vagyunk szemtanúi, hogy a protestantizmus ellenes politikai helyzetben a békési egyházmegye esperesei kisebb körre koncentráltak, és a települések valamint az egyházmegye képviselőivel szoros, zárt kapcsolatot alakítottak ki, amelynek következménye több lokális közösség létrejötte lett. Valóban kevés külföldi, esetleg országos kapcsolata volt az espereseknek, de hatékony működésükhöz nem is erre volt szükségük. A 18. században azt kellett elérniük, hogy az egyházmegye belső struktúrája jól működjön, kifelé nem volt életbevágó teológiai problémákról vagy politikai kérdésekről levelezni.

Összefoglalva a következőket lehet megállapítani: a békési egyházmegyében 1686 és 1773 között szolgált esperesek életmódja a kor viszonyaihoz képest elfogadható volt, az esperesek olyan gyülekezetekben szolgáltak, amelyek biztos megélhetést tudtak a számukra biztosítani. Stabil anyagi helyzetüket viszont nem használták fel kiemelkedő szellemi tevékenység végzésére, mind a külföldön tanult, mind a domidoctus csoport beírta a református műveltség átlagos szintjével. Kapcsolati hálózatuk ennek megfelelően alapvetően az egyházmegyére koncentrálódott, amely elegendő volt ahhoz, hogy egyházi karrierjük kiteljesedjen, viszont kiemelkedő szellemi produktumot nem is hoztak létre.

RÖVIDÍTÉSEK

- BREL – Békési Református Egyházközség levéltára
 BREL I.62.a.3. Anyakönyvek. Keresztelési (1783. júl. 28. – 1795.) és házassági (1783. júl. 30 – 1795.) anyakönyv egyháztörténeti feljegyzésekkel.
 IAA – Inscriptiones Album Amicorum, <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/>
 MNL CsML–HL – Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltára, Hódmezővásárhelyi Levéltár
 MNL CsML – HL XII.6.c.1. Egyházi szervek. A Hódmezővásárhelyi Református Egyház iratai 1717–1980. Anyakönyvi iratok (1717) 1741–1784.
 RMK – Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár*, 1–3, Bp., MTA, 1879–1898.
 TtREL – Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Debrecen)
 TtREL I.1.a.2-5. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek 1567–1989, 2–5, 1567–1782.
 TtREL I.1.c.1. Püspöki Hivatal irata. Igazgatási iratok 1708–1980.

⁵⁰ Takács Edit (közread.): *A szentesi református eklezsia története 1700–1825*, Szentes, NKA, 2001, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image1/nagy/036.JPG> (Letöltés: 2020. február 24.)

- TtREL I.3.f.1. Kormányhatósági iratok. Instanciák 1714–1787.
- TtREL I.29.a.1. Békési egyházmegye iratai. Jegyzőkönyvek. Közgyűlési jegyzőkönyv (1712–1778) omniáriummal 1696–1809.
- TtREL I.29.c.1 Békés-bánáti egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok. Egyházi törvények, szervezet 1734–1904; Országgyűlési törvénycikkek 1790–1845; Királyi és kormányrendeletek, pátensügy 1691–1904.
- TtREL I.29.f.1. Békés-bánáti egyházmegye iratai. Felsőbbhatósági rendeletek 1606–1768.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BARÁTH Béla Levente: *Adattár Martonfalvi György peregrinus diákjairól*, Debrecen, Harsányi András Alapítvány, 2001.
- BARÁTH Béla Levente: *Martonfalvi György (1635–1681) munkásságának jelentősége a Debreceni Református Kollégium és a magyar peregrináció történetében*, Debrecen, Harsányi András Alapítvány, 2000.
- BARCSA János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, 2, Debrecen, Debrecen szabad kir. város Könyvnyomda Vállalata, 1908.
- BÁRTH János: *Paptartás a Kalocsai Főegyházmegyében (1738–1849)*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia–Eötvös Loránd Tudományegyetem Lendület Történeti Folklorisztika Kutatócsoport, 2019.
- BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok hollandiai egyetemeken 1595–1918*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15).
- DEBRECENI EMBER Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. Botos Péter, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2009.
- DIENES Dénes: *A Tiszáninnen Református Egyházkerület története a kezdetektől a Türelmi Rendeletig*, Sárospatak, Hernád, 2017.
- DURKÓ Antal: *Békés nagyközség története*, Békés, Petőfi Nyomda, 1939.
- KESZEG Anna: Gyöngyössi János. Önéletrajz, karrier, családtörténet, in: Jakab Albert Zsolt–Keszeg Anna–Keszeg Vilmos (szerk.): *Emberek, életpályák, élettörténetek*, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2007, 81–107.
- KIS Bálint: *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története (1836)*, Békéscsaba–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár–Békés Megyei Levéltár, 1992.
- MOLNÁR Ambrus: *Békés pusztulása és újjászületése*, Budapest, Mundus, 1999.
- NAGY Andor: *Érvényesülési stratégiák a brassói százsz. tisztségviselők körében*, doktori disszertáció, Eszterházy Károly Egyetem, Eger, 2019.
- NAGY László–Cs. SZABÓ István: A Békési Református Egyházmegye múltja és jelene, in: Havassy Péter (szerk.): *Világnak világa. Egyházak a Körösök vidékén*, Gyula, Erkel Ferenc Múzeum, 2000, 51–65.

- PRESZTÓCZKI Zoltán: *Hódmezővásárhelyi református prédikátorok és lelképásztorok almanachja 1569-től a legújabb időkig*, Szeged, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, 2019.
- RÁCZ Károly: *A zarándi egyházmegye története*, Arad, Réthy nyomda, 1880.
- SZABADI István (szerk.): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium levéltárában*, 1, Debrecen, TITRE, 2013.
- SZABADI István: „In casu necessitatis...” A szükségkeresztségről szóló 18. századi rendeletek és a református egyház, in: Hermann István (szerk.): *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök emlékezete*, Veszprém, Magyar Nemzeti Levéltár, 2014, 159–164.
- SZEGEDI Károly: *A békési reform. egyházban szolgált lelképásztorok*, Békés, Báró Dreschel Géza, 1904.
- SZIRBIK Miklós: *Makó városának leírása 1835–1826*, Makó, Makó Város Tanácsa, 1979.
- SZÖLLŐSI Antal: *A makói református egyház története*, Makó, Szirbik Miklós Társaság, 2000.
- SZÓNYI Benjámín–FÜREDI Mihály–GAÁL István: *Hódmezővásárhelyi és szentesi lelkészek nyilatkozata keresztelés ügyében Csongrád vármegye számára, sine loco*, 1761.
- TAKÁCS Edit (közread.): *A szentesi református eklezsia története 1700–1825*, Szentés, NKA, 2001, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image1/nagy/036.JPG>
- TÓTH Endre: *A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásnak rendje 1762-től*, Debrecen, Református Theológiai Akadémia, 1964.
- TÓTH Julianna: *A békési református gyülekezet küzdelmes századai*, Békés, 2002.
- TÓTH Levente: Háromszék református egyházi elitje a 19. században, in: Novák Csaba Zoltán (szerk.): *Eliték Háromszéken a 19–20. században*, Csíkszereda, Pro-Print, 2015, 32–57.
- TÓTH Levente: Lelkészek életkörülményei a Küküllői Egyházmegyében, in: Buzogány Dezső–Kovács Mária Márta–Ősz Sándor Előd–Tóth Levente (szerk.): *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközsegeinek történeti katasztere*, 4, Kolozsvár, Koinónia, 2009, 7–21.
- TÓTH Sámuel: *Adalékok a Tiszántúli Ev. Reformált Egyházkerület történetéhez*, 2, A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület II–IV. jegyzőkönyveiből kivonatolva, Debrecen, Városi Nyomda, 1894.
- UGRAI János: A peregrináció forgandó: a kései peregrináció arányai és árnyai – a sárospataki példa, *Gerundium* VIII. évf. 2017/1, 190–201.

ABSTRACT

Ádám Hegyi: *Cultural Education and Lifestyle of Deans in the Reformed Diocese of Békés between 1686 and 1774*

Between 1686 and 1774, a total of 7 deans served in the Reformed Diocese of Békés: Lőrinc Újlaskói, István Szalontai, János Bökényi, András Olcsai, György Vecsei, Mihály Füredi, György Szikszai. We present the lifestyle and cultural education of the deans through an analysis of their formal education, financial situation, and social network. The sources lead to the conclusion that the deans served in communities that could provide a secure income for them. However, they did not take advantage of their sound financial situation to carry out prominent intellectual activities; their need for culture could be considered average. Their social networks were basically limited to the diocese.

Keywords: Calvinist religious life, Reformed Diocese of Békés, cultural network, Reformed deans

A TANÍTÓK ÉLETKÖRÜLMÉNYEI A 17–18. SZÁZADI ERDÉLYBEN

Kolumbán Vilmos József

A TANÍTÓI LAKÁS

A tanító alkalmazásának egyik alapfeltétele a megfelelő szolgálati lakás megléte volt. Legtöbbször mesteri lakásnak nevezett szolgálati lakás szinte semiben nem különbözött a kor parasztházaitól (két- vagy háromosztatú ház), az egyedüli különbséget a 17. században még ritka osztályterem jelentette.¹ A mesterek életkörülményeiről keveset tudunk, a korabeli vizitációs jegyzőkönyvek csak abban az esetben ejtenek szót a mester lakásáról, ha az rossz állapotban volt. Gyakran előforduló hiányosságok közt jegyezték fel a lelkészi és mesteri lakások körüli rossz, vagy hiányzó kerítést, a nem megfelelő házfedelet, rossz kéményt, falazatot, beázó épületeket stb. Többek közt ezekből a feljegyzésekből tudjuk azt is, hogy a szolgálati lakások legtöbbször zsindegyel, vagy szalmával fedett házak voltak, amelynek falait vidéktől függetlenül fából, vagy vályogból készítették.

A vizitációs bizottság a fent említett esetekben felszólította a gyülekezet elöljáróságát, hogy záros határidőn belül javítsák meg a lelkészi és mesteri lakást, sok esetben büntetést is kilátásba helyeztek. Ezeknek a felszólításoknak nem sok eredménye volt, a soron következő vizitáció rendszerint ugyanazokat a hiányosságokat állapította meg, anélkül hogy valamiféle előrelépés történt volna. A javítások elmaradásának hátterében talán a gyülekezetek szegénysége állhatott,² de a gyülekezetek gazdasági jelentései némileg ellentmondanak ennek a feltételezésnek. Inkább hajlunk arra, hogy a szolgálati lakások elhanyagolásának hátterében a gyülekezeti elöljárók nemtörődömségét feltételezzük.

Összehasonlítva a lelkészi és mesteri lakást (parókiát), egyértelmű, hogy a lelkészek számottevően jobb életkörülményei voltak, mint a mesternek. Habár a lelkészi parókia is fából, vagy vályogból (ritka esetben kőből) ké-

¹ Balassa Iván (főszerk.): *Magyar néprajz*, 3. Bp., Akad., 1997, 281–285.

² Tóth Levente: *Lelkészek életkörülményei a Küküllői Egyházmegyében*, in: Buzogány Dezső–Kovács Mária Márta–Ósz Sándor Előd–Tóth Levente (kiad.): *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházkezségeinek történeti katasztere*, IV, 1648–1800, Maroscsapó–Vámosgálfalva, Kolozsvár, Koinónia, 2012 (EREA 1/4), 7.

szült, nagyobb és tágasabb volt, mint a mesteré, annak ellenére is, hogy a mesternek kevés kivételtől eltekintve a saját lakásán kellett tanítania a gyermekeket. A papi ház rendelkezett úgynevezett tanulóházzal, amelyet a lelkész irodaként használt, illetve a parókiák többségében cselédház is volt. A mesteri lakás ilyen „kiváltsággal” nem rendelkezett.

A 17–18. századból a lelkészi és mesteri szolgálati lakásokról pontos kimutatással nem rendelkezünk, csupán a 19. század második évtizedében készült alapos felmérés ezek állapotáról. Korábban a gyülekezeti ingatlanok felmérésekor (matrixok, urbariumok, conscriptiók) csupán a lelkészi és mesteri lakások létét (papi és mesteri fundus), elhelyezkedését és a közvetlen szomszédokat jegyezték fel.

1815-ben a kükküllői egyházmegyében a gyülekezetek ingó és ingatlan vagyonának összeírásakor számba vették a földterületeket, épületeket, ingóságokat, emellett feljegyezték a lelkészi és mesteri fizetéseket, a családok számát és a patrónusokat is. Az összeírásban részletesen leírták a lelkészi és mesteri telken lévő szolgálati lakások és gazdasági épületek állapotát, beosztását, építőanyagát, héjazatot stb.³ Példaként hadd álljon itt a haranglábi conscriptio: „*1° A mesteri ház fából csinálva, szalmafedél alatt, oszlik három részekre. Elöl van a mester lakóháza, hátul egy kamara, közből pitvar, az egész épület jó állapotban van. 2° Egy avatég csűr szalmafedél alatt, melynek edgyik végiben ugyanazon fedél alatt hasonló avatég pajta. 3° Egy kő kút. 4° Kerítése mindenütt tövis, rongyos kert.*”⁴ A sokkal tehetősebb Vámosgálfalván a mesteri lakás szintén háromosztatú volt: elől a lakóház, hátul a classis, alatta kőpincével, középen pitvar, amelyből kis kamra nyílt.⁵ A haranglábi és a gálfalvi, vagy akár a királyfalvi mesteri lakás közti különbséget mindössze az oktatásra használt classis jelentette.⁶ Így tehát a kükküllői egyházmegyében (1815) a mesteri lakások többsége háromosztatú, fából készült, szalmával, zsindellyel fedett épület volt. Beosztásuk a következő volt: elől „a mester lakóháza”, középen a pitvar, hátul kamara, illetve ritkán kőpince is volt. Néhány településen a háromosztatú ház szerkezete eltért az előbbi ismertetettől: lakóház, pitvar és classis, vagyis a kamra helyett classist építettek, vagy talán a kamrát classissá bővítették. A szokásos beosztástól eltérő mesteri lakást mindössze négy esetben találunk. Nagyteremiben

³ *A Kükküllői Ref. em. levéltára*, EREL, V, Conscr. 1815.

⁴ Uo., 10.

⁵ Uo., 30.

⁶ A királyfalvi mesteri lakás beosztása: „*1° A mesteri ház, melybe vagynak: 1° A mester lakóháza. 2° A tanító vagyis iskolaház; e mellett egy kis kamara. 3° A pitvar, az egész épület fából készült, szalmafedél alá, és jó állapotban vagyon.*” Uo., 88.

2 szobából, pitvarból és classisból állt a ház, kamra nélkül.⁷ Marosbogáton 5 szobásként írják a mesteri lakást: lakóház, oldalszoba, classis, kamra és pitvar, az épületet téglából építették.⁸ Oláhkocsárdi filiában nem volt templom, az istentiszteleteket a mester lakásán tartották, ahol külön szobát tartottak fenn erre a célra. A mester használatában lévő lakrészek a következők voltak: lakóház, pitvar és kamra.⁹ Így tehát egy átlagos mesteri lakás 1 szobás volt, szemben a 1,7 szobás lelkészi lakással (1805-ben a debreceni egyházmegyében átlagban 2,7 szobás lelkészi lakások voltak).¹⁰

A mesteri telken lévő gazdasági épületek nagy általánosságban a következők voltak: fából épített, szalmával fedett csűr, és istálló, kút, sövény-, tövis-, esetleg deszkakerítés. A mesteri és lelkészi telken lévő gazdasági épületek összehasonlítása ugyanazt az eredményt hozza, mint a lelkész és mester lakásának összehasonlítása: a papi funduson lévő gazdasági épületek száma nagyobb, mint a mesteri telken lévőké. A lelkészi telken lévő gazdasági épületek nagy általánosságban a következőképpen alakultak: csűr, istálló vagy pajta, disznóól, gabonás, kút stb.¹¹ Abban az esetben, ha nem volt tanító a faluban, a szolgálati lakást zselléreknek adták ki bérbe. 1730-ban Balavásáron utasították az eklézsiát, hogy az üresen álló mesteri lakásba tartson zsellér, aki fizessen bért az eklézsiának és az esperesnek.¹²

A lelkészi és mesteri funduson lévő épületek (lakó- és gazdasági épületek) karbantartása és javítása az eklézsiára hárult. Az épületek állapotának számbavétele az egyházmegyei vizitáción történt meg, ahol jegyzőtől függően hol részletesen, hol csak felületesen írták le a vizsgálati tapasztalatokat. Leggyakrabban előforduló hibák között a rossz állapotú, vagy hiányzó kerítés, rossz falazat és tető, gazdasági épületek hiánya vagy rossz állapota stb. szerepel.

A mesteri lakások átlagos állapotáról, azok javításáról sok mindent elmond a találmra kiválasztott kutyfalvi példa. 1761 januárjában a vizitáció megállapította, hogy a tanítói lakás rossz állapotban van (nem részletezték),

⁷ Uo., 250.

⁸ „A mesteri ház, mely áll öt szobákból. Elöl van a lakóház, emellett egy kis oldalszoba, hátul a classis, emellett kamara, közből a pitvar, az egész épület sindely fedél alá téglából van rakva, jó állapotban.” Uo., 314.

⁹ „Egy szalma fedelű faház, melynek napkelet felől való végiben van az oraculum, azon túl egy kis pitvar, napnyugati végibe a mesteri ház, mellette egy kis kamra.” Uo., 284–285.

¹⁰ Tóth: Lelkészek életkörülményei, 10.

¹¹ A papi funduson lévő lakó- és gazdasági épületekről számbavételét ld. Uo., 9–10.

¹² Buzogány Dezső–Ősz Sándor Előd–Tóth Levente (kiad.): *A történelmi Kükküllői Református Egyházmegye egyházkezségeinek történeti katasztere, I, 1648–1800, Adámos–Dányán*, Kolozsvár, Koinónia, 2008 (EREA 1/1), 64.

ezért megbüntették az ekléziát.¹³ 1764. évi vizitáción csak annyit jegyeztek fel, hogy az épületek romos állapotban vannak, amiért ismételen büntetést szabtak ki (a jegyzőkönyv nem közli a büntetés mértékét).¹⁴ 1771-ben újra „*sok ruinát*” talált a vizitáció, amiért a lelkész és a mester is „*sok kárt vallott*”. A jegyzőkönyv szövegéből úgy tűnik a parókia szomszédjai nem gondoskodtak a kerítésről, emiatt 3-3 forintra büntették őket.¹⁵ Egy évvel később, 1772-ben a vizitációs jegyzőkönyv már részletesebben ír a ruinákról. A mester telkén nem volt kapu és pajta sem. A hanyagságért az egyházfiakat intették meg, illetve 3-3 forint büntetést helyeztek kilátásba, ha három nap alatt nem állítanak kaput és nem építik meg a pajtát. A mester anyagi kárát felmérték, és bár nem tartalmazza a jegyzőkönyv, valószínűleg ki is fizették.¹⁶ 1776-ban a mester panaszt tett a vizitáció előtt, mert a rossz a kerítés és dinszóól miatt a disznói másoknak kárt okoztak. A határozat szerint mivel a szolgálati lakások és gazdasági épületek karbantartása a gondnok és az egyházfiak kötelességéhez tartozik, 1779-ben a vizitáció megállapította, hogy a lelkész és a mester „*jószágai egészen puszták a tiszteletes ministereknek nagy károkrá*”. A hanyagságért és az engedetlenségért (korábban az esperes felszólította az ekléziát, hogy a hiányosságokat pótolja) az egyházközséget 3 forintra büntették, és kilátásba helyezték, hogy amennyiben 15 nap nem javítják meg, a lelkész és a mestert is eltiltják a szolgálattól.¹⁷ Az 1780. évi vizitáció szövegéből úgy tűnik, az eklézsia nem mindenben tett eleget a felszólításnak, ugyanis Daniel István báró felajánlotta, hogy biztosítja parókia körüli kerítés építéséhez szükséges vesszőt, de gondnokok nem mentek a vessző után. A vizitáció 3 forint büntetéssel sújtotta a vétkeket.¹⁸ Egy évvel később a mester lakásának szomszédjai hanyagolták el a kerítés javítását, ami miatt a mester a „*szénájában kárt vallott*”. A kárt a hanyag szomszédok térítették meg, illetve nyolc napot kaptak arra, hogy a kerítést megjavítsák.¹⁹ A kerítésjavítás nem volt eredményes, ugyanis 1783-ban a vizitáció megállapította, hogy a kerítések rosszak. A hanyagságért viszont nemcsak a vétkes szomszédokat büntették (12-12 dénár), hanem 1 forintra büntették a gondnokokat és az egyház-

¹³ Buzogány Dezső–Kovács Mária Márta–Ősz Sándor Előd–Tóth Levente (kiad.): *A történelmi Kükküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere, III, 1648–1800, Kutyfalva–Marosbogat, Kolozsvár, Koinónia, 2009 (EREA 1/3), 59.*

¹⁴ Uo., 60.

¹⁵ Uo., 63.

¹⁶ Uo., 64.

¹⁷ Uo., 67.

¹⁸ Uo., 67.

¹⁹ Uo., 69.

fiakat is. 1798-ig az épületek (lelkész és mesteri lakás, templom) rendben voltak, 1798-ban megállapították, hogy a „*félben lévő toronynak a fedele elrothadott*”, „*a hangláb dőlőfélben vagon, nincs fedele*”. Büntetést ezúttal nem szabott ki a vizitáció, csupán utasította az elöljáróságot, hogy a hibákat javítsák ki.²⁰ A felszólításnak volt fogamatja, ugyanis 1799-ben és 1800-ban a hatóság minden rendben talált.²¹

Sajnos a kükülői vizitációs jegyzőkönyvek nem közlik az egyházközségek éves gazdasági jelentéseit, így nem tudjuk nyomon követni azt, hogy a javításokra mennyit költöttek. Kutyfalváról csak az 1796-os gazdasági adat maradt fenn. Ekkor az egyházközségnek 7,79 forint készpénze volt, további 27,58 forint pedig kamatra volt kiadva.²² Ez a pénz a többi egyházközség pénzével összehasonlítva rendkívül kevés volt. Egy átlagos egyházközség évi pénzállománya (készpénz és kamatra kiadott pénz) 100 forint felett volt. A korabeli egyházközségek javításokra a következő összegeket költötték. Alsótökön 1800-ban ablaksaroknak való vaspántokért 1,36 forintot fizettek,²³ 1803-ban zsindeleyszre 2,40-et.²⁴ Bádokon 1745-ben 40 szál deszkáért 6,50 forintot fizetett a gondnok, a kemencére 1,20-at, az asztalosnak az ajtóért és fogasért 1,16 forintot, az ajtósarkokért 30 dénárt,²⁵ 1796-ban a kerítésnek való tövisért 48 dénárt kapott az eklézsia.²⁶ 1788-ban Csomafáján a parókia kerítésének felállítása 3,06 forintba került.²⁷ A legteljesebb korabeli házépítési kiadást Kackón jegyezték fel 1790-ben. Az 1750 körül alakított kackói egyházközség gondnoka 1790-ben adott számot az eklézsia pénzügyeiről, többek között a lelkészi lakás építésének költségeiről is beszámolt.²⁸

²⁰ Uo., 77.

²¹ Uo., 77–79.

²² Uo., 76.

²³ *A Dési Ref. em. levéltára*, EREL, Protokollumok, II/2, Vizitációs jegyzőkönyv 1776–1803, 463.

²⁴ Uo., 522–523.

²⁵ Uo., II/1, Vizitációs jegyzőkönyv 1721–1775, 345.

²⁶ Uo., II/2, 361–363.

²⁷ Uo. 172–173.

²⁸ Uo. 236–237.

	Forint	Dénár
A publicatioból ab anno 1781 ad annum 1790 jött mind együtt	16	44
Summa totius percepti	155	29
Erogatio		
1783-ban a papi ház zsendellyezésére a conferens aszszony részére	4	28
Zsendellyezésért Vonully Precupnak	–	68
1786 az istállóra ajtók, vasak, lésza tapasztás 4 nap-számba	5	18
Istálló színnek 3rom ágas egy gerendára	–	96
Sertésóltra	–	60
1788. A csűrre egy talpfa 5 máriás, az ácsnak 16	7	82
Kapukra, csűr fáira, 8 szál deszka a dr. 27	10	46
200 lécszeg	–	60
Két kapufája csinálva	2	40
Summa:	32	68
[237] A kapu sarkaira 5 font vas és csinálása	1	8
A mesterembereknek egy kupa pálinka	–	56
120 kalangya a fedélnek a dr. 3, facit	3	60
1789. A házba lévő kemencéhez egy rúd vas	2	7
A fűtőhöz 40 kályha, a dr. 4	1	60
A tűzhelyre és kemence tetejére tett kőre	–	36
A fűtőhöz	–	20
Kemence és fűtő felrakása	1	2
A papi ház két ablakaira	–	58
Az oratorium ablakaira 9 karikáért	–	54
Summa	43	47
És így kivétetvén a fl. 43 erogatio és dr. 47 a percepti summából úgymint a százötvenöt fl. és 29 dénárköből marad pro residuo fh. 111 és dr. 82 száztizenegy forint és nyolcvankét pénz.	111	82

Ebből a rövid gazdasági jelentésből látszik, hogy az építés költségei nem voltak túlságosan magasak, három év alatt (1783–1789) 111,82 forintot fizettek ki, míg a bevétel ugyanebben az időszakban 155,29 forint volt. Az összehasonlító gazdasági adatok alapján valószínűsíthető, hogy a kutyfalvi ekléziában a kerítés és a gazdasági épületek rossz állapota nem a gyülekezet szegénységével, hanem sokkal inkább az egyházközségi eljárók hanyagságával magyarázható.

Ezt erősíti meg részben a mesteri lakások értékének felbecslése is. Idevonatkozóan 1786-ból maradtak fenn egyházközségi iskolai összeírások. Ezekben összesítették az iskolába járó gyermekek számát, a tanításért fizetendő díjakat, a mester használatában lévő földeket, illetve azoknak éves jövedelmét és például a marosi egyházmegyében a mesteri lakások (lakás, gazdasági épületek stb.) becsült értékét is. A conscriptio alapján 1786-ban a mesteri lakás rénes forintban kifejezett értéke 30–100 rénes forint körül alakult, nagy átlagban számolva egy átlagos mesteri lakás értéke 60–80 rénes forint körül lehetett.²⁹

A mester kötelességéhez tartozott a szolgálati lakásáról gondot viselni. Bár az épület állapotának fenntartása a helyi gyülekezetre hárult, a mester önkényesen nem módosíthatta a rendelkezésére bocsátott szolgálati lakás és gazdasági épületek szerkezetét. Ha mégis megtette, a vizitáció megintette, vagy akár meg is büntette. A leggyakrabban előforduló ilyen jellegű ténymegállapítások között fordult elő, hogy a tanító elégette a kerítést. Ez történt 1756-ban Haranglábban, viszont a kivizsgáláskor kiderült, hogy a mester azért tüzelte el a kerítést, mert az egyházközség tagjai nem fizették be a tanító fajrandóságát. Emiatt a vizitáció nem a mestert, hanem az egyházfit büntette meg 3 forintra.³⁰ Magyarsúlyéből 1792-ben jelentették, hogy a helyi tanító eltüzelt a kerítést. Ugyanott viszont azt is megállapították, hogy nem egyszeri esetről volt szó, a tanító a korábbi években is rendszeresen eltüzelt a kerítést, amiért 1791-ben arra utasították, hogy saját költségén állíttassa vissza. A mester nem tett eleget a felszólításnak, ezért az eklézsia állíttatta fel, amit később a tanító újra eltüzelt. A határozat szerint a tanítónak kellett megépíttetnie a kerítést, és az engedetlenség miatt 1 forintra is megbüntették.³¹

A mesteri ház és a hozzátartozó gazdasági épületek karbantartása, javítása a gyülekezet feladatához tartozott. Ennek a feladatnak azonban nem mindig tettek eleget. Számtalan ténymegállapítás olvasható a vizitációs jegyzőkönyvekben, amelyekből az derül ki, hogy a lelkész és tanító lakhatási életkörülményei sokszor hagytak kívánnivalót maguk után. Gógánban 1655-ben a tanítói lakás kéménye romos volt és pincéje sem volt (ugyanekkor a lelkészi lakás pincéje és a csűr is senyvedőben volt), és annak ellenére, hogy a vizitáció felszólította a gyülekezetet a hiányosságok pótlására, azokat még 1657-ben sem teljesítették.³² 1712-ben és 1716-ban a kerítés volt rossz, sőt 1716-ban a

²⁹ *Iskolai összeírások*, Főklv, 1788/95a.

³⁰ Buzogány Dezső–Ősz Sándor Előd–Tóth Levente (kiad.): *A történelmi Küiküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történelmi katasztere*, II, 1648–1800, Dészfalva–Körödszentmárton, Kolozsvár, Koinónia, 2008 (EREA 1/2), 257.

³¹ Buzogány–Kovács: *Küiküllői... egyházmegye... történelmi katasztere*, III, 423.

³² Buzogány–Ősz: *Küiküllői... egyházmegye... történelmi katasztere*, II, 140.

vizitáció elrendelte, hogy a mesteri telekre kaput és pajtát építsenek. 1736-ban a szolgálati lakás padlása omlófélben volt, amelyet 1741-ig nem javítottak meg.³³ Haranglábban 1716-ban állapították meg, hogy a mesteri telken nincs kerítés, 1720-ban pedig azt jegyzőkönyvezték, hogy az eklézsia hanyagsága miatt a mesteri lakás elpusztult. Ahogyan Gógánban, úgy Haranglábban sem a gyülekezet szegénysége volt a magyarázat az épületek elhanyagoltságára, hanem a hanyagság. A haranglábi eklézsianak a 1720-ban 188,13 forintja volt kölcsönbe kiadva.³⁴

A TANÍTÓI FIZETÉS

A tanítói állás létesítésének másik feltétele a fizetés volt. A mesteri fizetést a lelkészi fizetéshez hasonlóan a díjlevélben (conventio) rögzítették, amit csak a parciális zsinat engedélyével lehetett csökkenteni vagy növelni. A díjlevelek sajátosságához tartozik, hogy abban a tanítók elsődleges munkaköréért, az úgynevezett liturgiális szolgálatért (templomi éneklés) járó javadalmazást írták le, a tanításért járó fizetést nem és a stoláris szolgálatokért (keresztelés, esketés, temetés) járó javadalmazást is külön rögzítették. A díjlevelek másik sajátossága, hogy a lelkészi és tanítói fizetést nem összegszerűen határozták meg, hanem a falu lakóinak beszolgáltatási kötelezettségét írták elő. Vagyis, nem azt foglalták bele a díjlevélbe, hogy mennyi a lelkész és a mester fizetése, hanem azt, hogy mennyit kell fizetnie az egész képes gazdának. Példaként hadd álljon itt a sepsi egyházmegyében általánosan alkalmazott díjlevél: „*A praedicatorok és rectorok fizetése, a régi urbárium szerint, mindenütt e tractusban volna három-három kalangya búza, s zab is annyi, és egy-egy tereh fa, s hat-hat véka szalad minden házas embertől. Mindeniknek két része praedicatoré s harmada a rectoré volna.*”³⁵

A tanítói fizetés tehát a gazdák terménybeszolgáltatásából, és esetlegesen a díjlevélben megszabott pénzösszeg kifizetéséből állt. Ezt egészítette ki a tanító használatában lévő földek után származó jövedelem, illetve a különböző főúri pénzadomány kamatainak egy része. Utóbbi kimondottan kivételes esetnek számított, ugyanis az amúgy is ritkán előforduló főnemesi pénzadományok jövedelme többnyire a lelkészt illették meg.

Míg a terménybeszolgáltatás egyházmegyénként egységesen szabályozott volt, sőt országos szinten is csak csekély eltérést mutatnak, addig a lelkész és tanító használatában lévő földek mennyisége faluról-falura változott, így az ezekből származó jövedelem kimutatása és összehasonlítása nehéz, vagy szinte lehetetlen.

³³ Uo., 143, 146–147, 158.

³⁴ Uo., 233.

³⁵ Kolumbán Vilmos József (kiad.): *A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei, 1728–1790*, Kolozsvár, ERE, 2005 (ERE, 3), 13.

A HARANGOZÁS

A tanító másodlagos feladata a harangozás volt, amelynek díjazása csak ritka esetben került be a díjlevélbe. A tanítói feladatok meghatározásának igen frappáns megfogalmazását Csekelakán jegyezték le 1781-ben, amikor a helybéli tanítót hivatali teendőinek elhanyagolásával vádolta a gyülekezet. A megfogalmazás szerint: „*A rector scholae vádoltatik nagy negligentiával, gyakran elmulatja a harangozást, a templomban is az énekléssel abutál, mindenek felett pedig oskolát nem tart teljességgel, gyermekeket nem tanít, a korsomát gyakorolja, maga házájánál nem igen bál, szüntelen szélyel jár.*”³⁶

A harangozás nem kiegészítő feladata volt a mesternek, mint a tanítás, hanem hozzátartozott az énekvezéri munkakörhöz, de az ezért kapott javadalmozást külön határozták meg és foglalták be a díjlevélbe. Egész Erdélyben általánosan elterjedt szokás szerint a harangozásért a képes gazdák 1-1 kenyeret fizettek, amelyért a mester hétköznap reggel és este, a hétköznapi és vasárnapi istentisztelet előtt harangozott. A széki egyházmegyében lévő Felőrben 1643-ban kivételesen nem kenyeret, hanem fél szekér fát fizettek a mesternek,³⁷ de a kükküllői, dési, sepsi, görgényi egyházmegye (valószínűleg a többiben is) díjlevelei 1-1 kenyeret írtak elő. Egyedüli kivételt az orbai egyházmegye conventiói jelentik. Itt nemcsak a díjazást határozták meg, hanem némiképpen a munkakört is: reggel és este is kellett harangozni. Ugyanitt a többi egyházmegyétől eltérően a harangozás díját évi 1-1 kenyérben szabták meg, de a fél képes gazdák, vagy az *oszpórasok* évente csak fél kenyeret fizettek, a szegények pedig semmit.³⁸ A harangozás idejét illetően szigorúan előírták a reggeli és az esti harangozást, és számon is kérték azt.³⁹ A többi egyházmegyében ezzel szemben csak a takarodói harangszót követelték a mesteren.⁴⁰

³⁶ *Az Enyedi Ref. em. levéltára*, Nagyenyed, Protokollumok, Vizitációs jegyzőkönyv 1776–1786, 585.

³⁷ *A Széki Ref. em. levéltára*, EREL, Protokollumok, I/1, Vegyes protok., 1622–1727, 15.

³⁸ Csáki Árpád–Szócsné Gazda Enikő (kiad.): *Az Orbai Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei, I, 1677–1752*, Sepsiszentgyörgy, T3 kiadó, 2001, 93.

³⁹ *Az Orbai Ref. em. levéltára*, Kézdivásárhely, Protokollumok, II/2, fol. 195.

⁴⁰ „*Accusatnr, hogy az ecclesiaban éneklése és harangozása iránt fogvatkozás nagyon, úgy a takarodó iránt.*” Gógánváralja, 1720. Buzogány–Ősz: *Kükküllői... egyházmegye... történeti katasztere*, II, 190. „*A mesternek az harangozó kenyeret megadgyák, tartozván a mester is takarodóra is harangozni.*” Marosbogát, 1721. Buzogány–Kovács: *Kükküllői... egyházmegye... történeti katasztere*, 475. „*A mester takarodót nem harangoz. [...], a mester pedig szombati és takarodóra való harangozásokat el ne mulasson.*” Dányán, 1725. Buzogány–Ősz: *Kükküllői... egyházmegye... történeti katasztere*, I, 351. „*A mester takarodóra nem igen harangoz, jöllebet megfizették.*” *A Marosi Ref. em. levéltára*, MREL, Protokollumok, II/4, Vizitációs jegyzőkönyv 1692–1724, 257.

Az erdőcsinádi díjlevél (1750) a takarodói harangozásért írta elő gazdánként az 1 kenyeret.⁴¹

A TANDÍJ (DIDACTRUM)

A 17–18. században a mestereknek hármasként volt feladatuk. Elsődleges megbízatásuk az úgynevezett liturgikus szolgálat volt. Ebbe tartozott a templomi éneklés, a mesternek kellett vezetnie az istentisztelet alatt a gyülekezet éneklését. A templomi éneklés mellett a liturgikus szolgálathoz tartozott az alkalmi szolgálatokon (esketés, temetés, keresztelés) való éneklés is. Ezért a feladatért kapta díjlevélben meghatározott fizetését, amelyet kiegészített a stólaris szolgálatokért való juttatás. A tanító második megbízatása a harangozás volt, amelynek díjazását külön határozták meg.

A tanító harmadik megbízatása a tanítás volt, de ennek díjazását (didactrum) nem írták bele a díjlevélbe, hanem azt külön rendelkezés, jogszabály, vagy egyszerűen a gyülekezeti tagokkal kötött alku, egyezkedés rögzítette. A didactrum összegére nézve nem volt országosan egységesített előírás, a tandíj vidékről vidékre változott.

Annak ellenére, hogy a gyermekek tanítása töltötte ki a mester munkaidejének jelentős részét, az ezért kapott díjazás határozottan kevés volt. A didactrum a mester évi fizetésének hozzávetőleges számítás alapján mindössze 5–15% volt. Az 1788. évi iskolai összeírásokból tudjuk, hogy az iskolaköteles gyermekeknek csak 20–30% járt iskolába,⁴² és azok közül is mindig akadt olyan gyermek, akit a tanító ingyen tanított.⁴³

⁴¹ „Fél-fél székér fát, egy-egy kenyeret takarodói harangozásért, garaspénz egy-egy poltra.” *A Görgényi Ref. em. levéltára, Szászrégen, Protokollumok, XI/1, Vizitációs jegyzőkönyv 1737–1759*, 29.

⁴² A széki egyházmegye 1788-as iskolai kimutatásaiban külön-külön lejegyezték az iskolaköteles és iskolába járó gyermekek számát. Bálványosváralján 1788-ban 83 iskolaköteles fiú- és 40 iskolaköteles leánygyermek volt, ebből 21 fiú és 5 leány járt iskolába. A tanítványok után a mester 7 rénes forintot és 27 krajcárt kapott évente. Boncidán a 32 fiú- és 21 iskolaköteles leánygyermekből mindössze 9 fiú járt iskolába, akik évente 3 rénes forintot és 36 krajcárt fizettek a mesternek. A boncidai mester 1788. évi összesített fizetése (díjlevélben foglaltak, didactrum és a főúrtól kapott járandóság) 77 rénes forint és 12 krajcár volt. *A Széki Ref. em. iskolai kimutatásai 1788-ból*, Főklv, 1788/191.

⁴³ Az 1788-ban (?) az amúgy tehető nagyközségben, Gyulakután 20 fiú és 10 leánygyermek járt iskolába, ebből 4 fiú és 4 leány ingyen tanult. A tanítónak tehát 22 gyermek után fizettek, összesen 4 rénes forintot és 24 krajcárt, az éves teljes fizetése (terménybeszolgáltatás, fajárandóság, harangozó pénz, didactrum, és a használatában lévő földekből származó jövedelem) pedig 40 rénes forint 23 krajcár volt. *A Marosi Ref. em. iskolai kimutatásai*, Főklv, 1788/95a. Ernyén mindössze 5 tanítványa (4 fiú és 1 lány) volt a mesternek. Uo.

A tanításért járó fizetés első fennmaradt szabályzása a 17. század közepéről való. 1728-ban a sepsi egyházmegyében vagyonösszeírást végeztek, és az erre a célra felállított conscriptio első lapjaira az egyházmegye egészére vonatkozó általános rendelkezéseket másoltak be. Ezek között, a XV. pont alatt találjuk a tanításért való fizetés szabályozását.⁴⁴ Ez a következőt írta elő: colligenstől 24, legenstől 30, rudimentistától 40, grammatistától 60, syntaxis-tától 100, poétától 150 dénárt kaptak a tanítók évenként. Az így meghatározott fizetés az átlag gyermekszám tükrében akár jelentősebb összeget is eredményezett volna, de a vizitációs jegyzőkönyvekből tudjuk, hogy még a 18. században is az iskolaköteles gyermekeknek csak a töredéke járt iskolába, és ez nyilvánvalóan a tanító jövedelmét is érzékenyen érintette.

A legelső didactrummal kapcsolatos olyan előírás, amely a szegény gyermekek tanításáról külön rendelkezik, 1693-ból maradt fenn, Désről. Ez nem illeszkedik az általános fizetési kötelezettségek előírásához, ugyanis nem feltétlenül osztályonként határozta meg a tanításért járó díjat, valamint a legszegényebb gyermekek esetében eltekintettek a díj beszedésétől. A határozat a következőképpen szól: csak a tehetős gyermekeknek kellett tanítási díjat fizetni. A díj a következőképpen alakult: az olvasni tanuló gyermek 29 dénárt, az etimológiát tanuló 1 forintot, a syntaxista pedig 1 ½ forintot fizetett.⁴⁵

A következő, hasonló jellegű tanítási díjat a hunyad-zarándi egyházmegyébe tartozó Lozsádon jegyezték le 1700-ban, ahol a helyi mester kérésére a vizitáció és az érintett szülők közösen egyeztek meg a tanítás díjában: abecedarius 30 dr. rudimentista 60 dr. grammatista 1 ft. és a syntaxista 1,20 ft. fizetett.⁴⁶ Hasonló előírást találunk 1718-ból Bágyról. Itt csak az első három osztály fizetési kötelezettségét írták elő: az abecedariusnak 34 dénárt, a lectornak 37 dénárt és a rudimentistának 50 dénárt kellett fizetnie.⁴⁷

Két évvel később 1720-ban a szokásos évi vizitációs körút előtt a marosi egyházmegye előljárósága is meghatározta a tanítás díját. Hasonlóan a lozsádi előíráshoz, itt is öt osztályra szabták meg a tanítás díját: abecedarius 35, lector 48, rudimentista 60, grammatista 72 dénárt a syntaxista 1 forintot fizetett évente, amit ki kellett egészíteni minden gyermek után egy szekér fával. A díjat minden gyermekes szülőnek ki kellett fizetni, függetlenül attól, hogy a

⁴⁴ Kolumbán: *A Sepsi... jegyzőkönyvei*, 14.

⁴⁵ *A Dési Ref. em. levéltára*, EREL, Protokollumok, Parciális zsinati jegyzőkönyv 1681–1768, 25.

⁴⁶ Buzogány Dezső–Ósz Sándor Előd (kiad.): *A hunyad-zarándi református egyházkerületek történeti katasztere, 1686–1807*, 2/2, Hátszeg – Marosilhe, Kolozsvár, ERE, 2005 (EREA, 2/2), 380.

⁴⁷ Ósz Sándor Előd: *A vizitáció az Erdélyi Református Egyházban a 16–18. században*, [kézirat a szerző tulajdonában], Kolozsvár, 2017, 183.

gyermek járt-e iskolába, vagy sem.⁴⁸ 1743–1744-ből a széki egyházmegyéből két díjszabás is fennmaradt. Az elsőt a bethleni eklézsia vizsgálatakor írták le. A határozatra úgy hivatkoztak, mint a generális vizitáció előírására és azzal indokolták, hogy Bethlenben azért nem volt iskola, mivel a szülők semmit sem fizettek a mesternek. Ezért a tanítás díját a következőképpen határozták meg: „[...] *colligensek s abecedariusokért fizessenek esztendőnként den. 34, a declinistakért, rudimentistakért fizessenek esztendőnként den. 68, a grammatistakért fl. 1, ezt pedig tartozzék ki-ki megadni, ha szinte csak két vagy három hétig járna is az iskolába, ha a mester nem ad okot a gyermek elidegenítésére*”.⁴⁹ Egy év múlva, 1744-ből Ördögösfüzesről maradt fenn a didactrum, mely szerint a következő díjat kellett fizetni a szülőknek: abecedarius 50 dénárt, rudimentista 1 forintot, grammatista 1,50 forintot, a syntaxista 2 forintot.⁵⁰

1755-ben a tacsai eklézsiaiban a következő díjszabás volt érvényben: abecedarius 18 dr., lector 30 dr., rudimentista 36 dr., grammatista 72 dr. 1777-ben Kéménden a szülők a következőképpen fizettek: abecedarius 50 dr., lector 50 dr., rudimentista 68 dr., grammatista 1 ft. és syntaxista 1 ft.⁵¹ 1759-ben a papolci eklézsiaiban határozták meg a tandíjat. 24 dénárt fizettek a kezdők, a declinisták 48-at, a grammatisták 1 forintot.⁵²

A fenti kimutatás egy kivétellel csak a helyi egyházközségre volt érvényes. Az egyetlen kivétel a sepsi egyházmegye, ahol a díjszabás az általános jellegből adódóan az egész egyházmegyére érvényes volt. Az orbai egyházmegyéből több olyan 1732 körüli határozatot ismerünk, amelyik ugyan nem részletezi a tanításért járó díjat, de több gyülekezetben előírták, hogy a didactrumot a gyermekek vizsgáztatása előtt kell befizetni.⁵³ A díj begyűjtése a gondnok és az egyházközség kötelességéhez tartozott.⁵⁴

Néhány gyülekezetben egyházmegyei előírás hiányában a tanítás díját alkuval állapították meg. 1732-ben Páncélcsehben (dési egyházmegye) a szülők nem fizették a díjat, ezért a vizitáció határozatban szólította fel őket, hogy a

⁴⁸ Uo., 182.

⁴⁹ *A Széki Ref. em. levéltára*, EREL, Protokollumok, I/1, Vegyes protok., 1622–1727, 535.

⁵⁰ Ősz: *A vizitáció*, 183.

⁵¹ Uo.

⁵² *Az Orbai Ref. em. levéltára*, Kézdivásárhely, Protokollumok, II/2, fol. 8.

⁵³ „*A schola mester didactrumat a megyebíró a tanításért annuatim minden exameni alkalmatossággal szolgáltatassa be.*” Cófalva, 1732. Uo., 226, 231, 233, 234. „*A mesternek a tanításért járandó didactrumot megyebíró uraim fel szedetvén, examen előtt be szolgáltatassák.*” Zágon, 1732. Uo., 235–236.

⁵⁴ „*A gyermek tanításért a didactrumot a megyebírák az aedülések által a mesternek be szolgáltatassák sub gravi animadversioe.*” Zágon, 1746. Uo., 280.

tandíjat az alku alapján akár pénzben, akár búzában fizessék meg.⁵⁵ Hasonló módon fizették a didactrumot 1746-ban Marosbogáton is: a vizitáció itt utasította a szülőket, hogy a mesterrel egyezzenek meg és aszerint fizessenek.⁵⁶ Backamadarason a tandíjat illetően helyi megállapodás volt érvényben, a tanításért musttal fizettek.⁵⁷ Válaszúton 1771-ben Bánffy György, miután felújította a templomot és orgonát vásárolt, mesteri állást létesített. Az újonnan megválasztandó mester liturgikus szolgálatért járó javadalmazását teljes egészében magára vállalta, ugyanakkor kérte a gyülekezetet is tekintettel arra, hogy a leendő mester tanítani fogja a gyermekeiket, hogy állapítsák meg a tandíjat. A megegyezés értelmében a gazdák 1-1 véka búzával járultak a mester fizetéséhez, a tandíjat pedig úgy határozták meg, hogy az első évben a tanításért minden gyermek után 8 polturát, második esztendőben 3 sustákat fizetnek.⁵⁸ Ugyanígy fizettek a nagysajói Újösben is: az iskolai tanulmányokat kezdő gyermek után első évben 8 polturát, második évben 3 sustákat adtak.⁵⁹ 1773-ban Klopótiván (Hunyad-Zaránd) a tandíjat a képes gazdák gyermekei után 3 márvásban és egy szekér fában határozták meg, a nem kepefizető szülők a mesterrel való külön megegyezés alapján fizettek.⁶⁰ 1774-ben Dányánban (küküllői egyházmegye) a tandíj 8-8 poltura és 1 szekér fa volt. Ugyanitt azt is belefoglalták a határozatba, hogy ha gyermek csupán egy hétig jár iskolába, akkor is a teljes bért kell megfizetni.⁶¹ 1775-ben Káposztásszentmiklóson (marosi egyházmegye) a vizitáció kötelezte a gazdákat, hogy a tandíj mellett fizessenek fejenként 1-1 szekér fát.⁶² Brádon 1780-ban határozták meg a didactrumot: minden gyermek után 1 véka búzát és 1 szekér fát kellett fizetni.⁶³

⁵⁵ „Akiék a gyermekeket tanításnak okáért a mesternek keze alá adták, a mint velle megalkudtanak akár pénzben, akár búzában (eo non obstante, hogy a búza árosocska) tartozzanak megfizetni.” *A Dési Ref. em. levéltára*, EREL, Protok., II/1, Vizitációs jegyzőkönyv 1721–1775, 182.

⁵⁶ Buzogány–Kovács: *Küküllői... egyházmegye... történeti katasztere*, 494–495.

⁵⁷ *A Marosi Ref. em. levéltára*, MREL, Protokollumok, II/4, Vizitációs jegyzőkönyv 1692–1724, 550.

⁵⁸ *A Dési Ref. em. levéltára*, EREL, Protok., II/2, Vizitációs jegyzőkönyv 1776–1803, 761.

⁵⁹ Kolumbán Vilmos József (kiad.): *A Nagysajói Káptalan egyházközösségeinek történeti katasztere, 1745–1814*, Kolozsvár, ERE, 2007 (EREA, 5), 318.

⁶⁰ Buzogány–Ősz (kiad.): *A hunyad-zarándi*, 223–224.

⁶¹ Buzogány–Ősz: *Küküllői... egyházmegye... történeti katasztere*, I, 378.

⁶² *A Marosi Ref. em. levéltára*, MREL, Protokollumok, II/5, Vizitációs jegyzőkönyv 1774–1793, 195.

⁶³ Buzogány Dezső–Ősz Sándor Előd (kiad.): *A hunyad-zarándi református egyházközösségek történeti katasztere, 1686–1807*, 2/1, *Algyógy–Haró*, Kolozsvár, ERE, 2003 (EREA, 2/1), 218.

Rettegen 1781-ben rendelkeztek arról, hogy minden szülő a tanításért 1 szekér fával egészítse ki a tandíjat.⁶⁴

Magyarnemegyén 1781-ben a tandíjat csak két év tanításra határozták meg. Első évben 3 sustákat, második évben 2 máriást és 1 szekér fát kellett adni.⁶⁵ Ugyanilyen szűkre szabott oktatási idővel számoltak Kiskenden 1782-ben, 1 veder mustot fizettek minden gyermek után,⁶⁶ illetve Szászújfaluban (enyedi egyházmegye), ahol mindössze 1 szekér fát kellett fizetni, vagy annak hiányában 2 máriást és 1 veder mustot (a mustot 1 máriással lehetett megváltani).⁶⁷

A Nagyteremihez tartozó Teremiújfalú 1791-ben kérte az anyaekklézsiától, hogy a lévita az újfalusi gyermekeket is tanítsa. Fizetésként minden gyermek után fél véka gabonában, vagy fél veder mustban állapodtak meg.⁶⁸ Néhány évvel később az anyaekklézsiában, Nagyteremiben a mester megtagadta a tanítást, ugyanis a szülők csak fél veder bort akartak fizetni a gyermekek után. A vizitáció a határozatban utasította a szülőket, hogy az országban bevett szokás alapján a legalább egy veder bort fizessenek a tanítónak.⁶⁹

Nagykenden, Sövényfalván 1798-ban, ill. Hosdátton 1799-ben egy veder borban szabták meg a tandíjat (nem valószínű, hogy a tanító egy-két évnél hosszabb ideig tanított volna a gyermekeket), a szülők viszont csak fél veder bort akartak fizetni.⁷⁰ Hosdátton a boron kívül minden gyermek után 1-1 szekér fát is fizettek.⁷¹ 1800-ban Bácsiban a szülők nem akarták megfizetni a díjlevélben megígért egy szekér fát.⁷²

A fentiekből jól látszik, hogy a didactrum összege koránt sem volt egységes, ahogyan az is, hogy egyaránt szokásban volt a pénzben illetve a terményben való fizetés. A jegyzőkönyvekből nem derül ki, de az 1788-ban elvégzett iskolai összeírásokból tudjuk, hogy a falvakban csak két évig tanították a gyermekeket, és csak a városi iskolákban volt hat osztályos oktatás. A didactrum összegét illetően, ebből a fenti rövid kimutatásból is kiderül, hogy a tandíj

⁶⁴ *A Széki Ref. em. levéltára*, EREL, Protokollumok, II/2, Vizitációs jegyzőkönyv 1740–1803, 15.

⁶⁵ Uo., 9.

⁶⁶ Buzogány–Ósz: *Küküllői... egyházmegye... történeti katasztere*, II, 372.

⁶⁷ *Az Enyedi Ref. em. levéltára*, Nagyenyed, Vizitációs jegyzőkönyv 1776–1786 (Protok., I/2), 728.

⁶⁸ Buzogány–Kovács: *Küküllői... egyházmegye... történeti katasztere*, 332.

⁶⁹ „*Panaszoknak a teremi ekklezsia tagjai közönségesen oskolamester Benkő Sámuel ökegyelme ellen, hogy a tanuló gyermekeket nem akarja tanítani fél veder borért. Végzés: Országunkban lévő ekklezsiáinkban gyakoroltatott rendtartás szerént tartozik itt is minden ember a maga tanuló gyermekéért egy-egy veder bort esztendőnként fizetni.*” Uo., 339.

⁷⁰ Uo., 239, 478.

⁷¹ Buzogány–Ósz: *A hunyad-zeránci*, 2/2, 119.

⁷² Uo., 2/1, 161–162.

csak töredéke volt a mester évi jövedelmének (hózzávetőlegesen 5–15%). Ezzel szemben a tanításra fordított idő aránytalanul nagy volt. Valószínűnek tartjuk, hogy ez a tény negatíván hatott a mesterek iskolai működésére.

MENNYI VOLT A TANÍTÓI FIZETÉS?

A díjlevelek fennebb ismertetett sajátosságai miatt a tanítói fizetések mértékét nehéz összegszerűen meghatározni, ugyanis csak elszórtan állnak rendelkezésünkre olyan kimutatások, adatok, amelyek akár a terménybeszolgáltatás mennyiségét (köböl, véka, kalangya stb.), akár ezeknek pénzben kifejezett értékét rögzítették volna. A legelső olyan összeírás, amely egyházmegyénként összesítette a lelkészi és tanítói fizetéseket 1782-ben történt meg, amikor az egyházmegyéket felszólították, hogy készítsenek pontos kimutatást a lelkészek és tanítók jövedelméről. A felhívásnak valószínűleg mindegyik egyházmegye eleget tett, de csak a küüllői, a marosi, az udvarhelyi, a sepsi és az erdővidéki egyházmegyék kimutatása maradt fenn. Az összeírások érdekességéhez tartozik, hogy a lelkészi és tanítói jövedelmeket nem terményben adták meg (a marosi összeírás összesítve közli a *naturalék* mennyiségét is), hanem azokat az aktuális terményárak alapján pénzzé konvertálták. Így, sajnos nem tudjuk kideríteni, hogy a lelkész és a tanító hány kalangya búzát, zabot, mennyi pénzt stb. kapott. Az sem derül ki az összeírásból, hogy egy-egy gyülekezetben hány egész képes, féképés, oszporás vagy éppen birtokos volt.

A gyülekezetek lélekszámára vonatkozóan Benkő József adataira támaszkodhatunk, aki a *Transsilvania specialis* című munkájában az 1766. évi császári összeírás alapján közli az egyes egyházközségek lélekszámát, de csak a felnőtt férfiak és nők számát adta meg. Ebből az összeírásból nem derül ki, hogy egy-egy településen belül hány köznemes, jobbágy, zsellér, özvegy és gyermek volt.⁷³

Az 1782-ben készült összeírások táblázatba szedve közlik az egyházi szolgák használatában lévő szántókat, kaszálókat, a borteremő vidéken a fizetéshez járó bor mennyiségét, majd ezeknek pénzbeli, rénes forintban és krajcárban megadott értékét, majd ugyanígy a dézsmából és a patrónusi, konzisztóriummi és kamarai alapokból való jövedelmeket, az évi állandó fizetést és végül teljes jövedelmet.⁷⁴

A küüllői egyházmegyében csak a lelkészi fizetéseket lajstromozták, a tanítókat nem.⁷⁵ A marosi egyházmegye jegyzékében nemcsak a lelkészi, ha-

⁷³ Benkő József: *Erdély*, Sepsiszentgyörgy–Barót, Székely Nemzeti Múzeum–Tortoma, 2014.

⁷⁴ A küüllői egyházmegye lelkészi jövedelmeit ld. Tóth: *Lelkészek életkörülményei*, 12–13.

⁷⁵ Tóth: *Lelkészek életkörülményei*, 12–13; FókLv, 1782/192.

nem a tantói jövedelmeket is összeírták, sőt a szántók, kaszálók mellett, amelyek területmértékét holdban adták meg, közlik az összesített búza és zab járandóságot is. Utóbbiak mennyiségét kalangyában adták meg.⁷⁶ Ezen kívül felsorolták a borjövédelmet, a dézsmát, a stoláris szolgálatok utáni jövedelmet, kisdézsmát, a fajárandóságot, és végül az összesített jövedelmet. Az udvarhelyi egyházmegye jegyzékében a búza- és a zabjövédelmet kalangyában, a fizetéshez járó lelkész és tanító számára megművelt földek területmértékét köbölben és vékában, a széna és fajárandóságot szekérben, a bort vederben és a kukoricát köbölben adták meg.⁷⁷ A sepsi egyházmegye lelkészi és tanítói jövedelemjegyzéke tartalmazza a lelkész és tanító használatában lévő földek holdban megadott területmértékét, illetve ezeknek éves jövedelmét, illetve a naturalék és a garaspénz összesített összegét, és végül a teljes évi fizetést.⁷⁸ Az erdővidéki egyházmegye jegyzékében közlik a lelkész és tanító használatában lévő földeket, illetve azoknak éves jövedelmét, ezután az egyéb járandóság pénzbeli értékét, végül pedig az összesített évi fizetést.⁷⁹

Alább táblázatban közöljük a rendelkezésünkre álló négy egyházmegye tanítóinak fizetési jegyzékét. Az egyházmegyei fizetési összeírások nem magyar forintban és dénárban adják meg a fizetést, hanem rénes (rajnai) forintban és krajcárban. A rénes (rajnai) forint értéke: 60 krajcár, vagy 80 magyar dénár. 1 magyar forint = 100 dénár, vagy 50 krajcár, 1 susták = 6 vonás krajcár, 1 poltura = 1 1/2 vonás krajcár.⁸⁰

Bér- kategóriák	Erdővidéki eme		Sepsi eme		Udvarhelyi eme		Marosi eme		Arány
	Tanítók száma	Arány	Tanítók száma	Arány	Tanítók száma	Arány	Tanítók száma	Arány	
0–10 rft.	–	–	2	6,88%	3	8,1%	–	–	4,13%
10–20 rft.	–	–	1	3,44%	10	27%	4	9,28%	12,39%
20–30 rft.	1	8,33%	1	3,44%	11	29,7%	7	16,24%	16,52%
30–40 rft.	–	–	2	6,88%	7	18,9%	7	16,24%	13,21%
40–50 rft.	2	16,66%	7	24,08%	2	5,40%	7	16,24%	14,86%
50–60 rft.	2	16,66%	4	13,76%	2	5,40%	10	23,2%	14,86%

⁷⁶ *A marosi egyházmegye lelkészeinek és tanítóinak jövedelme 1782-ben*, Főklv, 1782/194.

⁷⁷ *Az udvarhelyi egyházmegye lelkészeinek és tanítóinak jövedelme 1782-ben*, Uo., 195.

⁷⁸ *A sepsi egyházmegye lelkészeinek és tanítóinak jövedelme 1782-ben*, Uo., 196.

⁷⁹ *Az erdővidéki egyházmegye lelkészeinek és tanítóinak jövedelme 1782-ben*, Uo., 197.

⁸⁰ Kővári László: *Erdélyország statisztikája*, 1, Kolozsvár, Tilsch János, 1847, 238.

Bér- kategóriák	Erdővidéki eme		Sepsi eme		Udvarhelyi eme		Marosi eme		Arány
	Tanítók száma	Arány	Tanítók száma	Arány	Tanítók száma	Arány	Tanítók száma	Arány	
60–70 rft.	2	16,66%	3	10,32%	2	5,40%	–	–	5,78%
70–80 rft.	–	–	1	3,44%	–	–	3	6,97%	3,3%
80–90 rft.	–	–	3	10,32%	–	–	4	9,28%	5,78%
90–100 rft.	3	24,99%	3	10,32%	–	–	–	–	4,95%
100–110 rft.	1	8,33%	0	–	–	–	1	2,32%	1,65%
110–120 rft.	1	8,33%	1	3,44%	–	–	–	–	1,65%
120–130 rft.	0	–	1	3,44%	–	–	–	–	0,83%
Összesen	12	100%	29	100%	37	100%	43	100%	100%

Az összehasonlítás meglepő eredményeket hozott. A táblázatból kiderül, hogy a legnagyobb tanítói (és lelkészi) fizetések a két háromszéki egyházmegyében, vagyis a sepsiben és az erdővidékiben voltak. Ebben a két egyházmegyében 30 forint alatt mindössze 4 tanítónak volt az évi jövedelme, míg az udvarhelyiben a 37 tanítóból 24-nek, a marosiban a 43 tanítóból 11-nek. Az udvarhelyi egyházmegye legmagasabb fizetési kategóriája 60–70 forint között volt, és mindössze 2 tanító kapott ennyit. A marosi egyházmegyében csupán egyetlen tanítónak volt 100–110 forint közötti jövedelme, az amúgy is az átlagot messze felülhaladó Nagytermiben, ahol a lelkészi fizetés is igen magas volt, ő évente 229 forintot kapott. Ezzel szemben az erdővidéki 12 tanító közül 3-nak a fizetése évi 90–100 forint körül alakult, és 100 forint felett kapott további két tanító, a sepsi egyházmegyében legmagasabb fizetést a sepsiszentgyörgyi tanító kapta, évi 129 forintot (a sepsiszentgyörgyi lelkész pedig 233-at).

Meglepően keveset kerestek az udvarhelyi egyházmegye lelkészei és tanítói. A 49 lelkészből 19-nek 50 forint alatt volt az éves fizetése, és további 19-nek 50–80 forint között. Ugyanezek az arányok tapasztalhatók a tanítók esetében is.⁸¹ Tóth Levente szerint ennek magyarázata abban keresendő, hogy az udvarhelyszéki falvak népessége messze alulmaradt a sepsi és az erdővidéki falvak lakosságának.⁸² Benkő József által közölt 1766-os évi gyülekezetek lélekszámára vonatkozó adatok viszont ezt nem támasztják alá. Küsmödön (Udvarhelyi eme), ahol 1766-ban 163 férfi és 169 nő volt a lelkésznek 33,18

⁸¹ Tóth: Lelkészek életkörülményei, 14.

⁸² Uo., 14.

forintot, a tanítónak mindössze 18,38 rénes forintot fizettek.⁸³ A hasonló nagyságú Bibarcfalván (Erdővidéki eme), ahol 1766-ban 167 férfi és 177 nő volt,⁸⁴ a lelkész fizetése 100 forint, a tanítóé 50 forint volt. Az ugyancsak erdővidéki egyházmegyéhez tartozó Bodosban, ahol az 1775. évi adatok szerint 50 egész kepés gazda volt, fél kepés és özvegy pedig 21, a lelkésznek 101 forintot, a tanítónak 55 forintot fizettek évente.⁸⁵ 1775-ben, Bölönben (Erdővidék legkisebb református gyülekezete) mindössze 15 egész kepés gazdát, és 28 félkepést és özvegyet számoltak össze, a lelkésznek 101,31 forintot, a tanítónak 25,15-t fizettek. A hasonlóan kis lélekszámú Nagyajtán 95,40 forintot kapott a lelkész.⁸⁶

A tanítói fizetéseket összességében vizsgálva (a rendelkezésünkre álló négy egyházmegye adatainak alapján), úgy tűnik, a mesterek többségének éves javadalmazása 30–60 forint között volt. A tanítói javadalmazásokat összehasonlítva a lelkészi fizetésekkel, megállapítható, hogy a tanítók fizetése fele volt a lelkészi fizetésnek, illetve szembetűnő az is, hogy sok olyan gyülekezet van, ahol a lelkészi fizetés nem érte el az átlag tanítói fizetést. A fizetések reálértékét illetően csupán egyetlen adatot közlünk: 1780 körül az a marosvásárhelyi és székelyudvarhelyi kollégiumokban tanító professzorok fizetése évi 300–400 magyar forint körül volt.

RÖVIDÍTÉSEK

ERE – Erdélyi Református Egyházkerület
 EREL – Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár
 FókLv – Főkonzisztórium Levéltár, EREL
 MREL – Marosvásárhelyi Református Egyházmegye Levéltára
 Ref. Em. – református egyházmegye

⁸³ Benkő: *Erdély*, 571.

⁸⁴ Uo., 579.

⁸⁵ Uo., 580.

⁸⁶ Az erdővidéki lelkészek és tanítók jövedelmeiről bővebben ld. Kolumbán Vilmos József: *Lelkészek és tanítói fizetések az erdővidéki és sepsi református egyházmegyében*, in: Benkő Levente–Demeter László (szerk.): *Adalékok Székelyföld történetéhez. Tanulmányok Egyed Ákos 90. születésnapja tiszteletére*, Sepsiszentgyörgy–Barót, Háromszék Vármegye–Tortoma, 2019, 271–296.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- A Dési Ref. em. levéltára, EREL,
 Parciális zsinati jegyzőkönyv 1681–1768;
 Vizitációs jegyzőkönyv 1721–1775 (Protok. II/1); 1776–1803 (Protok. II/2).
- Az Enyedi Ref. em. levéltára, Nagyenyed,
 Vizitációs jegyzőkönyv 1776–1786 (Protok., I/2).
- Az Erdővidéki Ref. em. lelkészeinek és tanítóinak jövedelme 1782-ben, Főklv, 1782/197.
- A Görgényi Ref. em. levéltára, Szászrégen,
 Vizitációs jegyzőkönyv 1737–1759 (Protok., XI/1).
- Iskolai összeírások, Főklv, 1788/95a.
- A Küküllői Ref. em. levéltára, V. Egyházmegyei összeírások, 1815.
- A Marosi Ref. em. iskolai kimutatásai, Főklv, 1788/95a.
- A Marosi Ref. em. lelkészeinek és tanítóinak jövedelme 1782-ben, Főklv, 1782/194.
- A Marosi Ref. em. levéltára, MREL,
 Vizitációs jegyzőkönyv 1692–1724 (Protok., II/4); 1774–1793 (Protok., II/5).
- Az Orbai Ref. em. levéltára, Kézdivásárhely, Protokollumok, II/2.
- A Sepsi Ref. em. lelkészeinek és tanítóinak jövedelme 1782-ben: Főklv, 1782/196.
- A Széki Ref. em. iskolai kimutatásai 1788-ból, Főklv, 1788/191.
- A Széki Ref. em. levéltára, EREL,
 Vegyes protokollumok, 1622–1727 (Protok., I/1);
 Vizitációs jegyzőkönyv 1740–1803 (Protok., I/2).
- Az Udvarhelyi Ref. em. lelkészeinek és tanítóinak jövedelme 1782-ben, Főklv, 1782/195.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALASSA Iván (főszerk.): *Magyar Néprajz*, 3. Bp., Akad., 1997.
- BENKŐ József: *Erdély*, Sepsiszentgyörgy–Barót, Székely Nemzeti Múzeum–Tortoma Kiadó, 2014.
- BUZOGÁNY Dezső–KOVÁCS Mária Márta–ŐSZ Sándor Előd–TÓTH Levente (kiad.): *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközösségeinek történeti katasztere, III, 1648–1800, Kutyfalva–Marosbogát*, Kolozsvár, Koinónia, 2009 (EREA 1/3).
- BUZOGÁNY Dezső–ŐSZ Sándor Előd (kiad.): *A hunyad–zarándi református egyházközösségek történeti katasztere, 1686–1807, 2/1, Algyógy – Haró, 2/2, Hátszeg – Marosillye*, Kolozsvár, ERE, 2003–5 (EREA, 2/1–2).
- BUZOGÁNY Dezső–ŐSZ Sándor Előd–TÓTH Levente (kiad.): *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközösségeinek történeti katasztere, I, 1648–1800, Ádá-*

- mos–Dányán, II, 1648–1800, Désfalva–Kőrödszentmárton, Kolozsvár, Koinónia, 2008 (REA 1/1–2).*
- CSÁKI Árpád–SZŐCSNÉ Gazda Enikő (kiad.): *Az Orbai Református Egyházmege vizitációs jegyzőkönyvei, I, 1677–1752, Sepsiszentgyörgy, T3 kiadó, 2001.*
- KOLUMBÁN Vilmos József (kiad.): *A Nagysajói Káptalan egyházközösségeinek történeti katasztere, 1745–1814, Kolozsvár, ERE, 2007 (REA, 5).*
- KOLUMBÁN Vilmos József (kiad.): *A Sepsi Református Egyházmege vizitációs jegyzőkönyvei, 1728–1790, Kolozsvár, ERE, 2005 (REA, 3).*
- KOLUMBÁN Vilmos József: Lelkészek és tanítói fizetések az erdővidéki és sepsi református egyházmegeében, in: Benkő Levente–Demeter László (szerk.): *Adalékok Székelyföld történetéhez. Tanulmányok Egyed Ákos 90. születésnapja tiszteletére, Sepsiszentgyörgy–Barót, Háromszék Vármegye–Tortoma, 2019.*
- KÓVÁRI László: *Erdélyország statistikája, 1, Kolozsvár, Tilsch János, 1847.*
- ŐSZ Sándor Előd: *A vizitáció az Erdélyi Református Egyházban a 16–18. században, [kézirat a szerző tulajdonában], Kolozsvár, 2017.*
- TÓTH Levente: Lelkészek életkörülményei a Küküllői Egyházmegeében, in: Buzogány Dezső–Kovács Mária Márta–Ősz Sándor Előd–Tóth Levente (kiad.): *A történelmi Küküllői Református Egyházmege egyházközösségeinek történeti katasztere, IV, 1648–1800, Maroscapó–Vámosgálfalva, Kolozsvár, Koinónia, 2012 (REA 1/4), 7–21.*

ABSTRACT

Vilmos József Kolumbán: *The Living Conditions of Teachers as Described in 17th and 18th Century Church Visitation Records*

The church visitation protocols available allow 21st century researches to look into the living conditions of 17th and 18th century teachers. Based on these information, the working and living conditions of former teachers can now be well outlined. We know from the surviving contemporary documents that the average residence of a teacher did not differ much from a simple peasant housing. The only difference might be that there was a classroom (classis) in it. Based on our research, it is obvious that the teacher salary was half of the pastor salary. Our research also brought to light the fact that there were extremely large differences in teacher salaries across the diocese. While the teachers in the diocese of Udvarhely earned an average of 26 Forints, the teachers in the diocese of Erdővidék earned 65 Forints.

Keywords: teachers, teacher salary, teacher’s flat, convention, tuition fee, bell

MELIUS JUHÁSZ PÉTER IMÁDSÁGAI¹

Oláh Róbert

Az első magyar nyelvű nyomtatott imádságok Melius Juhász Péter (1536–1572) tollából jelentek meg 1562-ben. A hatvan levél terjedelmű kiadvány két kisebb munkát foglal magába. Az első *A keresztienec nyomorusagokban valo vizasztalásoknak es könyörgéseknek igaz módgya az igaz szent irásoknak tanítások szerent es sok szükséges kérdészedec*, amelyhez „A kísértet és a bűnös ember” dialógusa mellett 23 imádság tartozik. A második mű *Az hitről es az keresztienesegről valo vetekedes* című dramatizált hitvitairat, melynek szereplői Krisztus, Pál és Péter apostol, valamint a pápa.² Az elsőt Némethi Ferenc tokaji várkapitány³ intéséből Balassi János zólyomi várkapitánynak (a költő apjának) ajánlotta Melius, a másodikat Némethi Ferencnének címezte. Az imádságos könyv tehát nem önállóan jelent meg.

Az eredeti kiadványt három gyűjteményből rekonstruálhatjuk. Két csonka, egymást a címlap kivételével kiegészítő részt őriz a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár és a British Library. A *Tbolnay-énekeskönyvbe*⁴ írták le Melius imádságait *Mindenféle szükséges könyörgésnek igaz módja rövid sommába* cím alatt 1614 és 1621 között.⁵ A fennmaradt másolat arra figyelmeztet, hogy az eredetileg néhány száz példányban megjelent imádságok kéziratban is terjedtek.

¹ A kutató az Emberi Erőforrások Minisztériumának *Szegedi Kis István ösztöndíjasa*.

² Melius Juhász Péter: [1] *A keresztienec nyomorusagokban valo vizasztalásoknak es könyörgéseknek igaz módgya*, [2] *Az hitről es az keresztienesegről valo vetekedes*, Debrecen, typ. Huszár, 1562 (Régi Magyarországi Nyomtatványok (továbbiakban RMNY) 183.

³ A reformáció támogatásában játszott szerepére lásd: Szabadi István: Némethi Ferenc és a reformáció, *Egyháztörténeti Szemle*, VI. évf., 2005/2, 153–157.

⁴ Országos Széchényi Könyvtár (továbbiakban OSZK) Kézirattára, Oct. Hung. 1063. (31r–46r.)

⁵ Az imádságokat „Vegyes latin és magyar vallásos szövegek” között tartja számon Stoll bibliográfiája. Stoll Béla (szerk.): *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája 1542–1840*, Budapest, Balassi, 2002,² 29.

Incze Gábor az 1930-as években csak az imádságok egykori létezését regisztrálhatta,⁶ Nagy Barna 1967-ben ismertette a teljes nyomtatványt.⁷ A művek szövegei néhány évvel később Kormos László és Márkus Mihály közlésében láttak napvilágot.⁸ A szakirodalom még adós ezek alaposabb feldolgozásával, hasonló kiadásuk előkészítése jelenleg is zajlik. Az alábbiakban Melius imádságainak művelődés-, egyház- és irodalomtörténeti szempontú vizsgálatára vállalkozunk. Módszerként az összehasonlító elemzést választottuk, megidézve a debreceni lelkész más szövegeit és olykor a kortársak kiadványait. Így válnak ábrázolhatóvá a Melius lelkületére és nyelvezetére jellemző részletek, valamint a jellegzetes „meliusi” témák. Az idézetek Márkus szöveggözléséből származnak, azokat változtatlanul közöljük.

MELIUS SZERKESZTÉSI ELVEI

Az imaszövegeket közlő Márkus Mihály feltételezése szerint „általános tartalmi egyezésen túlmenően” aligha lenne kimutatható pontos egyezés külföldi imádságok összevetésével, amennyiben fordításnak feltételeznénk Melius munkáját.⁹ A korszakban megjelent hasonló kiadványokra (például Heltai Gáspár imádságoskönyvére is) jellemző volt a kuszaság, Balázs Mihály szerint Meliusnál az „imák bármifajta kompozíciós megfontolás nélkül szerepelnek”.¹⁰ Szenci Molnár Albert hangot is adott a nemtetszésének, amikor külföldről hazatérve azt tapasztalata, hogy „egynéhány zavaros folyamatu

⁶ Incze Gábor: A magyar református imádság a XVI. és XVII. században, *Theologiai Szemle*, VII. évf., 1931–1932, 65.

⁷ Nagy Barna: Méliusz Péter művei: Könyvészeti és tartalmi áttekintés, különös figyelemmel most felfedezett művére s a forráskutatási feladatokra, in Bucsay Mihály [et al.] (szerk.): *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Iroda, 1967 (továbbiakban StAE 2), 211–213.

⁸ Kormos a két dialógust „betűhíven, eredeti sorhosszúságokban” közölte a könyvecske ritkaságára hivatkozva, Márkus modernizált átiratban adta közre az imádságok kéziratos változatát (megváltoztatta a központosítást, pótolta az ékezeteket, stb). Lásd: Kormos László: Méliusz két dialógusa, in Bartha Tibor (szerk.): *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Iroda, 1973 (továbbiakban StAE) 3, 279–341; Márkus Mihály: Méliusz imádságos könyve, in Uo., 343–353; Visky István (szerk.): *Istennel való magányos beszélgetés: XVI–XIX. századi református imádságok*, Nagyvárad, KMRE, 2008, 15–26.

⁹ Márkus, *Méliusz imádságos könyve*, 346.

¹⁰ Lásd: Balázs Mihály (szerk.): *Heltai Gáspár imádságos könyve: 1570–1571*, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyházkerület, 2006 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai), 56–57.

imdaságos könyvek” forognak a magyarok kezén.¹¹ Helyenként felfedezhető némi rendszeresség Melius szerkesztésében, egymást követik például a különböző társadalmi csoportoknak szóló könyörgések, máskor azonban úgy tűnik, mintha inkább csak egymás mellé másolták volna az eltérő terjedelmű és tartalmú szövegeket. Vannak közöttük a hitvalló keresztyén élet napi ritmusához alkalmazható imák, például *A bűnbocsánatért és igazulásért*, valamint *Megtérésért, jámbor életért, jócselekedetért* mondandók, *Prédikációhallgatók és kommunikálók [azaz úrvacsorázók] gyónása és könyörgése*, valamint *Asztaláldás, Hálaadás, A lefekvők-*, és *A felkelők imádsága*, stb. Máskor egy-egy jól körülhatárolható társadalmi csoportra (katonák, urak, kereskedők, prédikátorok és tanítók, kézművesek és földművesek) alkalmazott könyörgéseket találunk. Olvashatunk továbbá speciális élethelyzetekre szabott imádságokat: utazók, özvegyek és árvák, rabok, betegek, „halálra valók”, szülő nők számára írottakat.¹²

A könyörgések szerkezete egyszerű,¹³ az alábbiakban néhány jellemző példával szemléltetjük, hogy milyen sablon szerint építette fel Melius a szövegeit.

- I. *Megszólítás*: „Kegyelmes mindenható Atya Úr Isten”, „Uram, kegyes Atyám”, „Szent Úr Isten”, „Ábrahámnak, Izsáknak és Jákóbnak Istene, Jézus Krisztusnak szent Atyja”.
  - II. *Kérés*: „tanítsd ujjamat a bajvívásra és karomat az hadra, adj észt, bátor szívet, bizodalmat”, „rettenetes és nehéz, bűnre késztető álomtól oltalmaz”, „áldj meg az én mívemben és mesterségemben, hogy munkálkodhassam a te nevedben igazán és hasznosan”, „adj idvezítő hitet, reménységet, arra a végére, amire te végezted”.
- Hitvallástétel*: „a te örökkévaló szerelmedből Krisztusért az örök életre választál, örök idők előtt te magadban elhívtál, megigazítottál és dicsőítettél”.
- Dicsőítés*: „nagyobb, sokabb a te kegyelmed, Krisztus érdeme az én bűneimnél”.

¹¹ P. Vásárhelyi Judit: Szenci Molnár Albert: Imádságos könyvecske, Heidelberg 1621, in Uő. (kiad.): Szenci Molnár Albert, *Imádságos könyvecske, melyben szép hálá adásoc és ábitatos könyörgésec vadnac...*, hasonmás kiad., Budapest, Balassi, MTA III, OSZK, 2002 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 35), 7.

¹² Lásd: Heltai János: *Műfajok és művek a XVII. századi magyarországi könyvkiadásban (1601–1655)*, Budapest, OSZK, Universitas, 2008 (Res Libraria, 2), 80.

¹³ Egyszerűségük jól látható, ha összevetjük a következő században Medgyesi Páltól és Szilágyi Tönkö Mártontól származó imádságelméleti munkákban közölt megoldásokkal. Lásd: Bartók István: „*Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk*”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Budapest, Akadémiai, Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 353–361.

Hálaadás: „Hálákat adok én teneked, kegyelmes Atyám a te szent Fiadért, hogy engem ez éjszaka a te akaratod szerint nyugotál [!] és megtaláltál veszedelemtől.”

III. *Bűnvallás:* „Sok az én bűneim és nagyok, de több kegyelmed és jószágod; véreddel elmostad bűneimet”.

IV. *Doxológia:* „ezt míveljed Krisztusért”, „ezeket Fiadért engedjed”.

V. *Responsum:* „Amen”

A II., III. és IV. rész elemei nincsenek jelen egyszerre ugyanazon ima szövegében, az egyes elemek keverednek és változó terjedelemben vannak kifejtve. A szövegek jellegéből adódóan a kérések jelentős túlsúlyban vannak. Az esedező hívó minden esetben aláveti magát az Úr akaratának,¹⁴ szemben például a kortárs Balassi Bálint (1554–1594) imádkozó lelkületű zsoldárköltésével. Balassi a 42. zsoldár verses parafrázisának közepére például olyan bővítményt iktatott be, amely az eredetiben nem szerepel, s amellyel igyekszik valamiképpen befolyásolni az Úr akaratát.

Terjedelmüket tekintve Melius imádságai lényegesen rövidebbek, tömörebbek, lényegre törőbbek, mint ami a 17. századi jeles imádságszerzőinél megfigyelhető. Medgyesi Pál vagy Szőnyi Nagy István terjengős szövegeihez képest szikárnak, velősnek, barokkos sallangoktól mentesnek tűnnek, ám erősen képies, metaforikus nyelvezetűek. A címében nem véletlenül szerepel a „rövid sommába” kitétel, bár a körmondatai helyenként megkövetelik az újraolvasást. A személyes vallástétel egyaránt érkezhethet egy személytől („én vagyok a törvény átka alatt, rab a bűn tömlöcébe, a sötétség hatalmába”) vagy egy közösség, család, gyülekezet tagjaitól („szívünkbe írod és elménkbe nyomod a te törvényeidet, hogy a törvény is élet, igazság legyen mi bennünk Krisztusért”). Gyakran hiányzik a Szentháromság-megerősítő funkcióval is bíró doxológia. Többnyire responsum zárja a könyörgéseket, ha elmaradt, könnyen pótolhatta az olvasó.

Nagy Barna szerint Melius imái „szép, erős, rövid fohászok. Itt-ott jelentkező tanszerű nehézségeitől eltekintve s néhány sallangját és ide, a szentélybe is bealkalmatlankodott durvaságát leszámítva: ma is üdítő, építő,

¹⁴ Lásd például: „...gyógyíts meg, hogy teneked és a te híveidnek szolgálhassak, és hálát adhassak; ha nem akarsz, úgy legyen, amint jobb és hasznosabb az én lelkemnek” (Márkus: *Méliusz imádságos könyve*, 351); Valamint: „...vígy ki e fogságból. Ha pedig azt végezted, hogy ez tömlöcben, fogságban legyen halálom, mint szegény Keresztelő Jánosnak a tömlöcben vetetéd fejét, sok szentek holtak meg a tömlöcben, mint Dávid mondja; legyen a te akaratod” (Uo., 350).

szívmozdító könyörgés iskolájául kínálkozik.”¹⁵ Márkus Mihály kiemelte a maitól eltérő, határozottan erős dogmatikai vonal megjelenését, amelyet a reformáció korában az alapvetéshez tartozó „mindenütt-tanítás” szükségével magyarázott. A születőben lévő református egyház alapjainak lerakása idején, a konfesszionális határok rögzítése érdekében végzett munka során a teológusaink számos műfajt megszólaltattak (erről tanúskodik az imádságoskönyvvel együtt kiadott két dialógus). Egészében véve Márkus úgy vélte, hogy az imádságok eléggé kiforratlanok, gondolatvezetésük a Melius prédikációiban megszokottnál nehezkesebb.¹⁶ Szembetűnő, hogy némelyik imádság szövegében tucatnyi igehelyre utaló megjegyzést találunk (pl. *A megterésért, jámbor életért, jó cselekedetért*), máshol ezek hiányoznak, még akkor is, amikor dogmatikai szempontból megerősítő hatásuk lehetne (pl. *Prédikációhallgatók és kommunikálók gyónása és könyörgése*).¹⁷

KÖNYÖRGÉSEKBE REJTETT HITVALLÁS

Melius Juhász Péter volt a 16. század közepén zajló református hitvédelem legtermékenyebb magyarországi szerzője. A református–antitrinitárius vita kulcsszereplőjeként európai kapcsolatai révén (Théodore de Bèze, Josias Simler, Dudith András útján) igyekezett nemzetközi szintre kiterjeszteni a teológiai csatározásokat.¹⁸ A folyamatos viták hevében nem meglepő, hogy az imádságokban milyen jelentős hangsúlyt helyezett Krisztusnak a megváltásban betöltött szerepére. Visszatérő elem a solus Christus-elv, vagyis az egyedül Krisztus általi üdvözülés hangsúlyozása, a legerőteljesebben *A bűnösségért és igazulásért* mondandó imádságában érhetjük tetten. Prédikációiban a legféltelenebb kirohanásai a katolikusokat célozták, válogatott durvaságokkal szidalmazta például a pápát, a papságot, a szerzetesrendeket és Assisi Szent Ferencet. A *Prédikációhallgatók és kommunikálók gyónása és könyörgése* szövegében találkozunk a „hitből való igazulás” (sola fide) kitételrel.¹⁹

Melius a kálvini reformáció egyedi vonásaként értékelhető predestinációnt is megjelenítette a szövegeiben. Az Atyaisten fogadását idézve írta az *Az szent Lélekért, hitért, reménységért, szeretetért* szóló ima szövegébe: „a könyörgésre

¹⁵ Nagy: *Méliusz Péter művei*, 213.

¹⁶ Márkus: *Méliusz imádságos könyve*, 345.

¹⁷ Uo., 347, 351–352.

¹⁸ Oláh Róbert: Melius Juhász Péter saját kezű ajánlásai, *Collegium Doctorum*, XIII. évf., 2017/1, 76–89.

¹⁹ Márkus: *Méliusz imádságos könyve*, 352.

tanító szent Lelkemet adom a választottaknak”.²⁰ *A bűnbocsánatért és igazulásért* könyörögve is az eleve elrendelésre tanította híveit: „Kegyelmes mindenható Atya Úr Isten, ki a te örökkévaló szerelmedből Krisztusért az örök életre választál, örök idők előtt te magadban elhívtál, megigazítottál és dicsőítettél”.²¹ A kálvini alapokon nyugvó és a puritánok által tovább finomított *via salutis/gratia gradus* elemeit látjuk itt megelevenedni. Az elválasztás (predestinatio), elhívás (vocatio), megigazítás (justificatio), fiúvá fogadás (adoptio), megszentelés (sanctificatio), megdicsőítés (glorificatio) stádiumaiból álló rendszert a 17. században többféle variációban működtették a magyarországi reformátusság legjelesebbjei Martonfalvi Tóth Györgytől Komáromi Csipkés Györgyön át Bethlen Miklósig.²²

Végül a kor egyik legjelentősebb dogmatikai vitájára is utal az úrvacsorai imában. A protestáns egység megőrzésének hittani szempontból jelentős akadály volt a mértékadó teológusok úrvacsorai felfogása közötti különbség. A katolikus átlényegülés (transsubstantiatio) tanát az evangélikusok és a reformátusok elvetették. Luther, az egykori szerzetes vallotta, hogy a szereztetési igék elhangzásakor Krisztus jelen van az úrvacsorai jegyekben (consubstantiatio). Zwingli tanítása szerint a bor és a kenyér „csak” olyan jelképek, amelyek emlékeztetnek Krisztus váltságművére. Kálvin szerint az Úrvacsora „unio mystica cum Christo”, amely során a hívő titokzatos közösségre lép Krisztussal, s a hittel vett külső jeggyel a „Szentlélek csatornáján” át a jegyzett dolgot nyeri el.²³ Melius ezt a felfogást építette be az úrvacsorai imádságába, erre utal „a mi lelkünknek a te testeddel és véreddel való lelki ételének, itálának látható pecsétit” kitétel.²⁴ Majd valamivel később részletesebben kifejti: „énvelem te Jézus Krisztus, mint fő a tagokkal, a szőlőtőke a szőlővesszőkkel, úgy állat [léte, lénye – O. R.] szerint lélekbe lelki módra hit által egyesültél, részessé tettél a te jószágidba. Szájammal veszem állat [léte, lénye – O. R.] szerint az jegyeket, adjad ezt elhinnem, hogy lélek szerint a te szent

²⁰ Uo., 347.

²¹ Uo., 346.

²² Bodonhelyi József: *Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai*, Debrecen, szerző, 1942, 90–176; Tóth Zsombor: *A koronatanú: Bethlen Miklós: az Élete leírása magától és a XVII. századi puritánizmus*, Debrecen, DEK, 2011 (Csokonai Könyvtár, 40), 65–70; Oláh Róbert: „Vagyon minden kétség nélkül olyan bizonyos rendelt hely...”: Komáromi Csipkés György pokolról és mennyről, in Báthory Orsolya (szerk.): *Menny és pokol a barokk kori ember életében*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia–Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 7), 278.

²³ Dienes Dénes (szerk.): *Vezérfonal az egyháztörténet tanulmányozásához*, 2, Sárospatak, Hernád, 2008 (Sárospataki Teológiai Műhely), 20, 43–44, 95.

²⁴ Márkus: *Méliusz imádságos könyve*, 352.

Lelked élteti lelkemet hit által Krisztus javaival az ígéletbe.”²⁵ Hiányzik ugyanakkor a könyörgésekből az a kitétel, mely szerint a hitetlenek a hit nélkül vett úrvacsorai jegyekben (bűneiket tetézve) pusztá kenyeret és bort fogyasztanak.²⁶

Melius teológiájának sarkalatos pontja volt az úrvacsora kérdése, minden lehetséges műfajt megszólaltatott a helyes felfogás tanítására. Érdeemes felidézni két meghatározó hitvallási iratot, amelyek szerkesztésében jelentős szerepe volt. Az egyik a *Marosvásárhelyi Hitvallás* (1559), amelyben ezt olvassuk: „a Christus Jessussal való részessülésünknek csatornája a szent Lélek, ki által minden javait is reánk tölti, és velünk közli a Christus Jesus. [...] A test vészi a testi edeldt, a kenyeret és a bort, Melly étel mondattik szentség szerént való ételnek is. A lélek vészi az ígéletben a Christus Jesusnak szent Testét, szent Véréit hit által.”²⁷ Egybecseng mindez az imádságokkal egy időben kiadott *Debreceni Hitvallással* (1562), amelyben a kenyér és a bor mint jegyek mutatnak a „jegyeztetett dologra”, Krisztus testére és vérére. Az úrvacsora során „a Krisztus teste és vére a lelkünk (nem testünk) előtt az ígéletnél fogva hit által szellemileg valósággal jelen van és adatik a választott hívőknek. [...] Nem testileg közöltetik a Krisztus teste a testtel, hanem szellemileg [a korabeli szóhasználat szerint a Szent Szellem, értsd: a Szentlélek által – O. R.] a lélekkel.”²⁸ A fontosabb részleteiben megegyeznek ezek az iratok a Melius és társai által megfogalmazott *Az Úrnak vacsorájáról való közösleges keresztényi vallásban foglaltakkal* (1559).²⁹

Jellemzőnek véljük, ahogyan Melius az egyszerű híveknek szóló írásaiban a kálvini úrvacsoratan alapvető elemeit sulykolja. A katekizmusában hol szép párhuzamokkal magyarázza a hívő lelke és Krisztus teste közötti misztikus kapcsolat mibenlétét, hol durván korholja a pápista gyakorlatot.³⁰ *Az úrvacsora osztogatásának idején éneklendő isteni dicséret* harmadik részében (*De sacramentis*) közel kétszáz sornyi éneket szentelt a teológiai alapok megismertetésének.

²⁵ Uo., 352. Az „állat” kifejezésre lásd: által-állatozás = transsubstantiatio. Lásd: Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond (szerk.): *Magyar nyelvtörténeti szótár*, 1, Budapest, Hornyánszky, 1890, 78; Fekete Csaba: Jablonski Bibliája – avagy könyvészeti által-állatozás, *Magyar Könyvszemle*, CXXV. évf., 2009/1, 95–101.

²⁶ Buzogány Dezső (kiad.): *Marosvásárhelyi Hitvallás*, Kolozsvár, ERE, 2010, 43.

²⁷ Uo., 41–42.

²⁸ Kiss Áron (szerk.): *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Budapest, MPE, 1881 (A Magyarországi Protestánsok Kiadványai, 19; Protestáns Theológiai Könyvtár, 15), 143–146.

²⁹ Lásd: Fekete Csaba: Melius Juhász Péter és társai református úrvacsorai tanítása 1559, in *Az Úrnak vacsorájáról való közösleges keresztényi vallás*, Budapest, OSZK, 2005, [1–8]. fol.

³⁰ Bucsay Mihály: Méliusz teológiája kátéja tükrében, in *StAE* 2, 330–331.

Ebben határozott kritika alá vette az úrvacsorai jegyek átlényegülését (a katolikus értelmezést) és azok emlékeztető jegyek minősítését (Zwingli értelmezését), tudatosítva a többi felekezettől és felfogástól eltérő kálvini irányú református hitelveket. Az idézett imádságával szemben a terjedelmes énekszövegből nem hagyta el az úrvacsorával hit nélkül élőkre vonatkozó kárhoztatást sem.³¹ Melius idézett munkái arra mutatnak, hogy egységes teológiai rendszerben gondolkodott, az úrvacsorai tanítását számos formában: hitvallási iratokban, templomi énekben, imádságokban is fejtegette.

MELIUS „SZOCIÁLETIKAI” ÜZENETE

Melius Juhász Péter bármelyik művét veszi is kézbe az olvasó, jelentős mennyiségű (mai fogalmaink szerinti) „szociáletikai” üzenetre talál. Prédikátorként rendszeresen mutatott utat a szószékről a legkülönbözőbb társadalmi csoportok tagjai számára. Mondandóját mindenkinek egyénre szabva tolmácsolta, a saját helyzetére, társadalmi szerepére, körülményeire tekintettel megfogalmazott intések és buzdítások által tanította a híveit. A prédikációk mellett a bibliafordításában közölt glosszák tartalmaznak izgalmas olvasnivalót erre nézve, korábban Nagy Kálozi Balázs és Imre Mihály vizsgálta ezeket.³² Győri L. János hívta fel rá a figyelmet, hogy Melius szociális érzékenysége a következő század puritán prédikátorainál talált visszhangra.³³

A „társadalmi üzenet” megfogalmazása és beépítése nem Melius saját leleménye volt, ebben is a Szentírás üzenetét tolmácsolta. Így járt el, amikor a felsőbbiséget intette az Istentől kapott hatalom jóra való használatára, az esetetek segítésére, az adók mérséklésére, a nyúzás-fosztás kerülésére. A reformáció korának teológusai többnyire egyetértett abban, hogy az Istentől elhívott és általa korlátozott vezetők felelősséggel tartoznak a rájuk bízottakért, végső soron pedig a közösség üdvösségéért. Mind az engedetlenségnek, mind a helytelen igazgatásnak komoly tétje volt, az elkövetett bűnöket az Úr különböző csapásokkal büntette. Melius a közelmúltban három részre szakadt ország romlásának nyolcféle okát különböztette meg, s ebből három

³¹ Melius Juhász Péter: Az úrvacsora osztogatásának idején éneklendő isteni dicséret, in *Régi Magyar Költők Tára* (továbbiakban RMKT) 7, 122–128.

³² Lásd: Nagy Kálozi Balázs (kiad.): *Méliusz igehirdetéseiből*, in *StAE* 3, 355–375; Nagy Kálozi Balázs (kiad.): *Méliusz Glosszáiból*, in *Uo.*, 377–403; Imre Mihály: *A dialogicitás szerepe Melius Juhász Péter bibliafordításának margináliáiban* (megjelenés alatt).

³³ Lásd: Győri L. János: *A magyar reformáció irodalmi hagyományai*, Budapest, Református Pedagógiai Intézet, 1998,² 43.

szociális jellegű volt, mint a részrehajlás az igazságszolgáltatásban, a népnúzás és a szegények kijátszása.³⁴ Kora igehirdetőihez hasonlóan intette a patrónusokat a gyülekezetek támogatására és felemelte szavát az igazságtalan adók, sarcolások, a hatalommal való visszaélés ellen. Melius a *Királyok és urak imádsága*³⁵ cím alatt megfogalmazta az Istentől származó hatalom elvét, s hogy azzal visszaélni bűn, mert a „szegény községnek” kell szolgálni. A patrónusi működés jelentőségét hangsúlyozva e szavakat szőtte az Úrral folytatott párbeszédbe: „adjad, hogy prédikáltathassam mindenütt szent igédet, oskolákat, akadémiákat csináltathassak, lehessen jó dajkája az anyaszentegyháznak, a prédikátoroknak”.³⁶ Hasonló tartalommal nyilatkozott a patrónusi feladatokról a Jelenések könyvéről írott prédikációi elé imádságformában írott ajánlásában is.³⁷ A szegények, árvák oltalmazása, a „hamis tanítók” (római katolikusok és antitrinitáriusok) munkájának rontása itt is visszatérő elem. A természet törvényeivel ellenkező népnúzás, hamis törvénykezés, hamis adókivetés tilalmát hasonló fordulatokkal fogalmazta meg a *Valogatot praedikatio*c lapjain.³⁸

Melius könyörgései általában a mezővárosi polgárság életszemléletét és értékrendjét tükrözik, a *Lelki, testi békéért, életért, testi szükségért* szóló könyörgésében például „testi-lelki békességet, ételt, italt, jámbor házos társot, jó egészséget, jó hírt, nevet, magzatokat” kér az Úrtól. Tipikus mezővárosi alakként bukannak fel Melius életművében a kereskedők. A *Christus közbe jarasrol* (1561) szóló prédikációskötetében méltatta őket a reformáció behozataláért és terjesztéséért Magyarországon, később nekik ajánlotta az 1567. évi debreceni zsinaton elfogadott magyar nyelvű lelkészi hitvallást. A „magyar orszagi jámbor es keresztyen aros népnek” írott ajánlásban szentírési igehelyeken alapuló erkölcsi kódexként értelmezhető tiltásokat és előírásokat találunk, amelyek a kereskedelem helyes módját mutatják be. Melius ugyanitt a Szentírásból vett példákkal igazolta, hogy „az igaz kalmarság kedues az Vrnac”.³⁹ Ennek ellen-

³⁴ Szathmári Emilia: Méliusz Juhász Péter helye és szerepe a magyarországi reformációban, *Sárospataki Füzetek*, XI. évf., 2007/1, 81.

³⁵ Márkus: *Méliusz imádságos könyve*, 349.

³⁶ Uo, 349.

³⁷ Lásd: Melius Juhász Péter: *Az Szent Iánosnac tött jelenesnecc igaz es iras szerint valo magyarazasa praedikatio*c szerint, Várad, typ. Török, Raphael Hoffhalter, 1568,)(2r–)(4r. (RMNY 259)

³⁸ „ne nyúzam a községet, mint a kenyért be ne nyeljem őket” (Márkus: *Méliusz imádságos könyve*, 349); „ne sarcoltasd a’ kösseget, ne veddel gyappiat mind börostöl, ne edmeg mint egy kenyeret a’ kösseget.” (Méliusz Juhász Péter: *Valogatot praedikatio*c a prophetac es apostoloc irassabol mind egész eszfendő által valo fő innepekre, Debrecen, Török Mihály, 1563, 143 (RMNY 196).

³⁹ Melius Juhász Péter: *A Debreczembe öszve gyült keresztyen praedikatoroknac igaz es szent iras szerint valo vallásoc*, Debrecen, Török Mihály, 1567,)(2r (RMNY 229).

pontjaként értelmezhető a Jelenések könyvéről írott egyik bibliamagyarázatos prédikációjában (Jel 18,3) kifejtett gondolatmenet, amelyben a hamisan művelt kereskedést az ördög csapdájaként írta le.⁴⁰ A különböző műfajokban alkotó Melius tükröt tartott a kereskedőknek a mesterségük helyesen való gyakorlásáról. Ekkor még a lelkészi karban is előfordult, hogy valaki kereskedéssel egészítette ki a jövedelmét: Kálmáncsehi Sánta Márton például sátoralja-újrhelyi papként kassai kapcsolatai révén borral és cobolyprémiummal üzletelt s egy elszámolási vita miatt perbe vonták. Az 1566. évi beregszászi zsinat mondta ki, hogy a papság ne űzzön világi foglalkozást, mert nem lehet összeegyeztetni a „rút haszonkeresést, azaz kalmárkodást” az egyházi szolgálattal.⁴¹

Melius máshol közölt mondandójával egybecseng a *Kereskedők imádsága*, amelyben a Thesszalónikiakhoz írott első levél egyik igehelyére utalva (1Thessz 4,6) azért imádkoztatta híveit, hogy „többet ne vegyünk, hanem csak amit elrendeltek, ami illik”. Beleérthetjük ebbe az uzsora tilalmát is, azaz a megszábotott mérték (árunként, városonként és régiónként más-más mérték és adózás) alapján való üzletet. Az egykori wittenbergi diák ebben nem Kálvin, hanem Luther véleményét tette magáévá, megkülönböztetve a kamatszédést („usura”) a kölcsönadott összeg nyereségéből való részesedéstől („interest”).⁴²

Az áru ellenértékének helyes megadása, a szegények megsegítése, s annak a kifejezése, hogy a meggazdagodás ne fordítsa el a kereskedőket „az lelki ételtől, Isten igéjétől”⁴³ mind visszaköszönnek a prédikációs-köteteiben és az 1567. évi lelkészi hitvallás ajánlásában. Az ajánlásban és az imádság szövegében egyaránt Zákheusra (Luk 19,1–10), a megvetett fővámszedőre emlékezteti olvasóit, aki Jerikóban vendégül látta Krisztust és vagyona felét a szegényeknek adta. Az országot járó kereskedőknek szánhatta az *Úton Járók imádságát*, amelyben az Isten által meghatározott életeseményekről tesznek tanúbizonyságot az imádkozó utazók. A veszedelmektől való óvás mellett felbukkan a bűnökkel szembeni önmegtartóztatás. A *Magyar prédikációk* lapjain is kifejezetten óvta az utazókat, ne keveredjenek a pogányokkal és az otthonuktól távol, a hitetlenek között se merüljenek el a bűnös élvezetekben.⁴⁴

⁴⁰ „hamis e’ földi Fukarsag, es kalmarsag a’ Satan haloia es lepe valaki meg akar gazdagulni hamissan, a’ Satan törebe esik.” Lásd: Melius: *Az Szent Ianosnac tött jelenesne*, III²v–III³r.

⁴¹ Lásd: Csorba Dávid: A két Márton ünnepe, *Sárospataki Füzetek*, XXII. évf., 2018/3, 144.

⁴² Lásd: Szabadi István: Wittenberg neveltjei és a Tiszántúl reformációja, *Gerundium*, VIII. évf., 2017/1, 100–101.

⁴³ Márkus: *Méliusz imádságos könyve*, 349.

⁴⁴ „Jay ha Krakoba, Szolnakba megiünc, paraznac, reszegésecc [= *reszegesec*] tarssai vagiu[n]c”. Lásd: Melius Juhász Péter: *Magyar praedikatio*, *kit postillanac nevezne*, Debrecen, Török Mihály, 1563, K³r (RMNY 194).

Makkai László hívta fel a figyelmet arra, hogy Melius a korabeli társadalom különböző rétegeihez szólva kiemelt figyelmet fordított „a tőzsérkedő cívisek” mellett a „végváarak vitézi népé”-re.⁴⁵ A prédikátor szoros kapcsolatban állt a vitézi renddel, erről tanúskodik az imádságaival egy időben megjelent *Egervölgyi hitvallás*, amelynek egyik szerzője volt. Az egri protestáns katonák Verancsics Antal püspök zaklatásai ellen kérték a hitelveik bemutatására szolgáló irat kiadását a debreceni lelkésztől,⁴⁶ amelyet új címlappal és ajánlással, de azonos tartalommal a debreceni egyház hitvallásaként is kiadtak ugyanabban az évben.⁴⁷ Melius a kor fosztogató, erkölcstelen martalócai helyett a hon- és hitvédelem Istentől rendelt eszközeit látta a katonaságban,⁴⁸ sőt: küzdelmüket a lelki életre alkalmazva követendőnek tartotta a példájukat.⁴⁹ Mohács után a bűnök miatt a magyarságra mért jogos büntetésként érkező iszlám hódítókkal („flagellum Dei”) szembeni ellenállás jogosságát többen igazolták. Reformátoraink szerint csak a kegyes és erényes katonák győzhetik le a törököt, a nélkülözések közepette, állandó életveszélyben élő végváriakkal szemben elvárás volt, hogy istenes életet éljenek.⁵⁰

Ezek után nem meglepő, hogy két könyörgést is szerzett a katonák számára: az egyik *A hajvívók, hadakozók könyörgése*, a másik *Csatázók imádsága* címmel került az imádságoskönyvbe. Az elsőben Isten segítségét kéri a hadakozók számára Isten nevéért, a „nyomorultak, özvegyek, árvák oltalmáért”, valamint a „hitetlen pogány” ellen, aki bálványozó és fegyverében, lovában bízik Isten helyett.⁵¹ A második könyörgésben a vitézeket Isten segítségével in-

⁴⁵ Makkai László: Debrecen mezőváros művelődéstörténete, in Szendrey István (szerk.): *Debrecen története*, 1, *Debrecen története 1693-ig*, Debrecen, Megyei Városi Tanács V.B., 1984, 516–517.

⁴⁶ Lásd: Melius Juhász Péter: *Confessio catholica de praecipuis fidei articulis exhibita*, Debrecen, Huszár Gál, 1562 (RMNY 176).

⁴⁷ Melius Juhász Péter: *Confessio ecclesiae Debreciensis de praecipuis articulis et quaestionibus*, Debrecen, Huszár Gál, 1562 (RMNY 177).

⁴⁸ Egy bibliafordításba szőtt megjegyzés Meliustól: „Atyámfiái, magyar vitézek, a végekbe kik laktok, akik sok vitézséget mieltek, Isten nem felejt el a ti vitézségeteket, mert ő tett titeket vitézekké: Noha e világ friss, tobzódó és háládatlan nép[é]nél olcsók vagytok.” Idézi: Nagy: *Méliusz Péter művei*, 226.

⁴⁹ Oláh Róbert: A kegyesség mintázatai Melius Juhász Péter prédikációiban, *Collegium Doctorum*, XV. évf., 2019/1, 112–115.

⁵⁰ Lásd: Bitskey István: *Virtus és religio: Tanulmányok a régi magyar irodalomból*, Miskolc, Felsőmagyarország K., 1999, 114–128; Uő., *Püspökök a végvárban (1548–1596)*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, 2019, 19–21.

⁵¹ Márkus: *Méliusz imádságos könyve*, 348.

dítja harcba („hivatalunk szerint hazánk oltalmáért”), hogy a dúlás, kóborlás helyett a „gonosz pogányokat” rontsák.⁵²

A *Prédikátorok és mesterek imádsága* a lelkészi és tanári pálya Istentől eredő elhívását fejezi ki (a „mester” itt az oskolamester/ludi magister jelölésére szolgál). A prédikátorokra értelmezett „kiáltó szók” Melius visszatérő metaforája, megtalálható például a Melith Ferencnek címzett intő levelében, ahol önmagára alkalmazta.⁵³ A legteljesebb, irodalmi szempontból is figyelemre méltó kifejtését a Jelenések könyvéről írott bibliamagyarázatos prédikációiban olvashatjuk.⁵⁴ Az Ézsaiás prófétától eredeztethető⁵⁵ és az evangéliumokban Keresztelő Jánosra vonatkoztatott metafora⁵⁶ jelentése: Krisztus útját egyengető, Isten igéjét közvetítő személy. Az imádság szövegében két pólust állított fel a prédikatori élethívásban: az igaz egyház és a benne élők építését és a hamis tudomány rontását. Az utóbbira magyarázattal szolgál a római katolikusokkal és az antitrinitáriusokkal folytatott állandó hitvitákban edződött, prófétai küldetéstudattól fűtött teológus buzgósága. A prédikatori tisztségről hasonló elvek mentén számos alkalommal megemlékezett a prédikációiban is.

Az Ószövetséget követve (pl. 2Móz 22,22–24) az özvegyek és árvák védelmét kötelességként szabta az urak és a vitézek számára, az elesetteknek külön imádságot szerzett. A rövid szövegben egyetlen figyelemre méltó elem mutatkozik: „fejet, jámbor házostársot és oltalmazót” kért az özvegyeknek.⁵⁷ A korban erkölcsi és gazdasági okokból nem tartották előnyösnek, ha egy nő sokáig özvegyen maradt, a 16. századi Sárospatak kapcsán végzett vizsgálatból tudjuk, hogy az özvegyasszonyok csak kivételes esetekben válhattak önállóan gazdálkodó családfővé.⁵⁸

⁵² Uo., 348–349.

⁵³ A Melith Ferenchez írott levelében: „Isten látja, hogy nem lehetek néma eb, trombita, kiáltó szó vagyok, nem magamtúl, de Istenéből szólok”. Lásd: Lukcsics Pál: Meliusz Juhász Péter a nagyváradai hitvitáról és Debrecen feldulásáról, *Irodalomtörténeti Közlemények*, XXXIX. évf., 1929/4, 463.

⁵⁴ „Mihelt Isten szent Lelkeuel a’ tanitokat meg gyuta mint az Apostolokat tüzes nieluel, otta’ kialtattia mint egy trombitat, sipot, valamely tanitoba Isten Lelke lakic nem nema eb, nem halgathat, ha nem kialtani kell annak, es feddeni az nep bünét baluan ördög vala, de mihelt Isten lelke bele mene, erőuelis igazt mondata vele, ekedue elle’ [...] Hat nema ördög azocba, ackik nem tanitanak.” Lásd: Melius Juhász Péter, *Az Szent Iánosnac tött ielenesne*, F2v.

⁵⁵ „Kiáltó szó az puztában: Tiztitsátoc az WRnac útát, egyengessétec meg az puztában az mi Istenünknek útát” (Ézs 40,3).

⁵⁶ Mt 3,3, Mk 1,3; Jn 1,23.

⁵⁷ Márkus: *Méliusz imádságos könyve*, 350.

⁵⁸ Péter Katalin: Női családfők Sárospatakon a 16. és 17. században, *Századok*, CXXIII. évf., 1989, 592.

A céhes iparáról híres Debrecenben szolgáló Melius imádságai között nem meglepő, hogy találunk *Mies népek könyörgését*. Az isten dicsőségére végzett munka kifejezésén túl a mesterségben való működéshez kér erőt Istentől a kézművesek imádságában. A földműveseknek írott *Szántók, kapások könyörgése* az egyszerűbb imádságok közé tartozik, mindössze az elvégzett munkára való áldáskérést találjuk benne.

Végül ritka imaszöveggént értékelhetjük a nők számára íródott *Gyermekszülők imádságát*. Márkus szerint szokatlan, hogy „a »gyermekszülő« az édenkerti átkon, s annak páli feloldozásán meditáljon, ahelyett, hogy félelmét, szorongását erőtlenségét tárná fel a Mindenható előtt.”⁵⁹ Ennek magyarázata az Istenbe vetett feltétlen hit kifejezésében rejlik, Melius pszichologizáló lelkigondozó helyett még saját kora dogmatikus tanítója volt.

AZ IMÁDSÁGOK IRODALOMTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE

A könyörgéseket vizsgálva nem feledkezhetünk el azok irodalmi értékéről. A kora újkor Szentírás-központú reformátori teológiájának minden megnyilvánulását és műfaját (prédikáció, hitvallás, imádság, katekizmus, stb.) mélyen áthatotta a bibliai párhuzamok keresésének igyekezete. A prédikációsköteteiben Melius gyakran halmozta az adott témához illeszkedő locusokat és kortársaihoz hasonlóan gyakran élt a bibliai mitizáció eszközével. Nem volt ez másként az imádságok esetében sem. Az anyanyelvű Biblia a könyörgések megjelenésekor (1562) még töredékes volt, mások mellett Melius Debrecenben, Heltai Gáspár Kolozsvárott több szentírási könyvet kiadott. Közel egy emberöltővel később jelent meg Vizsolyban Károlyi Gáspár és munkatársainak fordítása nyomán az első teljes magyar nyelvű Bibliafordításunk (1590). A létező részfordítások nem forogtak közkézen olyan mennyiségben, mint amire igény mutatkozott, ám lelkészi közvetítésével számos bibliai példázatot ismertek a hívek. Ezekre viszonylag gyakran utalt Melius, párhuzamot vonva a hívő életében bekövetkező események és a szentírási történetek között. Lássunk néhány példát. Amikor Melius a „királyokat és urakat” imádkoztatja, „szociáletikai” üzenetét ószövetségi példával támasztja alá az 1Kir 21,1–29 alapján, ekképpen: „jobbágyim marháját el ne vegyem, mint Akháb Nábót szőlejét elvevé, és elvesztéd”.⁶⁰ Máskor a szülés előtt álló nőknek az 1Móz 17–21 alapján nyújt vi-

⁵⁹ Uo., 345.

⁶⁰ Uo., 349.

gasztalást: „Adj azért boldog szülést, mint Sárának”.⁶¹ Az említett bibliai történetek korabeli ismertségére jellemző lehetett, hogy a több versnyi példázatokot végtelenig összetömörítő prédikátor mondandóját megértette az olvasó.

Az imádságok számos bibliai eredetű, a 16. században topikussá vált elemet hordoznak. Közülük mindössze egynek a kiemelésével mutatunk rá Melius műveltségének ilyen irányú gazdagságára. „Az mi bűneinkért az eget érccé, és a földet vassá ne tegyed, ne zárd be az eget a te fiaid előtt, kit Krisztusért megnyitottál” – írta Melius az *Esőért való könyörgés, és testi életért* című imádságában. A szántóvetők nevében megszólaló imádságszerző a 3Móz 26,19–20 (vö.: 5Móz 28,22–23) és a Jer 14,1–7 alapján esedezett az éltető esőért.⁶² A mózesi átok és a jeremiási igehely szövegében a termést pusztító szárazság a nép bűneire következő isteni büntetés eszköze.

Korábban Szkhárosi Horvát András szerzett éneket *Az átokról* címmel, s annak részeként az eső elmaradásáról, amelyet először a Hoffgreff-énekeskönyvben (ca. 1554–1555), majd Bornemisza Péter énekeskönyvében (1582) nyomtattak ki.⁶³ A mózesi igehely alapján kifejezett kérést hasonló tartalommal megtaláljuk Huszár Gál/Huszár Dávid *Imádság jó mennyei harmatért*⁶⁴ és

⁶¹ Uo., 353.

⁶² A Vizsolyi Bibliában: „Mert meg rontom az ti erősségtekne keuélységét, és az Eget az ti feietec felött meg keménitem és olyanná tészem minémü az vas, és az földet olyanná tészem minémü az értz. Es minden erős munkátoc hijában való léssen, mert az ti földetec nem termi meg az ö gyümölczét és az földnecc fajjs nem adgyác meg az ö hasznokat.” (3Móz 26,19–20); „Meg ver tégedet az Wr száraz betegséggel, hideg lelással, gyulaztó és izzadó betegséggel, aszályal, szárazsággal és rágyáual, és mind addig kergetnecc ezec tégedet, miglen el veszsz. Es léssnecc az te Egeid mellyec vadnac az te feied felött, olyanoc mint az értz, és az föld melly te alattad vagyon, mint az vas.” (5Móz 28,22–23); „Ez Wrnac szava, mellyet szóllott Ieremiásnac az szárazság felöl. Sirni fog az Iuda, és az ö kapui el romolnac, meg gyalzáttatic az földig, és az Ierusálemnecc kiáltása fel mégyen. Es az ö feiedelmecc el küldic a' kiczineketis az vízre, és el ménuén az kútakhoz, nem találnc zizeket, vissza térnecc üres korsóccal, szégyentc vallánac és meg gyalzáttatuán bé fedic az feieket. Az földnecc szárazságáért; mert nem esett az földre essö: szégyentc vallánac az szántó emberecc, és bé fedezic feieket. [...] Míuel hogy az álnokságinc tésznecc ellenünc tanú bizonyásogot WR Isten, czelekedgyél az te magad neuceiert: mert az mi álnokságinc el árattnac, te elenedc vétkeztünc.” (Jer 14,1–4; 7).

⁶³ „Érczczé válik fejed felett a szép csillagos ég, / Vassá válik talpad alatt az nagy jó zsíros föld.” RMKT 2, 207–214, (208); Kovács Sándor Iván, „Már az ég boltját sikeretlen ércnek képzelénc”: Magyarázat Fazekas Mihály verssorához, *Irodalomtörténet*, LXII. évf., 1980/3, 787; Hevesi Andrea: Szkhárosi Horvát András, in Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor*, Bp., Balassi, 2011, XI, 245–246.

⁶⁴ „kérünk tégedet adj minékünk mostan csendesz és használatos égi harmatot ez földnecc színyére, és az mi bűneinkért igaz ítéletedből az eget érccé ne tégyed, és az földet vassá ne változtassad.” Lásd: Fekete Csaba (kiad.): Huszár Gál–Huszár Dávid: *Imádkozó könyv*:

Károlyi András *Ehseg es szarassag ellen*⁶⁵ című imádságaiban is. A Decsy-kódex (1609–1613) *Esőről való éneke* az 1635. évi lőcsei-, majd az 1700. évi debreceni énekeskönyvben is helyet kapott. Századokkal később Fazekas Mihálynak a *Debreceni Magyar Kalendárium*ban (1827) megjelent *A kelletekorán jött csendes esőhöz* című költeménye élte tovább a reformáció korának irodalmi örökségét.⁶⁶ Vagyis Melius és kortársai által felhasznált elemek generációkon át hatottak a köztudatra.

Az Úri imádság könyörgésbe foglalása nem volt ritkaság Melius korában, ő maga az asztali áldás végére illesztette az elmondandó imát. Érdeemes felidézni azt a részleges *Miatyánk*-parafrazist, amelyet *A felkelők imádsága* második felében mondatott el az új napra ébredő hívővel: „bocsásd meg minden bűnemet, adj oly lelket hogy én is bocsáthassak meg az én ellenem vétettnék, szeressem ellenségeimet, mint te engem szeretted, noha ellenséged valék. Ne hagyj a Sátánnak, bűnnek, ördögnek, a kísértetnek meggyőzni, sőt ez lelki gonoszoktól, testitől is szabadíts meg az irigyektől, betegségtől, kártól.”⁶⁷

Csak utalunk rá, hogy a Huszár Gál és Huszár Dávid-féle *Imádkozó könyv*ben szintén találunk egy magyarázatos *Miatyánk*-parafrazist, amely az elejétől a végéig értelmezi a legalapvetőbb keresztyén imát.⁶⁸ Szenci Molnár Albert imádságos könyvében terjedelmes, sorról sorra fejtegető elmélkedést találunk a *Miatyánkról*.⁶⁹ Még a következő század közepén is vitatkoztak arról a prédikátoraink, hogy kell-e *Miatyánkot* mondani, vagy annak parafrazisát lehet-e mondani.⁷⁰

A Melius prédikációiban fellelhető kegyességi vonások bemutatásakor kiemelten szóltunk a „Krisztus vitézei” metafora alkalmazásáról. A hívő keresztyént többször ábrázolta a sátánnal való tusakodás közben, akinek a hadnagya Krisztus maga, fő fegyvere pedig a hitből való könyörgés.⁷¹ Kimutat-

1561, 1574, 1577, Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2000, (Debreceni Református Hittudományi Egyetem Gyakorlati Teológiai Tanszék tanulmányi füzetek, 10; Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár, Kiadványok, 2), 13.

⁶⁵ „ne boczias mi reank az ehsegnek fegyveret, ne zard be az egnek ablakit, ne ted az eget fejunk felet wassa es az foldet erczie”. Közölte: Incze: *A magyar református imádság*, 132.

⁶⁶ Kovács: „Már az ég boltját...”, 783–788.

⁶⁷ Márkus: *Méliusz imádságos könyve*, 353.

⁶⁸ Lásd: Huszár–Huszár: *Imádkozó könyv*, 79–80.

⁶⁹ Szenci Molnár: *Imádságos könyveczke*, 358–386.

⁷⁰ Lásd: Zoványi Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Bp., Hornyánszky, 1911 (Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai), 287–300; Szabó Géza: *A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma*, Budapest, Balás, 1943 (A Középdunai Protestantizmus Könyvtára, A/5), 47–49.

⁷¹ Oláh: *A kegyesség mintázatai*, 112–115.

ható ugyanezen elem használata a *Megtérésért, jámbor életért, jó cselekedetekért* mondandó ima szövegében is. Melius így imádkoztatja a hívőt: „fegyveridbe öltöztess, a te Lelked minden jót szörözzen bennünk, vítasson minket a test, ördög, és ez világ ellen, igaz hitbe.”⁷² A citátumhoz járuló locusok közül az Efézusi levél ötödik versére utaló hivatkozás (helyesen: Ef 6,10-20) Pál apostolnak az igazság övéből, a megigazulás páncéljából, a békeesség sarujából, a hit pajzsából, az üdvösség sisakjából és a Lélek kardjából álló fegyverzetére utal, amelynek felöltésével a kísértés legyőzhető.

Teljes körű retorikai elemzés helyett ezúttal csak néhány jellemző sajátos- ságot emelünk ki, amelyek némi fényt vetnek Melius műveltségének klasszi- kus humanista gyökereire. A szintaktikai alakzatok közül gyakran alkalmazta a halmozást, különböző dolgok egymás mellé sorolásával keltve feszültséget az imádkozóban: „...se törvény átka, se bűn, se halál, se ördög, semmi gonosz engem ne bírhasson, nekem ne árthasson a te akarod és tanácsod nélkül.” (vö.: Róm 8,38-39).⁷³ Metaphorákat halmozott, amikor a lelkeszi hiva- tást fejezte ki a „kiáltó szók, te juhaid pásztorai, strázsái, vigyázói” felsorolás- sal (vö.: Mt 3,13, Mt 9,36; Mt 25,31-33). A pragmatikus alakzatok közül az antitheton szép példáját látjuk a megváltott és a bűnös ember leírásában, ahol ellentéppárokkal emelte ki és tette vonzóbbá a követendő példa szépség- ét: „Krisztuséba mondj igaznak, szentnek, fiadnak, élőnek, boldognak; ol- talmaz, szeress, szabadíts meg, mint az enyembe, az én rút bűneim alatt és az én átkommal, bűneimmel Krisztust átkozottnak, bűnnek, féregnek, embe- rek szidalmának, rabnak mondod.”⁷⁴

MELIUS ÉS A (KÖZEL) KORTÁRS IMÁDSÁGSZERZŐK

Melius Juhász Péter és az utána következő bő fél évszázadban megjelent re- formátus imádságos könyvek anyagának összevetése rámutathat a debreceni prédikátornál meglévő jellegzetességekre. Néhány korabeli kiadványt csak könyvészeti adatokból ismerünk, ezeket ma már nem vehetjük kézbe. Nem vizsgáljuk a néhány imaszövegből álló kiegészítéseket sem, például a Siderius János kátéjához későbbi kiadásokban hozzácsatolt gyermekeknek írott kö- nyörgéseket.

⁷² Márkus: *Méliusz imádságos könyve*, 347.

⁷³ Uo., 352.

⁷⁴ Uo., 346.

A Meliusnál megtalálható imádságok típusai nem voltak ismeretlenek a kora újkorban, több prédikátor is tollat ragadott például, hogy „úton járóknak” való könyörgést írjon (Huszár Gál, Károlyi András, Debreceni Szűz Gáspár, Diószegi Konta István, Szőnyi Nagy István). A pogánnyal viaskodó végvári vitézeknek szerzett könyörgést továbbá Kecskeméti Claudius/Sánta János, a mezővárosok jellegzetes alakjainak, kereskedőknek, mesterembereknek, földműveseknek írta imáit Szikszai György.⁷⁵

Az összehasonlításhoz elsőként Huszár Dávid pápai lelkésznek a *Heidelbergi Káté* első magyar fordítása (1561–1577) végére illesztett 61 könyörgése kínálgatik. Ezek részben apjától, Huszár Gáltól, Melius egykori munkatársától, a jeles vándornyomdásztól és prédikátortól származnak.⁷⁶ A függelékszerű, ugyanakkor teljesen önálló *Imádkozó könyv* a kiadói szándék szerint csak úgy „magán való imádkozás”-ra született mint Melius munkája. Több, a Meliuséhoz hasonló témájú imádságra bukkanunk (esőért, úton járók által mondandó, reggeli és esti imák), amelyeket több variációban is kidolgoztak. A Huszár-féle gyűjtemény (a középkori gyakorlatból örökölt módon) zsoltárszövegekből szerzett közösségi imádságokat is tartalmaz a hét napjaira és a sátoros ünnepekre, hogy az „egyigyu Keresztyén Atyafiaknak”, azaz a kevésbé tehetséges vagy kevésbé képzett prédikátoroknak példaként szolgáljanak: „mimódon kellyen gondolkodniok és imádkozniok [...] a Psalmusokból”.⁷⁷ Ez a gyakorlat Meliusnál ismeretlen.

Károlyi András kassai magyar lelkész a Krakkóban kinyomtatott *Ez mostani vizsgálónasokról való kis könyvecke* című református tanítása mellé csatolt egy imádságokat tartalmazó gyűjteményt (1580).⁷⁸ A húsz levél terjedelmű munkát „csaknem teljes egészében” közölte Incze Gábor.⁷⁹ A hét napjaira, valamint különféle alkalmakra (betegség, döghalál, szárazság, vihar, utazás) írott 23 könyörgés részben átfedi a Meliusnál érintett témákat. Incze figyelt fel arra is, hogy a kísértő ördög lépten-nyomon megjelenik Károlyi imáiban. Stílusa kiforrottabb, az általa használt „képes beszéd” többnyire elvontabb a

⁷⁵ Lásd: *Istennel való magányos beszélgetés*, 15–26.

⁷⁶ Huszár Dávid: [1] *A keresztény hitről való tudomannak rövid kérdésekben foglaltott sommaia, melyet egész esztendő által minden Ur-napiara rend szerent magán való részekben rendöltünc*. [2] *Ugyan ezzennek az végen mingyarton imádkozó könyvet is nyomtattunc*, Pápa, Huszár Dávid, 1577. (RMNY 395); Az imádságokat kiadta: Fekete Csaba: *Az Imádkozó könyv és az imádságok értelmezése, liturgikus betagolódása egykor és ma*, in: Uő: *Huszár–Huszár: Imádkozó könyv*, XII–XXI.

⁷⁷ Lásd: Fekete: *Az Imádkozó könyv*, XVI–XVII.

⁷⁸ Károlyi András: [1] *Ez mostani vizsgálónasokról ualó kis könyvecke*. [2] *Zep ekes koniorgesek*, Krakkó, Maciej Wirzbięta, 1580. (RMNY 470)

⁷⁹ Incze: *A magyar református imádság*, 130–133.

Meliusénál. Az előtte lévő munka négy fejezetben, református szellemben magyarázza Krisztus isteni és emberi természetét, az úrvacsorát, a keresztséget és a predestinációt.⁸⁰ Ehhez képest dogmatikai elemeket alig találunk Károlyi imaszövegeiben, amelyek inkább szépen megfogalmazott szelíd kérések, mint velős hittani tartalmakat súlykoló tanszövegek. További érdekesség, hogy Károlyi beépítette a 95. zsoltár szövegét („Iertek el, vigassággal enekelliunk az Iehoua istennek...”) a templomba menő hívő könyörgésébe.⁸¹ Meliusnál inkább csak utalásokat találunk az igehelyekre.

Szenci Molnár Albert (1574–1634) *Imadsagos könyveczkéje* (1621) a korszak megkerülhetetlen kegyességi munkája. Műve nem önálló szerzemény, hanem „Heinrich Bullinger először feltehetően 1584-ben Zürichben megjelent *Christliches Betbüchlein* című imádságos könyvének 1600-ban Joannes Frisius teológiai professzor által átdolgozott” változata.⁸² Melius könyörgéseivel összevetve számtalan átfedésre lehet figyelmes az olvasó, elég csak a címeket összehasonlítani. Találunk „Urnac és Fejedelemnac”, „Terhes aszszonyi allatnac”, „prédikatóz [!] kezdetire” és „Az Szent Vaczora előtt” való, valamint esti és reggeli könyörgést is. Szenci Molnárnál nem ritkán négy-öt különböző imaszöveget kapunk egy-egy témában (pl. reggeli imádság). A szövegek dogmatikai üzenete kevésbé erőteljes, ugyanakkor jól kimutatható: *Az Fiu Istenböz való könyörgés* szép példa a református krisztológia kegyességi műfajba való beépülésére. A mindeddig feloldatlan „O. W.” monogrammal jelzett imádság alapja az *Apostoli Hitvallás*ban megfogalmazott közös protestáns örökség, amelytől igazán csak Krisztusnak a „minden választottaknak egyetlen egy vigassága”-ként való dicsőítése tér el „kálvinista” irányba.⁸³

Az *Imadsagos könyveczke* „szociális” tartalma kevésbé hangsúlyos. Az imádságok II. rendjében (*Bizonyos személyeknek, Kineckinec rendiben és hivatalában minden napi imádsága* cím alatt) előfordul néhány fejedelmeknek és uraknak, „egyházi szolgánac” írott szöveg. Ezekben azonban kevésbé direkt módon van megfogalmazva a társadalmi üzenet, mint Meliusnál, inkább a bőven értelmezett család és tagjai, mint társadalmi és gazdasági egység számára készültek. Szenci Molnár imái házas férfinak és asszonymnak, „magtalanoknak” és sokgyermekeseknek, várandósoknak, gyermeket szülőknak, mostohaanyáknak, özvegyeknek, gyermekeknek, tanulóknak, ifjaknak, szüzeknek, szolgálóknak, bé-

⁸⁰ Lásd: RMNY 470.

⁸¹ Incze: *A magyar református imádság*, 131.

⁸² P. Vásárhelyi: *Szenci Molnár Albert*, 7.

⁸³ Szenci Molnár: *Imadsagos könyveczke*, 160–162.

reseknek, gazdáknak, öregeknek íródtak.⁸⁴ Közönsége nem státusz és állapot szerint tagolt, hanem életkor és állapot szerint.

P. Vásárhelyi Judit állapította meg, hogy Szenci Molnár legjobban sikerült imádságai „biblikus hangvételű, metaforikus képekben gazdag” szövegek. Meliusnál kevésbé érzékelhető a „képes beszéd” használata, nyelvezete közelebb áll a köznapi beszédhez, általában véve fontosabb lehetett számára a dogmatikai tartalom, mint a virtuóz humanista forma. Szenci Molnár fordításában a bibliai történetek szervesen beépülnek az imaszövegekbe (kiváló példa erre az *Uton járo embernek Imádsága*),⁸⁵ vele szemben Meliusnál gyakran találunk „odavetett” locusokat, a mondandót megerősítő-hitelesítő igehelyeket, amelyeket tetszése szerint idézhetett fel vagy hagyhatott ki az imádkozó.

ÖSSZEGZÉS

A Melius Juhász Péter imádságainak szerkezetéről és szerkesztési elveiről való értekezést követően a könyörgések dogmatikai tartalmát vizsgáltuk. Az antitrinitáriusokkal folytatott viták következményeként Melius jelentős hangsúlyt fektetett a református krisztológia tanítására. Prédikációihoz, az általa szerkesztett hitvallásokhoz és a katekizmusához hasonlóan imádságaiba beépítette az Úrvacsora helyes értelmezésére való útmutatást.

Az imaszövegekből kibontakozott Melius „szociáletikai” üzenete, amelyet egyénre szabva fogalmazott meg a felsőbbbségnek és a „szegény községnek” egyaránt. A patrónusokat intette a gyülekezet és a közösség megtartásához szükséges javak előteremtésére, azok megvédésére. Erős bibliai háttérrel rendelkező imádságokat szerzett a lelkészi- és a tanári kar, a kereskedők, a végvári vitézek, iparosok és földművesek számára, kinek-kinek a saját életéhez mérve tanítását. A könyörgések üzenete visszhangzik az általa szerzett prédikációk és a hitvallások szövegében is.

Az imádságok irodalomtörténeti jelentőségét mérlegre téve mutattuk be a bibliai mitizáció működtetését. Felhívtuk a figyelmet a Melius által a szárazságnak, mint a bűnökre érkező isteni büntetésként való megjelenítésére (lásd: 3Móz 26,19–20 és Jer 14,1–7), a toposz működését századokon átívelő példatárral illusztráltuk. Kiemeltük Melius részleges Miatyánk-parafrázisának jelentőségét és a könyörgéseire jellemző néhány retorikai jellemzőt. Végül Melius imádságait összevetettük más (közel) kortárs szerzőével (Huszár Gál és

⁸⁴ Uo., 86–141.

⁸⁵ Uo., 304–306.

Huszár Dávid, Károlyi András, Szenci Molnár Albert) kiemelve a rá jellemző stílusbeli és tartalmi sajátosságokat.

RÖVIDÍTÉSEK

- OSZK – Országos Széchényi Könyvtár
 RMKT – Szilády Áron (kiad.): *XVI. századbeli magyar költők művei*, Bp., MTA, 1877–1926 (RMKT Régi Magyar Költők Tára, 1–7).
 RMNY – Régi Magyarországi Nyomtatványok
 StAE 2 – Bucsay Mihály [et al.] (szerk.): *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, Bp., MRE Zsinati Iroda, 1967 (StAE, 2).
 StAE 3 – Bartha Tibor (szerk.): *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*, Bp., MRE Zsinati Iroda, 1973 (StAE, 3).

BIBLIOGRÁFIA

- BALÁZS Mihály (kiad.): *Heltai Gáspár imádságos könyve: 1570–1571*, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyházkerület, 2006 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai).
 BARTÓK István: „*Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk*”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Budapest, Akadémia, Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika).
 BITSKEY István: *Püspökök a végyárban (1548–1596)*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, 2019.
 BITSKEY István: *Virtus és religió: Tanulmányok a régi magyar irodalomból*, Miskolc, Felsőmagyarország, 1999.
 BODONHELYI József: *Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai*, Debrecen, szerzői, 1942.
 BUCSAY Mihály: Méliusz teológiája kátéja tükrében, in: StAE 2, 303–351.
 BUZOGÁNY Dezső (kiad.): *Marosvásárhelyi Hitvallás*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2010.
 CSORBA Dávid: A két Márton ünnepe, *Sárospataki Füzetek*, XXII. évf., 2018/3, 139–147.
 DIENES Dénes (szerk.): *Vezérfonal az egyháztörténet tanulmányozásához*, 1–2, Sárospatak, Hernád, 2008 (Sárospataki Teológiai Műhely).
 FEKETE Csaba (kiad.): Huszár Gál–Huszár Dávid: *Imádkozó könyv: 1561, 1574, 1577*, Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2000 (Debreceni

- Református Hittudományi Egyetem Gyakorlati Teológiai Tanszék tanulmányi füzetei, 10; Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár, Kiadványok, 2).
- FEKETE Csaba: Jablonski Bibliája, avagy könyvészeti által-állatozás, *Magyar Könyvszemle*, CXXV. évf., 2009/1, 95–101.
- FEKETE Csaba: Melius Juhász Péter és társai református úrvacsorai tanítása 1559, in *Az Úrnak vacsorájáról való közönséges keresztyéni vallás*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2005, [1–8]. fol.
- GYÓRI L. János: *A magyar reformáció irodalmi hagyományai*, Budapest, Református Pedagógiai Intézet, 1998.²
- HELTAI János: *Műfajok és művek a XVII. századi magyarországi könyvkiadásban (1601–1655)*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Universitas, 2008 (Res Libraria, 2).
- HEVESI Andrea: Szkhárosi Horvát András, in Kószeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor*, Bp., Balassi, 2011, 245–246.
- HUSZÁR Dávid: [1] *A keresztény hitről való tudomannac rövid kérdésekben foglaltatott sommaia, mellyet egész esztendő által minden Ur-napiara rend szerent magan valo részekben rendöltüinc.* [2] *Ugyan ezzenne az végen mingyarton imadkozo könyuet is nyomtattunc*, Pápa, Huszár Dávid, 1577 (RMNY 395).
- IMRE Mihály: *A dialogicitás szerepe Melius Juhász Péter bibliafordításának margináliáiban* (Megjelenés alatt)
- INCZE Gábor: A magyar református imádság a XVI. és XVII. században, *Theologiai Szemle*, VII. évf., 1931–1932, 37–229.
- KÁROLYI András: [1] *Ez mostani wiszamonasokról ualo kis konwecke.* [2] *Zep ekes konior-gesek*, Krakko, Maciej Wirzbięta, 1580 (RMNY 470).
- KISS Áron (szerk.): *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzése*, Budapest, Magyarországi Protestánsok, 1881 (A Magyarországi Protestánsok Kiadványai, XIX, Protestáns Theologiai Könyvtár, 15).
- KORMOS László: Méliusz két dialógusa, in: StAE 3, 279–341.
- KOVÁCS Sándor Iván: „Már az ég boltját sikeretlen ércnek képzelénk”: Magyarázat Fazekas Mihály verssorához, *Irodalomtörténet*, LXII. évf., 1980/3, 783–788.
- LUKCSICS Pál: Meliusz Juhász Péter a nagyváradi hitvitáról és Debrecen feladásáról, *Irodalomtörténeti Közlemények*, XXXIX. évf., 1929/4, 461–464.
- MAKKAI László: Debrecen mezőváros művelődéstörténete, in Szendrey István (szerk.): *Debrecen története*, 1, *Debrecen története 1693-ig*, Debrecen, Megyei Városi Tanács V.B., 1984, 493–604.
- MÁRKUS Mihály: Méliusz imádságos könyve, in StAE 3, 343–353.
- MELIUS JUHÁSZ Péter: [1] *A keresztienec nyomorusagokban valo vizasztalásoknak es könyör-geseknek igaz modgya az igaz szent irasoknak tanítások szerent es sok szükseges kérdészedec*, [2] *Az hitről es az keresztienesgről valo vetekedes*, Debrecen, typ. Huszár, 1562 (RMNY 183).

- MELIUS JUHÁSZ Péter: *A Debreczembe össze gyűlt keresztien praedikatoroknak igaz es szent irás szerint valo vallásoc*, Debrecen, Török Mihály, 1567 (RMNY 229).
- MELIUS JUHÁSZ Péter: *Az Szent Ianosnac tött jelenesnecc igaz es iras szerint valo magyarazasa prédikatioc szerint*, Várad, typ. Török, Raphael Hoffhalter, 1568 (RMNY 259).
- MELIUS JUHÁSZ Péter: Az úrvacsora osztogatásának idején éneklendő isteni dicséret, in: RMKT 7, 107–154.
- MELIUS JUHÁSZ Péter: *Confessio catholica de praecipuis fidei articulis exhibita [...] anno MDLXII*, Debrecen, Huszár Gál, 1562 (RMNY 176).
- MELIUS JUHÁSZ Péter: *Confessio ecclesiae Debreciensis de praecipuis articulis et quaestionibus [...] exhibita*, Debrecen, Huszár Gál, 1562 (RMNY 177).
- MELIUS JUHÁSZ Péter: *Magiar praedikatioc, kët postillanac neveznecc, a prophetac es apostoloc irassabol, a regi doctoroknak [...] es a mastani bölcz doctoroc magyarazassoc szerint*, Debrecen, Török Mihály, 1563 (RMNY 194).
- MELIUS JUHÁSZ Péter: *Valogatot praedikatioc a prophetac es apostoloc irassabol mind egész esztendő által valo fő innepekere es minden felé szükséges dolgokrol es artikulusokrol a regi es mastani doctoroknak magyarazassoc szerint*, Debrecen, Török Mihály, 1563 (RMNY 196).
- MÉLIUSZ Glosszáiból, bevez., közli Nagy Kálozi Balázs, in StAE 3, 377–403.
- MÉLIUSZ igehirdetéseiből, bevez., közli Nagy Kálozi Balázs, in StAE 3, 355–375.
- NAGY Barna: Méliusz Péter művei: Könyvészeti és tartalmi áttekintés, különös figyelemmel most felfedezett művére s a forráskutatási feladatokra, in: StAE 2, 195–353.
- OLÁH Róbert: „Vagyon minden kétség nélkül olyan bizonyos rendelt hely...”: Komáromi Csipkés György pokolról és mennyről, in Báthory Orsolya (szerk.): *Menny és pokol a barokk kori ember életében*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia–Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 7), 259–284.
- OLÁH Róbert: A kegyesség mintázatai Melius Juhász Péter prédikációiban, *Collegium Doctorum*, XV. évf., 2019/1, 105–123.
- OLÁH Róbert: Melius Juhász Péter saját kezű ajánlásai, *Collegium Doctorum*, XIII. évf., 2017/1, 76–89.
- PÉTER Katalin: Női családfők Sárospatakon a 16. és 17. században, *Századok*, CXXIII. évf., 1989, 563–605.
- STOLL Béla (szerk.): *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája 1542–1840*, 2. jav., bőv. kiad., Budapest, Balassi, 2002.
- SZABADI István: Némethi Ferenc és a reformáció, *Egyháztörténeti Szemle*, VI. évf., 2005/2, 153–157.
- SZABADI István: Wittenberg neveltjei és a Tiszántúl reformációja, *Gerundium*, Vol. 8 nr. 1, 2017/1, 96–101.
- SZABÓ Géza: *A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma*, Budapest, Balás, 1943 (A Középdunai Protestantizmus Könyvtára, A/5).

- SZARVAS Gábor–SIMONYI Zsigmond (szerk.): *Magyar nyelvtörténeti szótár*, 1–3, Budapest, Hornyánszky, 1890–1893.
- SZATHMÁRI Emília: Méliusz Juhász Péter helye és szerepe a magyarországi reformációban, *Sárospataki Füzetek*, XI. évf., 2007/1, 71–99.
- TÓTH Zsombor: *A koronatanú: Bethlen Miklós: az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus*, 2. utánn., Debrecen, Debreceni Egyetemi K., 2011 (Csonkai könyvtár, 40).
- P. VÁSÁRHELYI Judit (kiad.): SZENCI MOLNÁR Albert: *Imadsagos könyveczke, melyben szép hálá adásoc és ábitatos könyörgésec vadnac...*, hasonmás kiad., Budapest, Balassi, MTA ITI, OSZK, 2002 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 35).
- VISKY István (szerk.): *Istennel való magányos beszélgetés: XVI–XIX. századi református imádságok*, Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 2008.
- ZOVÁNYI Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Budapest, Hornyánszky, 1911 (Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai).

ABSTRACT

Róbert Oláh: *Péter Melius Juhász's Prayers*

The study examines the 23 prayers in Péter Melius Juhász's (1536–1572) prayer book published in 1562. Melius emphasizes the teachings on Reformed Christology and the doctrine of Communion. He formulates his “socio-ethical” message in a personalized way. The prayers he wrote for church patrons, pastors, merchants, soldiers of the border fortresses, tradesmen and ploughmen are based on a strong biblical background. From a literary historical viewpoint we bring the biblical mitization, the use of topos and some rhetorical characteristics into the limelight. Finally, we compare the prayer book against the works of other contemporary authors while highlighting the specificities characteristic of Melius Juhász.

Keywords: Peter Melius Juhász, prayer, history of piety, history of culture, social ethics

A FARCÁDI REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG VÁRADI BIBLIÁJA
AVAGY BARTÓK SÁNDOR ETÉDI LELKIPÁSZTOR
KÖNYVES MŰVELTSÉGE

Ősz Sándor Előd

2019 nyarán a Farcádi Református Egyházközség (Udvarhelyszék) páncél-szekrényében német reneszánsz kötéstáblába illesztett Bibliát találtam. A táblán az 1565-ös évszám állt. Első lelkesedésem már a címlap láttán lohadni kezdett, ugyanis nem 16. században nyomott Szentírást, hanem az 1660-ban megjelent *Váradi Biblia* példányát fogtam a kezemben. Ezt utólag illesztették a csaknem száz évvel öregebb kötéstáblába. A *Váradi Biblia* példányai szép számmal lelhetők fel az erdélyi református gyülekezetekben, eddig több tucatnyit sikerült dokumentálni. Alaposabban végiglapozva a kötetet feltűnő volt a nagyszámú (hozzávetőlegesen 1000) széljegyzet, illetve az, hogy a 18. századi margináliák egy része bibliográfiai utalást is tartalmaz. Jelen írásban ezek behatóbb vizsgálatával megkísérelhetjük a bejegyző, Bartók Sándor etédi lelkipásztor szellemi profiljának, könyves műveltségének a körvonalazását.

WITTENBERGTŐL FARCÁDIG

A kötet legrégebbi darabja a kötéstábla. A német reneszánsz kötés korát pontosan ismerjük, ugyanis az első tábla külső részére a „T A C / 1565” supralibrost nyomták. A monogramot már Dankanits Ádám feloldotta: Titus Amicinus Coronensis.¹ Titus Amicinus 1550-ben iratkozott be a brassói gimnáziumba, majd 1553-ban a wittenbergi egyetemre. 1555-ben Wittenbergben Johannes Bugenhagen ordinálta a brassói prédikátorságra. 1558-ig szolgált ebben a státuszban, majd ismét Wittenbergbe ment, ahol 1561 januárjáig tanult. 1561-ben brassói plébánossá választották, ám még az év pünkösdjén a svájci úrvacsoratan követésével vádolták és nemsokára megfosztották hivatalától. Ekkor ismét Wittenbergbe ment, majd 1563-ban a kolozsvári német reformált gyülekezet hívta meg lelkipásztorának. Itt szolgált 1566. augusztus

¹ Ádám Dankanits: *Lesestoffe des 16. Jahrhunderts in Siebenbürgen*, Bukarest, Kriterion, 1982, 148.

29-én bekövetkezett haláláig.² Könyvtárának számos darabját ismerjük: 1554-ben, első wittenbergi tanulmányútja idején Melanchthon deklamáció-gyűjteményének első kötetét vásárolta meg.³ 1558-ban, második wittenbergi tartózkodása idején küldte haza ugyanezen gyűjtemény negyedik kötetét⁴ Peter Guttheter omlási lelkésznek. (*Domino Petro Guttheter Pastori Ecclesiae Dei in Omlass, fratri sui charissimo, dono misit Titus Amicinus Witenberga Anno 1558.*) 1560-ban pedig az Estienne-féle Biblia 1557-es kiadásának első részét köttette be.⁵

1561-ben, valószínűleg már harmadik wittenbergi útján szerezte Jacopo Sadoletto levélgyűjteményét,⁶ 1562-ben pedig Wolfgang Musculus *Loci communes*-ének és Pietro Martire Vermigli Birák könyvéhez írott kommentárjának kolligátumát,⁷ Melanchthon Máté evangéliumát magyarázó prédikációgyűjteményét,⁸ illetve Karthágói Ciprián egyházatya műveinek 1550-es lyoni kiadását.⁹

Dankanits Ádám szerint könyvtárában ott volt Giovio Paolo egyik történelmi műve is, de közelebbit nem árul el róla.¹⁰

1565-ös supralibrosú könyvével eddig nem találkoztunk. Valószínű, hogy ezt már nem ő vásárolta külföldön, hanem valamelyik Németországban tanuló hazánkfia küldte neki ajándékképpen vagy éppen megbízást teljesítve. Saj-

² Paul Philippi: Luthers umstrittenes Erbe in Wittenberg und in Kronstadt. Ein neues Dokument über Titus Amicinus, in Hermann Pitters–Gerhard Schullerus (ed.): *Gefördert und gesegnet, Die Kirche der Siebenbürger Sachsen und ihr lutherisches Erbe: Festschrift zum 500. Geburtstag D. Martin Luthers*, Sibiu–Hermannstadt, Landeskonsistorium der Evangelischen Kirche A. B., 1983, 101–110.

³ Philipp Melanchthon: *Selectarum declamationum (...) tomus primus*, Argentorati, Crato Mylius, 1546 – VD16 M 3557. Lelőhelye és jelzete: Marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár, B o-5169/1.

⁴ Uő: *Selectarum declamationum (...) tomus quartus*, Argentorati, [Samuel Emmel], 1558 – Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts (továbbiakban VD16) M 3566. Lelőhelye és jelzete: Uo., B o-5169/2.

⁵ *Biblia Utriusque Testamenti*, [Genevae], Robertus Stephanus, 1557 – GLN-2021. Lelőhelye és jelzete: a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Könyvtára, R (a továbbiakban: KvAkad), 81935.

⁶ Jacopo Sadoletto: *Epistolarum libri sexdecim*, Lugduni, Sebastianus Gryphius, 1554. Lelőhelye és jelzete: Sárospataki Református Kollégium Könyvtára, HH 722.

⁷ Wolfgang Musculus: *Loci communes sacrae theologiae*, Basileae, Joannes Hervagius, 1561 – VD16 M 7293 + Pietro Martire Vermigli: *In librum Iudicum (...) commentarii*, Tiguri, Christophorus Froshoverus, 1561 – VD16 B 3038. Lelőhelye és jelzete: MvhelyTB, 2289.

⁸ Philipp Melanchthon: [*Conciones explicantes integrum evangelium S. Matthaei*], Witebergae, haer. Georgii Rau, 1560 – VD16 M 2812. Lelőhelye és jelzete: Székely Nemzeti Múzeum könyvtára (Sepsiszentgyörgy), 39929.

⁹ Cyprianus: *Opera*, Lugduni, Sebastianus Gryphius, 1550 + Cyprianus: *Alter tomus operum*, Lugduni, Sebastianus Gryphius, 1550. Lelőhelye és jelzete: KvAkad, R 91257.

¹⁰ Dankanits: *Lesestoffe*, 85.

nos, a tábla ezen túl semmit nem árul el az egykor hordozott kötet jellegéről vagy későbbi tulajdonosairól. A tábla és a *Váradi Biblia* kapcsolatára a tanulmány végén még egy gondolat erejéig visszatérünk.

A teljesen ép *Váradi Biblia* (Várad–Kolozsvár 1661, RMK I 970, RMNy 2982) első ismert tulajdonosa Kovásznai Kelemen, aki 1680-ben írta alá a Marosvásárhelyi Református Kollégium törvényeit, majd Kibéden lett oskolamester.¹¹ Ezután a Marosi egyházmegye különböző gyülekezeteinek – Nyárádszereda (1692), Sívárad (1695–1703), Gyulakuta (1710–1716), Kibéd (1717–1722), Sívárad (1723–1725) – lelkipásztoraként tűnik fel.¹² Nem azonos Kovásznai Tóth Kelemennel, aki 1714–1761 között szolgált Marosszék különböző eklézsiáiban.

Kovásznai 1687. március 12-én vásárolta 6 forintért. (*Deus providebit Clementi Kovásznaj et posteritatibus Ano[!] 1687. die 12. Marty. Constat Flo. Nr. 6.*) 1691-ben ismét bejegyezte nevét az Ószövetség 661. lapjára (*Ex libris Clementis Kovásznaj cuius Anchora Vitae est Jehovah Anno 1691. die 14. Martij.*). 1701-ben (talán Síváradon) a következő szöveget írta ugyanebbe a kötetbe: *Húsx esztendőkig volt idege[n] kéznél, minekutánna kezemből kiment volt ez Biblia, de I[ste]n gondviseléséből az 1701-ben ismét kezembez került, igaz áron. Clemens Kovásznai mpria.* (I. p. 465.) A 777. oldalon pedig 1719-ben erősítette meg tulajdonjogát: *Ex providentia Divina 2do suum fecit Clemens Kovásznaj A 1719 p[ro] t[unc] Pastor Kibediensis.*

Az 1701-es bejegyzés szerint léteznie kellett egy közbeeső tulajdonosnak, ám kilétéről nem tudunk semmit. Az 1719-es bejegyzés is nehezen értelmezhető, akár arra is gyanakodhatunk, hogy másodszor is arra kényszerült, hogy eladja, és 1719-ben újból visszavásárolta. Szem előtt kell tartanunk azt is, hogy a bejegyzések Erdély történetének egyik legviharosabb időszakában születtek, így nem zárható ki a menekülés, a rablás, a fosztogatás, vagy a nélkülözés idején való áruba bocsátás sem.

A következő, és jelen tanulmány szempontjából igazán fontos tulajdonos Bartók Sándor lelkipásztor volt. Ő Torján született, Székelyudvarhelyen, majd 1725-től Nagyenyeden tanult. 1734-ben ordinálták, Alsórákoson (1734–1740) és Etéden (1740–1773 mh.) volt lelkipásztor.¹³ *Váradi Bibliánkat* 1759-ben, etédi szolgálata idején szerezte. Erről tanúskodnak, az Ószövetség (*Bartók Sándoré Etéden 1759.*), illetve az Újszövetség (*Alexandri Bartók. Comp. in Eccla.*

¹¹ Tonk Sándor: *A Marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848*, Szeged, 1994, 24–26.

¹² Imreh Barna: Papok, léviták, mesterek a Marosi református egyházmegyében a XVII–XIX. században, *Egyháztörténet*, II. évf, 1944/1–2, 155, 157, 143, 146.

¹³ Tóth Levente: *Az Udvarhelyi Református Egyházmegye történeti névtára*, kézirat a szerző tulajdonában.

Etéd. Anno 759. Symb. Esse decet doctum, sed magis esse Pium.) címlapján olvasható bejegyzések. Véleményünk szerint az előbb részletesen ismertetett táblába Bartók köttette be, ugyanis az etédi lelkipásztor széljegyzeteinek némelyike csonkult a bekötés során, némelyike pedig szigorúan igazodik az aktuális oldalméretekhez.

A kötet valószínűleg Bartók Sándor halála után került Farcádra. 1828-ban már ott volt, ugyanis az első táblán a következő szöveget olvashatjuk: *Az 1828-dik esztendőben Augustus 23-dik napján igen sok sáskák repültek keresztül a fartzádi határon, kevés kárral.*

BARTÓK SÁNDOR BEJEGYZÉSEI

A Bibliában hozzávetőlegesen 1000 széljegyzetet találni, ezek túlnyomó többsége Bartók Sándorhoz köthető. Értelemszerűleg a kötet beszerzése (1759) és a tulajdonos halála (1773) közötti szűk másfél évtizedben keletkeztek. A margináliák elsősorban magyarázó jellegűek, sok helyütt kiegészítik a nyomtatott széljegyzeteket. Bartók gyakran a Szentírás eredeti szövegével vagy más fordításokkal is összevetette Károlyi sokszorosán revideált, 1661-es kiadását. Ritkábban párhuzamos történelmi eseményekre hívja fel az olvasó figyelmét, aktualizál vagy teljesen szubjektív megjegyzéseket told hozzá szöveghez.

A margináliák azért igen értékesek, mert a Bartók megjelölte kiegészítéseinek, kommentárjainak a forrását. A széljegyzetek hozzávetőlegesen negyede, szám szerint 265 tartalmaz szakirodalmi utalást is. Ezek 40 nyomtatásban megjelent kiadványra hivatkoznak, az előzők- illetve háttélapok bejegyzéseiben további hét nyomtatványra találunk utalást. Ezek nagy része természetesen teológiai munka.

Adott a kérdés, hogy ezek a könyvek saját könyvtárának részét képezték vagy csak olvasásra kölcsönözte őket, netalán korábban olvasta és kijegyzetelte a tartalmukat. Számos hivatkozást oldalszámmal is ellátott, így a jegyzetelés pillanatában előtte lehetett az idézett kiadvány is. Bibliánkat nem tanulmányi éve alatt szerezte, így jegyzeteléskor nem állt rendelkezésére a székelyudvarhelyi vagy a nagyenyedi kollégiumi könyvtár. Etéd meglehetősen elszigetelt hely volt, így nem tartjuk valószínűnek, hogy *Várad*i Bibliáját tarisznyába téve belovagolt vagy szekerezett volna Udvarhelyre olvasni.

A 18. század derekán a vidéki értelmiségiek könyvtárai is meghaladták a száz kötetet, így nem zárhatjuk ki azt sem, hogy mind a 47 idézett munka a Bartók tulajdonában volt. Az is valószínű feltevés, hogy némelyik idézett művet valamelyik szolgatársától kölcsönözte hosszabb-rövidebb időre. (*Az et amicorum*

formulát tartalmazó possessorbejegyzések ekként is értelmezhetőek.) Akár ő birtokolta, akár csupán kölcsön kérte őket, a *Váradi Biblia* lapjain hivatkozott 47 nyomtatvány hozzátartozik Bartók Sándor olvasmányműveltségéhez.

BARTÓK SÁNDOR OLVASMÁNYMŰVELTSÉGE

A következőkben ezen kiadványok korszakok, teológiai irányzatok, műfajok és szerzők szerinti elemzésére teszünk kísérletet. A hivatkozott kötetek jegyzékét a szerzők betűrendjében függelékben közöljük, a főszövegben csupán számukra utalunk.

A *Váradi Biblia* a Károlyi Gáspár vezette fordítócsapat szövegét követi, ám Szenci Kertész Ábrahám edíciója immár nemcsak ötödik kiadása, hanem ötödik revíziója is ennek a szövegnek. Bartók gyakran összeveti az olvasott részt annak héber és görög eredetjével, illetve más fordításokkal: 12 helyen (I. p. 292, 300, 394, 437–439, 448, 451, 456, 471, 518, 533, II. 155, 242), leggyakrabban a Jób könyvéhez írott margináliákban, hivatkozik a Vulgatára. Négy alkalommal (I. p. 561, 757, II. 33, 224) utal Komáromi Csipkés György 1718-ban (Függelék 3. tétel), és egyszer (I. p. 32.) Káldi György 1626-ban megjelent fordítására (Függelék 2. tétel), vagy annak 1732-es nagyszombati kiadására.¹⁴ A kötet egyik hátvédlapjára Bod Péter alapján¹⁵ feljegyezte a 17. századi magyar református bibliakiadásokat. Valószínűleg használta a *Váradi Biblia* utáni Szentírás-kiadásokat is, ugyanis gyakran találkozni az *aliae editiones, editiones recentes, újabb editiok* megjegyzéssel is. Itt valószínűleg Károlyi Biblia nürnbergi (1704), utrechti (1730, 1737, 1747, 1765), baseli (1751, 1764), kiadásainak valamelyikére gondolhatott.¹⁶ Ezek közül a hátvédlapon említi *Basiledaban nyomtatott[!] kised Biblia Praefatioját*. Ez valószínűleg az 1751-es vagy 1764-es kiadás. További negyven széljegyzetben fordul elő Andreas Osiander (1562–1617) magyarázatos Bibliája (Függelék 5. tétel). Nem tudjuk viszont, hogy annak latin¹⁷ vagy a német¹⁸ változatát használta-e.

¹⁴ Petrik Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860* I., Budapest, Dobrowski Ágost, 1888, 280.

¹⁵ Bod Péter: *Szent Bibliának Historiája*, Szében, Sárdi Sámuel, 1748. – Petrik I, 306.

¹⁶ Petrik I, 280.

¹⁷ *Biblia Sacra, Quae Praeter Antiquae Latinae Versionis Necessariam Emendationem, & difficiliorum locorum succinctam explicationem*. Tubingae, Gruppenbach, 1606. – Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts (továbbiakban VD17) 23:230805C. További kiadásai: Tübingen 1610, Frankfurt am Main 1611, 1618, 1635.

¹⁸ *Biblia, Mit der Auslegung...*, Stutgarten, Fürster 1600–1603. – VD17 23:233714K. További kiadásai: Stuttgart 1607–1608, Lüneburg 1650, 1665.

Az első keresztyén századok teológusai közül néhányra (pl. Hieronymus, Ambrosius, Theodorétosz, Joánnész Khrüszosztómosz, Justinus Martyr) hivatkozik ugyan, ám nem említi a műveiket, így valószínűleg csak másodlagos forrásból ismerte teológiájukat. Egyedül Augustinus *De civitate Dei* című munkájára hivatkozik egy helyütt (II. p. 210). Őt alkalommal, a Királyok I. és II., illetve Jeremiás könyvében fordul elő (I. p. 299, 308, 338, 349, 655.) a *Josef Sidó Historikus* jegyzet, amely Josephus Flavius *De bello iudaico* vagy *Antiquitates iudaicae* című művére vonatkozhat.

A reformáció korának három hittudósa jelenik meg a széljegyzetekben, mindhárman a svájci irányzat képviselői. Kálvinnak a Zakariás próféta könyvét (Függelék 16. tétel), illetve az első Korintusi és a Kolossébeliekhez írott levelet tárgyaló kommentárjára hivatkozik (Függelék 13–15. tétel). A francia reformátor Augustin Marlorat (1506–1560) újszövetségi kommentárjára (Függelék 32. tétel) Máté evangéliuma kapcsán utal két alkalommal, a zürichi Rudolf Gwalther János evangéliumához írott magyarázata (Függelék 24. tétel) egyetlen széljegyzetben kerül elő.

A legtöbbet idézett szerző David Pareus. A heidelbergi egyetem fénykorának legtekintélyesebb professzora nagy hatással volt a hazai reformátusság teológiai fejlődésére is. Ő nevelte ki ugyanis a 17. század első felében működő hazai egyházi előljárók nemzedékét, akik fontos szerepet játszottak az Erdélyi és Tiszántúli Református Egyház szervezetének és működésének konszolidálásában. Hazai tanítványai közül a legjelentősebbek közé tartozik Szenci Molnár Albert, Geleji Katona István, Alvínci Péter.¹⁹ A Pareus nevét említő 78 széljegyzet egyenletesen oszlik meg a Bibliában, legtöbbjük csupán a szerző nevét tünteti fel (*Vide in Pareo, Vide Pareum* stb.), így valószínűleg írásmagyarázati munkáinak gyűjteményes kötetét (Függelék 40. tétel) olvashatta párhuzamosan a Szentírással. Néhol viszont megelőli a kommentár tartalmát is, így nem zárhatjuk ki, hogy a Genezist, Hóseás próféta könyvét, illetve a Zsidókhoz írott levelet magyarázó munkák (Függelék 37–39. tétel) külön corpusban is rendelkezésére álltak. Több hivatkozást találunk Pareus vitairatainak gyűjteményére is (Függelék 41. tétel).

Gyakran, szám szerint tizenöt alkalommal idézett szerző Pareus tanítványa, Geleji Katona István erdélyi püspök is. Az ő nevéhez két tekintélyes prédikációgyűjtemény kötődik: A *Praeconium Evangelicum* két, illetve a *Váltság Titka* három kötete összesen csaknem 6000 oldalt tesz ki (Függelék 21–22. tétel). Bartók az Ószövetség olvasása során mindössze kétszer, az Újszövet-

¹⁹ Hatásáról lásd: Heltai János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Budapest, Balassi, 1994.

ségben viszont 11 esetben hivatkozik rá, a kötet hátsó tábláján pedig a *Váltáság Titkát* jelöli meg a Hunyadi János epitáfiumának forrásaként is. Az egykori püspöknek két hitvitázó gondolatát is idézi. Mindkettő Enyedi György (1555–1597) unitárius püspököt marasztalja el: A Mt 3,16–17 kapcsán megjegyzi: *Enyedi György amaz híres káromkodó Könyvében semmit nem szól a 16-dik és 17-dik versek ellen. Vide Praecon. Steph. Geleji Post. Trin. p. 38. (II. p. 5.)* A 1Tim 3,16 mellé ezt írta: *Enyedi György Socin. melly hamis magyarázatokkal igyekezte megvesztegetni ezt a 16 v, lásd Geleji V. Titk. Nat. pag. 159–60. Ubi solide refutatur Enyedi.* Udvarhelyszék felekezetiileg meglehetősen vegyes vidék, Bartók szolgálati helyét, a többségében református Etédet délkeletről néhány unitárius lakosságú település (Énlaka, Firtosmartonos, Csehétfalva, Tordátfalva) határolja. Ilyen körülmények között nem kell csodálkoznunk azon, hogy az értőn olvasó lelkipásztor felfigyelt Gelejinek az unitárius tanítással vitázó gondolataira.

Bartók a 17. század első felének hazai teológiai irodalmából még egyetlen műre, Medgyesi Pál *Praxis pietatis*-ára (Függelék 33. tétel) hivatkozik (I. p. 240.).

Mindössze három 17. századi nyugat-európai teológusra találunk hivatkozást Bibliánk jegyzeteiben. Mindhárman a Johannes Coccejus nevével fémjelzett szövetség-teológia németalföldi képviselői: Coccejus *Summa Theologiae*-jára (Függelék 17. tétel) az első táblán, Frans Burman *Synopsis Theologiae*-jára (Függelék 12. tétel) nyolc jegyzetben (első tábla, I. p. 2, 425, 274, II. p. 116, 193, 242, 265.) Campegius Vitringa Ézsaiás-kommentárjára (Függelék 47. tétel) egy helyütt (I. p. 596.) hivatkozik. Ismerte továbbá Vásárhelyi Baba Ferenc *Lelki élet* című Vitringa-fordítását (II. p. 246. – Függelék 45. tétel) is.

A 17. század utolsó harmadában megjelent hazai teológiai irodalom hat terméke szerepel a margináliákban. Kivétel nélkül erdélyi és tiszántúli lelkipásztorok prédikációs kötetei: Komáromi Csipkés György *Igaz hit...*, illetve *Concionum sacrarum centuria quinta* című köteteire (Függelék 30, 31. tétel), Nánási Lovász István *Szű titkára* (Függelék 35. tétel), illetve Tofeus Mihály *A szent soltárok resolutiojára* (Függelék 44. tétel) egy-egy alkalommal (II. p. 189, I. p. 465, 725.), Szathmárnémethi Mihály *Négy evangelistak szerint való Dominicájára* (Függelék 43. tétel) kétszer (I. p. 584, II. p. 103.) Debreceni Ember Pál *Innepi ajándéku az Isten házába felvitett szent siklusára* (Függelék 19. tétel) pedig kilencszer (I. p. 129, 172, 189, 240, 473, 740, II. p. 128, 225, [f. 3r]) utal.

Bartók a 18. századi hazai teológiai irodalomból is elsősorban prédikációs kötetekre hivatkozik: Nádudvari P. Péter *Nyolcvannegy prédikációira* (Függelék 34. tétel) hat (I. p. 209, 244, 732, II. p. 84, 115, 225.), Kamarási György *Emlékezet köveire* (Függelék 29. tétel) tíz (I. p. 39, 225, 293, 308, 430, 449, 465, 639, II. p. 95, 112.), Borosnyai Lukács János gr. Lázár Jánosné gr. Teleki Kata felett mondott temetési prédikációjára (Függelék 10. tétel) egy esetben (II.

p. 189). Utóbbi prédikációt akár ő maga is hallhatta, ugyanis az 1Kor 11,10-hez fűzött megjegyzésében meglehetősen személyes hangvételben beszél az eseményről. (*Haec solide tractabat Cl. Vir Job. L. Borosnyai Episc. Ref. contione in Gyalak. recitata supr. Cathr. etc. etc. Teleki.*) Etéd mindössze öt falunyira van Gyulakutától, a temetés helyszínétől, így valószínűleg részt vett a társadalmi eseménynek számító végtisztességtételen.

Két, a 18. század második felében igen népszerű hiteősítő munka is megjelenik egy-egy jegyzetben: Johann Hübner *Száz és négy bibliabeli Historiak* (Függelék 26. tétel) című, az iskolai vallásitanításban használt, széles körben elterjedt tankönyv/segédkönyv (I. p. 7.), illetve Christoph Stehelin kátémagyarázatának kolozsvári kiadása (Függelék 42. tétel).

A fent említett írásmagyarázati munkák mellett néhány, a bibliai kortörténet illetve nyelvészet témakörébe tartozó munka is megjelenik a jegyzetekben. Bod Péter két könyvére is hivatkozik: A *Szent Írás értelmére vezérlő magyar leksikonra* (Függelék 10. tétel) 21 margináliában (I. p. 60, 69, 74, 80, 115, 143, 170, 221, 303, 330, 377, 456, 540, 769, II. p. 19, 47, 103, 116, 189, 202, 265.) utal, a *Szent Bibliának Historiájára* (Függelék 9. tétel) a hátvédlapok bejegyzéseiben. Vétsei P. István *Magyar Geographiájának* (Függelék 46. tétel) bibliai földrajzot tárgyaló részére három jegyzet ([f2v.], I. p. 726, 751.) utal. Ebbe a csoportba is sorolhatjuk Andreas Osiander korábban említett magyarázatos Bibliáját (Függelék 5. tétel), amelyre 39 esetben hivatkozik, elsősorban az ószövetségi könyvekhez fűzött megjegyzésekben. Ezen kívül egy helyütt (I. p. 465.) hivatkozik még Samuel Bochart francia református teológus bibliai állattanára (Függelék 8. tétel), illetve ifj. Csécsi Jánosnak a Pápai Páriz Ferenc latin–magyar szótárával egy kötetben megjelent nyelvtanára (Függelék 18. tétel).

Bartók Sándor a történeti-egyháztörténeti munkákat sem mellőzte bibliolvasása során, Johann Funck *Chronológiájára* (Függelék 21. tétel) és Georg Horn egyháztörténetére (Függelék 25. tétel) az előzék- és hátvédlapokon hivatkozik. Pápai Páriz Ferenc *Rudus Redivivum* (Függelék 36. tétel) című magyar egyháztörténetére a Biblia bevezetőjének széljegyzetében utal. Bethlen Farkas Erdély-történetéből (Függelék 7. tétel) pedig a 2Kron 26,16kk (I. p. 396.) kapcsán idéz: *Uzzias Király a Papok akarátja ellen Papi tisztet gyakorol, mellyért holtig való bélpoklossággal bünteti az Isten. Oh Szekerak[!] Popa! Szaraku Popa! [Ó szegény pap! Szegény pap! – Fordítás tőlem ŐSE.] Ezen olá nyelven való szókkal szólott s szánakodott Mihály oláh vajda a Báthori András halálán, midőn ennek fejét a Vajda eleiben vitték volna. Nb. Ezen Báthori András mind a Kárdinális Papi tisztet, s mind az Erdélyi fejedelemséget akarta viselni.*

A bibliográfiai utalást tartalmazó széljegyzetek mellett több tartalmi vonatkozású, illetve néhány szubjektív megjegyzést is fűzött a Szentírás szöve-

géhez. Ezek részletes elemzése már túlfeszíteni jelen írás kereteit. Néhány megjegyzést viszont idézünk, ugyanis ezek olvasmányműveltségén túl is elárulják Bartók Sándor szellemi profiljának néhány vonását.

Dávid egyik fogadalma (2Sám 3,35 – *Bátor így s így cselekedgyéc én velem az Úr, és úgy adgya előmentemet, hogy míg a nap el nem mégyen, sem kenyeret, sem semmit nem észem.*) kapcsán megjegyezte, hogy *Az ilyen forma s illy állapotbéli Bőjtöt a Reformátusok is javalják* (I. p. 273.)

A Biblia széljegyzeteiben tükröződnek korának eseményei is: Manassé júdai király 2Kron 33,3-ban (*Mert ismét reátérvén a magas oltárokat megéppíté, amellyeket Ezechiás az ő atya elrontott vala, és oltárokat emele a bálványoknak, berkeket is plántála, és tisztelé az égnec minden seregít, és szolgálá azoknac.*) leírt bálványimádása kapcsán eszébe jutott, hogy: *Egy Erdélyi kegyes Ezechiásnak most is támadott egy bolond Manassesse.* Sajnos nem tudjuk, hogy a 18. század közepén kire vonatkozhatott ez az elmarasztaló megjegyzés, csupán sejtjük, hogy valamegyik frissen katolizált főnemesre.

Az Ézs 66,5-ben megfogalmazott ítélet (*Ezt mondottác a ti atyátokfiai, akic titeket gyűlölnec, akic titeket megvetettec az én nevemért: Tisztelteséc az Úr. De mikor megjelenic a ti örömetekre, ezek megszegyenülne.*) mellé érdekes kortörténeti adalékot jegyzett: *Az 5dik versből igen hatalmason prédikálott a Debretzeni egyik Pap, mikor Magyar-Országban parantsolatban kiadatott ama Köszönet formulája: úgym: Dítsirtessék az Úr Jésus.*

Végül álljon itt egy humoros bejegyzés: Dávid király követeinek Abigailt feleségül kérő szavai (1Sám 25,40b: *Dávid küldött minket te hozzád, hogy tégedet feleségül végyen magánac.*) mellé a következőt írta: *Nem igen pompás oratzio olly szép s gazdag Asszony megkérésére etc.*

A széljegyzetek elemzése lehetőséget nyújt Bartók Sándor könyvtárának, illetve olvasmányműveltségének rekonstruálására. A széljegyzetek nagy száma arról tanúskodik, hogy mindennapi olvasmánya volt a Szentírás. Olvasata lelke épülésére, de olvasata igehirdetőként is. Az etédi parókia dolgozószobájának (18. századi forrásaink gyakran *musaeum*nak nevezik ezt a helyiséget) asztalán a Biblia mellett nyitva lehetett még két-három könyv, amely az írott Ige jobb megértését szolgálta. A hivatkozott művek közül 27 latin, 20 magyar nyelvű. A 265 jegyzet több mint kétharmada (179) latin nyelvű, egyharmada (86) pedig magyar munkára utal.

A legtöbbet hivatkozott szerző Pareus, majd Andreas Osiander magyarázatos Bibliája, Bod Péter *Leksikona* és Geleji Katona István prédikációs kötetei. Olvasmányműveltségéhez viszont hozzátartozott Kálvin és Gwalther, a 17. század utolsó harmadának népszerű hazai igehirdetői, illetve néhány mo-

dernnek számító kortörténeti munka. Hazai kortársai közül Bod Péter, Borosnyai Lukács János és Kamarási György munkáit olvasta.

Végül Titus Amicinus és Bartók kapcsolatáról egy gondolat. Nem zárható ki, hogy a *Váradai Biblia* ma ismert táblája a széljegyzetekben szereplő nyomtatványok egyikét védte. Ezek közül Kálvin levélgyűjteményének első három kiadása, illetve a kispróféták könyvéhez írott kommentár (Függelék 15, 16. tétel), Gwalther János-kommentárja (Függelék 24. tétel), Marlorat Újszövetség-magyarázatának első két kiadása (Függelék 32. tétel), illetve Augustinus és Josephus Flavius valamelyik edíciója jöhet szóba, ugyanis a jegyzetekben hivatkozott művek közül ezek jelentek meg 1569 előtt, illetve ezek ívrét nagyságúak. Egyikük táblája kerülhetett valamikor 1759 után *Váradai Bibliánkra*.

MELLÉKLET

A BARTÓK SÁNDOR JEGYZETEIBEN MEGJELENŐ MŰVEK

Bibliakiadások

1. *Biblia Sacra Vulgata*.
2. *Szent Biblia*, ford. Káldi György, Bécs, 1626. – RMNy 1352.
3. *Magyar Biblia*, ford. Komáromi Csipkés György, Leiden, 1685 [recte: Amsterdam 1719]. – RMK I, 1336.
4. *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Basel, 1751. – Petrik I, 280. További kiadása: Basel 1764.
5. Osiander, Andreas expl. *Biblia Sacra, Quae Praeter Antiquae Latinae Versionis Necessariam Emendationem, & difficiliorum locorum succinctam explicationem*, Tubingae, 1606. – VD17 23:230805C.

Más nyomtatványok

6. Aurelius Augustinus: *De civitate Dei*.
7. Bethlen Farkas: *Historia de rebus Transylvanicis, seu historiarum Pannonico-Daciarum libri XI ab anno 1525 usque ad annum 1609*, Keresd, 1687. – RMK II, 236.
8. Bochart, Samuel: *Hierozyicon, sive bipartitum opus de animalibus S. Scripturae*, London, 1663. – További kiadásai: Frankfurt am Main 1675, Franeker 1690, Leiden 1692, 1712.
9. Bod Péter: *Szent Bibliának Historiája*, Szeben, 1748. – Petrik I, 306.
10. Bod Péter: *Szent írás értelmére vezérlő magyar leksikon*, Kolozsvár, 1746. További kiadása: Győr, 1746 – Petrik I, 306.

11. Borosnyai Lukács János: *Istentől nyert jó feleségben* (Gyászbeszéd gr. Lázár Jánosné gr. Teleki Kata felett), in Zágoni A. András: *Gyászos koporsóra menő szomorú út*, Nagyszében, 1758. – Petrik I, 100.
12. Burman, Frans: *Synopsis Theologiae et speciatim oeconomiae foederum Dei Cui accessit consilium de studio theologico* I–II, Utrecht, 1671–1672.
13. Calvin, Jean: *Commentarii in priorem epistolam Pauli ad Corinthios*, Genevae, 1546. – GLN-122.
14. Calvin, Jean: *Commentarii in quatuor Pauli epistolas, ad Galatas, ad Ephesios, ad Philippenses, ad Colossenses*, Genevae, 1548. – GLN-121.
15. Calvin, Jean: *In omnes Pauli epistolas atque in epistolam ad Hebraeos commentaria*, Genevae, 1551. – GLN-191. További kiadásai: Genevae, 1556, 1557, 1565, 1572, 1579, 1580, 1600.
16. Calvin, Jean: *Praelectiones in duodecim prophetas (quos vocant) minores*, Genevae, 1559. – GLN-433. További kiadásai: Genevae, 1567, 1581.
17. Coccejus, Johannes: *Summa Theologiae ex scripturis repetita*, Amstelodami 1665.
18. Ifj. Csécsi János: *Observationes orthographico-grammaticae*, in Pápai Páriz Ferenc: *Dictionarium Latino–Hungaricum*, Lőcse, 1708. – RMK II, 2334.
19. Debreceni Ember Pál: *Innepi ajándékul az Isten házába felvitetett szent siklus*, Kolozsvár, 1700. – RMK I, 1556.
20. Descartes, René: *Passiones animae*, Amstelodami, 1650.
21. Funck, Johann: *Chronologia*. Basileae, 1554. – VD16 F 3383.
22. Geleji Katona István: *Praeconium Evangelicum*, I–II, Gyulafehérvár, 1638–1640. – RMNy 1720, 1825.
23. Geleji Katona István: *Váltság Titka*, I–III. Várad, 1645–1649. – RMNy 2124, 2197, 2298.
24. Rudolf Gwalther: *D. Ioannes Evangelista*, Tiguri, 1565. – VD16 W 1037. További kiadásai: Tiguri, 1568, 1575, 1582.
25. Horn, Georg: *Historia Ecclesiastica*, Lipsiae, 1677. – VD17 3:000335F.
26. Johann Hübner: *Száz és négy bibliabeli Historiák*, Basel, 1760. További kiadásai: Pozsony é. n, Debrecen 1769. – Petrik II, 193.
27. Josephus Flavius: *Antiquitates iudaicae*.
28. Josephus Flavius: *De bello iudaico*.
29. Kamarási György: *Emlékezet kövei, azaz száz halotti prédikációk*, Kolozsvár, 1747. További kiadásai: Kolozsvár, 1766. – Petrik II. 322.
30. Komáromi Csipkés György: *Concionum sacrarum centuria quinta*, Debrecen, 1669. – RMNy 3510.
31. Komáromi Csipkés György: *Igaz hit*, Nagyszében, 1666. – RMNy 3322.
32. Marlorat, Augustin: *Novi Testamenti catholica expositio ecclesiastica*, Genevae, 1561. – GLN-507. További kiadásai: Genevae, 1564, 1570, 1585, 1593.
33. Medgyesi Pál (ford.): *Praxis pietatis*, Debrecen, 1632. – RMNy 1625. További kiadásai: Debrecen 1636, Kolozsvár 1677.
34. Nádudvari P. Péter: *Nyolcvannégy prédikációi*, Kolozsvár, 1741. – Petrik II, 820.
35. Nánási Lovász István: *Szű titka*, Kolozsvár, 1670. – RMNy 3647.

36. Pápai Páriz Ferenc: *Rudus Redivivum*, Nagyszében, 1684. – RMK II, 1554.
37. Pareus, David: *Hoseas probeta commentariis illatratatus*, Heidelbergae, 1605. – VD17 12:121894C.
38. Pareus, David: *In divinam ad Hebraeos S. Pauli Apostoli epistolam commentarius*, Francofurti, 1609. – VD17 15:737419K. További kiadásai: Heidelbergae 1613, Francofurti 1613, Genevae 1614.
39. Pareus, David: *In Genesin Mosis commentarius*, Francofurti, 1609. – VD17 39:128758G. További kiadásai: Genevae 1614, Francofurti 1615.
40. Pareus, David: *Operum theologorum partes quatuor, in quibus commentarii et adversaria biblica*, Francofurti, 1647. – VD17 1:078658F.
41. Pareus, David: *Operum Theologorum exegeticorum II–IV*, Genevae, 1642–1643. További kiadásai: Francofurti, 1647–1650.
42. Stehelin, Christoph: *Catechismusi Házi Kints* (ford. Tatai Csirke Ferenc), Kolozsvár, 1753. – Petrik III, 435.
43. Szatmárnémeti Mihály: *Négy evangélisták szerint való Dominica*, Kolozsvár, 1675. – RMK I, 1179.
44. Tofeus Mihály: *A szent sótlárok resolutioja*, Kolozsvár, 1683. – RMK I, 1302.
45. Vásárhelyi Baba Ferenc: *Lelki élet*, Oderafrankfurt, 1722. – Petrik I, 377.
46. Vétsei P. István: *Magyar Geographia*, Nagykároly, 1757. – Petrik III, 783.
47. Vitringa, Campegius: *Commentarius in librum Prophetiarum Iesaiæ I–II*, Halma, 1714–1720. További kiadásai: Halma, 1724–1732, Herborn, 1715–1722.

RÖVIDÍTÉSEK

- GLN – Bibliographie de la production imprimée des 15e et 16e siècles des villes de Genève, Lausanne et Neuchâtel – <http://www.ville-ge.ch/musinfo/bd/bge/gln/>
- KvAkad – Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Könyvtára.
- MvhelyTB – Marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár.
- PETRIK – PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, I, Budapest, Dobrowski Ágost, 1888.
- RMK – *Régi Magyarországi Könyvtár*, szerk. Szabó Károly és Hellebrant Árpád.
- RMNY – *Régi Magyar Nyomtatványok*.
- VD16 – Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts.
- VD17 – Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts.

BIBLIOGRÁFIA

- Biblia Sacra, Quae Praeter Antiquae Latinae Versionis Necessariam Emendationem, & difficultiorum locorum succinctam explicationem*, Tubingae, Gruppenbach, 1606. – VD17 23:230805C.
- Biblia Utriusque Testamenti*, [Genevae], Robertus Stephanus, 1557 – GLN-2021.
- Biblia, Mit der Auslegung...*, Stutgarten, Fürster, 1600–1603. – VD17 23:233714K.
- BOD Péter: *Szent Bibliának Historiája*, Szeben, Sárdi Sámuel, 1748.
- CYPRIANUS: *Alter tomus operum*, Lugduni, Sebastianus Gryphius, 1550.
- CYPRIANUS: *Opera*, Lugduni, Sebastianus Gryphius, 1550.
- DANKANITS, Ádám: *Lesestoffe des 16. Jahrhunderts in Siebenbürgen*, Bukarest, Kriterion, 1982.
- HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994.
- IMREH Barna: Papok, léviták, mesterek a marosi református egyházmegyében a XVII.—XIX. században, *Egyháztörténet*, II. évf, 1944/1–2, 137–162.
- MELANCHTHON, Philipp: [Conciones explicantes integrum evangelium S. Matthaei], Witebergae, haeredes Georgii Rau, 1560 – VD16 M 2812.
- MELANCHTHON, Philipp: *Selectarum declamationum (...) tomus primus*, Argentorati, Craeto Mylius, 1546 – VD16 M 3557.
- MELANCHTHON, Philipp: *Selectarum declamationum (...) tomus quartus*, Argentorati, [Samuel Emmel], 1558 – VD16 M 3566.
- MUSCULUS, Wolfgang: *Loci communes sacrae theologiae*, Basileae, Joannes Hervagius, 1561 – VD16 M 7293.
- PHILIPPI, Paul: Luthers umstrittenes Erbe in Wittenberg und in Kronstadt. Ein neues Dokument über Titus Amicinus, in Hermann Pitters – Gerhard Schuller (ed.): *Gefördert und gesegnet, Die Kirche der Siebenbürger Sachsen und ihr lutherisches Erbe: Festschrift zum 500. Geburtstag D. Martin Luthers*, Sibiu–Hermannstadt, Landeskonsistorium der Evangelischen Kirche A. B., 1983, 101–110.
- SADOLETO, Jacopo: *Epistolarum libri sexdecim*, Lugduni, Sebastianus Gryphius, 1554.
- TONK Sándor: *A Marosvásárbelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848*, Szeged, 1994.
- VERMIGLI, Pietro Martire: *In librum Iudicum (...) commentarii*, Tiguri, Christophorus Froshoverus, 1561 – VD16 B 3038.

ABSTRACT

Előd Sándor Ősz: *The Oradea Bible of the Forțeni Reformed Parish
or the Literacy of Reverend János Bartók from Atid*

Amongst the valuable Bible editions of Transylvanian Reformed parishes the number of the Oradea Bible from 1661 is the highest. The copy of this Bible in the possession of the Forțeni Reformed Parish (Harghita county) is an exceptional one. Its binding was made in 1565, almost a century previous to its printing. The binding used to cover one of the books in Rev. Titus Amicinus' personal library. After his studies in Wittenberg, he became a minister in Brasov and Cluj-Napoca.

In the middle of the 18th century, this copy of the Oradea Bible was in the possession of Rev. János Bartók, minister in Atid. Among the hundred side notes he wrote in the Bible there are 265 bibliographical items, on the basis of which the owner's literacy can be reconstructed. This is the aim of this article. Reverend Bartók referred mostly to David Pareus, a Heidelberg theologian, but he read Andreas Osiander's Bible with commentaries, Péter Bod's Encyclopaedia and István Geleji Katona's sermon books. He also read the works of the popular preachers from the last third of the 17th century, Jean Calvin and Rudolf Gwalther, and some modern contemporary historians.

Keywords: reading history, old Hungarian prints, 18th century, Reformed ministers

ERDÉLYI REFORMÁTUS LELKÉSZEK ISKOLÁI ÉS KÖNYVEI A 18. SZÁZADBAN

Sipos Gábor

E cím, úgy érzem, némi magyarázatra szorul: nem a jövő lelkipásztorok felkészítésére (is) szolgáló erdélyi kollégiumok amúgy ismert történetéről kívánok szólni, hanem arra a kérdésre keresem a választ, hogy a kálvinista prédikátorok milyen indíttatást nyertek hazai iskolázásuk során a könyvhasználatra, könyvgyűjtésre, és ez miként teljesedett ki egy részük esetében a külföldi egyetemjárás során. Másik kérdésem az, hogy itthoni lelkészi pályájuk folyamán milyen alkalmak nyíltak könyvtárak bővítésére.

Öt erdélyi kollégiumban tanulhattak az erdélyi református közösség egyházi pályára menendő fiataljai, mindegyikben nagyobb-kisebb könyvtár szolgált a képzést, esetenként több ezer kötettel. Kétségkívül az enyedi bibliotéka számított az egyház reprezentatív gyűjteményének, 1764-ben készült katalógusában 5014 kötetet írtak össze. Marosvásárhelyen 1707-ben 220 kötetet vettek számba, ez az együttes azonban jelentősen szaporodott 1718-ban a sárospatak-gyulafehérvári kollégium ide költözésével. Kolozsvárott 2724 könyvet regisztráltak 1752-ben. Most nem sorolom a többi iskolai tékát, annyit azonban általánosságban elmondható, hogy gyarapításuk túlnyomó részben hagyatékokból és adományokból származott, ebből eleve következik bizonyos elmaradottság, még akkor is, ha „a friss anyag a magánszemélyektől örökölt tékákban állt.”¹

Tanárok és diákok egyaránt használhatták a könyvtárakat, olvasónaplók e korból nem maradtak fenn. Gordán Edina feltételezi, hogy az alsóbb osztályosok helyben olvashattak, a kollégiumi törvényeket aláírt felsőbb osztályosok viszont két-három hétre kikölcsonőzték az őket érdeklő könyveket, akár magántanítóik (praeceptorok) tanácsára. Csernátóni Gajdó Dániel, a Teleki fiúk, László és Miklós enyedi praeceptora 1719-ben jelentette Teleki Sándornak, hogy más könyvek használata mellett „Magam is a Collegium (th)ecájából

¹ Monok István: A nagyenyedi kollégium 1764. évi katalógusa, in Barátné Hajdu Ágnes (szerk.): *Fülp Géza Emlékkönyv. Művelődéstörténeti és könyvtártudományi írások*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1999, 130.

az ő [ti. Miklós] három, negy hétig való usussára kértem le két, három könyvet, hol ezt s hol amazt, de mindenkor becsülettel vissza adtuk s vissza adgjuk.”²

A kollégiumi tékák használata mellett igyekeztek a diákok beszerezni a tanulmányaikhoz szükséges könyveket, ami a század elején – Hermányi Dienes József emlékei szerint – sok nehézségbe ütközött „a classicus könyvek szörnyű szűk voltak miatt”. Ő tógátus korában kívülről megtanulta a logika osztályban tanulmányozott könyvet (Clauberg: *Logica contracta*). 1758-ban írni kezdett emlékiratában már megjegyezte: „A mostani gyermekek aetása tízszerre is boldogabb”.³ Mindenesetre a kollégiumi könyvtárakban ma is bőven találunk olyan klasszikus auctor-kiadásokat vagy alapvető teológiai munkákat, amelyek láthatólag diáknemzedékek kezén fordultak meg. Erre jó példa Niccolò Perotti 15. századi olasz humanista *Cornu copiae sive liber comment. lingvae Latinae* című, korszerű latin nyelvtannak, sőt az antik világ enciklopédiájának tekinthető művének 1532-es bázeli kiadása, az öreg fóliánst ugyanis 1575-ben a marosvásárhelyi református skóla diákja, Szentmártoni Bálint birtokolta, újabb tulajdonosa Rákosi Nagy Balázs 1616-ban „in Gymnasio Claudio” (ez esetben a kolozsvári unitárius kollégiumról van szó), majd Tatai T. János, az itteni református főiskola hallgatója vásárolta meg 1729-ben.⁴ Egészen korszerű tankönyvet szerzett Dési István kolozsvári református kollégiumi diák 1745-ben, Christian Wolff filozófiájának Helmstadban 1734-ben megjelent összefoglalását (*Brevis... philosophiae Wolffianae delineatio*), amely aztán még másik két diáktársa kezén is megfordult.⁵

Sajátos iskolai könyvhasználatot figyelt meg Ősz Előd: Kálvin *Institutiójának* 1569-es genfi kiadását 1720-tól fogva három kolozsvári diák adta kézről kézre. Hadadi István 1720-ban szerezte, majd öt év múlva ajándékba adta barátjának, Hadadi Istvánnak, tőle pedig Viski Cseh Mártonhoz, a kollégium seniorához került, aki aztán végrendeletileg hagyta kedves iskolájára. Ugyane kiadás másik példányát Losonczy F. János, a Gyulafehérvárra menekült sárospataki kollégium diákja vásárolta 1686-ban, majd később, 1743–1752 között öt enyedi diák kezén fordult meg, mindnyájan iskolás korukban vásárolták.⁶

² Gordán Edina: Teleki Miklós és Teleki László ismeretlen könyvjegyzékei, in Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok*, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2018 (EREF, 24), 531, 543.

³ S. Sárdi Margit (kiad.): *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, Budapest, Akadémiai–Balassi, 1992, 158.

⁴ A kolozsvári református kollégium könyvtára a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban (továbbiakban KvAkad), R 81791.

⁵ AkKvt R 81445.

⁶ Ősz Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica. Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben*, Kolozsvár, EME–ERE, 2014 (EREF, 21), 35, 247, 44. és 45. tétel.

Kollégiumi tanulmányaik befejezése után a lelkészjelöltek egy része külföldi tanulmányútra indult, és ez az egyetemjárás, a bécsi udvar időnkénti akadályozása ellenére folyamatosnak mondható. Németországi, hollandiai vagy éppen svájci tartózkodásukat az akadémiták saját szakkönyvtáruk bővítésére alaposan kihasználták, teljes tudatában a vissza nem térő alkalomnak. Ládákba vagy hordókba csomagolt több száz kötettel tértek haza, Bod Péter csak úgy, mint Hunyadi Abacs Márton vagy mások. Érdekes módon nem mindig friss szakirodalmat vásároltak, hanem gyakran antikvár könyveket szereztek be.⁷ Ősz Előd Kálvin-repertóriumában hét olyan 18. századi erdélyi peregrinus nevét sorolja fel, akik az *Institutio* valamelyik 16. századi kiadását vásárolták meg.⁸ Kálvin Ezékiel és Dániel próféták könyveihez írt kommentárját (Genf, 1583) Johann Wilhelm Krafft marburgi teológiai tanár ajándékozta szorgalmas hallgatójának, Filep Istvánnak 1751-ben, aki aztán Bonchidán lelkészkedett 1755-től. Egyébként Krafft professzor is használtan vette a könyvet 1709 után.⁹ Persze az ellenkezőjére, friss kiadványok beszerzésére is akad bőven példa: Orbán Sámuel későbbi berettyószéplaki lelkipásztor 1734-ben Utrechtben vette meg Cellarius *Orthographia latina* c. Jénában 1729-ben megjelent művét.¹⁰ Abraham Schultens *Origines Hebraeae sive Hebraeae linguae antiquissima* c. Franekerben 1724-ben kiadott kötetét Dálnoki W. Demeter Bormann nevű barátjától kapta ajándékba Groningenben 1730-ban, majd 1742-ben a kolozsvári református kollégiumnak adományozta, ekkor már Máramaroszigeten volt lelkipásztor.¹¹

Odera-frankfurti és franekeri tanulmányok után vállalt lelkészi szolgálatot Tatai A. K. János 1726-ban Kolozson, utána több kalotaszegi faluban papskodott, utolsó állomáshelye Vista volt, ott hunyt el 1754-ben.¹² Három évi peregrinációja során több könyvet is vásárolt, 1723. február 7-én Frankfurtban diáktársától, Őri Pétertől kölcsönzött pénzen vette meg Christian Goerizius *Papatus irrationalis* (Halle s. a.) c. vitairatát, ugyanebben az évben már Fra-

⁷ Monok István: Minister reformatus doctus. Bod Péter és a vele kortárs református értelmiség műveltsége, *Theologiai Szemle*, 55. évf., 2012/4, 218.

⁸ Ősz: *Bibliotheca*, 35–36.

⁹ Uo., 337–338.

¹⁰ KvAkad, R 80182; Szabó Miklós–Szögi László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849 között*, Marosvásárhely, Mentor, 1998, 352.

¹¹ KvAkad, R 81125; Szabó–Szögi: *Erdélyi peregrinusok*, 135.

¹² Benkő Levente: A titokzatos Árpád-kori szentély és az akadémikus pap. Újabb adalékok Magyarvita művelődéstörténetéhez, *Művelődés*, LXVII. évf., 2014/2, 24–26 <http://www.muvelodes.ro/index.php/Cikk?id=1499> (Letöltés: 2020. május 17.) Tatai életrajzát Herepei János kézírata alapján közli.

nekerben szerzett egy vaskos negyedretű könyvet, Melchior Mittelholzer *Flo-rilegium anglicanum* (Genf, 1686) című, angol lelkészek latinra fordított prédikációit tartalmazó kiadványát.¹³ E kötetet aztán lelkipásztori munkája során sokat forgatta, a lapszéleken gyakran kiegészítette a bibliai utalásokat, magyar és latin nyelvű széljegyzeteket írt, az előzéklapokra pedig más teológiai munkákból jegyzett fel kivonatokat. Itthon is vásárolt könyvet, Johann Philipp Pareus *Lexicon Plautinum* (Frankfurt, 1614) című latin értelmező szótárát Jövedécsi András hagyatékából vásárolta 1737-ben Kolozsvárott, két évvel később egykori iskolájának adományozta.¹⁴

1749 szeptemberében, damosi szolgálata idején végrendelkezett könyvei felől, Herepei János fogalmazásában „bekötött teológiai kéziratait, valamint az »Antiquitates«-t s a Symbolica Theologiát, azután meg Stockius Christianus, Bidembach Felix, De Linda Lucas neves tudósok nyomtatott műveit kis-korú Lázár fiának hagyta, ha tanul, ha pedig nem szeretné a tudományt, úgy azé a gyermekéi legyenek, aki tanulni fog.”¹⁵ Az említett szerzők közül Christian Stock jénai hebraista a legmodernebb, *Clavis linguae sacrae aditum aperiens* c. műve 1717-ben jelent meg. Két Felix Bidembach nevű evangélikus teológust is számon tart a tudománytörténet, apát és fiút, Tatai valószínűleg az idősebb Bidembach (mh. 1612) valamelyik művét szerezhette meg. Lucas de Linda német jogász *Descriptio orbis et omnium eius Rerum Publicarum* című, 1660 után több nyelven is kiadott országleíró munkája kerülhetett a Tatai tulajdonába. Gyermekéi közül nem Lázár, hanem Sándor tanult, 1769 áprilisában subscribált a kolozsvári kollégiumban, kibúcsúzásakor ösztöndíjas diákként egy apjától örökölt könyvet, Goerizius munkáját adományozta iskolája könyvtárának. Tatai Sándor 1781-től szamosháti egyházközségekben lelkészkedett.¹⁶

A könyvek behozatalát a cenzúra ellenőrizni kívánta, a Gubernium 1778-ban meghagyta a Református Egyházfőtanácsnak és a Zsinatnak, hogy a külföldről hazahozott kiadványok jegyzékét előzetesen mutassák be a tulajdosok. A könyvrevízió korábban is okozott nehézségeket a tudományos kiadványokkal megrakodva hazatérő kálvinista lelkészjelölteknek.¹⁷

Az erdélyi lelkipásztoroknak csupán egy része tanulhatott külföldi egyetemen, a többiek néhány évi hazai iskolamesteri munka után jelentkeztek a

¹³ KvAkad, R 84467, R 81834.

¹⁴ Uo., R 80863.

¹⁵ Benkő: A titokzatos, 25.

¹⁶ Uo., 25–26.

¹⁷ Pavercsik Ilona: A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata, in V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézírásjártó korában*, Budapest, Balassi, 1999, 319.

zsinati lelkészi vizsgára. Ordinációs jegyzékek sajnos nem maradtak fenn mind-egyik évről, de a létező adatok arra utalnak, hogy az 1734–1783 közötti időszak 13 névsorában az akadémita és domidoctus lelkészjelöltek kb. egyharmad / kétharmad arányban oszlottak meg, vagyis a lelkészutánpótlás nagyjából az itthoni kollégiumokra hárult.¹⁸

Akár akadémiták, akár itthon tanultak, az ordináció nyomán immár teljes jogú lelképásztorokként szolgáltak városon vagy falun, szellemi fegyvertárak gyarapítása, főként a domidoctusoké, elsősorban pályájuk során valósult meg. Ügyelt erre az egyházi előjáróság is, 1718-ban a Désen tartott generális vizitáció – zsinati határozattal egyenértékű – meghagyása szerint „Igen reá vigyázzanak a tiszteletes seniorok, hogy a prédikátoroknak szükséges könyvei legyenek, kivált, akik újjólágot lettenek ministerek, juxta canonem 6.”¹⁹

Ezt az óhajt az erdélyi lelképásztori kar – többek között – az itthoni antikvár könyvpiac lehetőségeinek kihasználásával valósíthatta meg. Jakó Zsigmond hívta fel a figyelmet az erdélyi kollégiumokban rendezett könyvaukciókra, és tanulmányában 22, 1761–1799 között Enyeden vagy Kolozsvárott rendezett vásárról közölt adatokat.²⁰ Ez alkalommal néhány kiegészítéssel gyarapítom ezt az adatsort. Kolozsváron 1788. január 12-én rendezett árverésen Szatmárnémeti Mihály *Dominica catechetica* (Kolozsvár, 1677) c. prédikációs kötetét vásárolta meg Sófalvi József kolozsvári professzor 20 dénárért, a könyv hátrédlapján följegyezte a többi beszerzett könyv címét és árát (öt nyomtatványról és egy kéziratról van szó – *Váradai Biblia, Historia Veteris Testamenti* kézirat, Molnár Gergely *Grammatica, Liturgia Coenae, Jager Examen theol. myst.*, Kocsi Csergő János *Malleus XV Dilemmatum*).²¹ A következő évben Enyeden tartott aukción egy 1561-ben megjelent, Kálvin-kommentárokat tartalmazó gyűjtőkötetet (Dániel és a 12 próféta könyvei) vett meg egy helybéli tógátus deák, Szabó Sámuel, későbbi homoródszentmártoni lelkész.²² Szabó Sámuel enyedi professzor 1789-ben hunyt el, egy év múlva került kalapács

¹⁸ Vö. Buzogány Dezső et al. (szerk.): *Erdélyi református zsinatok iratai*, II, 1715–1770, Kolozsvár, ERE, 2016.

¹⁹ Uo., 34.

²⁰ Jakó Zsigmond: Az erdélyi magyar antikvár könyvkereskedelelem kezdeteiről, in Balázs Mihály et alii (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1997, 221–227.

²¹ KvAkad, RMK R 442. A kötet 1700–1714 között egy ismeretlen kalotaszegi lelkész tulajdonában volt, majd Krasznai Zsigmond vásárolta meg 1736-ban. Sipos Gábor et alii (szerk.): *A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár gyűjteményeinek katalógusa*, Kolozsvár, Scientia, 2004, 294.

²² Ősz: *Bibliotheca*, 341–342.

alá a könyvtára szintén Enyeden, ez alkalommal egy Kálvin *Institutio*-példányt (Amszterdam, 1667) vásárolt Szatmári Pap Mihály kolozsvári professzor. E kötet egyébként korábban Ajtai Abod Mihály enyedi tanár tékájába tartozott, az ő hagyatékából szerezte meg Illyefalvi Kis Ferenc zeykfalvi lelképásztor 1776-ban, majd öt év múlva Szabó professzor könyvtárát gazdagította.²³

Nyilvánvalóan a szervezett árveréseken kívül is rengeteg alkalom kínálkozott könyvek adás-vételére, öröklésére, adományozására. Lelkészözvegyek gyakran férjük köteteinek áruba bocsátásával szereztek némi pénzt. Hogy csak egy példát említsek: Lécfalvi Bálint akadémista lelképásztor boroskrakkói szolgálata idején, 1694-ben szerezte meg az *Institutio* 1607-es kiadását, az özvegyétől 1729-ben vásárolta Körösi György, svájci pregrinációjából hazatérve az ordinálása évében.²⁴ De ugyanígy járt el az 1754-ben elhunyt Tatai A. K. János vistai lelképásztor özvegye, Kolozsvárra vihette be férje könyveinek egy részét, ezek közül egy Franekerben összeállított teológiai kéziratgyűjteményt Csomós János későbbi dési lelkész szerzett meg, ez aztán halála (1768) után került a kolozsvári kollégium könyvtárába.²⁵

Makfalvi S. József külföldi egyetemet járt nyárádszentbenedeki (1730), majd fogarasi lelképásztor univerzalista teológiai felfogása miatt az 1740–50-es években sok gondot okozott a zsinatnak és a Főkonzisztóriumnak, míg aztán lelkészi állásától megfosztották. Életútját, tanait Kolumbán Vilmos József több tanulmányban dolgozta fel.²⁶ Könyvtárából ma 16 kötetet őriz a kolozsvári református kollégium gyűjteménye, mind az RMK kategóriájába tartoznak. Ezek közül hét Huszti Lovász Sámuel huszti lelkész tékájából származik. A másfél tucat könyv nagyobb része prédikációs kötet (templomi és halotti igehirdetések, köztük Medgyesi Pálé is), két katolikusellenes vitairat és három teológiai értekezés. Megszerezte Szenci Molnár Albert imádságos könyvecskéjének (1621) agyonforgatott példányát, és Pázmány Péter *Az Szent Irásról, és az anyaszentegyházról, két rövid könyvecskéék* című, Bécsben 1626-ban kiadott művét. Ez utóbbi címlapjára valamelyik korábbi olvasó bölcsen fölírta: „Pálista könyv ez.” Dávid Ferenc *Első része az Szent Irásnak külön külön részeiből vót predicacioc* című, Gyulaféhérvárott a Hoffhalter-műhelyben 1569-ben kiadott munkája jó példája a nyomtatvánnyal vitatkozó, kezében pennát forgató olvasónak, Huszti Lovász Sámuelről származik az unitárius-ellenes bejegyzések egy része: „Dögletes könyv ez, Tudománya is pestises ennek.

²³ Uo., 298–299.

²⁴ Uo., 278–279.

²⁵ Benkő: A titokzatos, 25.

²⁶ Pl. Kolumbán Vilmos József: Makfalvi József heterodoxiája, in Balázs Mihály (szerk.): *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, Szeged, SZTE, 2016, 289–302.

Devai tömletzre méltó vót Authora is.”²⁷ Makfalvi könyvtárának bizonyára csak töredéke e néhány kötet, alapos elemzésre alkalmatlan, annyit megállapíthatunk, hogy nem tér el az átlagos prédikatori könyvgyűjteményektől. Belleillik e képbe a Marosvásárhelyen fennmaradt kötete, Johannes Drusius *Hoc est catechesis sive prima institutio aut rudimenta religionis Christianae* című, Leidenben 1591-ben megjelent kiadvány, amelynek korábbi tulajdonosa Jövedécsi András kolozsvári unitárius lelkész volt.²⁸

Kiséri György a marosvásárhelyi református iskolában kezdte meg tanulmányait 1689-ben, Enyeden folytatta, 1693-ban írta alá a kollégium törvényeit, öt év múlva a syntaxisták, majd a rhétorika osztály praceptorra lett. 1700-ban hívta haza a marosvásárhelyi egyházközség a schola particula tanárának, 1703-ban egészségi okok miatt lemondott, majd 1707-től újra itt tanított 1715-ig, amikor Fogarasra ment rektornak.²⁹ Nem járt külföldi egyetemen, könyveit a hazai antikvár piacon szerezhette. A kolozsvári református kollégium bibliotékájában fennmarad 12 kötete jól képzett lelki tanító képét tükrözi.³⁰ Szegedi Kis István *Theologiae sincerae loci communes* és *Tabula analytica* c. Bázelen a 17. század elején megjelent ívrétű köteteit 1707-ben, vásárhelyi második tanársága kezdetén vásárolta. Emmanuel Alvarus *Grammaticarum institutionum Liber Primus seu Principia earundem* c. Kolozsvárott 1699-ben Misztótfalusinál kinyomtatott kötete³¹ már a pedagógusra utal, viszont az Elzevirek nevezetes Respublica-sorozatának egyik kötete, az 1713-ban beszerzett Stransky *Respublica Bohemiae* (Leiden, 1634) szélesebb körű érdeklődését tanúsítja.³² Kivételesen sok Kálvin-kötetet vásárolt, szám szerint ötöt (kommentárok, levelezés, vitairat),³³ és a katolikus vallásgyakorlat iránti érdeklődését az *Officium beatae Mariae Virginis* c. velencei kiadvány (1629) tükrözi, jó néhány szeljegyzete olvasható ugyanis a lapszéleken.³⁴ Megjegyzéseiben a református teológus szemszögéből vitatta a Mária-kultusz gyakorlatát, az *Ave maris stella* kezdetű himnusz mellé fölírta: „Azt mondotta Erasmustok, azt mondjátok

²⁷ Sipos: *A Kolozsvári*, 270; KvAkad, RMK R 66; Sipos: *A Kolozsvári*, 187, KvAkad, RMK R 8.

²⁸ Spielmann Mihály et alii (szerk.): *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum Bibliothecae Teleki-Bolyai. Novum Forum Siculorum*, Marosvásárhely, Lyra, 2001, I. 232.

²⁹ Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedí diákok 1662–1848*, Bukarest, Kriterion, 1979, 445; Tonk Sándor: *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848*, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1994, 32, 40, 44, 46.

³⁰ Kiséri könyveit Jakó Zsigmond kéziratos possessorkatalógusa segítségével azonosítottuk.

³¹ Sipos: *A Kolozsvári*, 299–300, 152.

³² KvAkad, R 81370.

³³ Ósz: *Bibliotheca*, 57–58, 69.

³⁴ KvAkad, R 84042. 1711-ben Marosvásárhelyen kapta ajándékba Szőcs Mártontól.

Tengernek csillagjának, aki soha tengert se látott!”³⁵ 1713-ban Petrus Martyr Vermigliének a Királyok második könyvéhez írott, *Melachim* című kommentárját (Zürich, 1581) szerezte meg.³⁶ 1717-ben, fogarasi rektorsága idején került a tulajdonába a John Cameron Franciaországban élt skót református teológus összes műveit tartalmazó ívrétű kötet, amely 1692-ben Gyalai K. András tékájába tartozott.³⁷ Marosvásárhelyen egy 16. századi zürichi kiadású latin teológiai munkát őriznek az ő névbejegyzésével.³⁸

Monok István néhány, a 18. század első felében működő erdélyi református lelkipásztor Hunyadi Abacs Márton, Décsei János és Csernátoni Gajdó Dániel könyvgyűjtési szokásait tekintette át könyvjegyzékeik alapján.³⁹ Megfigyelése szerint a régebbi és újabb kálvinista teológusok művei mellett hangsúlyosan szerepelnek a racionalista filozófusok (Descartes, Clauberg, Gas-sendi) munkái. Megállapításaihoz annyit tennék hozzá, hogy Csernátoni Gajdó, a Teleki fiúk már említett preceptora 1729-ben összeírt 140 könyve talán nem is a teljes gyűjteményét tartalmazza, e másfélszáz tételt tartalmazó jegyzéket ugyanis azért küldte el Teleki Sándornak, hogy 14 német forintnyi adóssága fejében válogasson a felsorolt kötetekből.⁴⁰ Erre utal az, hogy a kolozsvári kollégium könyvtárában fennmaradt Georgius Hornius *Historia ecclesiastica et politica* (Leiden-Rotterdam, 1665) c. könyve nem szerepel az említett jegyzékben.⁴¹ Másik könyve, Ruardus Andala holland teológus exegézis-kolligátuma a dési ferencesek tékájába került, ez sem található a jegyzékben.⁴²

Zágonban a református parókián kivételes gazdagságú egyházközségi könyvtárat őriznek, amelyet az 1782-től 1815-ig ott szolgált lelkipásztor, Gidófalvi Csiszér József alapított, majd Mihály fia és utóda 1812-től tovább gyarapított.

³⁵ Uo., f. 38v.

³⁶ Uo., R 81799.

³⁷ Joannes Cameron: *Opera partim ab auctore edita*, Genf, 1642. KvAkad, R 83317. Tulajdonosjelzése: „Ex libris Andreae K. Gyalai ab anno 1692 mense Febr sust. 12.” „Georgii Kis-Éri 1717.” „Sam[uelis] Pataki MD[octo]ris Ao 1794 die 8 Januarii comp. fl. h. 2.”

³⁸ Raphael Englinus: *Prophetia Halientica nova ... ad Danielis ... calculum chronographicum*, Zürich, 1598. Ez 1712-ben került a tulajdonába. Spielmann–Sebestyén: *Catalogus librorum*, I. 240.

³⁹ Monok István: A németalföldi kiadványok aránya a XVIII. századi református értelmiség olvasmányáiban, in Uő: *A hagyományos világ átváltozásai. Tanulmányok a XVIII. századi magyarországi könyvtárak történetéhez*, Budapest–Eger, Kossuth–EKE, 2018, 60–61.

⁴⁰ Monok et alii (szerk.): *Erdélyi könyvesházak III, 1563–1757*, Szeged, Scriptum, 1994 (Adattár 16/3), 160–164.

⁴¹ KvAkad, R 84459.

⁴² *Exegesis... serpentis Aenei*, Franeker, 1720; *Exegesis psalmi XVI*, Franeker, 1716. Tulajdonosjelzése: „Danielis Gajdo Csernátoniensis. Comp. Lugduni Batavorum A(nno) 1722. Symbolum: Per convitia et laudes. Amor Dei omnia vincit.” Gordán Edina: *A dési ferences rendház könyvtárának régi állománya*, Budapest, MTA KIK 2019 (KKK, 13), 1036. tétel.

Több mint 300 kötetet őriznek a szekrényekben, köztük 20 RMK, 9 antikva, 57 db 17. századi külföldi nyomtatvány és 265 db 1711–1860 közötti magyarországi kiadvány. Csiszér József domidoctus lelkész 1762–1771 között, még kisbaconi szolgálata idején 10 kötetet szerzett, köztük Hieronymus Drexellius *Gazophilatium Christi* (Antwerpen, 1641), Johann Georg Liebknecht *Elementa geographiae* (Frankfurt, 1712) c. művét és Szenci Molnár Albert Scultetus-fordítását (*Evangéliumi textusoknak magyarázattya*, Oppenheim, 1617). A possessorbejegyzések tanúsága szerint e téka valóságos gyűjtőmedencéje volt a 18. századi háromszéki lelkészek könyveinek, igazi múzeuma az itt szolgált prédikátorok könyves műveltségének.⁴³

Kiemelkedik az egykori könyvtulajdonosok közül Albisi Wass Gábor, aki enyedi tanulmányai után 1725-ben a franekeri, egy év múlva az odera-frankfurti egyetemen hallgatott teológiai előadásokat, hazatérve háromszéki ekléziákban szolgált, 1760 körül kezdte esperes lett. Franekeri tanulása idején, 1725-ben kilenc kötettel gyarapította a tékáját, igyekezett a frissebb szakirodalmat beszerezni. Legrégebbi kiadás közülük Petrus Molinaeus *Vates* (Leiden, 1640) c. kötete, Johannes Cocceius *Opera* (Amszterdam, 1673) négy kötetben, frissebb Szatmárnémeti Sámuel *Epistola S. Pauli ad Hebraeos explicata* c. művének 1701-es franekeri kiadása és Ruardus Andala *Summa theologiae* (Franeker, 1716) c. munkája.⁴⁴

A zágonihoz hasonló gyűjteményt őriznek a sepsiszentgyörgyi református esperesi hivatalban, a régi könyvek egy része a Kovásznai Gocz lelkészcsaládhoz köthető. Kovásznai Gocz Gábor (1744–1827) először édesapja, Kovásznai Gocz Lukács mellett szolgált Szárazajtán, majd Bodosban, később pedig Bardócon. Házasságából több gyermek származott, köztük József, aki a szebeni traktus esperesekén halt meg 1821-ben. József testvére, Lajos állította össze a családi leszármazást Ovidius *Metamorphoseon libri XV expurgati* című, jezsuita szöveggondozásban 1704-ben megjelent kötet első tábláján. Több kötet őrzi Gocz Lukács tulajdonosbejegyzését, Gocz Gábor pedig Ajtai Abod Mihály enyedi professzortól kapta ajándékba Pareus *Operum exegeticorum pars altera* című, 1628-ban megjelent művét. E gyűjtemény feltárását Ősz Sándor Előd tervezi, a fenti néhány adatot is neki köszönöm.

⁴³ S. Sárdi Margit: A zágoni református eklézsia könyvtára, *Magyar Könyvszemle*, CXVIII. évf., 2002/2, 165–174.

⁴⁴ Uo., 173–174; Bálint Tamás: *A zágoni református egyházközösség műemlékkönyvtára*, Szakdolgozat, Babes-Bolyai Tudományegyetem Könyvtár szak, 2002, 3, 6, 10, 43, 97, 123, 134, 141. tétel.

A bevezetőben fölvetett kérdésekre a fenti sorok nem nyújthattak kielégítő és végleges választ, hozzájárulhatnak viszont a 18. századi lelkipásztori olvasmánykultúra részletesebb megismeréséhez.

RÖVIDÍTÉSEK

KvAkad – Akadémiai Könyvtár (Kolozsvár)

BIBLIOGRÁFIA

- BÁLINT Tamás: *A zăgoni református egyházközösség műemlékkönyvtára*, Szakdolgozat, Babes-Bolyai Tudományegyetem, Könyvtár szak, 2002.
- BENKŐ Levente: A titokzatos Árpád-kori szentély és az akadémikus pap. Újabb adalékok Magyarvita művelődéstörténetéhez, *Művelődés*, LXVII. évf., 2014/2, 24–26 <http://www.muvelodes.ro/index.php/Cikk?id=1499>.
- Buzogány Dezső–Dáné Veronka–Kolumbán Vilmos József–Ősz Sándor Előd–Sipos Gábor (szerk.): *Erdélyi református zsinatok iratai*, II, 1715–1770, Kolozsvár, ERE, 2016.
- GORDÁN Edina: *A dési ferences rendház könyvtárának régi állománya*, Budapest, MTA KIK 2019 (KKK, 13).
- GORDÁN Edina: Teleki Miklós és Teleki László ismeretlen könyvjegyzékei, in Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok*, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2018 (EREF, 24), 520–543.
- JAKÓ Zsigmond–JUHÁSZ István: *Nagyenyei diákok 1662–1848*, Bukarest, Kriterion, 1979.
- JAKÓ Zsigmond: Az erdélyi magyar antikvár könyvkereskedelem kezdeteiről, in Balázs Mihály et alii (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1997, 221–227.
- KOLUMBÁN Vilmos József: Makfalvi József heterodoxiája, in Balázs Mihály (szerk.): *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, Szeged, SZTE, 2016, 289–302.
- MONOK et alii (szerk.): *Erdélyi könyvesházak III, 1563–1757*, Szeged, Scriptum, 1994 (Adattár 16/3).
- MONOK István: A nagyenyedi kollégium 1764. évi katalógusa, in Barátné Hajdu Ágnes (szerk.): *Fülöp Géza Emlékkönyv. Művelődéstörténeti és könyvtártudományi írások*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1999, 127–130.
- MONOK István: Minister reformatus doctus. Bod Péter és a vele kortárs református értelmiség műveltsége, *Theologiai Szemle*, 55. évf., 2012/4, 218–223.

- MONOK István: A németalföldi kiadványok aránya a XVIII. századi református értelmiség olvasmányaiban, in Uő: *A bagyományos világ átváltozásai. Tanulmányok a XVIII. századi magyarországi könyvtárak történetéhez*, Bp.–Eger, Kossuth–EKE, 2018, 60–61.
- ŐSZ Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica. Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben*, Kolozsvár, EME–ERE (EREF, 21), 2014.
- PAVERCSIK Iлона: A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata, in V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában*, Budapest, Balassi, 1999, 295–340.
- S. SÁRDI Margit (kiad.): *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, Budapest, Akadémiai–Balassi, 1992.
- S. SÁRDI Margit: A zágoni református eklézsia könyvtára, *Magyar Könyvszemle*, CXVIII. évf., 2002/2, 165–174.
- SIPOS Gábor et alii (szerk.): *A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár gyűjteményeinek katalógusa*, Kolozsvár, Scientia, 2004.
- SPIELMANN Mihály et alii (szerk.): *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum Bibliothecae Teleki–Bolyai*, Marosvásárhely, Lyra, 2001.
- SZABÓ Miklós–SZÖGI László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849 között*, Marosvásárhely, Mentor, 1998, 352.
- TONK Sándor: *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848*, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1994.

ABSTRACT

Gábor Sipos: *Transylvanian Reformed Pastors' Schools and Books in the 18th-c.*

This study is meant to analyse two aspects. On the one hand, we examine the motivation to collect and use books, which Calvinist preachers gained throughout their education, as well as the influence of their studies at foreign universities on this motivation. On the other hand, we analyse the different book collecting methods they used during their career.

The students did not only use the books of college libraries but they also bought books.

Different Latin grammarbooks, manuals of Logic, Rhetoric and Theology were often passed on from generation to generation. Theology students who studied at foreign universities bought many, sometimes even hundreds of books, they tried to acquire the latest scientific writings but they also bought used books, which were cheap at that time.

In Transylvania, two thirds of all future pastors were educated at Transylvanian institutions, one third of them studied abroad. After their consecration and throughout their career they enhanced their book stock by acquiring books from local printing presses and also by buying used books available in the home market. In the colleges of Nagyenyed/Aiud and Kolozsvár/Cluj book auctions were often organized where the heritage of deceased pastors was merchandised.

Keywords: book collections, used book market, home educated pastors, studies abroad, personal library

„E VILÁG Ő NÉKI IS ELLENSÉGE, MINT NÉKEM VOLT”.

ZOVÁNYI GYÖRGY TÖPRENGÉSEI
A PÜSPÖKI HIVATÁSRÓL¹

Szabadi István

Zoványi György 1728–1758 között a tiszántúli református egyházkerület superintendentense, 1711-től haláláig szilágyi (krasznai) esperes Zilahról igazgatta egyházkerületét éppúgy, mint egyházmegyéjét. 1724-ben a kerület főjegyzője lesz, mégpedig úgy, hogy Rápóti Pap Mihály hivatalban lévő superintendentens halála esetén succesive utódjává lép elő.² Ez 1726-ban meg is történt, de hivatalát csak két év múlva fogadta el. Zoványi egyik, 1733-ban Wesselényi Istvánhoz írott leveléből tudjuk,³ hogy a tisztséget nem akarta elfogadni, „akaratom ellen hozzám hozták a Sz[ent] G[ene]ralis ládáját cum annexis iteratis Suffragiis⁴ és addig három Tisz[te]l[en]d[ő] Eöreg első Seniorok, Szállásomrol ki nem mentek, valameddig szándekokat véghez nem vitték”. Fel-szentelésekor sem hagyta el Zilahot, az imént idézett levélben említett Kereszturi Lukács szabolcsi és Besenyei István érmelléki esperes vette ki tőle az esküt Oroszi István [ér- vagy kraszna]mihályfalvai lelkész társaságában.⁵

A kerület igazgatása a sajátos beiktatáshoz hasonlóan rendhagyó módon zajlott. Zoványi kerületi gyűlést alig tartott (1714 után királyi rendelet miatt nem is nagyon lehetett, a vizitáció is tiltva volt egy ideig), 1750-ig egy zsinatról tudunk, 1743-ból, itt maga a superintendentens is jelen volt, illetve ismeretes egy 1735-ös esperesi értekezlet, ahol Zoványi elnökölt. Generalis synodus híján az új lelkészek szabályos ordinátiójára sem kerülhetett így sor, azt Zoványi átengedte azt az espereseknek, de minden beiktatásról előzetesen be kel-

¹ A tanulmány (kötet) az NKFI K 120197 számú pályázatának keretében és támogatásával készült

² A successiohoz lásd: Sipos Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, EME, 2000 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 230), 82–86.

³ A Román Nemzeti Levéltárak Kolozs megyei Osztálya, Kolozsvár, A Wesselényi család zsidói levéltára (Fond 250), Fasc. 437. A levelet lásd jelen írás függelékében.

⁴ Ford. az ismételten összegyűjtött szavazatokkal együtt.

⁵ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban TtREL), Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek, TtREL I.1.a., 1, 234–235.

lett neki számolni, s az úgynevezett formatát mindig ő maga küldte meg Zilahról.⁶

Úgy tűnik, 1735-től igazából Szódi István, az előbb említett esperesi consiliumon megválasztott debreceni senior, egyúttal kerületi generalis notarius kezében volt az egyházkerület igazgatása, amelyet Zoványi instrukciói szerint kellett végeznie. Mégpedig a superintendensről elnevezett és általa szerkesztett Zoványi-kánonok szerint, melyeket Kolozsváron 1733-ban ki is nyomtattak. Zoványi az 1570-as évek óta vezetett régi kerületi jegyzőkönyvet is magánál tartotta haláláig, ezért 1736-ban egy újat kellett kezdeni Debrecenben. Az egyházfegyelmi ügyek megítélését is az espereseknek engedte át, hozzá, mint superintendenshez csak a fellebbezéssel fordultak.⁷

Zoványi György szolgálati ideje alatt, ahogy említettem, javarészt Zilahon tartózkodott, Debrecenben alig. 1744-ben meg is idézték az esperesek, s meg akarták győzni, hogy változtasson ezen a gyakorlaton, valamint törvénytelen divortiók miatt is felelősségre akarták vonni. Zoványi erre írta a következőket Szódi Istvánnak, a tiszántúli kerület főjegyzőjének: „el vettem a Citatitot sub nomine Tractuum seniorum Superattendentie hujus Transtibiscanae... ha lehet fogom magam expediálni, ha nem: vagyon törvény ellenem is. Megvallom, sajnálom ezeket Contra jus Divinum et Canones, de: vastag beszéd nem méltó hozzám. Azonban nem kell vala az én citáltatásommal sietni, hanem a 86 canont kell vala megtartani, melly az Erdélyivel edgyez: Interim faciam officium.”⁸ Zoványi levelének hátoldalára Szódi, csak úgy magának, megjegyzésként, odaírta: „Ne terheltessen T. koma uram az allegált 86 canont ide írni, látnók mit tart”.

Az volt Zoványinak a Geleji-féle kánonok szerinti álláspontja, hogy a folyó ügyeket (ordinálás, házassági válás, fegyelmi ügyek) az espereseknek kell intézniük, de ez nem érinti az egyházkerületi gyűlés hatóságát és előjogát. A Geleji-féle kánonok 86. és következő cikkelyei szólnak az egyházmegyéek espereseiről, miszerint „különös kötelességük az espereseknek, hogy saját tisztársaik gyűléseit bizonyos időközökben magukhoz, vagy bármely más illendő helyre összehívják (...) Rendkívül pedig, ha valamely fontos és sürgető szük-

⁶ A Geleji-féle kánonok közül a 93. rendelkezik a formáták kiadásáról: „És akkor végre a szent gyülekezetet közönséges hálaadással és megáldással, s az apostoli hitvallás eléneklésével bocsássa el; figyelmeztetve az új lelkészeket, hogy a formatát (amint a lelkészi oklevelet nevezik) a jegyzőtől váltsák ki”.

⁷ Hagyományosan az ordinatio és a visitatio, valamint az egyházfegyelem gyakorlása volt a legfontosabb superintendensi jogkör. Jellemző tehát, hogy Zoványi csak mintegy jóváhagyja a lelkészek felszentelését és kiküldését.

⁸ Püspöki iratok gyűjteménye, TtREL. I.2., 1, Zo-19.

ség megkívánja, más közbeeső időben is, midőn a házassági és más – a felmerült körülmények folytán előállott – peres ügyeket és egyházi vizsgálatokat intézzenek; valamint az Úr szolgálatára kibocsátandókat vizsgálják meg, kiket azután a nyilvános vizsgálatra állítsanak.”

Minden nehéz és fontos ügyben az egyházkerület felé lehet és kell fellebbezni. Vonatkozik ez leginkább bármely lelkész hivatalától való végleges és örök megfosztására, lelkészi karból való kirekesztésére és polgári hatalom kezébe adására. Vagyis az esperesek semmi nagyobb fontosságú dolgot a superintendens tudta nélkül ne tegyenek, ha pedig az esperesek döntését bármelyik lelkész sérelmesnek érzi, szabadon fordulhat a superintendenshez. Azt is leszögezi, hogy az esperesek sem fordulhatnak hozzá egy-egy lelkész hivatalától való megfosztását kérve: „a Papok köntösét in synodis kell le szagatni és úgy exauthorálni, nem enyim ez a munka” – írja 1747-ben a fegyelmi ügyekkel kapcsolatban Zoványi (tudni kell, hogy ez esetben tényleges fizikai leszagatásról van szó).⁹

Zoványi György 1743-ban még jelen volt az egyházkerületi zsinaton, de ezután, úgy tűnik, nem ment soha többé Debrecenbe (általában öregségére és beteges voltára hivatkozott), őt viszont gyakran keresték lelkészek fellebbezés végett. Utóbbi jogköréhez mindvégig ragaszkodott, még halála előtt négy évvel, 1754-ben is feljegyzésre került a kerületi jegyzőkönyvbe, hogy az appellált pereket magához kívánja küldetni a lassan száz esztendőös superintendens.¹⁰

Itt jegyzem meg, hogy Zoványi életkorát az eddig elterjedt adatokkal szemben korrigálni kell. Mindenütt az szerepel, hogy 1656-ban született, ugyanakkor egy 1747. július 11-én kelt levelében ő maga írja Szódi Istvánnak: „Candidus ember voltam még eddig, sem az elmém úgy meg nem bomlott, hogy ad partes vonattatnám, vagy parte inaudita altera itilin élnék. Ezek nem illenének 78 esztendőös emberhez és 47 esztendőös Paphoz”.¹¹ Ezek szerint Zoványi valójában 1669 körül született.

1750-ben megválasztották a kerület első főkurátorát Dobozi Mihály személyében, aki rögtön levélben fordult Zoványihoz, kérve, hogy a főjegyző Szódiának adjon szinte teljes hatáskört, hogy fenntarthassák a kapcsolatot az ágenssel, a többi kerülettel, az esperesekkel. Valamint sürgette Dobozi a régóta meg nem tartott egyházlátogatások felújítását, ugyanakkor biztosította Zo-

⁹ TtREL I.2., 1, Zo-24.

¹⁰ TtREL I.1.a., 2, 307–310.

¹¹ TtREL I.2., 1, Zo-27.

ványit superintendensi tisztének megtartásáról.¹² Zoványit érzékenyen érintette a levél, melyre így válaszolt: „Iratik ez, hogy nem kívánja a delegatus concursus, hogy superintendesi titulusom ellen légyen e végzés – nem is lehet holtomig, mivel anno 1728. az egész innenváló fraternitástól választattam, és mikor elsőként nem acceptáltam volna ezen szent hivatalt: másodikra ujabban voxolván, ugyancsak hozzám hozták a suffragumokat (...) Azután b. e. néha Imperator Carolus VI. ezen tisztben meghagyott, anno et diebus, vobis noto; melyről való bullám vagyon. Ezt meg kell becsülnöm holtomig. Azért akármi derekas dolgoknak állapotját megkívánom holtomig tudni. Ne legyen bakatell a magyarországi püspökség, ha nincsen is jövedelme. Én ugyan Debrecenben nem compareálhatok személyemben. De ítéletet tehetek, ha kívántatik, még eddig közönséges prédikátori hivatalomat követhetvén. Ha mikor pedig meg akarja indítani a visitatiot t. notarius uram: az előtt bizonyos idővel nekem hírt tegyen per expressum, és nekem írja meg kit fog maga mellé venni; mivel én magam személyemben nominálok természet szerint való fijamat Zoványi Józsefet mostan a ven[erandus]. Szilágyi tractus kedves notariusát, ezen teendőben helyemben in seniore[m] succedálandót”.¹³

Zoványinak a TTREL-ben lévő leveleiből kitűnik, hogy az erdélyi főkonzisztóriumot annak kérésére gyakran kereste fel. Emiatt s a fentiek miatt is nem egyszer érte az a vád a kerület, vagy éppen Harsányi István közép-szolnoki esperes részéről, hogy egyházmegyéjét Erdélyhez akarja csatolni. 1754-ben ezért a következő végzést hozta a tiszántúli superintendencia:

„Relatum est per Reverendum Dominum Stephanum Harsányi Tractus Mediocris Szolnok seniore[m], Admodum reverendum Dominum Superintendentem Georgium Zoványi in eo laborare, idque opera praecipuae Illustris Baronis Volfgangi Bánffy, út majorem Venerabilis Tractus Mediocris Szolnok partem, a reliquo corpore avulsam, Superintendencie Transylvaniae adjungat. Placuit itaque praesenti congregationi superintendentalis ut primum quidem Venerando Domino Superintendenti notificetur per hanc eandem congregatioem, deinde Iluustri Baroni per spectabilem Dominum curatorem Michaelem Dobozy; institutum illud prorsus esse impracticabile, ne cin effectum deduci inscia Regia majestate posse.”¹⁴

¹² Könyves Tóth Mihály: Történelmi előadás, minő viszonyban állanak az ugynevezett partiumbeli ekklezsiáink a tiszántúli superintendenciához, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, V. évf., 44. szám, 1862. nov. 2., 1393–1394.

¹³ Könyves Tóth: Történelmi előadás, 1395.

¹⁴ TTREL I.1.a., 3, 304.

Zoványi, aki 1711 óta krasznai esperes is volt egyidejűleg, valóban törekedett egyházmegyéjének Tiszántúltól való elcsatolására. Az egyházkerületek határai rendezésének idején, az 1730-as évek elején Szilágyinak Erdélyhez tartozást egész egyszerűen gondolta megoldani: 1732-ben felvetődött Debrecenben, hogy az egész tiszántúli kerületet Erdélyhez kell csatolni. Mindez a debreceni egyházmegye jegyzőkönyvében van feljegyezve, ugyanis kerületi közgyűlést nem volt szabad tartani, így egy úgynevezett consiliumon az esperesek tárgyaltak olyan kérdéseket is, amelyek az egész superintendentiát érintették. A *Carolina resolutio* után vagyunk egy évvel, amikor felmerült a tiszántúli kerület felosztása is, mely szerint az északi partiumi vármegyékben lévő egyházmegyék önálló kerületté szerveződnének. Ekkor olvashatjuk: „superintendencia maneat in eodem statu, in quo nunc est, nec in duas vel plures dividatur partes, nec etiam ex quorundam mente Scissio facienda, multo magis nostra Superintendencia Ttransylvanicae conjugenda.”¹⁵

A régi határok sérthetetlenségét egy 1735-ös esperesi tanácskozás is megerősíti, ez bekerül az egyházkerületi jegyzőkönyvbe is. A szilágyi egyházmegye elszakasztására vonatkozó, Zoványi elleni vád nem volt alaptalan. Ő maga írja Wesselényinek Istvánnak a már idézett levelében, 1733 nyarán: „...én e gyümölcstelen és ezer gondú tisztességet meguntam, és mindenkor csak elmémben tartottam Excell[enciád] ama szavait: szakasszam el a Partiumbéli eccl[ézsia]kat”.

Püspöki tisztségébe való belefáradását olvashatjuk ki Zoványinak Baróti Kálmán huszti lelkipásztor, máramarosi espereshez 1739-ben írt leveléből is (a levél a máramarosszigeti parókián található): „A fiam József talán még ott találtatik. E világ ő néki is ellensége, mint nékem vólt”. A püspök ezekkel a szavaival a jövőbe is látott: Zoványi fia, József, zsbóói lelkészként követte apját annak halála után a szilágyi tractus esperesi székében. Még apja életében egyházmegyei jegyzővé választatta őt Zoványi György, azzal, hogy a successio elve szerint halála után József fia lesz az esperes. Az apja nyomdokán járó József próbált függetlenedni a tiszántúli egyházkerülettől, közelebb kerülni az erdélyi superintendentiához. Házassági válásokban sorozatosan a tiszántúli kerület jóváhagyása nélkül intézkedett, amiért 1769-ben megfosztották az esperesi, sőt még a lelkészi hivataltól is, a tiszántúli kerület közgyűlésén, de immár az erdélyi főkonzisztórium küldötteinek jelenlétében és jóváhagyása mellett.¹⁶ Szilágycsehen halt meg 1775-ben, visszavonultan a világtól.

¹⁵ Debreceni Egyházmegye, közgyűlési jegyzőkönyvek, TtREL I.31.a., 2, 462.

¹⁶ Zoványi József szilágyi esperes fegyelmi ügye (1768). TtREL I.1.b., 121, 127.

Zoványi György levelezése még összegyűjtésre és feldolgozásra, esetleg kiadásra vár. Személye és pályája azért érdekes és bizonyos értelemben tragikus, mert nem tudott és nem akart beilleszkedni a *Carolina Resolutio* után kialakult református egyházkerületi rendszerbe. A 17. század embere volt, egy olyan egyházban nőtt fel, amelyik egyházkerületi szinten alig-alig működött, igazából egyházmegyéiben élt, működőképes területeinek pedig az Erdélyi Fejedelemség védelme biztosította az életben maradáshoz. Írják róla, hogy a kuruc tábori papok ruházatában járt (ő maga is az volt valaha), „a régi módhoz tartván magát mind holtáig Török-Magyarosan járt, nagy kést hordozván az Öve mellett sinóron vagy lántzon”.¹⁷

FÜGGELÉK

Excellentissimo Domino D[omi]no Stephano Wesselenyi, L[iber] B[aro] de Hadad / Tit[ul]is [omn]ibus honor[at]o pl[ur]imis] Domino Domino gratiosissimo. Sibó.

Excellentissime Domine Domine Clementissime!

Kivántam volna Excellentiádnak az el múlt Ur napon udvarolni s Istenemet szolgáltni Sibón, de T[isztelt] Collegám insperata absentiajában] Ecclesiamat nem hagyhatván, akaratom ellen Hétköznapon kényszeritettem ki menni, a' mikoron is meg háborodása miatt elménnek, rendb[e] nem szedhettem apológiámat. Mind az Haza, mind az Hadi Törvénynek ellenére lévén Panitb[an] vagy inkább Punitban¹⁸ rollam való discursus, és absolutum Conclusum 19. Juliú, Sem a' Fötöl erre autoritást nem vévén, Sem a' Ministerialis Dignitast, (Reformatus emberek, s két s három Személyek lévén a' confluxus[ok]) nem Considerálván illendő respectussal; Tíz napok alatt nékem erről a Conclusu[m] után, sem az előtt való üdökb[en] hirt nem tévén holott még az ellenségét is meg szollittya a' Vitézlő, de, által láthattya Excellentiád, hogy nem kicsiny passiomra adta[na]k ö K[egye]lmék okott; és ezért nem szolgálhaték is Sibón ige[n] szomorú lévén; Szokásik is ez a belső statusból secularisra által ment embereknek, hogy a' Sz[ent] Ministeriumot igen könnye[n] Contemnályák, Ha énnékem előre, nem imperiose hanem a' mint illet volna szep

¹⁷ Tóth Ferenc: *A Helvétzjai Vallástételt követő Túl a' Tiszai Superintendenciájában élt református püspökök élete*, Győr, Streibig Józsefné, 1812, 165.

¹⁸ Mezőpanit.

csendességgel adták volna előmben akarattyokat, bizonynal csak addig tartóztattam volna a végezést, míg Excellentiádnak hurré tettem volna, és meg értvén Excell[entiád] tettését, a rendes uttyát a' Tiszttség abdicáltatásának el járván, sponte, nullo cogente fejet hajtottam volna; mert én é gyűmölcsstelen, és ezer gondu Tisztességet meg untam, és mindenkor csak elmémb[en] Tartottam Excell[entiád] ama Szavait: Szakasszam el a' Partiumbéli Eccl[esi]ákat, és kevesebb gondal légyek hasonló Tisztességbéli Praepositus azokb[an] etc.

Hogy Contrahállyam beszédemet, ezek bántottak meg: 1: De me, sine me. 2: De Ministerio quod non intererat illor[um]. 3: De Persona innocente; 4. De vita hominis jam provectae aetatis, in summa így írják, á mint emlekezem reá, jobb ennékem minden szerencsémet, tisztességemet sött életemet is kivált belső Személy[ekne]k amittálni de mint ha ő K[egye]lmék vólnának ad arena[m] olly keszek, meg válnék akkor. De itt telik a be: Jobb egy ember[ne]k meg halni et cetera Vox Cajaphae.

Ego hunc honorem ut vocatus Aaron sumsi, nem reménlettem, nem koldultam, sem semmi industriát nem adhibeáltam, hogy obtineálhassam a' Püspökséget; Kéttzer adtanak hivatalt cum annexis suffragiis. az első vocatiót ingyen sem acceptáltam;

Két hónapok alatt az egész Superintendentiát Expressus Prédikátorok el járván, unanimi Consensu méltatlan személyemre suffragáltak, és akkoron akaratom ellen hozzám hozták á Sz[ent] G[ene]ralis ládáját cum annexis iteratis Suffragiis és addig három Tisz[te]l[end]ő Eöreg első Seniorok, Szállásomrol ki nem mentek, valameddig szándekokat véghez nem vitték:

Az ólta már, inter mille cruces et metum, cum magna animi et Corporis anxietatu, et dispendio facultatum mear[um]. Tiszta szivel lélekkel szolgáltam; Tizen négy seniort confirmáltam; sok Prédikátorokat chirothesia¹⁹ (á mint á mostani üdő engedte) ordináltam; Sokakat fáradságos Examennel castigalván, és az után approbálván arolekos synatokban. Formatakkal legitimáltam; Hiszen öt s hat etc. esztendőktől fogván Exmissus Ministereket, ad votum Auditor[um] Consecraltam: A' Felsőges Udvartól jött nehéz parancsolatokhoz a' mint illet s lehetett, magamat szabtam, terhet annyit viseltem, sancte dico, előttem élt három Püspök sem többet, a' Vener[abilis] Tractusokat rendb[e] szedtem a' mire érkeztem sine visitatione. Immár ennyi fáradságom után, inconsultis illis, qui mihi praeclarum hoc munus obtulerant, mint egy meg utálva abdicálnom, nem illő, Sőt igen nagy véték volna; és káros á Superintendentiának; mert akar mely titkon resignállam Tiszteemet meg sejtí az Adversa Pars, magát közb[e] veti, és ki munkálodgya, hogy

¹⁹ Ford. kézrátétellel.

a' Superintendentiát fejetlenné tévén, fel kölcse benne az Independentiat. és ebből származható sok irregularitásokat, és így sublato quali quali regimine, vacillabit ministerium. Ez is tartoztat hogy ne hirtelenkedgyem; A L[ibera] R[egia] C[ivitate] az el múlt Esztendőben le parancsolt hogy az Eccl[esi]akat registrállyuk, azonb[an]: Quod et Quos habeant superintendentes et sui ordinis seniores. Ez iránt való Laistrominkat fel küldöttük, minden Dioecesisnek Ecclesiai[na]k neveket számokat, ugy az Esperesek[ne]k is neveket: Annakfelette, most ultimate jöven ez a' parancsolat, hogy mennyi Püspököket kívánunk, Hol lakják kik, és Kiket akarnák Confirmáltatni, ezt is nominant[ur] fel adtuk Tavaszfélt, és jól lehet renitáltam, de minden Tractusok, csekély személyemet kívánták Confirmáltatni, ez is fel adódott menté bé ö Felsegéhez nem é, én nem tudom, De a' válasz tartoztatik, Isten Tudgya mi lészen belölle; Ezt soha ne[m] Tanácslottam, hogy Cum denominatione loci et personae kívánnyunk Püspököket, de praevaléalt idvezült Rádai Pál²⁰ Uram intimitiója. Ezek ellenzik hogy ne hirtelenkedgyem.

A' mi illeti a' Visitatiói félelmet; inanis metus, keresett praetextus, mert még az holott a' Visitatiók végb[en] mentek Túl a Tiszan, semmi károk belölle nem következtek; Az ötödik Punctum is úgy szorittyta meg a' Visitatorokat – In reliqui autem A catholicor[um] Ministri, in Causis profanis Jurisdictionato Magistratui Seculari, ac in hoc duntaxat, ut Constet, nem ejusmodi Ministri, Suos rite baptizent, Seu ad valide baptizandum Sufficiant[ur] Sint instructi, etia[m] Visitationi, et examini Archidiaconor[um] Catholicor[um] subesse debebunt. Minket ez a' Visitatio többre ne[m] szorithat; Hogy ha pedig ugyancsak eljöné[ne]k valami mandatum mellet; ez őket nem segítheti hogy én is extra Partes has a' Tiszaig extendálom Activitásomat, mert ez ő nállok nem Ratio, hane[m] csak szabad nyelv, s beszéddel való rémités: E' felett, mint hogy most Suspendáltatott a' Jurisdictió lehetne illy[en] felelett[el] hozzájok, hogy nékem pro hoc et nunc minor[um] oda ki felé hatalmam. Többet hae vie nem irok magam privatus állapotomrol, életemről, Zilahon való lakásomrol. de mert ezekről Excell[entiád] Praesentiájáb[an] kívánok alázatossan szót tenni, Ajánom Excellentiadat Jó I[ste]ne[m] gondos örizetib[en], maradván –

alázatos szomorú szólgája

Zoványi György etc.
Zilah, 29. Julii, 1733.

²⁰ Elhunyt 1733. május 20-án.

RÖVIDÍTÉSEK

TtREL – Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára

BIBLIOGRÁFIA

- KÖNYVES TÓTH Mihály: Történelmi előadás, minő viszonyban állanak az ugynevezett partiumbeli ekkleziáink a tiszántúli superintendentiához, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, V. évf., 44. szám, 1862. nov. 2., 1393–1394.
- SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, EME, 2000 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 230).
- TÓTH Ferenc: *A Helvétziai Vallástételt követő Túl a' Tiszai Superintendenciában élt református püspökök élete*, Győr, Streibig Józsefné, 1812.

ABSTRACT

István Szabadi: *Meditations of György Zoványi on the Bishop Vocation*

Between 1728–1758, György Zoványi served as superintendent to the Trans-tibiscan Church District and was the dean of Szilágy (Kraszna) county(?). The letters of Zoványi are still to be collected and processed and, possibly, published. His person and career are intriguing and somewhat tragic, for he could not and would not adjust to the new system of Reformed church administration established after the Carolina Resolutio (1731). He was a man of the 17th century: he was raised in a church which, in truth, lived exclusively in its dioceses and had no real district-level function, and the survival of its operational territories was insured by the Principality of Transylvania, which lost its independence at the end of the 17th century.

Keywords: Trans-tibiscan Reformed Church District, church administration, Hungarian church history in the 18th century, György Zoványi superintendent (1728–1758), letters of György Zoványi

„A NÉP OLYAN, AMILYENEK A PAPIJAI”¹
LELKÉSZI ÉLET A 17–18. SZÁZADBAN
A DUNÁNTÚLI EGYHÁZKERÜLETBEN

Szabó Előd

A lelkészek életének vizsgálatához egyrészt a zsinatok kánonait, másrészt az egyházlátogatók tapasztalatait, harmadrészt a jegyzőkönyvekben, levelekben, feljegyzésekben megmaradt nyomokat használhatjuk. Ezeknek az összegzéséből rajzolódhat ki halvány kép arról, hogy miként is éltek a lelkészek az 1600-as és 1700-as években ezen a területen. Forrásunk viszonylag kevés maradt fenn, különösen is igaz ez a 18. századra. Ott a különböző jegyzőkönyvek helyett az 1747-es, Torkos Jakab püspök által vezetett egyházlátogatás adataira tudunk támaszkodni.

A lelkészek életének egy-egy részletét (öltözködés, viselkedés, szolgálati rend betartása) már a 17. században körülírták a törvények. Mégis akadtak olyanok, akik ezeket a törvényeket megtartani nem akarták, és így az egyházi fegyelmezés eszközeit vonták magukra. Ebben az időszakban azonban nem csupán a rendes fegyelmezést alkalmazták az egyházi előjárók. Voltak olyan esetek, amikor külső erőt is alkalmaztak. Pathai István a szentgáli prédikátort engedetlenségéért a pápai tömlöcbe záratta, a kővágóörsi részeses lelkészt pedig katonákkal fogatta el. Kanizsai Pálfi János a kiskomáromi vár börtönébe vettette az ottani lelkészt, mert ez a szigetvári török agától kérte egy lutheránus szellemben tanító lelkészársának eltávolítását. Voltak tehát problémák a lelkészi társadalomban.

Problémaként jelentkezett a részegség. Az 1618-as egyházlátogatás jegyzete fel az egyik lelkészről: „És az Prédikátor az mint el vesztegetheti, mint-hogy tudatlan, részeges...”² Szijgyártó Lukács írta egy levelében Szenci Molnár Albertnek: „Patriánkra térek. Reformatore indiget [Megújítóra van szük-

¹ Seprődi János: Vallásos élet a XVI. és XVII. században, *Protestáns Szemle*, XVII. évf., 1905, 292.

² A németújvári, rohonci és szalónaki traktus egyházlátogatási jegyzőkönyve, 1618. január 1. Szilasi László (szerk.): *A Körmenyi Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei I. 1517–1625: Iványi Béla anyaggyűjtése*, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1990 (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 29/1), 225.

ség]. Keveseket ösmerek benne, az kiknek nagyobb gondjok ne legyen borokra, hogy sem bőrökre, inkább lölkökre.”³ Ugyancsak ő jegyezte fel a szerdahelyi lelkészről: „Dominus Taxoni, szánakodva irom, semmi jó magaviseletben nincsen. Szerdahelt lakja, borát gyakortabb hajtja, ki miatt magát is gyakorta elfelejtí s nótában ejti.”⁴ Italozás miatt intették meg a felpéci, kisbajomi, böhöneyei, gigei, kővágóörsi és egy ismeretlen helyen szolgáló lelkészt⁵.

A részegséggel kapcsolatos fegyelmezés sok esetben zsinaton történt, mégpedig olyan formában, hogy a nem megfelelő erkölcsű prédikátor kötelezvényt írt alá megjobbulasi szándékáról. Ezt örökítette meg az 1629. június 19–21. között megtartott pápai zsinat jegyzőkönyve Szepesi Istvánnal kapcsolatban.

„Én Szepesi István kirül ez kerösztyéni sz. gyülekezet, az egyházi méltóságos tisztet, éktelen cselekedetemnek érdeméjért, méltán le vette, s levonta volt, most pedig Isten indétásából, sok esedező könyörgésimre, ez kegyességre hajtotta magát hozzám, hogy ugyanazon egyházi tisztet is még vissza meg adná: Az Atya, Fiú és Szent Lélek, tellyes Szent háromság egy Istenre esküvén, kezem be adásával, ez Sz. Gyülekezetnek és annak böcsületes Praelatusinak, ilyen dologra kötelezem magamat. 1. Hogy az Úr Isten segítségével, életemnek ez ideig való éktelenségit el hagyom, és életemet meg jobbitom. 2. Hogy egész életemben soha meg nem részege dem. 3. Hogy senkit rendezetlen életemmel megbotránkoztatni nem igyekezem. 4. Sőt tellyes tehetségemmel azon leszek, hogy tisztemet és tudományomat, jámbor életemmel meg ékesítsem. 5. Hogy előttem járó Praelatusimnak az Urban engedelmes leszek. 6. In Summa. Minden igyekezetemet arra igazgatom, hogy az Isten én általam méltatlan edénye által dicsértessék, valahol fogok lakni, az én reám bizattatott kicsiny gyülekezet épülyön és az én keresztyéni feleimis én felőlem jó hírt halhassanak. Ha pedig ezek ellen vakmerő elszánt gonoszságból, valami éktelenséget cselekednők és ha az esküvésemet meg szegnöm, bátor az Úr Istenis meg büntessen, és Püspök Uram, s ez Sz. gyülekezet ez esküvésemnek erejével, mindenütt valahol ta-

³ Szűjgyártó Lukács levele Szenczi Molnár Albertnek, Nagy-Megyerből, 1610. július 7-én. *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, kiad. Dézsi Lajos, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1898, 348–349.

⁴ Uo., 349.

⁵ Az italozás problémáival kapcsolatban a felpéci eset: Payr Sándor: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*, Sopron, Dunántúli Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházkerület, 1924, 394. valamint Thury Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, I, Pozsony, Kalligram, 1998 (Csallóközi kiskönyvtár), Kisbajom 326, Böhönye 324–325, Gige 325, Kővágóörs 219, Ismeretlen 325.

lál, megfoghasson és Egyházi Tisztemnek rólam ujobb le-vonyásával, és perpetua objectioval [szó szerint: folyamatos szemrehányással] meg büntethessen. Stephanus Szepsi.”⁶

További gondot jelentett az egyházszerkezeti függés elleni fellépés. Ez azokban az esetekben jelentkezett, amikor az esperes vagy püspök beidézte az illető lelkészt nem megfelelő életmódja miatt, ám a prédikátor semmibe vette az idézést és nem jelent meg felsőbbsege előtt. Két ilyen esetről számolt be Beythe Imre esperes egy levelében, megemlítve a hidegkúti lelkész viszálykodó életét. „Össze hívtam volt az Újvár tartománybéli prédikátorokat hétfőn. De az Szent Eleki bé nem jöve, sem azok, akik vádolták Nagyságodnál. Az Hidegkútiis vakmerőségre vévén magát, nem jött bé.”⁷

Komoly gondot jelentett több esetben a lelkészek pénzhétsége. Erről Klobusiczki András így írt I. Rákóczi György fejedelemnek: „elhidje Nagyságod némely praedicatorinknak nem úgy fáj az templumnak per se [templomnak magában] odaengedése, mint az proventusnak [jövedelemnek] avagy jószágoknak odahagyása.”⁸ Az utóiratban pedig ezt írta: „A hátát is meg kellene üttetni jó praedicatoroknak magának. Ebből is kitetszik, hogy csak zsíros konyha köll némelyiknek.”⁹

További problémát jelentett az egyházon belüli egyenetlenkedés, rágalmazás, tiszteletlenség. A hidegkúti prédikátorról írta Beythe Imre: „(...) Az kaltenpruni Jacobus Grajner prédikátort igen meg unta az fára [gyülekezet], el idegenítötte őket magától, szitkozódásaival, mert személyválogatás nélkül, mind prédikációban és mind az egy házon kívül egyaránt rútitja őket, hosszan prédikál és későre...”¹⁰ Egy lelkésznek a házastársával való viselkedését kifogásolta Asztalos András egy levelében: „itt nálunk házasult meg, bizonyára jámbor nemből való leánt vett el, de nem becsüllí meg, nem él oly tisztességesen vele, az mint predicatorhoz illendő volna.”¹¹ Szegedi Márton¹² paráznasággal

⁶ 1629. június 19–21. között megtartott pápai zsinat jegyzőkönyve. *A Dunántúli Református Egyházkerület 17. századi zsinatainak protokolluma*, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény, jelzete: Cat. VI. Relig. Tit. III. k/1. 223–224.

⁷ Bejthe Imre németújvári prédikátor levele Batthyány Ferencnek 1623. augusztus 8-án. Keserű: *Adattár*, 265–266.

⁸ 1646. július 29. Klobusiczki András levele Rákóczy Györgynek. Szilágyi Sándor: *A Linzi béke okirattára*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1885, 485.

⁹ Uo., 486–487.

¹⁰ Bejthe Imre németújvári prédikátor levele Batthyány Ferencnek 1623. szeptember 13-án. Keserű: *Adattár*, 270.

¹¹ Asztalos András levele Szenczi Molnár Alberthez, Nagyszombatból 1608. március 6-án. Dézsi: *Szenczi Molnár Albert naplója*, 253.

vádolt lelkészt pedig az alispán elfogatta és börtönbe záratta.¹³ Nehézséget jelentett a hódoltsági területeken élő prédikátorok fegyelmezése,¹⁴ valamint az, hogy milyen módon történjen a felelősségre vonás. Pathai István fogalmazta meg ezt a dilemmát: „ha engedékenyebbek leendünk, vissza élnek engedékenységünkkel”,¹⁵ „ha valóban szigorúskodunk, megvettetünk.”¹⁶

A 18. századi látogatásra áttérve, Torkos Jakab püspök a kéttornyúlaki lelkész társaságában indult útnak. A látogatás a veszprémi, peremartoni, belső-somogyi egyházmegyét érintette. 18 nap alatt mérték fel az 52 gyülekezetet, 7 filiájával együtt. A peremartoni és belső-somogyi egyházmegye 1-1 gyülekezetében szolgált lévita, a többi 50-ben mindenütt lelkész.

A megvizsgált gyülekezetek lelkészei minden bizonnyal azt a képet mutatják, amelyet a korszak lelkészi kara általában. A lelkészek között nem találunk tudományos munkát folytató személyt. Köszönhető volt ez annak is, hogy ebben a korszakban Dunántúlon nem volt teljes akadémiai képzés, így a magasabb fokú lelkészképzés is hiányzott. Akinek ilyen irányú törekvése volt, annak Debrecenbe vagy Sárospatakra kellett mennie, hogy tanulmányait befejezze. Ennek köszönhető, hogy minden hetedik lelkész más egyházkerületből érkezett. Annak ellenére, hogy ennyire nagy gondot jelentett a továbbtanulás, a lelkészek csaknem negyede külföldi tanulmányokról is be tudott számolni. Mindennek ellenére komoly lelkészhiány volt a Dunántúlon, ami miatt sok alkalmatlan embert is be kellett állítani a szolgálatba. Az 1747-es püspöki vizsgán 3 lelkész megbukott, őket nem is szentelték fel, ahogyan az aszalói lelkésZRől fel is jegyezték: „a manus impositióra [kézrátételre] méltatlannak ítéltetett a közönséges censura után”.¹⁷ A nagykorpádi lelkész pedig „szánt szándékkal” elkerülte a vizsgát, így az ő felszentelésére sem kerülhetett sor.¹⁸ 2 lelkész részegen jelent meg a bizottság előtt, mind a kettőnek komoly következményei lettek. A kadarkúti lelkészt megfosztották assessor

¹² Thury: *A Dunántúli Református Egyházkerület*, I, 220–221.

¹³ Payr Sándor: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület*, Nagynémetszentmihály 225, Szentgrót 211–212, 450, Tét 395, Kisgörbő 455, Lovászpata 177, Acsád 252–253. Thury: *A Dunántúli Református Egyházkerület*, Hetes 326, Kaposmérő 325, Szegedi Márton 220–221. Pataky László: *Az Órségi Református Egyházmegye története*, H. n., Szabad Tér Kiadó, 1992, Vasszentmihály 93.

¹⁴ Thury: *A Dunántúli Református Egyházkerület*, 327.

¹⁵ Thury Etele: Adatok a régi dunántúli reform. egyházkerület történetéhez, IV., *Dunántúli Protestáns Lap*, VIII. évf., 1897/48, 755.

¹⁶ Uő: *A Dunántúli Református Egyházkerület*, 219–220.

¹⁷ Köblös József (szerk.): *Processus visitationis, Torkos Jakab egyházlátogatása 1747-ben*, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2011 (PRGY kiadványai, Forrásközlések, 11), 150.

¹⁸ Uo., 165.

(tanácsbírói) tisztétől, annak ellenére, hogy írásban elkötelezte magát a javulásra¹⁹, a szilváskisfaludi lelkészt pedig részegsége miatt méltatlannak találták a felszentelésre²⁰. A mezőkomáromi lelkész tudását nem tartották megfelelőnek, ezért megintették, a gyülekezet visszajelzése szerint „szorgalmatossabban tanul visitációi meg intettetésétől fogva.”²¹ A lelkészhiány bizonyos szintű megoldását a lévita rendszer jelentette. A meglátogatott gyülekezetek esetében a kisasszondi lévita kapcsán jegyezték meg, hogy csak az 1. gimnáziumi osztályt végezte el, ennek ellenére nem panaszkodnak rá a hívek, csak néhány gyülekezeti tag haragját vívta ki, mert „a bűnről őket meg feddi kötelessége szerént.”²² A kiskovácsi lévita, aki már 5 éve szolgált a gyülekezetben, szeretne lelkészként is szolgálni. Ő tanítja a gyerekeket, vasárnaponként pedig egy vagy két alkalommal prédikál is.²³ A lelkészek erkölcsi állapota jónak mondható, csak néhány kifogásolható esetről olvashatunk. Az egyik ilyen probléma a borfogyasztás volt. Ahogyan a füredi lelkészről is feljegyezték: „még eddig jól viselte magát egyéb aránt, de mikor bort iszik, vagyon hirtelenség benne, nem veszekedett ugyan senkivel, hallották, hogy másutt tánczolt, a kertében menvén a szomszédja tyúkjai, hármat azokban ellőtt.”²⁴ A többi panasz szinte említésre sem méltó. A simontornyai lelkészről azt mondták, hogy hosszan prédikál, imádságait pedig nagyon vontatottan mondja.²⁵ Az eddig említettekén kívül pedig már csak a soponyai lelkész ügye maradt, aki-ről a jegyzőkönyv annyit írt, hogy tekintettel arra, hogy új a gyülekezetben, és a földesúr is háborgatja, ezért „függőben marad dolga”.²⁶

A lelkészi szolgálat legfontosabb elemének az ígéhirdetést tartották, de fontos volt a sákramentumok helyes kiszolgáltatása is. Emellett a beteglátogatás, az előljárókért, földesúrért, uralkodóért elmondott könyörgés, valamint a katechézis (hitoktatás) jelent meg, mint szolgálati terület. A prédikátorokat, akiket megdicsértek, ebben tartották kiemelkedőnek. Ugyanakkor az erkölcsös életvitelt is felemlítették, hogy „élete tudományával és tanításával megedjező, külsőkre nem veti kezét”,²⁷ vagyis életvitele példája a gyülekezetnek. Az elis-

¹⁹ Uo., 160.

²⁰ Uo., 161.

²¹ Uo., 124.

²² Uo., 153.

²³ Uo., 108.

²⁴ Uo., 110.

²⁵ Uo., 130.

²⁶ Uo., 139.

²⁷ Uo., 97.

merő szavak tekintetében fontos, hogy a háznép, vagyis a házastárs, gyermekek, cselédek is megemlítésre kerültek, mint akik jó magaviseletűek.

Az 1747-es látogatás több olyan jelenségre is fényt derít, ami jelzi az egyházi élet zaklatottságát és kiszámíthatatlanságát. Ezek közül az egyik legmarkánsabb jel, a lelkészek szolgálati ideje. Ellentétben a 19. és 20. századdal, amikor a 20–30 éves szolgálati idő nem volt ritka, sőt időnként a 40–45 évet is elérte, az 1747-es egyházlátogatás azt rögzítette, hogy a lelkészek legnagyobb részének az egy gyülekezetben töltött ideje nem éri el a 10 évet sem. A lelkészek kicsit több mint fele (51,5%) 4 esztendő, vagy annál kevesebbet volt egy-egy gyülekezet lelkésze. További 32,2% 5–10 évet töltött az adott gyülekezetben. Az eddigi adatokból kitűnik, hogy 10 évnél hosszabb időt egy gyülekezetben csak a lelkészek 16,3%-a töltött. A 20 év fölötti szolgálati idő kifejezetten ritkaságszámba ment (3,3%). Ugyancsak jellemző adat az is, hogy viszonylag sok olyan lelkész állt szolgálatban az 1747-es évben, akinek még olyan sok tapasztalata nem volt, míg a tapasztaltabb, idősebb lelkészek aránya viszonylag alacsony volt. Ez természetesen köszönhető annak is, hogy az átlagéletkor jelentősen alacsonyabb volt, mint a későbbi évszázadokban. A tanulmányok befejezése utáni időt számolva, 4 éve vagy annál kevesebb ideje állt szolgálatban a lelkészek több mint negyede (27,5%). További több mint ötöde (21,6%) 10 éve, vagy annál rövidebb ideje állt be a szolgálatba. A 10–20 éve szolgálók aránya is még kifejezetten jónak mondható, hiszen a teljes lelkészi állomány közel harmadát (31,4%) tették ki. A 20 évnél régebb óta szolgálatban lévő lelkészek tették ki a teljes meglátogatott szolgálók csaknem ötödét (19,5%). Itt is elmondható, hogy a 30 évnél hosszabb ideje szolgáló lelkészek csak egészen kicsi százalékban voltak jelen (5,9%).

A gyülekezetekben eltöltött idő függött attól is, hogy az adott prédikátort marasztalták-e a gyülekezetben, illetve, hogy a lelkész akart-e maradni. A lelkész is kifejezhette távozási szándékát, nem csupán a gyülekezetnek volt „pap nem marasztási” joga. Egy lelkész kicsit keserűen mondta el az egyházlátogatóknak: „Mindezeket el nem szenvedhetem, hanem esztendőm eltelvén, kész leszek el mennem, hozzanak mást, az is szenvedgyen a jámbor.”²⁸ Ha a lelkésznek voltak haragosai, akkor előfordulhatott, hogy a megelégedett többség véleménye ellenére is a lelkésznek el kellett távoznia az egyházközségből. Tóth Ferenc későbbi püspök ezért írt a papmarasztás intézménye ellen. „De hogysis tudja azt a' nép megítélni, hogy ki alkalmas a' prédikátor-

²⁸ *Kis Bertalan és Musay Gergely egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1631–1654*, közli: Thury Etele, Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1907 (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, 6), 181.

ságra, ki nem? Az a' nép, mellynek nagy része oskolában nem járt, és a melly járt, azis tsak olvasni, és énekelni tanult-meg, hogy' tudja, hogy mit kell tudni a' prédikátornak?"²⁹ Ennek az intézménynek is köszönhető volt, hogy a lelkészek viszonylag rövid időt töltöttek egy-egy gyülekezetben. A kivételek tekintetében pedig meg kell említenünk a polgárdi gyülekezetet, akik lelkészükről elmondták, hogy rendes a magviselete, a háza népe is jól viselkedik, a cselédeit istenfélelemben neveli, „már öszve törődött a feleségével is”.³⁰ Ennek köszönhető, hogy a polgárdi eklézsia eltekintett a minden évben visszatérő papmarasztástól, és lelkészüket haláláig maguknál tartották.

Összességében elmondható, hogy a lelkipásztorok erkölcsi élete viszonylag jónak mondható, kirívóan negatív példával pedig nem nagyon találkozunk. Minden bizonnyal szükség is volt a megfelelő tartású prédikátorokra, hogy gyülekezeteink ellene tudjanak állni az ellenreformáció erejének. Jól jelzi ezt a tartást az a feljegyzés, amit Tatai János³¹ kolozsnémai lelkésZRől készített a katolikus egyházlátogató bizottság: „Az ő pestises tudományával sok lelket – fájdalom – a pokolnak jegyzett el, amiért majd ugyanott el is veszi méltó büntetését”.³² Tatai János látta el a csicsói reformátusok lelkigondozását is, aminek következtében lelkészsége alatt egy református sem akadt Csicsón, aki katolikussá vált volna.³³ Az őhöz hasonlóan komoly lelki munkát végző, és a gyülekezeteknek tartást adó lelkészek és tanítók szolgálata tette lehetővé reformátusságunknak a Dunántúli Egyházkerületben való megmaradását.

BIBLIOGRÁFIA

A Dunántúli Református Egyházkerület 17. századi zsinatainak protokolluma, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény, jelzet: Cat. VI. Relig. Tit. III. k/1.

DÉZSI Lajos (kiad.): *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1898.

KÖBLÖS József (szerk.): *Processus visitationis, Torkos Jakab egyházlátogatása 1747-ben*, Pápai Református Gyűjtemények, Pápa, 2011 (PRGY kiadványai, Forrásközlések, 11).

KÚR Géza: *Küzdelmeink, Három ref. egyház története*, Komárom, Puzsér Testvérek, 1932.

²⁹ Köblös: *Processus visitationis*, 56.

³⁰ Uo., 145.

³¹ 1737–1758 között volt a kolozsnémai gyülekezet prédikátora.

³² Kúr Géza: *Küzdelmeink, Három ref. egyház története*, Puzsér Testvérek, Komárom, 1932, 19.

³³ Uo., 20.

- PATAKY László: *Az Őrségi Református Egyházmegye története*, h. n., Szabad Tér Kiadó, 1992.
- PAYR Sándor: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*, Sopron, Dunántúli Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházkerület, 1924.
- SEPRŐDI János: Vallásos élet a XVI. és XVII. században, *Protestáns Szemle*, XVII. évf., 1905, 213–222, 288–294.
- SZILÁGYI Sándor: *A Linzi béke okirattára*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1885.
- SZILASI László (szerk.): *A Körmenői Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei I. 1517–1625: Iványi Béla anyaggyűjtése*, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1990 (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 29/1).
- THURY Etele (kiad.): *Kis Bertalan és Musay Gergely egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1631–1654*, Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1907 (*Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, 6), 11–193.
- THURY Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, I., Pozsony, Kalligram, 1998 (Csallóközi kiskönyvtár).
- THURY Etele: Adatok a régi dunántúli reform. egyházkerület történetéhez, IV., *Dunántúli Protestáns Lap*, VIII. évf., 1897/48, 755.

ABSTRACT

Előd Szabó: „*The people are like their ministers.*”
Lives in the Transdanubian Diocese in the 17th and 18th Centuries

The state of the Transdanubian Diocese of the Reformed Church was specific in the 17th and 18th centuries. The Counter-Reformation of the Habsburg dynasty was especially strong in this area. This made the circumstances of the Reformed? Protestant? clergy particularly difficult, even more so than in other regions of the country. Notwithstanding the cases of disorderliness, the morality of the ministers was still considered good. The fact that our Reformed parishes continued to exist west of the Danube can certainly be attributed to this.

Keywords: Ministers, Morality, Church Discipline, Transdanubia, 17th–18th centuries

BÁTHORI GÁBOR REFORMÁTUS SZUPERINTENDENS. A REFORMÁTUS TUDÓS PRÉDIKÁTOR MINTAKÉPE

Szatmári Judit

A budapesti Kálvin tér déli oldalán, a tér egykori hangulatát felidéző református egyházi épületek és a közülük kiemelkedő templom arra az időre emlékeztet bennünket, amikor Báthori Gábor prédikátor, dunamelléki szuperintendens idejében a reformátusság megtelepült Pesten. Báthori 1796-tól 43 éven keresztül szolgált pesti lelkészként s hozzá köthető a reformátusság újbóli megtelepedése, gyarapodása, templomépítése a fejlődésnek indult városban.

Báthori Gábor tudós prédikátor mintaképe annak a református papnak, aki tehetsége, tudása, szorgalma és emberi erényei által követendő példaként állt kortársai között. S mint ilyen példakép, nem az általános, hanem a vágyott, elérendő lelkészideált testesítette meg. De ne gondoljuk, hogy valamilyen lélettől idegen, éteri szférában mozgó ideálról van szó. Báthori Gábor irathagyatéka,¹ benne bőszéges levelezése hús-vér embert állít elénk, aki egyben volt tudós prédikátor, bölcs egyházkormányzó, gondos, szerető családapa, vidáman verselő barát.

Báthori élete az önerőből való boldogulást, előbbre jutást példázza. A kiindulópontot debreceni tanulmányait megkezdő fiának tanulságul írta le:

„Nekem, amint tudod, idvezült Atyámtól semmi, tsak egy, pénz is nem maradt, de mivel annak idejében egész szorgalmatossággal tanultam, azon igyekeztem, hogy életem feddhetetlen legyen: Nem tsak a magam papi statusomban nyertem becsületet, hanem, amint tudod, az országnak legfőbb rendei előtt is mind különös becsületem, mind kedvességem vagyon; még olyanok előtt is, akik vallásokra nézve tőlünk különböznek. Az én boldog emlékezetű Atyám betsületes ember volt ugyan, de notariusi statusa szorosabb határok közé szorította, minthogy esmerettsége és tekintete messze terjedhetett volna, és így nekem is fellyebb menetelre utat készíthetett volna. Egyedül magamnak kellett hát utat tsinálnom, azonban a szűkölködés sok gátakat vetett előmbe.”²

¹ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (továbbiakban RL) C/8 Báthori család iratai

² RL C/8 4. köteg 1. sz. Báthori Gábor levele fiához Pest, 1808. október 15.

Báthori Gábor első életrajzírója Tóth Ferenc dunántúli szuperintendens volt, akit egykor Báthori szentelt fel. Tóth Ferenc 1839-ben Báthori 50 éves papsága és 25 éves püspöksége alkalmával Pesten rendezett jubileumi ünnepségre készítette el az ünnepelt életútjának kortárs összefoglalását, mely kéziratban és nyomtatásban egyaránt megtalálható.³ Három évvel később bekövetkező halálakor nagykorósi temetésén az őt búcsúztató prédikátorok (Polgár Mihály kecskeméti lelkész, a szuperintendensi tisztségben utóda, Tatai András kecskeméti főiskolai tanár) halotti beszédei nyomtatásban is megjelentek.⁴ A pesti ekléziában úgyszintén megemlékeztek a gyülekezetalapító lelkészről.⁵ Báthorinak peregrinációs albumába tett sajátkezü életrajzi feljegyzései⁶ mellett élete egy-egy aspektusának modern kori feldolgozásai is születtek.⁷

Báthori Gábor 1755-ben született Solton. Szabolcsból áttelepült apja, idősebb Báthori Gábor Solt mezőváros főjegyzője volt, aki a helybéli, szintén nemesi származású Pintér Juditot vette feleségül. Ha Báthori, saját szavai szerint, vagyont nem is örökölt apjától, annak gondja volt arra, hogy fia megfelelő iskoláztatást nyerjen. Előbb a helybéli iskolában, majd Kecskeméten tanult Báthori. Innen vezetett útja 1775-ben Debrecenbe, ahol a törekvő ifjú előbb az ifjabb tanulók oktatója lett 1782-ben, majd senior 1785-ben. A ki-

³ RL D/7 Pesti egyház iratai, Varia sorozat 1. doboz „Báthori Gábor Biográfiája”; Egyházi beszédek, énekek és imádságok, melyek főtisztelendő Báthori Gábor úrnak [...] fél-százados öröm-ünnepén, s azzal egybekapcsolva nagytiszteletű Török Pál úrnak pesti papi hivatalába lett beigtatása alkalmával mondattak a pesti reform. egyházban 1839. auguszt. 25-kén. Pest, 1839.

⁴ Polgár Mihály–Tatai András–Finta Pál: *Halotti beszédek, melyek néhai főtisztelendő Báthori Gábor úrnak ... utolsó tisztességtelekor N. Kőrösön 1842-ik évi Télutó 15-én tartattak*, Kecskemét, 1842.; Tatai András beszéde csekély változtatásokkal megtalálható még: *Egyházi Névtár 1848-dik évre*. A Helv. vallástételt követő dunamelléki egyházkerület megbízásából szerkesztette Báthory Gábor egyházkerületi főjegyző. Kecskemét, 1848, 88–98.

⁵ Dobos János: *Gyászemlék néhai főtisztelendő Báthori Gábor superintendens és a pesti ref. egyház lelkésze koporsója felett ... Pesten július 17-dikén 1842.*, Kecskemét, 1842.

⁶ RL C/8 1. köteg Báthori Gábor peregrinációs albuma

⁷ Benda Kálmán: A pesti gyülekezet újraéledése, in *Kálvin téri tanulmányok*, Budapest, 1983. 25–37.; Pap Ferenc: Báthori Gábor (1755–1842) liturgiai öröksége és Pesti Egyház Ágendája (1796) a korszak összefüggésében, in Pap Ferenc (szerk.): *Illés lelkével. Tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelképásztori működéséről*, Budapest, L'Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem, 2012, 11–113.; Szatmári Judit: Báthory Gábor, a gyülekezetalapító és templomépítő prédikátor, in Kósa László (szerk.) *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, I–II., Budapest, Argumentum, 2006, 483–494.; Szatmári Judit: „Én senkinek, sem boltokban, sem mester embereknek adós nem vagyok...” Báthori Gábor pesti református pap háztartása 1796–1839, in Hudi József (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete*, Budapest–Pápa, Hajnal István Kör–Pápai Református Gyűjtemények, 2007, 13–24.

emelkedő tanulmányi eredményeknek⁸ és összegyűjtött pénznek köszönhetően indulhatott külföldi peregrinációs útjára.⁹ Életrajzai másfél esztendő külföldi tartózkodást emlegetnek, németországi és svájci egyetemeket. Sajátkezü életrajzi feljegyzése szerint 1786 októberében indult Bécsből több társával Marburgba, ahol csaknem egy évet töltött „a léleknek nagy gyönyörűségével”.¹⁰ Hollandiai terveinek megvalósulását a belgiumi politikai zavarok akadályozták meg,¹¹ így Erlangenbe utazott, ahol 1788 májusáig időzött. Báthori azon szerencsés generációhoz tartozott, amely még a francia forradalom előtt járhatott külföldi egyetemeken. 1789 után mind a kiutazás elé egyre több akadály gördült (több évben/évig nem adtak útlevelet), mind az európai hadi helyzet lehetetlenné tette a peregrinációs utakat. Marburg és Erlangen – a reformáció évszázadában alapított első protestáns egyetem és a felvilágosodás korának frissen alapított egyeteme alapozták meg Báthori európai látókörű műveltségét. Németországból hazatérve 1789-ben kezdte meg lelkesi szolgálatát Tason.¹² Papi vizsgáját 1791-ben a fülöpszállási egyházkerületi gyűlésben tette le, ahol elismerve tudását, jelölt létére bevették a vizsgáztatók, a cenzorok, közé. Tasi prédikátorsága alatt házasodott meg, Hajós Évát, Hajós László és Sárközi Judit leányát vette el 1793-ban.¹³ Ugyanebben az évben a népesebb és nagyobb jövedelmű Dunapataj hívta meg prédikátorának.

Báthori szinte előre megjósolható pályafutásában a nagy fordulatot pesti prédikátorságra történő meghívása jelentette 1796-ban. A pesti eklézsia alapítása a hazai reformátusság történetében unikális esemény volt. Az 1791: XXVI. törvény, az 1791-es budai református zsinat (és pesti evangélikus) új korszakot nyitott a protestáns egyháztörténetben. Az addig megtűrt felekezettek újult erőre kaptak, a Pest-Budáról kitiltott protestánsok újra megleped-

⁸ Diáktársai már Kecskeméten azt tartották latin tudásáról, hogy ha Vergilius vagy Horatius netalán elveszne, Báthori képes lenne azokat emlékezetből leírni. „Báthori Gábor Biographiája”

⁹ Peregrinációs albuma ad betekintést a külföldi egyetemi tanulmányokról. RL C/8 1. köteg
¹⁰ Uo.

¹¹ Uo. „Moturo mihi in Hollandiam obstinerunt motus intestini in Belgio grassantes.” Valószínűleg az 1787-es osztrák–németalföldi zavargásokat érti alatta Báthori.

¹² RL A/1.a Egyházkerületi jegyzőkönyvek 5. kötet 448. o.; A/9 Solti egyházmegye iratai 1. kötet 54. o. „Gabriel Báthori ab A[inno] 1789. d. 28. Aprilis mpp.

¹³ RL C/8 1. köteg Báthori albuma 2. lap. Házasságukból öt gyermek, három leány és két fiú származott. Julianna leánya 1794-ben született (később Tormássy Lajos, Békés vármegye főorvosának felesége), Mária leánya 1795-ben, akit 1798-ban Pesten temetett el. Gábor (1798–1872) és István fiai Pesten (1802–1837) születtek, valamint második Mária leánya (1799–1811), aki szintén korán elhalt.

hettek a városban.¹⁴ 1796-ban a négy református egyházkerület pesti konventjére összegyűlt világi urak, a főgondnokok, a Pesten székelő kormányhivatalok tisztviselői kimondták a pesti gyülekezet megalakulását. Főgondnokának gróf Ráday II. Gedeont választották és Báthori Gábort hívták meg prédikátorának.¹⁵

Báthori részéről bátor lépés volt a pesti prédikátorság elfogadása. Kötelesegtudata – első elutasító válasza után Ráday ismételt felkérése, „a pesti prédikátorságra való meghívattatását úgy nézze, mint parancsolatot” – indította erre a lépésre. Jóllehet a független, önálló értelmiségi lét alapfeltételének tekintette az anyagi önállóságot, és ezt egy tehető vidéki eklézsia tudta legjobban megadni prédikátorának. Álláspontját későbbi, fiahoz írt leveleiből tudhatjuk meg. Amikor ifjabb fia, István a dömsödi papságot cserélte fel kecskeméti professzorsággal, atyja ezt helytelenítette.¹⁶ Báthori biztos megélhetést hagyott ott a bizonytalanért. Az eklézsianak ekkor még „semmije sincs”. Egy lipótvárosi bérelt lakásban gyűltek össze mintegy 150-en az első istentiszteletre 1796 őszén. Az eklézsia első saját épülete csak 1804-re épült fel a fővárostól kapott telken, a Kecskeméti városkapu előtti Széna téren. Ebben kapott helyet az imaterem, iskola, tanítói és lelkészlakás. A pesti eklézsia még csupán parányi mustármag volt, de az alapító főurak úgy tekintettek rá, hogy a pesti pap az ország papja is lesz – ennek megfelelő személyt kerestek, aki mintegy reprezentálja egyházát. Később a templomépítésnél kimondottan cél volt, hogy ország templomának kell ott felépülnie, méretében, befogadóképességében, megjelenésében ahhoz illő. Így készült el 1830-ra a mai Kálvin téri református templom, amikor Báthori már három évtizednél hosszabb pesti szolgálatra tekint vissza. A főnemesi alapítású eklézsia élére a református főurak hívták meg Báthori Gábort. Meghívásában több tényező játszott szerepet. Báthorinak ismert volt teológiai felkészültsége – az egyházkerület lelkészvizsgálói közé tartozott – prédikatori talentuma. Német egyetemeken szerzett nyelvtudása fontos volt a német nyelvű Pesten, ahol a lelkésznek németül is prédikálnia kellett. Ezen kívül személyes ismeretségben, levelezésben állott Ráday II. Gedeonnal. Egyik Rádayhoz írott levelében említi Pesten tartózkodását és ott történt találkozásukat, s egyúttal küldte a kért prédikációs kötetet.

¹⁴ Erről lásd Tóth Krisztina: Református gyülekezetek a főváros mai területén a türelmi rendelet előtt, in Kósa (szerk): *Reformátusok Budapesten*, 39–62.

¹⁵ RL A/1. a egyházkerület jegyzőkönyv 6. kötet 28. o. egyházkerületi gyűlés 1796. április 7. Pécel, 6., 7. pont

¹⁶ RL C/8 4. köteg 427. szám Pest, 1835. jan. 16. Ifjabb fia, István Kecskemétre menne tanítani.

ket.¹⁷ Báthori korának népszerű egyházi szónoka volt, a református lelkész prédikációi eseményszámba vétettek Pesten – a város minden részéről sereglettek hallására, felekezeti különbség nélkül: „az utazók pedig ha vasárnap volt Báthorit meg nem hallgatni véteknak tartották volna.”¹⁸ Jóllehet Báthori prédikációi korában népszerűek voltak, Benda Kálmán mint konzervatív, régies stílusú prédikátort jellemezte a pesti lelkészt: „A felvilágosodás polgári-sodó eszményeit hiába keressük Báthory prédikációiban és halotti búcsúztatóiban, s a beszédek konzervatív jellegét még aláhúzza, hogy szerzőjük stílusban sem alkalmazkodik az újhoz, nyelvezete, mondatszerkesztése nem nőtt ki a barokkból.”¹⁹ Ezzel szemben Pap Ferenc újabb elemzésében Báthorinál iskoláztatása, képzettsége hatásának következménye, hogy prédikációi a barokkból nőnek ki. Szerinte ez „műveltségbeli és képzettségbeli kérdés és tényállás, mintsem az „új iránti érzéketlenség” megnyilvánulása.”²⁰ Ráadásul Báthori éppen prédikációi miatt került összetűzésbe a hatósággal! A pesti prédikátor konzervativizmusa, dinasztiahűsége mellett – a protestánsok Habsburg uralkodóknak köszönhetően a Türelmi Rendeletet és az 1791:XXVI. törvény szentesítését, melyek megszabadították őket a katolikus egyház elnyomásától – nem kerülhette el, hogy éppen prédikációi következtében ne kerüljön összeütközésbe a kormányzati rendszerrel. 1822-ben a felekezetek közötti toleranciáról, a különböző vallású hazafiak békés egymás mellett éléséről két prédikációja jelent meg,²¹ „melyek két hónap alatt háromszor nyomattak ki, és utoljára más vallású ember költségén, de amelyek valamint nagy kedvességet nyertek, úgy ellenkezésre is találtak.”²² Népszerűségére jellemző, hogy néhány évvel később József nádor harmadik hitvese, az evangélikus Mária Dorottya főhercegnő egy alkalommal elmondta a pesti református lelkésznek, hogy a Toleranciáról írt prédikációját, valamint a Temető kert prédikációs kötetét²³ német nyelvre lefordíttatta és naponta olvassa.²⁴ Szintén

¹⁷ RL C/64 Ráday család levéltára 7. Egyházi és iskolai iratok 2010. Báthori Gábor levele 1796. január 16.

¹⁸ RL D/7 Varia sorozat 1. d „Báthori Gábor Biográfiája”

¹⁹ Benda: *A pesti*, 29.

²⁰ Pap: Báthori, 41.

²¹ Az Evangyéliumi ker. Tolerantia, két predikációkban elől adva. Melyek közül az elsőben a mutattatik meg, hogy a Keresztyéneknek a vallás dolgában egy értelemre való jutások lehetetlen. A másodikban, hogy a vallások közt lévő különbségek ellent nem állván, a Hazafiak nyugodalmason, tsendesen és boldogul élhetnek együtt. 1., 2., 3. kiadás. Pest, 1822.

²² RL D/7 Varia sorozat 1. doboz „Báthori Gábor Biográfiája”

²³ Emlékezet kövekkel megrakott Temető kert – avagy oly halotti prédikációk, melyek különféle helyeken s időben elmondott Báthori Gábor a Theológia Doctora, a Helvét val-

1822-ben Báthorinak újabb prédikációja jelent meg, melyben feltette a kérdést: lehet-e egyedül üdvözítő egyház?²⁵ A pesti lelkész ellen gróf Eszterházy László rosznyói püspök feljelentése nyomán sajtóper indult, ügyét tárgyalta a helytartótanács, sőt az államtanács elé is eljutott.²⁶ A helytartótanács különösen rosszalotta, hogy Báthori egyházkerületi könyvcenzori minőségében saját könyvét cenzúrázta és gondatlan, önhatalmú eljárása miatt szigorú megrovásban részesítendőnek tartotta. A helytartótanács a pesti lelkész dicsért szerénysége és kegyes életmódjára tekintettel²⁷ elegendőnek ítélte a megrovást és a jövőben írásban és szóban nagyobb óvatosságra intést, az udvari kancellária viszont hivatalból elbocsátását javasolta a – szerinte – katolikus egyházzal való polemizálás miatt. Az uralkodó végül az enyhébb büntetés, a megrovás mellett döntött.

Báthori a magyar nyelvű prédikálás mellett, ha szükség volt rá, német nyelven is végzett szolgálatokat – esketést, temetést – a Pesten megtelepült néhány német református család körében. 1815-ben azonban József nádor második feleségül a református Hermine hercegnőt vette el az Anhalt-Schaumburg-Holzappel házból. Az eklézsia tekintélyét hihetetlenül megemelte, hogy egy Habsburg főhercegasszony választotta istentisztelet-látogatása színhelyéül a szerény református oratóriumot. Törvényszerűen következett ebből, hogy mielőbb gondoskodni kellett megfelelő német prédikátorról, a magas rangú gyülekezeti taghoz méltó egyházi szónokról.²⁸ Báthori, immár dunamelléki szuperintendensi minőségében, felvette a kapcsolatot Carl Wilhem Hilchenbach (1749–1816) bécsi lelkésszel, szuperintendenssel és kérte alkalmas jelölt ajánlását.²⁹ A választás Cleymann Károlyra, a bécsi református gyülekezet második lelkészére esett.³⁰ Cleymann 1832-ig töltötte be a pesti né-

---

lástételt tartóDunán innen lévő Megye Superintendense, a Pesti Eklésiának pásztora. 1–2. kötet 1820–1821.

²⁴ RL C/8 4. köteg 342. szám Pest, 1831. december 23.

²⁵ Lehet-e, van-e egyedül idvezítő Ekklésia? s ha lehet, s van, hol van? melyik az? Pest, 1822.

²⁶ Balázs László: *A felekezetek egymáshoz való viszonya 1791–1830. Különös tekintettel az egykorú nyomtatványokra.* Budapest, 1935. 68 kk.; Pap: Báthori, 33.

²⁷ „wegen seiner Bescheidenheit und formmen Lebenswandels gerühmt wird” Balázs: *A felekezetek,* 70.

²⁸ Farkas József: *A pesti egyház 101 éves története.* Kecskemét, 1898. 63 kk.; Benda: *A pesti,* 33–34.

²⁹ RL D/7 „Egyveleg” I. doboz 254. 1815. Köt.2. Pesti német prédikátor meghívása, alkalmazása ügyében keletkezett iratok 1815–1820

³⁰ Cleymann Károlyra (1772–1733) vonatkozóan ld. Farkas: *A pesti,* 63–65., Benda: *A pesti,* 33–34., Kollár János: Trauerrede bey der Gedächtniß-Feyer des ... Herrn Carl Cleymann ... in der reformierten Kirche zu Pesth am 24. März 1833., Pest, 1833.

met református lelkészi tisztet, lemondása után az eklézsiának nem volt állandó német lelkésze, alkalmanként az evangélikusoktól „kértek kölcsön” prédikátort,³¹ időnként németül is prédikáló káplánja volt Báthorinak.³² Hermine főhercegnő, kinek döntő hatása volt a német lelkészi tiszt felállítására, nem sokáig látogatta a református imatermet, 1817 szeptemberében ikerszülés következtében váratlanul elhunyt.³³ Temetésén – a budai várban és az épülő református templom kriptájában – Cleymann tartott német nyelvű gyászbeszédet.³⁴ Magyar nyelven Báthori emlékezett meg a gyülekezet magas rangú pártfogójáról, prédikációja alapjául az ézsaiási sorokat választotta: „Ezékiás meghasogatván ruháit, és gyász ruhába öltözvén monda: Háborúságnak, dorgálásnak és átoknak napja ez a Nap: mert jöttek a gyermekek a méhnek szájára, de szülésre való erő nintsen.” (Ézs 37:1., 3.)³⁵

Báthori Gábor elismertsége megmutatkozott az egyházi tisztségek elnyerése terén is. 1798-ben helyettes egyházkerületi főjegyzőnek választották meg, 1805-ben országgyűlési prédikátorként szolgált Pozsonyban, ugyanebben az évben a pesti egyházmegye esperese lett. 1808-tól az egyházkerületi főjegyző tisztét töltötte be, a szuperintendensi successio jogával.³⁶ 1814-ben a Tormási János halálával megüresedett szuperintendensi széket foglalta el. Teológiai ismeretei elismeréseként 1817-ben a reformáció háromszázados évfordulóján

³¹ 1833-ban a templom harangjainak első megszólalási ünnepére Kollár János pesti evangélikus lelkészt kérték meg német prédikáció tartására. D/7 Egyháztanácsí jegyzőkönyv 3. k. 33. o. 1833. október 20-i gyűlés 2. pont

³² Német nyelvű prédikációra ld. Farkas: A pesti, 66 kk..

³³ Görzsönyi Vargha Zoltán: *A budapesti Kálvin-téri kriptá lakói*, Budapest, 1941, 10–11.

³⁴ Németül és magyarul egyaránt kiadták. Magyarul: Hermine ausztriai ts. k. fő-hertzegasszony halotti gyászpompája. Bécs, 1817.

³⁵ Tiszteletnek és háládatosságnak oltára: melyet amaz örök dicsőséget elért Anhalt-Bernburg-Schaumburgi Hermine Fejedelmi Hercegnő Asszonynak, Holzappel és Appenzel örökös Asszonyának, Cs. Királyi Fő Hercegnő József Magyar Ország Nádor Ispánja Élete párjának emlékezetére emelt a Helvétziai Vallástételt követő Pesti Eklézsiá, és annak Lelki Pásztorá Báthori Gábor – September 28-ik Napján 1817. Szent Letzke: Ésaia XXXVII. 1. 3. vers Ezékiás meghasogatván ruháit, és gyász ruhába öltözvén monda: Háborúságnak, dorgálásnak és átoknak napja ez a Nap: mert jöttek a gyermekek a méhnek szájára, de szülésre való erő nintsen.

³⁶ püspöki successio joga: a püspökválasztás esetleges akadályai miatt, a főjegyzőt már úgy választják meg, hogy a püspök halála esetén választás nélkül, automatikusan elfoglalja a megüresedett tisztet. A dunamelléki egyházkerületben a 18. században alkalmazták ezt a gyakorlatot, Báthori Gábor volt az utolsó főjegyző, akit így választottak meg. ld. Zoványi Jenő: *Egyháztörténeti lexikon*. 3. javított és bővített kiadás, Szerk. Ladányi Sándor, Budapest, 1977, 559.

a göttingeni egyetem a teológiai tudományok doktorává nyilvánította.³⁷ Világi téren is nyert elismerést: I. Ferenc császár 1815-ös Budára látogatásakor az uralkodó színe előtt képviselte egyházkerületét, 1831-ben József nádor Pest vármegye táblabírájává nevezte ki.³⁸

Látva Báthori Gábor pályafutását, első generációs lelkészként felemelkedését a legmagasabb református egyházi tisztségig – érthető, ha az utat törő apa szerette volna fiának előkészíteni és megkönnyíteni az előbbre jutást. Báthori gondos szülőként nagy figyelmet szentelt gyermekei, itt elsősorban két fia, neveltetésének. Saját tapasztalataiból kiindulva a megfelelő iskoláztatást alapvető fontosságúnak tartotta és megkövetelte fiaitól, akik atyjuktól eltérően, már kedvező anyagi háttérrel vághattak neki tanulmányaiknak. Báthori nevelési elveiről és gyakorlatáról az apa és idősebbik fia közötti levelezésből nyerünk képet. Ifjabb Báthori Gábor 1808-ban kezdte meg debreceni tanulmányait, ettől az időponttól egészen 1838-ig (amikor az idős szuperintendens a pesti árvíz után fiához költözött) 478 apai levél maradt fenn.³⁹ Az 1808–1820 közötti első 94 levél a debreceni kollégiumba íródott, ezek közül 36 levél latin nyelven (23–59. számúak) nyelvgyakorlási szempontból. 1820–1821 között Bécsbe érkeztek a levelek (95–101. számúak), ahol ifjabb Báthori Gábor a Teologische Lehranstalt hallgatója volt. 1822-től immár lelkész fiának Dunaszentgyörgyre, Fülöpszállásra, Nagykőrösre küldte leveleit a lelkiismeretes apa. Milyen elképzelése volt Báthorinak a művelt református lelképásztorról, milyen vezérelvek szerint irányította a távolból fiai iskoláztatását? A művelt ember olvasott ember volt szerinte és ehhez alap a nyelvtudás, több nyelv alapos ismerete. Ezért írt fiának 1810–1813 között latinul – ezt a tudást kamatoztathatta később ifjabb Gábor, amikor atyja nyomdokán szintén országgyűlési prédikátor volt 1830-ban. A lelkési pályára készülő ifjúnak a görög és zsidó nyelvben való elmélyülést is lelkére kötötte.⁴⁰ De modern nyelveket is tanult ifjabb Gábor, olaszul és franciául. Ezt atyja helyeselte, ő maga 1804-ben vásárolt Tasso kötetet és olasz szótárt. 1804-ben Bonaparte életét, 1805-ben Rousseau Emile-jét vásárolta meg – milyen nyelvű kötete-

³⁷ RL C/8 3. köteg 11. a göttingai egyetem eredeti doktori oklevele, Göttingen, 1817. november 2.; 4. köteg 69. szám fiának beszámoló tiszteletbeli doktori oklevélről Pest, 1818. január 1.

³⁸ RL C/8 4. köteg 339. szám fiának beszámoló táblabírává kinevezéséről, a nádori audienciáról Pest, 1831. december 8.

³⁹ RL C/8 4. köteg 1–478. szám. Sajnos az ifjabb fiú, Báthori István hagyatéka, talán korai halála és özvegyének szintén hamarosan bekövetkező elhunytja miatt, nem maradt fenn.

⁴⁰ Uo. 68. szám Pest, 1817. november 27., 73. szám Pest, 1818. július 29.

ket, azt nem tudjuk.⁴¹ Amikor azonban fia arról írt, hogy a spanyol nyelv elsajátításába kezdett, apja ezt haszontalannak ítélte, mivel valamirevaló irodalom nincs azon a nyelven: „Nohát meg ne merd próbálni, hogy annak az utálatos bigott nemzetnek nyelve tanulásával drága idődet vesztegesd.”⁴² Magyarországon a német nyelv ismerete a művelt ember számára elengedhetetlen volt. Nemcsak az olvasás, mely akár az iskolában könnyen elérhető volt, hanem a német nyelven történő társalgás is. Amikor ifjabb Báthori Gábor 1820–21-ben Bécsben tanult, három vénkisasszonynál vett ki szállást. Apja ezt igen helyeselte, mivel az „ilyenek természettel fecsegők lévén, a legjobb nyelvmesterek”.⁴³ A német nyelvet a Pesten élő apa a leányoknál is fontosnak tartotta. Mikor fia 1808-ban megkezdte debreceni tanulmányait Simonffi Sámuel szenátor házában diákként megszállva, Simonffiék lánya, Eszterke a Báthori családnál töltött el egy esztendő német szón. Báthori leánya, Juliska mindig németül beszélt Eszterkével, hogy minél hamarabb belejöjjön a németbe. (A Báthori fiúk is nyilván jó tudtak németül, amíg Pesten éltek, a debreceni évek alatt kophatott meg beszédképességük, aminek felfrissítésére adott alkalmat a bécsi tartózkodás.) Az ekkoriban írt levelek a Báthori család társasági életére is kiterjedtek – eladó lány volt a háznál, a ház kisasszonyai, Báthori Julianna, a nyelvet tanuló Simonffy Eszterke, Beleznay Erzsike kedvéért vasárnaponként még táncra is perdülnek a parókián megjelenő rokon fiatal emberek. Julianna 1813-ban lett Tormássy Lajos, Békés vármegye főorvosának felesége.⁴⁴

Ha sikerült a kellő nyelvtudást elsajátítani, megfelelő olvasmányokat kellett hozzá beszerezni. Bár a családi levéltár nagyobb része családtagok levelezését, írásait tartalmazza, akadnak benne más levélíróktól érkezett levelek is. A már fentebb említett 1796-os, Báthori és Ráday Gedeon közötti levélben prédikációs kötetek megküldéséről esett szó. De érkezett köszönőlevél Széchényi Ferentől, melyben megköszönte a Budai krónikák megszerzésében való segítséget.⁴⁵ Később Báthori fia bécsi tartózkodását is kihasználta könyvek beszerzésére.

Milyen eredménye volt a gondos nevelésnek, láthatta-e Báthori, hogy fiai életében meghozza gyümölcsét a befektetett gondosság? Ifjabb Báthori Gábor (Pest, 1798. január 27.–Buda, 1872. november 2.) pesti, debreceni, bécsi

⁴¹ RL C/8 1. köteg 3. és 5. szám – Báthori háztartási naplói

⁴² RL C/8 4. köteg 67. szám Pest, 1817. április 9.

⁴³ RL C/8 4. köteg 95., 97., 98. szám Pest, 1821. július 18., szeptember 16., november 16.

⁴⁴ RL C/8 4. köteg 4., 5. szám Pest, 1808. november 12., november 28.

⁴⁵ RL C/8 1. köteg 37. szám Graz, 1800. május 10.

tanulmányok után lelkészi pályára lépett.⁴⁶ 1823-ban Dunaszentgyörgyön, 1824-től Fülöpszálláson, 1835-től Nagykőrösön szolgált. 1830-ban országgyűlési prédikátor volt, ugyanebben az évben a pesti templom avatásán az ünnepség egyik szónoka. Egyházi tisztségei: 1824-től egyházkerületi tanácsbíró, 1829-től aljegyző, 1847-től főjegyző, 1836-ban a kecskeméti egyházmegye esperesnek választotta. Polgár Mihály szuperintendens halála után, a neoabszolutizmus ideje alatt választást nem tarthatván, mint rangidős esperes helyettes szuperintendensként működött 1854–1859 között. Egyetlen végzetes lépés törte ketté karrierjét a püspökség kapujában. 1859 decemberében a protestáns pápens elleni, országossá váló tiltakozás idején megrettenve az esetleges katonai beavatkozástól, lemondta a dunamelléki egyházkerület december 12-re Pestre meghirdetett gyűlését.⁴⁷ Ezután lemondott egyházkerületi tisztségéről, majd 1860 áprilisában a különböző gyanúsítások miatt kénytelen volt a nagykőrösi lelkészségétől is megválni. Így állás nélkül maradván elfogadta Thun Leó vallás- és közoktatásügyi miniszter meghívását a minisztérium újonnan létrehozott protestáns osztályára és 1861-es nyugdíjazásáig miniszteri tanácsosként dolgozott.⁴⁸

A fiatalabb fiú, Báthori István (Pest, 1802. szeptember 15.–Kecskemét, 1837. október 2.) pesti, kecskeméti, debreceni tanulmányok után szintén lelkészi pályára lépett.⁴⁹ 1827-től a dömsödi egyházközség lelképásztora volt, az egyházkerület és a kecskeméti egyházmegye tanácsbírája. A kiváló tehetségű ifjú már debreceni évei alatt tanított, 1825-ben a költészeti, 1826-ban a filozófiai tudományok tanára volt. Dömsödi papságát is tanárságra cserélte és a kecskeméti lelkészképző intézet hívására annak professzora lett 1836 októberében. Szervezete nem bírta a sok munkát, egy év után súlyos betegségbe esett és 35 éves korában elhunyt, özvegyet, árvákat hagyva maga után. Idősebb Báthori Gábor már a vidéki papság professzorságra cserélését is helytelenítette, szerinte fia anyagilag kiszolgáltatót lesz új állásában, menyé nagyra-vágyását⁵⁰ látta annak okául, aki – szerinte – városi papné akart lenni. Hát még fia váratlan, korai (35 éves volt) halála után, mikor özvegye újabb gyer-

⁴⁶ Pap: Báthori, 33. 106. lábjegyzet

⁴⁷ Szatmári Judit: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860*, Budapest, Ráday Gyűjtemény, 2015, 216 kk.

⁴⁸ Ifjabb Báthori Gábor Peremartoni Nagy Juliannát, Peremartoni Nagy Dániel nagyszékelyi református lelkész,

⁴⁹ Pap: Báthori, 33. 104. lábjegyzet; Almanak az 1842-dik évre. A Helv. Val. tételt tartó Dunamelléki Egyházkerület részéről szerkesztette Polgár Mihály Főjegyző. Kecskemét, 1842. 128–129.

⁵⁰ Báthori István Maller Zsófiát, Maller Ferenc csákvári lelkész, vértessaljai esperes lányát vette feleségül 1828-ban.

meket várva maradt egyedül az árvákkal (akiket végül, az anya 1841-ben bekövetkező halála után Maller Ferenc vértessaljai esperes nevelt fel).⁵¹ Egyébként Báthori Istvánnak már dömsödi papsága alatt voltak egészségügyi problémái, az apa a túlzott dohányzásnak tulajdonította fia gyakori rekedtségét, gyenge hangját, ami igen hátrányos egy lelkész számára.

Báthori Gábor, bár sok baj érte idős korában – kisebbik fia korai halála, felesége elvesztése, Tormássy János unokája bebörtönzése, a pesti árvízben a parókia összeomlása – élete utolsó éveit nagykőrösi lelkész fiánál békességben tölthette. A megfáradt pesti lelkésztől 1839-ben ötven éves lelkészi, huszonöt éves püspöki jubileumán, egyben az új lelkész, Török Pál beiktatásán búcsúzott a pesti eklézsia. Emlékét máig őrzi a Kálvin téri református templom, melynek kriptájában nyugszik.⁵² Munkás életének, egyházkormányzati nagyságának pedig az a generális vizitáció állít emléket, mellyel a dunamelléki református egyházkerület teljes, 19. század eleji állapotát felmérte, és amelyet nap mint nap forgatnak e korszak kutatói.⁵³

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára
 A/1.a egyházkerületi jegyzőkönyvek
 D/7 Pesti egyház iratai
 C/8 Báthori család levéltára
 C/64-7 Ráday család levéltára, Egyházi és iskolai iratok

- ⁵¹ Báthori István életrajzi adatai Bibliájából, melyet „Kedves Fijának Báthori Istvánnak küldi Pestről Januárus 1-ső napján 1820. Báthori Gábor mk. Theol. Dr. Superintend.” Ráday Könyvár 2–23.161; Gyermekéi Gábor, István, Dániel és Tanárky Gedeonné Mária.
- ⁵² Csontó Sándor–Hadik András–Hermann Róbert–Kő András–Molnos Mária–Nagy Gergely–Susa Éva: *A Kálvin téri kriptá titkai*, Budapest, Kortárs, 2014.
- ⁵³ RL A/1.b 1790–1849 G osztály 1–220. Báthori Gábor püspöki vizitációja; Kiss Z. Géza: A dunamelléki református egyházkerület 1816–1819. évi püspöklátogatási iratainak forrásértéke és ezek történeti tanulságai, in Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Rendi társadalom – polgári társadalom I.*, Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1987, 19–25.

Korabeli nyomtatványok

- BÁTHORI Gábor: *Az Evangéliumi ker. Tolerantia, két predikációkban elől adva. Melyek közül az elsőben a mutattatik meg, hogy a Keresztényeknek a vallás dolgában egy értelemre való jutások lehetetlen. A másodikban, hogy a vallások között lévő különbségek ellent nem állván, a Hazafiak nyugodalmason, tsendesen és boldogul élhetnek együtt.* 1., 2., 3. kiadás, Pest, 1822.
- BÁTHORI Gábor: *Emlékezet kövekkel megrakott Temető kert – avagy oly halotti prédikációk, melyek különféle helyeken s időben elmondott Báthori Gábor a Theológia Doctora, a Helvét vallástételt tartó Dunán innen lévő Megye Superintendense, a Pesti Eklésiának pásztorra.* 1–2. kötet 1820–1821.
- BÁTHORI Gábor: *Lehet-e, van-e egyedül idvezítő Ekklésia? s ha lehet, s van, hol van? melyik az?,* Pest, 1822.
- BÁTHORI Gábor: *Tiszteletnek és háládatosságnak oltára: melyet amaz örök dicsőséget elért Anhalt-Bernburg-Schaumburgi Hermine Fejedelmi Herceg Asszonyinak, Holzappel és Appenzel örökös Asszonyának, Cs. Királyi Fő Herceg József Magyar Ország Nádor Ispánja Élete párjának emlékezetére emelt a Helvétziai Vallástételt követő Pesti Ekklésia, és annak Lelki Pásztorra Báthori Gábor – September 28-iké Napján 1817. Szent Letzke: Ésaías XXXVII. 1. 3. vers Ezékiás meghasogatván ruháit, és gyász ruhába öltözvén monda: Háborúságnak, dorgálásnak és átoknak napja ez a Nap: mert jöttek a gyermekek a méhnek szájára, de szülésre való erő nintsen.*
- CLEYMAN Károly: *Hermine ausztriai ts. k. fő-hercegasszony halotti gyászpompája.* Bécs, 1817.
- DOBOS János: *Gyászemlék néhai főtiszteletű Báthori Gábor superintendens és a pesti ref. egyház lelkésze koporsója felett ... Pesten július 17-dikén 1842.,* Kecskemét, 1842.
- Egyházi beszédek, énekek és imádságok, melyek főtiszteletű Báthori Gábor úrnak ... félézázados öröm-ünnepén, s azzal egybekapcsolva nagytiszteletű Török Pál úrnak pesti papi hivatalába lett beigtatása alkalmával mondattak a pesti reform. egyházban 1839. auguszt. 25-kén,* Pest, 1839.
- Egyházi Névtár 1848-dik évre.* A Helv. vallástételt követő dunamelléki egyházkerület megbízásából szerkesztette Báthory Gábor egyházkerületi főjegyző, Kecskemét, 1848, 88–98.
- KOLLÁR János: *Trauerrede bey der Gedächtniß-Feyer des ... Herrn Carl Cleymann ... in der reformierten Kirche zu Pesth am 24. März 1833.,* Pest, 1833.
- POLGÁR Mihály–TATAI András–FINTA Pál: *Halotti beszédek, melyek néhai főtiszteletű idősb Báthori Gábor úrnak ... utolsó tisztességtételekor N. Kőrösön 1842-iké évi Telutó 15-én tartattak,* Kecskemét, 1842.

IRODALOM

- BALÁZS László: *A felekezetek egymáshoz való viszonya 1791–1830. Különös tekintettel az egykorú nyomtatványokra*, Budapest, Medika, 1935
- BENDA Kálmán: A pesti gyülekezet újraéledése, in Benda Kálmán (szerk.): *Kálvin téri tanulmányok*, Budapest, Ráday Kollégium, 1983, 25–37.
- CSONTÓ Sándor–HADIK András–HERMANN Róbert –KŐ András–MOLNOS Mária–NAGY Gergely–SUSA Éva: *A Kálvin téri kriptá titkai*, Budapest, Kortárs, 2014.
- FARKAS József: *A pesti egyház 101 éves története*, Kecskemét, 1898.
- GÖRZSÖNYI Vargha Zoltán: *A budapesti Kálvin-téri kriptá lakói*, Budapest, 1941.
- KISS Z. Géza: A dunamelléki református egyházkerület 1816–1819. évi püspöklátogatási iratainak forrásértéke és ezek történeti tanulságai, in Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Rendi társadalom – polgári társadalom I.* Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1987, 19–25.
- PAP Ferenc: Báthori Gábor (1755–1842) liturgiai öröksége és Pesti Egyház Ágendája (1796) a korszak összefüggésében, in Pap Ferenc (szerk.): *Illés lelkével. Tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelképásztori működéséről*, Budapest, L’Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem, 2012, 11–113.
- SZATMÁRI Judit: Báthory Gábor, a gyülekezetalapító és templomépitő prédikátor, in Kósa László (szerk.) *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, I–II., Budapest, Argumentum, 2006, 483–494.
- SZATMÁRI Judit: „Én senkinek, sem boltokban, sem mester embereknek adós nem vagyok...” Báthori Gábor pesti református pap háztartása 1796–1839, in Hudi József (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete*, Budapest–Pápa, Hajnal István Kör–Pápai Református Gyűjtemények, 2007, 13–24.
- SZATMÁRI Judit: *A református egyház a neoabszolútizmus éveiben 1849–1860*, Budapest, Ráday Gyűjtemény, 2015.
- TÓTH Krisztina: Református gyülekezetek a főváros mai területén a türelmi rendelet előtt, in Kósa László (szerk.) *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, I–II., Budapest, Argumentum, 2006, 39–62.
- ZOVÁNYI Jenő: *Egyháztörténeti lexikon.*, 3. javított és bővített kiadás, Szerk. Ladányi Sándor. Budapest, 1977. 559.

ABSTRACT

Judit Szatmári: *Gabor Bathori Reformed Superintendent.
A learned model preacher*

The educated, scholarly pastor, Gabor Bathori, preacher in Pest, is an example of how atalented, diligent young man can reach the highest ecclesiastical office. He went to foreign universities in Marburg and Erlangen without parental help and earned his own tuition fees. After finishing his studies, he became a Reformed pastor, at first in a smaller and then in a larger parish (Tass, Dunapataj). In 1796 he was invited to be the pastor of the newly formed parish in Pest. He served there from 1796 to 1839, during these forty-three years the small congregation became an acknowledged community in the capital. He preached to the second wife of Palatine Joseph, Princess Hermine of Anhalt, in acknowledgement of his theological knowledge he was awarded an honorary doctorate by the University of Göttingen on the centenary of the Reformation in 1817. From 1814 he served as the bishop of the Danubian (Dunamellék) Church District until his death (1842). Bathori who had an exemplary career, was the father of two sons (Gábor Jr. and István), whose upbringing he carefully supervised. Later, both of his sons took up the career of a pastor. According to Bathori, an educated person is well-read, and has language skills, and the best way to achieve this is by reading good books. He kept this in mind when he corresponded with his sons (?). His 478 letters in his heritage, written between 1808 and 1838, show the realization of this principle.

Keywords: Reformed pastor in Pest; peregrination, preaching, language skills, correspondence

A „TISZTA HITŰ” SZENT ISTVÁN ÉS A „GÖRÖG TÉRÍTÉS”. KOCSI CSERGŐ JÁNOS TÖRTÉNELEMSZEMLÉLETE

Tóth Gergely

Szent István szinte a kezdetektől fogva az egyik legfontosabb alakja volt a magyarság műltszemléletének, saját történetéről alkotott képének. Első királyunk egyrészt kanonizált katolikus szent volt, de jóval több is annál: törvényalkotó, egyházszervező, hittérítő, illetve jogforrás, akitől a kiváltságok, adományok, alapítások és minden egyéb származott – legalábbis előszeretettel származtatták tőle. Mindezeket túl az egyházi tisztelete bizonyult a leg-erősebbnek. A Nagobbik Szent István-legenda és a Hartvik-legenda szerint ugyanis első királyunk felajánlotta magát és országát Szűz Máriának, s a *Patrona Hungariae* képzete, vagyis Szűz Máriának mint védőszentnek a tisztelete rendkívül szilárdan meggyökeresedett a magyarság vallásos gondolkodásában.¹

A 16. század nagy kataklizmái azonban megingatták a szent és a védőszent addigi kultuszát. Jellemző Bencédi Székely István állásfoglalása, aki világkrónikájában elítélte Szent Istvánt, amiért behozta a „pápa tudományát”, és azért is, mert az általa átvett kereszténység „nem az írás szerint való” volt.² Kiegészült mindez az országfelajánlás bírálatával. Dévai Máttyás szerint, ha István valóban Mária kegyelmébe helyezte saját magát országát, nem ismerte a hit valódi természetét, mivel a szentek nem képesek segíteni az embereken. Az első reformátorok tehát drasztikusan szakítottak az államalapító király és a *Patrona Hungariae* tiszteletével –, ami szorosán összefüggött azzal a sokkhatással, illetve ideológiai krízissel, amit a török hódítás okozott a magyar tár-

¹ Tüskés Gábor: Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa, in Bene Sándor (szerk.): „Hol vagy, István király?” *A Szent István-hagyomány évszázadai*, Budapest, Gondolat, 2006, 237–248; Tóth Gergely: *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*, Budapest, MTA BTK TTI, 2016, 13–17.

² A szerzőre és művére ld. Péter Katalin: Az első magyar világkrónika szerzője, Bencédi Székely István, in: Uő: *Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1995, 66–76; Bencédi Székelynek a Szent Istvánnal kapcsolatos kijelentéseire ld. Szabados György: *A magyar történelem kezdetéről: Az elődö-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*, Budapest, Balassi, 2006, 74–75; Tóth, *Szent István*, 78–79.

sadalomban. Az emberek úgy érzékelték, az „óhit”, a szentek, illetve Szűz Mária nem védelmezte meg őket.³

A Szent Istvánnal és a *Patronával* kapcsolatos negatív, kritikus vélemény uralkodik aztán a 16–17. században, s ez jelenik meg a katolikus féllal folytatott hitvitázó írásokban is. Benczédi Székely elmarasztalása visszhangzik Gönci György, Szenci Molnár Albert, Geleji Katona István és Buzinkai Mihály munkáiban; emellett elítélően szól Szent Istvánról és kultuszáról Gyarmathi Miklós, Nadányi János és az erdélyi evangélikus Georg Haner is. (Kivételek alig voltak: Heltai Gáspár, Pósa-házi János és Czeglédi István neve említhető itt meg, akik enyhébben, illetve jóindulattal írtak az államalapító királyról.)⁴

Szent István figurájának sikeres katolikus propagálása miatt azonban szükségszerűen változtatni kellett a negatív hozzáálláson. A 17. században első királyunk lett a legfontosabb alakja az ellenreformáció irodalmának és művészetének. A történeti munkákban, prédikációkban, metszeteken úgy jelent meg, mint az igaz római katolikus hit terjesztője, a Szentszék engedelmes híve, aki Mária oltalmába ajánlotta az országot. A fő hangsúly az utóbbi mozzanaton volt. Az új narratíva úgy szólt, hogy Mária az eretnekségek miatt fordult el a magyaroktól, s akkor venné újra pártfogásába őket, ha megtisztulnának a hitújítók tévelygéseitől. A katolikus múltértelmezés tehát támadásba lendült át, és immár a protestáns oldalon kellett erre az új kihívásra ellenszert találni.⁵

Az eredményes katolikus offenzíva azt jelzi, hogy Szent István tekintélyét a protestáns szerzők nem tudták tartósan kikezdeni – továbbra is erős hívószó maradt, és nemcsak a *Patrona*-kultusz miatt, hanem az államalapító, törvényhozó karaktere miatt is. Jó példa erre a jezsuita Szentiványi Márton polemikus irata, a *Quindecim Dilemmata*, („tizenöt dilemma”) s annak két „kérdése”. Az első magyar fordításban így hangzik: „A lutheránus vagy a kálvinista egyház régi, vagy új? Ha régi, hol volt Luther és Kálvin előtt? [...] Miért nin-

³ Ld. erre Ács Pál: A szentek aluvása: Dévai Mátyás és a *Patrona Hungariae*-eszme protestáns bírálata, in: Uő: „Ehváltozott idők”: *Iránváltások a régi magyar irodalomban*, Budapest, Balassi, 2006 (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 6), 21–22; Csepregi Zoltán: *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján*, Budapest, Balassi, 2013 (Humanizmus és reformáció, 34), 224–228; Uő: A reformáció kezdeti Magyarországon, in Kiss Erika–Zászkaliczky Márton–Zászkaliczky Zsuzsanna (szerk.): *Ige-Idők. A reformáció 500 éve. Magyar Nemzeti Múzeum 2017. április 26.–november 5.*, 1, Tanulmányok, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 2019, 69–70.

⁴ Összefoglalólag ld. Tóth: *Szent István*, 77–86; Uő: Szétváló múltértelmezések: Evangélikus, református és unitárius alternatívák Szent István és a Szent Korona katolikus történeti hagyományára, in Kiss et al. (szerk.): *Ige-Idők*, 451.

⁵ Összefoglalólag ld. Tüskés: Egy történelmi toposz, 249–258; Tóth: *Szent István*, 17–40, 86–87.

csen semmi említés róluk sem Szent Istvánnak, Magyarország első keresztény királyának, sem Szent László királynak, sem Magyarország régi királyainak a cikkelyeiben avagy törvényeiben?”⁶ Természetesen az alapgondolat, vagyis a protestáns egyházak „új” mivoltának felhánytorgatása régi érv volt. De Szentiványi kérdésében van egy fontos többlet. A jezsuita szerző ugyanis pontosította, *mikor* nem léteztek a protestáns egyházak: Szent István, Szent László, és a régi magyar keresztény királyok idejében. Úgy vélem, ezzel kívánt különös súlyt adni kijelentésének: a régi szent királyok törvényeiben nincsenek benne a protestánsok, tehát a szent istván-i keresztény Magyarország létrejötte nélkülük történt.⁷

Ezt a gondolatot folytatja művének harmadik „dilemmájában”, még jobban kihegyezve a kérdést. Eszerint „a magyarok és pannónok megtértek a pogányságból Krisztus igaz hitére Szent István idejében, vagy sem?” Ha pedig nem, akkor csak a reformációval tértek volna meg? De ha tényleg a reformáció jelentené az igaz hitet – folytatja Szentiványi –, akkor őseink, elődeink, és a régi szent magyar királyok mind be lettek csapva, s mind elkárhoztak. Ha viszont István király idejében tértek meg őseink – fejezi be diadalmasan –, akkor csak a szent római vallásra térhettek meg, tehát ez az egyedüli igaz és üdvözítő vallás.⁸ Látható, hogy itt is a „szent királyok”, és azokon túl is Szent István biztosítja az erős töltetet az érvnek. Ha ugyanis valaki nem a római katolikus vallást követi, akkor – e logika szerint – balvélekedésével szinte meggyalázza a szent királyok emlékét, mivel azt képzei róluk, hogy nem tértek meg az igaz hitre. A kanonizált magyar uralkodók elkárhozásának rémképével egyben az ellenoldal véleményének abszurditását, lehetetlenségét is hangsúlyozta Szentiványi.⁹

⁶ „Ecclesia seu religio Lutherana aut Calviniana vel est antiqua? vel nova? Si antiqua. Ubi fuit ante Lutherum et Calvinum? [...] Cur in articulis seu decretis Sancti Stephani primi Christiani regis Hungariae, vel Sancti Ladislai regis, vel antiquorum regum Hungariae nulla fit eius mentio?” [Szentiványi Márton:] *Quindecim dilemmata omnibus dominis acatholicis in Hungaria pro Xenio Novi anni 1699. affectuosissime oblata*. Tyrnaviae, [sine typographo], 1699 (Régi Magyar Könyvtár (továbbiakban RMK) II, 1975), *[1]r.

⁷ Tóth: *Szent István*, 35–36, 87.

⁸ „Hungari et Pannonnes tempore Sancti Stephani regis ex paganismo conversi ad veram fidem Christi vel sunt conversi vel non? Si non, ergo Hungariae conversio ad Christi veram fidem non debet computari a 700 fere annis, sed solum a centum et aliquot annis. [...] Ergo omnes praedecessores et progenitores nostri Christiani et sancti reges sunt decepti, per conversionem ex paganismo ad fidem Christi et per perseverantiam in illa? Ergo omnes damnati? Si ita; haec non fuit alia, quam Romano-Catholica. Ergo haec sola est fides vera et salvifica.” Szentiványi: *Quindecim dilemmata*, *[1]r.

⁹ Még ld. Tóth: *Szent István*, 36.

Szentiványi *Quindecim Dilemmatája* nagy port kavart és elég szerteágazó polemiciát generált.¹⁰ Kocsi Csergő János, a gályarab Bálint testvére, a Debreceni Református Kollégium rektora, egyben teológiaprofesszora, majd a Tiszántúli Egyházkerület püspöke¹¹ csak későn, 1704-ben adta ki – névtelenül, hamis impresszummal – válasziratót a jezsuita szerző munkájára. A *Malleus quindecim dilemmatum*, vagyis „A tizenöt dilemma pörölye” tanúskodik szerzője műveltségéről és olvasottságáról: a jeles professzor hatalmas mennyiségű teológiai és történelmi írásművet vonultatott fel, illetve citált, hogy jezsuita vitapartnerének kérdésekbe burkolt állításait megcáfolja.¹² Munkájában emellett igen tárgyalteret szentelt annak is, hogy Szentiványi történelmi jellegű argumentumait vizsgálja, s ezért Szent István alakjával, illetve a magyarság keresztény hitre térésével is kiemelten foglalkozott.

Ez figyelhető meg műve ama részében is, ahol Szentiványinak arra a kérdésére válaszol, miszerint a protestáns felekezetek régi múltra tekintenek-e vissza, vagy éppen nagyon is újkeletűek. A tudós püspök először a nagy elődök érvrendszerével vágott vissza: elsősorban Matthias Flaciusra, illetve két művére, a magdeburgi centuriákra és a *Catalogus testium veritatis*ra támaszkodott. Azt a – Flacius által kidolgozott – elméletet fejtette ki ugyanis, hogy a lutheri reformáció előtt is mindig voltak, akik a pápák által „meghamisított” vallással szemben hitték és vallották Krisztus igaz evangéliumát; ők és tanítványaik voltak „Isten igaz egyháza”.¹³ E gondolatmenet szerint a valdensek, albigensek, patarénusok, vagy korábról az egyházatyák is mind a protestáns egyházak előfutárai voltak. A „valdens-érvet” egyébként a magyar református

¹⁰ Erre ld. Serfőző József: *Szentiványi Márton S. J. munkássága a XVII. század kezdetelében*, Budapest, Korda Nyomda, 1942 (Publicationes ad historiam S. J. in Hungaria illustrandam – Kiadványok a Jézustársasága magyarországi történetéhez. Lucubrationes – Tanulmányok, 17), 103–111; Esze Tamás: Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből: A debreceni tipográfia termése 1703–1705, *Könyv és könyvtár*, IV. évf., 1964, 88–89.

¹¹ Személyére ld. Markó László (szerk.): *Új magyar életrajzi lexikon*, VI, 1003; életpályájára további szórványos adatok: Csorba Dávid: „A’ sovány lelket meg-szépíteni”: *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 2008 (Nemzet, egyház, művelődés, V), 60–63, 197.

¹² A mű címe: Gratianus Rechabaeus [Kocsi Csergő János]: *Malleus XV. dilemmatum, quae omnibus dominis acatholicis (evangelicos ita nominat) in Hungaria pro Xenio novi anni 1699. affectuosissime (iuxta Gal. 4:17.) quidam obtulit*, Theopoli [! Debrecen], per Obedadamam Nicaeum [!], 1704 (RMK II, 2204).

¹³ Matthias Flacius említett munkáira, és annak történelmi-teológiai argumentációjára újabban, további bőszéges irodalommal ld. Oliver K. Olson: *Matthias Flacius and the survival of Luther's reform*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2002 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 20), 233–241, 256–279.

prédikátor-elődök – mások mellett Pósházi János és Tolnai F. István – szintén alkalmazták:¹⁴ ebben tehát Kocsi Csergő nem hozott újat.

A gyökeres szemléletbeli fordulat akkor következett be, amikor szerzőnk elért Szentiványi dilemmájának a Szent Istvánt érintő részéhez. A jézustársasági atya, amint láttuk, azzal érvelt, hogy a protestánsok szóba sem kerülnek az első magyar király és a többi régi uralkodó törvénykönyveiben. Kocsi Csergő ennek megcáfolására új módszert alkalmaz. Előbb idézi Szent István „első törvénykönyvéből”, vagyis az Intelmekből a szentháromságról szóló részt, majd összefoglalja tíz pontban annak állításait, mint valami hittételeket.¹⁵ Mínt hogy a jelzett szövegrész egy korai hitvallásra megy vissza, s nincsen benne szó sem a szentekről, sem más, a protestáns egyházak által elutasított dogmákról, szerzőnk számára remek érvelési alapot biztosított. Kijelenti ugyanis, hogy „e cikkelyekben [tehát az említett tíz pontban – T. G.] hűen és szilárdan hisznek mindannyian az evangéliumi hitűek – úgy, ahogy arra a megboldogult király szentségesen int –, és ezt vallják minden eretnekkel szemben; éppen a pápisták azok, akik ezeknek [a cikkelyeknek] a legnagyobb részét sokszorosán aláássák.”¹⁶

Az egész művelet egyértelműen Matthias Flaciusnak a *Catalogus* készítésénél alkalmazott technikájára megy vissza, amely művet Kocsi Csergő János már fentebb is idézte és követte. Ennek az eljárásnak a lényege, hogy amennyiben egy adott szerző vagy uralkodó valamely művében (illetve rendeleteiben, törvényeiben) felfedezhetőek protestáns hitelvekkel részben rokonítható, vagy éppen a pápaságot, illetve a katolikus egyházat bíráló részek, akkor e művet és szerzőjét úgy lehet bemutatni, mint a protestáns egyházak előzményét. Kocsi Csergő tehát *testis veritatis*, „igazság tanúját” alkotott Szent Istvánból, akinek tiszta hitét – legalábbis szerzőnk szerint – később a katolikusok csak „megingatták”, illetve „megrontották” – szentkultusszal, Mária-

¹⁴ A valdensekre való hivatkozásra Pósházinál ld. Heltai János: Kis Imre és Pósházi János hitvitája a kálvinista vallás régiségéről, *Magyar Könyvszemle* CXXIII évf., 2007/2–3, 179, 181–182, 313–315. Tolnai F. István (1630–1690) református egyházi író teológiai művének valdensekről szóló részét ld. Tolnai F. István: *Igaz kezesztyéni és apostoli tudomány 's valóság utára vezető és az eltévelyedésről jó utban hozó kalauz*, Kolosvaratt, Veresegyházi Mihály által, 1679 (RMK I, 1236), 633–634, 642.

¹⁵ Kocsi Csergő: *Malleus*, B7v–B8r.

¹⁶ „Hos articulos omnes Evangelici, prout sancte monet rex beatus, fideliter firmiterque credunt, et asserunt contra omnes haereticos; quos maximam partem ipsi Pontificii multipliciter labefactant.” Uo., B8r. Magyar fordításban idézi Révész Imre: István király, *Protestáns Szemle* XLVI. évf., 1937/7, 395. Még ld. Tóth: *Szent István*, 89–90.

kultusszal, az oltáriszentségről és az üdvözülésről szóló tanításaikkal, a pápai hatalommal, és így tovább.¹⁷

Volt itt azonban egy súlyos probléma, ez pedig a Hartvik-legenda, amelyben Szent István tudvalevőleg úgy jelenik meg, mint a pápa engedelmes híve, aki Szűz Máriának ajánlotta saját magát, továbbá nemzetét és országát is. Kocsi Csergő rövidesen rá is tért erre a kérdésre. Mint írta, „nem ismeretlen előtte”, hogy „Hartvik, vagy inkább Laurentius Surius [!] annak (Istvánnak) az életrajzában neki tulajdonít Szűz Máriához intézett imádságokat”.¹⁸ A református szerző tehát már a felütésben is megkérdőjelezte a legenda hitelességét, azt sugalmazva, hogy az valójában nem is eredeti mű, hanem Laurentius Surius 16. század végi oratoriánus szerző alkotása, aki stilizálva megjelentette annak szövegét.¹⁹ A folytatásban a református professzor történeti forrásokat szegez szembe a legendával, ugyanis azt állítja, hogy István Máriatiszteletéről a király törvénykönyveiben semmit nem lehet találni, s Bonfini is azt írja, hogy a Koppány elleni csata előtt csak Istent és Krisztust hívta segítségül István, és szó sincs sem Máriáról, sem pedig Szent Mártonról (akit a legenda szintén említ). Kocsi Csergő végkövetkeztetése tehát az, hogy ezek a Máriának szóló imádságok csak a „pápisták” koholmányai.²⁰

Szerzőnk tehát messzire jutott a Szent Istvánról alkotott korábbi református (és részben evangélikus) negatív imázs átalakításában. A királyból, aki korábban a „pápa tudományának” behozója, a Mária-kultusz terjesztője volt, tiszta, evangéliumi hitű uralkodót kreált, ráadásul a Mária-tisztelettől is sikerült őt „megszabadítania”. Másként fogalmazva: elődei csak *támadták* Istvánnak a Szűzanya iránti hódolatát, ő viszont egyszerűen *tagadta* azt.

Kocsi Csergő János kiterjesztette vizsgálatát Szent László törvényeire is – hiszen Szentiványi azokat is említette dilemmájában. A debreceni professzor már arra a tényre is felfigyelt, hogy László zsinatot hívott össze, s arra világiakat is meghívott: ennek kapcsán megjegyezte, hogy manapság már teljesen kizárt lenne, hogy a király hirdessen meg zsinatot, s ő elnököljön rajta, ráadásul úgy, hogy világiak is jelen vannak.²¹ Kiemelte emellett az első és a harmadik törvénycikket. Az első cikkely tudvalevőleg azt mondta ki, hogy a „bigamus”, azaz másodszor házasodó, illetve özvegy vagy eltaszított asszonyt feleségül vevő papok szétválasztandók házastársuktól, ám a harmadik cikkely

¹⁷ Kocsi Csergő hosszan részletezi, mivel „rontotta meg” a katolikus vallás az „igaz kereszténységet”. Ld. Kocsi Csergő: *Malleus*, B8r–C1r. Vö. Révész: Szent István, 395.

¹⁸ Kocsi Csergő: *Malleus*, C1r–C1v.

¹⁹ Suriusra még ld. Szabados: *A magyar történelem*, 119.

²⁰ Kocsi Csergő: *Malleus*, C1v.

²¹ Uo.

rendelkezése alapján az első, illetve törvényes házasságban élő papoknak nem kellett elbocsátaniuk a feleségüket.²² Kocsi Csergő rámutatott, hogy a római katolikusoknál immár cölibátus van, szó sincs nő papokról.²³ De még fontosabb volt neki a törvénykönyv 31. cikkelye, amely kimondja: azok a latinok, akik nem kezdik meg a nagyböjtöt akkor, amikor a magyarok, vagyis hétfőn, hanem csak hamvazószerdán teszik ezt meg, azok vagy alkalmazkodjanak a magyarok szokásához, vagy távozzanak az országból.²⁴ Már a Zsámboky-féle 1581. évi törvénygyűjteményben is ott áll a margón a cikkely mellett, hogy „a magyarok ebben a görögök szertartását őrizték”, s ezt a tényt nem felejtette el hangsúlyozni Kocsi Csergő sem. A folytatásban kifejti, hogy a nyugati egyház már István korában is tévelygett, s maga a pápai udvar is igen esendő volt. István tiszta hite tehát nem is származhatott Rómából – folytatja az érvelését Kocsi Csergő János – hanem a görög egyház papjaitól kellett erednie.²⁵

Szerzőnk tehát bedobta a köztudatba a „görög térítés” elméletét, hogy ezzel megfossa a római egyházat a magyarok megtérítésében hangoztatott el-sőségtől – vagy inkább „monopóliumától”. Kocsi Csergő ugyanakkor nem azt állította, hogy mindenkit a görög rítusú egyház papjai térítettek meg, csak azt, hogy „nagyobbrészt” ők voltak azok. Emellett saját maga mutatott rá elmélete gyenge pontjaira is. Mint írja, ekkorra már sok emberi találmány szivárgott az igaz hit tanításaiba: ezért vannak István „második” törvénykönyvében cikkelyek a böjtről és a fülgyónásról, továbbá Lászlóéban a szentek ünnepeiről és vigiliáiról.²⁶ Ezzel mintegy elismerte, hogy az általa bizonyítékul felhozott törvények nem értelmezhetők olyan egyoldalúan, ahogyan azt éppen saját maga tette nem sokkal fentebb.

²² László király első törvénykönyvének eme két cikkelyét ld. ld. Závodszy Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*, Budapest, Szent István Társulat, 1904, 158. A törvénycikkek fordítását ld. Makk Ferenc–Thoroczkay Gábor (szerk.): *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*, Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2006 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 22), 147–148.

²³ Kocsi Csergő: *Malleus*, C1v–C2r.

²⁴ A törvénycikket ld. Závodszy: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények*, 163; fordítását ld. Makk–Thoroczkay: *Írott források*, 156.

²⁵ „...purior multo doctrina tradita et accepta est Hungaris illa, quae tunc publice viguit et nunc viget in ecclesia Romana; quod acceptum ferri debet non tam Romanorum, quam Graecorum sacerdotibus: per hos enim, quia usque ad tempora Sancti Ladislai ritum Graecorum servabant in ieiunio Hungari, iusta suspicio est, si non veritas, maiori ex parte ad Christianismum traductos esse Hungaros.” Kocsi Csergő: *Malleus*, D4r. Még ld. Tóth: *Szent István*, 91–92.

²⁶ Kocsi Csergő: *Malleus*, D8r.

Ha mérlegre akarjuk tenni Kocsi Csergő munkáját, illetve annak Szent Istvánnal és az államalapítással kapcsolatos fejtegetéseit, akkor célszerű az értékelést kettéválasztani. Véleményem szerint ugyanis más ítélet alá esnek a Szent Istvánról szóló állítások, illetve a görög térítéssel kapcsolatos részek. Ami István személyét illeti, Kocsi Csergő egy merőben újszerű és sok szempontból kifogásolható elméletet állított fel: megpróbálta átvonni az államalapítót a protestáns oldalra, az igaz hit múltbéli fáklyavivői közé. Ezzel a honi protestánsok egyháztörténetét a legszorosabb értelemben visszavezette Szent István korára, hiszen az államalapító királyt is mintegy a reformátorok elődjévé tette, s ezáltal a protestáns egyházakat is részesévé tette a keresztény magyar állam kezdeteinek – amivel úgy érezhette, válaszolt Szentiványi dilemmájára. De minden bizonnyal nemcsak öngigazolásról volt szó. Kocsi Csergő Szent Istvánja a sikeres katolikus propaganda eredménye is: az első magyar király személye túl népszerű lett, s ezért a protestáns oldalon is egy pozitív történelmi figurát kellett belőle alkotni.

Ugyanakkor le kell szögeznünk: a „tisza hitű”, a korabeli római egyház fölött, illetve szinte azon kívül álló Szent István alakja, amelyet szerzőnk megalkot, merő fikció. Államalapító királyunkat római katolikus hitben keresztelték és nevelték, uralomra lépve nyugati térítőpapokat hívott az országba, és az általa alapított egyházszervezet is római rítusú volt.²⁷ Ezzel ellentétben a bizánci egyház nem létesíthetett püspökséget Szent István és utódai alatt Magyarországon (bár előzőleg, a 10. század közepén tett rá kísérletet).²⁸ István Mária-tiszteletére – amelyet szerzőnk tagadott – elég nyomós érvként szolgál az a tény, hogy első királyunk a székesfehérvári királyi bazilikát a Szűzanya oltalmába ajánlotta. Részben eme adat, részben más tényezők miatt számos medievista, így Gerics József és utóbb Thoroczkay Gábor is elfogadta a legendák tanúságát, miszerint István valóban az egész ország pat-

²⁷ Szent István egyházszervezésére összefoglalólag ld. Thoroczkay Gábor: Szent István egyházmegyéi – Szent István püspökei, in Thoroczkay Gábor: *Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományok Doktori Iskola–L'Harmattan, 2009 (TDI Könyvek, 9), 33–50.

²⁸ A bizánci rítusú püspökség létesítésének kísérletére újabban ld. Balogh László: Megjegyzések a 10. század második felének magyar–bizánci kapcsolataihoz, in Olajos Terézia (szerk.): *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc – The Carpathian Basin, the Hungarians and Byzantium*, Szeged, SZTE, 2014 (Acta Universitatis Szegediensis: Opuscula Byzantina, XI), 11–18; Révész Éva: „Turkia” keleti keresztény főpapjai az első ezredforduló magyar történelmében, *Belvedere Meridionale*, XXVI. évf., 2014/1, 7–22.

rónájává tette Máriát.²⁹ Vagyis Kocsi Csergő János téves képet alakított ki Szent Istvánról.

Ami viszont a görög térítéssel kapcsolatos állításait illeti, a honi történet-tudomány szempontjából szerzőnk igen fontos lépést tett. Helyesen mutatta ki ugyanis a keleti rítusú egyház hatását a szabolcsi zsinat említett cikkelyei kapcsán, s ennek nyomán jogosan feltételezte, hogy az ortodox egyház jelen volt az államalapítás-kori Magyarországon, illetve hogy komoly szerepet játszott a magyarság korai megtérítésében. Ezek a feltevések ma már sokszorosan megerősítést nyertek, köszönhetően a történeti, nyelvészeti, régészeti bizonyítékok tömkelegének.³⁰ A 18. század elején azonban még igen nagy nővumnak számítottak Kocsi Csergő állításai, mivel az addigi magyar történeti irodalomból gyakorlatilag teljesen hiányzott az ortodox egyház magyarországi tevékenységének az emlékezete – nyilvánvalóan azért, mert nem fért bele a historikusok narratíváiba (akik többségükben római katolikus klerikusok voltak). A református szerző munkáját ezért nagyjelentőségűnek kell tartanunk, már csak azért is, mert a „görög térítés” teóriája követőkre talált. Kocsi Csergő elméletét Debreceni Ember Pál, illetve Schwarz Gottfried és Bod Péter alakította és fejlesztette tovább, majd az egyháztörténetekből – igaz, máig heves vitáktól kísérve – átkerült a politikátörténetbe, hogy ezzel a magyar államalapítás korának fontos kutatási témájává váljon.³¹

RÖVIDÍTÉSEK

RMK – Régi Magyar Könyvtár

²⁹ Gericz József: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*, Bp., METEM, 1995 (METEM-könyvek, 9), 55–58; Thoroczkay Gábor: A székesfehérvári prépostság és bazilika korai története, *Egyháztörténeti Szemle* XVI. évf., 2015/3, 6–7. Még ld. Tüskés: Egy történelmi toposz, 244–245.

³⁰ Ld. erre Balogh: Megjegyzések; Révész: „Turkia”; a korábbi irodalom eredményeinek áttekintésével: Tóth: *Szent István*, 181–183.

³¹ Erre a folyamatra még ld. Tóth: *Szent István*, 94–186; Schwarz Gottfried művének fontosságára ebben a vonatkozásban még ld. Uő: Az államalapítás katolikus narratívájának átfogó protestáns kritikája: Schwarz Gottfried Initiája (1740), in: Kasza Péter, Kiss Farkas Gábor, Molnár Dávid (szerk.): *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, Szeged, Lazi, 2017 (Convivia Neolatina Hungarica, 2), 61–68.

BIBLIOGRÁFIA

- ÁCS Pál: A szentek aluvása: Dévai Mátyás és a Patrona Hungariae-eszme protestáns bírálata, in Ács Pál: „Elváltozott idők”: Irányváltások a régi magyar irodalomban, Budapest, Balassi, 2006 (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 6), 11–34.
- BALOGH László: Megjegyzések a 10. század második felének magyar–bizánci kapcsolataihoz, in Olajos Terézia (szerk.): *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc – The Carpathian Basin, the Hungarians and Byzantium*, Szeged, SZTE, 2014 (Acta Universitatis Szegediensis: Opuscula Byzantina, XI), 11–18.
- CSEPREGI Zoltán: *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján*, Budapest, Balassi, 2013 (Humanizmus és reformáció, 34).
- CSEPREGI Zoltán: A reformáció kezdetei Magyarországon, in Kiss Erika–Zászkaliczky Márton–Zászkaliczky Zsuzsanna (szerk.): *Ige-Idők: A reformáció 500 éve. Magyar Nemzeti Múzeum 2017. április 26.–november 5.*, 1. Tanulmányok, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 2019, 66–74.
- CSORBA Dávid: „A’ sovány lelket meg-szépíteni”: *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 2008 (Nemzet, egyház, művelődés, V).
- ESZE Tamás: Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből: A debreceni tipográfia termése 1703–1705, *Könyv és könyvtár*, IV. évf., 1964, 71–134.
- GERICS József: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*, Budapest, METEM, 1995 (METEM-könyvek, 9).
- HELTAI János: Kis Imre és Pósházi János hitvitája a kálvinista vallás régiségéről, *Magyar Könyvszemle*, CXXIII. évf., 2007/2–3, 169–184, 310–343.
- KISS Erika–ZÁSZKALICZKY Márton–ZÁSZKALICZKY Zsuzsanna (szerk.): *Ige-Idők: A reformáció 500 éve. Magyar Nemzeti Múzeum 2017. április 26.–november 5.*, 1. Tanulmányok, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2019.
- KOCSI CSERGŐ János [álnéven: Gratianus Rechabaeus]: *Malleus XV. dilemmatum, quae omnibus dominis acatholicis (evangelicos ita nominat) in Hungaria pro Xenio novi anni 1699. affectuosissime (iuxta Gal. 4:17.) quidam obtulit*, Theopoli [! Debrecen], per Obedadam Nicaeum [!], 1704 (RMK II, 2204).
- MAKK Ferenc–THOROCZKAY Gábor (szerk.): *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*, Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2006 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 22).
- OLSON, Oliver K.: *Matthias Flacius and the survival of Luther’s reform*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2002 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 20).
- PÉTER Katalin: Az első magyar világkrónika szerzője, Benczédi Székely István, in Péter Katalin: *Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1995, 66–76.
- RÉVÉSZ Éva: „Turkia” keleti keresztény főpapjai az első ezredforduló magyar történelmében, *Belvedere Meridionale*, XXVI. évf., 2014/1, 7–22.

- RÉVÉSZ Imre: István király, *Protestáns Szemle*, XLVI. évf., 1937/7, 393–407.
- SERFŐZŐ József: *Szentiványi Márton S. J. munkássága a XVII. század küzdelmeiben*, Budapest, Korda Nyomda, 1942 (Publicationes ad historiam S. J. in Hungaria illustrandam – Kiadványok a Jézustársasága magyarországi történetéhez. Lucubrationes – Tanulmányok, 17).
- SZABADOS György: *A magyar történelem kezdeteiről: Az előző-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*, Budapest, Balassi, 2006.
- SZENTIVÁNYI Márton: *Quindecim dilemmata omnibus dominis acatholicis in Hungaria pro Xenio Novi anni 1699. affectuosissime oblata*, Tyrnaviae, [sine typographo], 1699 (RMK II, 1975)
- THOROCZKAY Gábor: A székesfehérvári prépostság és bazilika korai története, *Egyháztörténeti Szemle*, XVI. évf., 2015/3., 3–25.
- THOROCZKAY Gábor: *Szent István egyházmegyéi – Szent István püspökei*, in Thoroczky Gábor: *Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományok Doktori Iskola–L'Harmattan, 2009 (IDI Könyvek, 9), 33–50.
- TOLNAI F. István: *Igaz keresztényi és apostoli tudomány 's vallás útára vezető és az eltévelyedésről jó utban hozó kalauz*, Kolosvaratt, Veresegyházi Mihály által, 1679 (RMK 1236).
- TÓTH Gergely: Az államalapítás katolikus narratívájának átfogó protestáns kritikája: Schwarz Gottfried Initiája (1740), in Kasza Péter–Kiss Farkas Gábor–Molnár Dávid (szerk.): *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, Szeged, Lazi, 2017 (Convivia Neolatina Hungarica, 2), 61–68.
- TÓTH Gergely: *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*, Budapest, MTA BTK TTI, 2016.
- TÓTH Gergely: Szétváló múltértelmezések: Evangélikus, református és unitárius alternatívák Szent István és a Szent Korona katolikus történeti hagyományára, in: Kiss Erika–Zászkaliczky Márton–Zászkaliczky Zsuzsanna (szerk.): *Ige-Idők: A reformáció 500 éve. Magyar Nemzeti Múzeum 2017. április 26.–november 5.*, 1. Tanulmányok, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2019, 448–457.
- TÜSKÉS Gábor: Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa, in Bene Sándor (szerk.): *„Hol vagy, István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai*, Budapest, Gondolat, 2006, 237–267.
- Új magyar életrajzi lexikon*, szerk. Markó László, I–VI, Budapest, Magyar Könyvklub, 2001–2007.
- ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (Függelék: a törvények szövege)*, Budapest, Szent István Társulat, 1904.

ABSTRACT

Gergely Tóth: *King St. Stephen „the Pure-Faithed” and the „Greek Conversion”.*
János Kocsi Csergő’s Historical Approach

Hungarian Calvinist church writers condemned the cult of St. Stephen, the first king of Hungary (reign. 1000/1001–1038), for a long time. However, due to the successful 17th century Catholic propaganda about the figure of St. Stephen, a negative attitude develops against him, which has to be changed. This is obvious for the scholarly Calvinist bishop, János Kocsi Csergő, who offers a completely different approach in his response (Malleus, 1704) to the Jesuit Márton Szentiványi’s work *Quindecim Dilemmata* (1699). He believes that St. Stephen’s “laws” articulate “pure faith,” which Protestants “still” profess, but Catholics deviate from it. In addition, the Reformed bishop explains that Stephen does not obtain this „pure faith” from Rome, but from the priests of the Greek Church. To prove this statement, he cites King St. Ladislaus’ (reign. 1077–1095), laws whose articles show a truly Greek influence (the command to begin Lent by the Byzantine rite, and the concessions to married priests). He therefore considers, not unreasonably, that these peculiarities are the consequences of the Christianization of the Greek Rite church in Hungary. With this reasoning, Kocsi Csergő tries to make St. Stephen’s person acceptable to the Protestant view of the past, and at the same time to get him out of the attraction of the Catholic cult.

Keywords: King St. Stephen of Hungary, János Kocsi Csergő,
counter-reformation, Protestant view of the past, Byzantine
Christianization

Dordrecht után

A MAGYARORSZÁGI ÉS ERDÉLYI REFORMÁTUSOK A DORDRECHTI ZSINAT ÉVÉBEN

Szabó András

A dordrechti zsinat 1618. november 18-án kezdődött, s 1619. május 19-én fejeződött be.¹ Magyar meghívottja, résztvevője nem volt, a hazai református egyház legfeljebb a heidelbergi teológusokon keresztül, közvetett úton értesülhetett az ott történekről. Ez az esztendő különösen kiélezett politikai helyzetet hozott magával, ekkor tört ki ugyanis az első nagy, szinte az egész kontinenst megmozgató fegyveres konfliktus, a harmincéves háború, amely kezdetben vallási összeütközésként is indult a katolikusok és a reformátusok között.² Az események röviden: 1618. május 23-án Prágában a cseh nemesek kidobják a vár ablakain a császári tisztviselőket. 1618. június 23-án Johannes Jessenius (Jeszenszky) a cseh rendek követeként Pozsonyba érkezik, hogy a magyar országgyűléssel tárgyaljon. 1618. július 3-án Forgách Zsigmond nádor elfogatja és Bécsbe viteti Jesseniust. Miután megígéri, hogy többet nem politizál, az év végén elengedik. 1619. január 13-án II. Mátyás király elutasítja a magyar rendek közvetítési kísérletét a csehországi eseményekben. 1619. február 22.–március 26. A Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség képviselői Nagykárolyban tárgyalnak, és megegyeznek. 1619. március 20-án meghal (Habsburg) II. Mátyás magyar és cseh király, utódja II. Ferdinánd. 1619. május 26-tól ülésezik a pozsonyi országgyűlés, a rendek nem hajlandók a csehek ellen vonulni. 1619. július végén a Török Birodalom engedélyezi Bethlen Gábor hadjáratát II. Ferdinánd ellen.³ 1619. november 4-én V. Frigyes pfalzi választófejedelmet Prágában cseh királlyá koronázzák (téli király).

¹ A zsinatról legújabbán: Donald Sinnema–Christian Moser–Herman J. Selderhuis (eds.): *Acta Et Documenta Synodi Nationalis Dordrechtanae (1618–1619)*, 1–2. vol., Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2014–2015.

² Herfried Münkler: *Der Dreissigjährige Krieg. Europäische Katastrophe, deutsches Trauma 1618–1648*, Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Taschenbuch, 2019.

³ Benda Kálmán (szerk.): *Magyarország történeti kronológiája. II. kötet 1526–1848*, Budapest, Akadémiai, 1982, 446–447.

Az egyházi viszonyok a nagy konfliktus kitörése pillanatában a következők. 1616-ban Pázmány Pétert választják esztergomi érsekké, aki a katolikus egyház megerősítését tűzi ki célul, s elsősorban az ország vezető rétegét, az ekkor még többségében protestáns főnemességet akarja áttéríteni. A király, II. Mátyás uralkodása elején kompromisszumkésznek látszik a protestáns rendekkel, de csak addig, amíg az uralma meg nem erősödik.⁴ A református egyháznak nincs egységes szervezete, önálló egyházkerületek és egyházmegegyék léteznek három országrészre széttagolva, egymással laza szövetségben. A református elitet ekkor már a heidelbergi egyetemen képzik,⁵ az itt uralkodó pfalzi választófejedelemmel (V. Frigyes, a téli király) Bethlen Gábor erdélyi fejedelem szövetségben áll. 1617 őszén a magyar reformátusok is megemlékeznek a reformáció 100. évfordulójáról. Itthon legfeljebb ünnepi istentiszteletek formájában, Heidelbergben viszont David Pareus teológiai professzor egy ünnepi disputációt rendez, amelyen Prágai András lesz a respondens.⁶

Nézzük ezek után, hogy az egyes területek hogyan, milyen állapotban vannak 1618-ban.⁷ Az erdélyi református egyházkerületben (és a Tiszántúlon) Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelmek idején erősödik az államegyházi szerep, ennek negatív hatása az állammal való összefonódás, a belső demokratizmus csökkenése. 1618. november 18-tól – a szeptemberben elhunyt Tasnádi Ruber Mihály⁸ helyett – a fejedelem udvari papja, Keserői Dajka János lesz a püspök.⁹ (Wittenbergben, Marburgban, Heidelbergben tanult – Pareus tanítványa, Szenci Molnár Albert barátja.) Az egyházkerület legfontosabb iskolája a gyulafehérvári, rektora 1617-től Geleji Katona István. Heidelbergben tanult, 1619 tavaszán visszatér oda, mint ifj. Bethlen István nevelője. Konzervatív teológus, egyházi író, 1633-tól maga is püspök.¹⁰

⁴ Pach Zsigmond Pál–R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyarország története 1526–1686*, I. kötet, Budapest, Akadémiai, 1985, 777–788.

⁵ Heltai János: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve (1980)*, Budapest, 1982, 243–347; Heltai János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Budapest, Balassi, 1994.

⁶ P. Vásárhelyi Judit: *A reformáció százéves évfordulója a heidelbergi egyetemen*, in Fazakas Gergely Tamás–Imre Mihály (szerk.): *A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, Debrecen, Egyetemi, 2018, 13–25.

⁷ Áttekintő képet ad Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. javított és bővített kiad., szerk. Ladányi Sándor, Budapest, Református Sajtóosztály, 1977.

⁸ Szabó András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Budapest, Balassi, 2017, 257–258.

⁹ Uo., 175–176; Kőszeghy Péter (szerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és korai újkor*, (továbbiakban MAMÚL), V. kötet, Budapest, Balassi, 2006, 369–370.

¹⁰ Heltai: *Adattár*, 279–280; MAMÚL, III. kötet, Budapest, Balassi, 2005, 257–258.

A tiszántúli egyházkerület a legnagyobb területű, de három ország területén fekszik: Erdélyi Fejedelemség, Magyar Királyság, török hódoltság. Püspöke szatmári lelkészként 1614 januárjától Milotai Nyilas István,¹¹ őt Keserői Dajka János utódjaként Gyulafehérvárra viszik udvari prédikátornak 1618 őszén. (Heidelbergben tanult, egyházi író.) Utódja Gönci A. József nagybányai lelkész, 1629-ben bekövetkezett haláláig. (Wittenbergben tanult.)¹² Az egyházkerület legjelentősebb iskolája a debreceni, rektora 1617–1618-ban Kóródi Bedő Dániel, 1619-ben Szepsi H. Mihály – mindketten Heidelbergben tanultak.¹³ A másik jelentős iskola a váradi, itt nem tudjuk ki volt a rektor 1618–1619-ben.¹⁴

A Tiszáninnen önálló esperességek szövetsége működik, az egyházmegyét püspöki jogkörrel bíró esperesek (seniorok) vezetik.¹⁵ Borsod-gömöri esperesség: Szegedi Pastoris Benedek sajószentpéteri lelkész, senior, Heidelbergben tanult, 1619 elejétől van adat a hivataláról 1638 tavaszáig.¹⁶ Abaúj-tornai esperesség: Tardi György abaújszántói lelkész, senior 1610 elejétől 1623-as haláláig, korábban Wittenbergben tanult, históriás éneket is írt.¹⁷ Zempléni esperesség: Tihaméri Máté sátoraljaújhelyi lelkész, senior 1617. december 1-től 1622. június 6-i haláláig, ő nem tanult külföldi egyetemen.¹⁸ Ungi esperesség: Zombori Hasznok Péter palágyi, vinnai, ungvári lelkész, senior, 1618 és 1623 között, aki Wittenbergben tanult.¹⁹ Az esperességek legfontosabb iskolája a sárospataki kollégium,²⁰ itt 1616 és 1621 között a Wittenbergben, Marburgban és Heidelbergben tanult Szenci Boros János a rektor,²¹ a lektor (segédtanár) 1617-től 1622-ben bekövetkezett haláláig Filiczki János, neves neo-

¹¹ Heltai: *Adattár*, 302–303; MAMŰL VII. kötet, Budapest, Balassi, 2007, 421.

¹² Szabó: *Coetus*, 146.

¹³ Heltai: *Adattár*, 295, 327.

¹⁴ Csernák Béla: *A református egyház Nagyváradon 1557–1660*, Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 1992, 164–170; Szabó András: *Váradi lelkészek, tanárok és diákok Wittenbergben a 16. század második felében, a 17. század elején*, in Boka László–Bíró Annamária (szerk.): *Értelemiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 3*, Budapest–Nagyvárad, Partium–Reciti, 2018, 33–41.

¹⁵ Zoványi Jenő: Tiszáninneri református superintendens seniorok, *Theologiai Szemle*, XIV. évf., 1–2. szám, 52–56; Dienes Dénes: *A Tiszáninneri Református Egyházkerület története. A kezdetektől a Türelni Rendelétig*, Sárospatak, Hernád, 2017, 188–337.

¹⁶ Heltai: *Adattár*, 324.

¹⁷ MAMŰL, XI. kötet, Budapest, Balassi, 2011, 380–381; Szabó: *Coetus*, 256.

¹⁸ Heltai: *Adattár*, 337.

¹⁹ Szabó: *Coetus*, 293–294.

²⁰ Dienes Dénes–Ugrai János: *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád, 2013, 22.

²¹ Heltai: *Adattár*, 325.

latin költő, aki korábban számos egyetemen megfordult, mint cseh főnemesek nevelője.²²

A dunamelléki egyházkerület szinte teljes egészében a török hódoltság területére esett. A püspökök névsora a hiányzó források miatt bizonytalan: 1620 és 1625 között Monostori János ráckevei majd makádi lelkész viselte a tisztséget, előtte ismeretlen időben Kecskeméti Molnár János gyöngyösi majd ceglédi lelkész – mindketten domidoctusok (csak hazai iskolában tanultak).²³ A kerület legfontosabb iskolája, a tolnai kollégium elpusztult 1599-ben, a tanárok és a diákok Kecskemétre menekültek, de a korábbi színvonalat nem sikerült megtartani.²⁴

A Dunántúlon nemrég, az 1590-es években vált szét a két nagy protestáns felekezet, az evangélikus és a református, néhol még ostyával osztják az úrvacsorát.²⁵ Püspöke 1612. június 19-től Pathai István (Pápa, 1555. augusztus 5. – Belényes, 1637.) pápai, majd veszprémi lelkész. csak hazai iskolába járt, 1628-ban a Tiszántúlra távozik.²⁶ 1617-ben Kanizsai Pálfi János²⁷ lelkész irányításával ténylegesen megkezdte működését a pápai presbitérium. létrehozásakor német mintát követtek. Legjelentősebb iskolája a pápai kollégium, amelynek 1619 és 1622 között a domidoctus Váci Botos István a rektora.²⁸

A samarjai egyházkerület is az 1590-es években vált el az evangélikusoktól, erős irénikus törekvések jellemzik. Püspöke 1614 és 1622 között a domidoctus Szenci Csene Péter érsekújvári lelkész, a II. Helvét Hitvallás fordítója, Szenci Molnár Albert gyerekkori iskolatársa. Kiemelkedő kollégiuma nincs. Bethlen Gábor majd Nagyszombatban akar református főiskolát létrehozni, jelentős még a komáromi és érsekújvári iskola.²⁹

Végigtekintve az egyházi szervezeten és az iskolákon érdemes még azt is felidézni, kik voltak ebben az időszakban a legjelentősebb református írók. Szenci Molnár Albert 1617. május 2. és 1619. augusztus 16. között az oppenheimi latiniskola rektora. Ez a leghosszabb hagyományos állás az életében, mert egyébként nem szereti az ilyesfajta kötöttségeket. Ez a város virágkora, nyomdászok, képzőművészek élnek itt, élénk a könyvkiadás. Megbízást kap

²² Uo., 278–279; MAMŰL, III. kötet, Budapest, Balassi, 2005, 124.

²³ Zoványi: *Magyarországi*, 159.

²⁴ Kathona Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Budapest, Akadémiai, 1974.

²⁵ Thury Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története I., 1523–1674*, Pozsony, Kalligram, 1998, 169–223.

²⁶ Heltai: *Adattár*, 309.

²⁷ Uo., 285–286; MAMŰL, V. kötet, Budapest, Balassi, 2006, 80–81.

²⁸ Köblös József (szerk.): *A pápai református kollégium diákjai 1585–1861*, Pápa, Református Gyűjtemények, 2006, 43.

²⁹ Thury, *A Dunántúli*, 405–425.

Kálvin *Institutiójának* lefordítására, s ezért Heidelbergbe költözik.³⁰ 1618-ban jelenik meg Hieronymus Galler oppenheimi nyomdájában a *Secularis concio evangelica*, Abraham Scultetus beszéde Szenci Molnár fordításában, amelyet Scultetus a reformáció 100. évfordulóján mondott Heidelbergben. A hozzá csatolt antológiának erősen katolikus-ellenes éle van.³¹

Szepsi Csombor Márton 1618 nyarán indul Danckából európai körútra, amelyről augusztus végén ér vissza Kassára. Útközben megáll Heidelbergben, s felírja az ott tanuló magyar diákokat. 1619 elejétől Alvinczi Péter ajánlatára lesz a kassai iskola rektora, itt születik meg tollából az első magyar nyelvű útleírás, az *Europica varietas* (Kassa, 1620.)³²

Alvinczi Péter kassai magyar prédikátor 1605-től 1634-ben bekövetkezett haláláig. Sajátos helyzetben van két egyház között, református lelkészként működik egy evangélikus városban. Óriási a politikai befolyása, Bocskai István és Bethlen Gábor mellett is kulcsszerepet játszik. Korábban Wittenbergben és Heidelbergben tanult.³³

Prágai András 1618 nyarán tér haza Heidelbergből, 1619 tavaszától Sátoraljaújhelyen beosztott lelkész – nemzedékének egyik legtehetségesebb írója, ahogyan már említettem, a heidelbergi egyetemen David Pareus professzor kedvenc tanítványa.³⁴

Pécseli Király Imre 1615-től 1620-ig komáromi lelkész (korábban ugyanott rektor), Heidelbergben tanult, Szenci Molnár Albert barátja, mellette a legtehetségesebb egyházi verselő, mindmáig több népszerű éneke van a református énekeskönyvben.³⁵

³⁰ Szabó András: „Bizontalan helyeken búdosunk.” *Szenci Molnár Albert a magyar és az európai szellemi életben*, Dunaszerdahely–Komárom, Lilium Aurum–Selye János Egyetem, 2011; Gerriet Giebermann: Albert Molnár (1574–1634), ungarischer reformierter Theologe und Wandergelerhrter, 1615–1619 Kantor und Rektor in Oppenheim, *Oppenheimer Hefte*, 2005, 30–31. szám, 2–100; Viskolcz Noémi: „Vagyon egy kis Varos Moguntian innen”. Hanau és Oppenheim szerepe a magyar művelődéstörténetben, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, XI. évf., 2005, 62–98.

³¹ Imre Mihály: *Szenci Molnár Albert, Jubileus esztendei prédikáció, Oppenheim, 1618. A reformáció százéves évfordulójának ünneplése*, hasonló kiadás kísérőtanulmánya, Budapest, Balassi–Országos Széchényi Könyvtár, 2017.

³² Kovács Sándor Iván: *Szepsi Csombor Márton*, in Kovács Sándor Iván–Kulcsár Péter (kiad.): *Szepsi Csombor Márton összes művei*, Budapest, Akadémiai, 1968, 7–112; MAMŰL, XI. kötet, Budapest, Balassi, 2011, 156–157.

³³ Heltai: *Alvinczi*

³⁴ Heltai: *Adattár*, 313–314; MAMŰL, IX. kötet, Budapest, Balassi, 2009, 278–281.

³⁵ Jenei Ferenc – Klaniczay Tibor – Kovács József – Stoll Béla (kiad.): *Pécseli Király Imre, Miskolczi Csnaky István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, Budapest, Akadémiai, 1962, 9–35, 250–280; MAMŰL, IX. kötet, Budapest, Balassi, 2009, 88.

Kanizsai Pálfi János, Heidelbergben tanult, 1612 és 1626 között Pápán lelkész, későbbi püspök, az első presbitérium szervezője, író. Nagy kéziratos hagyatéka maradt.³⁶

Kecskeméti Alexis János Wittenbergben és Heidelbergben tanult, 1618-ban vagy 1619-ben halt meg nagybányai lelkészként. Dániel könyvére írt prédikációi halála után jelentek meg, János Jelenéseire írt hasonló művének kézirata elveszett.³⁷

Miskolci Csulyak István Görlitzben és Heidelbergben tanult, 1616-tól 1645 végén bekövetkezett haláláig olaszliszkai lelkész, később zempléni esperes, öreg korában a puritanizmus ellenfele. Költő, író, Szenci Molnár Albert barátja, könyvtárnyi kézirat maradt utána.³⁸

Pataki Fűsűs János Heidelbergben és Marburgban tanult, ekkortájt Pel-sőcön lelkész, *Királyoknak tüköre* címmel írt prózai munkája 1626-ban jelent meg nyomtatásban.³⁹

Magyarországon is ellentétek válnak láthatóvá a 17. század elején a református egyházon belül, részben teológiai, részben egyházszervezeti kérdésekkel kapcsolatban. Sárosi Molnár András varannói első lelkész, zempléni esperes vitát kezdeményez a szabad akarat és a predestináció kérdésében. Nézetekre Újfalvi Katona Imre válaszol. A vita rendezésére 1607. június 18-án tiszáninneni-tiszántúli közös zsinat ül össze Sátoraljaújhelyen. Hodászi Lukács elnökletével mindkét felet békességre intik, s lényegében a meggyőződés szabadsága mellett foglalnak állást.⁴⁰ Tanulságos az eset, ugyanis éppen ez az a teológiai kérdés, amely a dordrehti zsinat központi témája volt.

Újfalvi Imre váradi lelkész, bihari esperes (író, énekeskönyv-szerkesztő) 1608-tól fellép Hodászi Lukács tiszántúli püspök túlzott hatalma ellen, megfosztják állásától, s Báthory Gábor erdélyi fejedelem 1612-ben fogságba veti. Bethlen Gábor 1614-ben szabadon engedi, de nem rehabilitálják, 1616 után eltűnik.⁴¹ A teológiai nézeteltérések nálunk nem kapcsolódnak össze a politi-

³⁶ Lásd a 26. jegyzetet!

³⁷ Szuromi Lajos–Gombáné Lábos Olga (kiad.): *Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve. (Dániel próféta könyvének magyarázata)*, Budapest, Akadémiai, 1974; MAMŰL, V. kötet, Budapest, Balassi, 2006, 261–262; Szabó: *Coetus*, 171–172.

³⁸ Jenei: *Pécseli*, 39–88, 281–399; MAMŰL, VII. kötet, Budapest, Balassi, 2007, 431–432.

³⁹ Heltai: *Adattár*, 310; Hargittay Emil: *Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Budapest, Universitas, 2001, 50–55; MAMŰL, IX. kötet, Budapest, Balassi, 2009, 74–76.

⁴⁰ Szabó: *Coetus*, 218, 279–280.

⁴¹ MAMŰL, XII. kötet, Budapest, Balassi, 2011, 186–190; Oláh Róbert (szerk.): *Újfalvi Imre pere és műveltsége. Tanulmányok és szövegközlések*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2019.

kával, mint Németalföldön és Nyugat-Európában, nagyobb vihart kavart az egyházvezetés, a püspöki hatalom kérdése.

Végkövetkeztetésül elmondható, hogy 1618/1619-ben nincsenek már nemzetközi hatású teológusaink, mint amilyen az előző évszázadban Szegedi Kis István⁴² és Fegyverneki Izsák⁴³ voltak, akiknek latin nyelvű művei sok kiadásban közkézen forogtak egész Európában. A legjobbaink, mint Szenci Molnár Albert, latinról magyarra váltanak a tudományos munkákban, s ez befelé fordulást eredményez. Továbbra is a periférián maradunk, s a nagy teológiai kérdésekbe nem szólunk bele. Fő európai kapcsolódási pontunk ekkor még a heidelbergi egyetem, s benne David Pareus teológiaprofesszor.⁴⁴ Csak Heidelberg eleste (1622) után vesszük fel a szorosabb kapcsolatot a holland teológusokkal, ekkor kezdődik a hollandiai peregrináció.⁴⁵

BIBLIOGRÁFIA

- BENDA Kálmán (szerk.): *Magyarország történeti kronológiája. II. kötet 1526–1848*, Budapest, Akadémiai, 1982.
- BOZZAY Réka–LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007.
- CSERNÁK Béla: *A református egyház Nagyváradon 1557–1660*, Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 1992.
- DIENES Dénes–UGRAI János: *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád, 2013.
- DIENES Dénes: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története. A kezdetektől a Türelmi Rendelethez*, Sárospatak, Hernád, 2017.
- GIEBERMANN, Gerriet: Albert Molnár (1574–1634), ungarischer reformierter Theologe und Wandergelehrter, 1615–1619 Kantor und Rektor in Oppenheim, *Oppenheimer Hefte*, 30–31. szám, 2005, 2–100.
- HARGITTAY Emil: *Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Budapest, Universitas, 2001.
- HELTAI János: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról, *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve (1980)*, Budapest, 1982, 243–347.
- HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Budapest, Balassi, 1994.

⁴² MAMŰL, XI. kötet, Budapest, Balassi, 2011, 26.

⁴³ MAMŰL, III. kötet, Budapest, Balassi, 2005, 36.

⁴⁴ Heltai János: *David Pareus magyar kapcsolatai*, in Herner János (szerk.): *Tudóslevelek művelődésünk külföldi kapcsolataiból 1577–1797*, Szeged, 1989, 13–76.

⁴⁵ Bozzay Réka–Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007.

- HELTAI János: *David Pareus magyar kapcsolatai*, in Herner János (szerk.): *Tudóslevelek művelődésünk külföldi kapcsolataiboz 1577–1797*, Szeged, 1989, 13–76.
- IMRE Mihály: *Szenci Molnár Albert, Jubileus esztendei prédikáció, Oppenheim, 1618. A reformáció százéves évfordulójának ünneplése*, hasonmás kiadás kísérőtanulmánya, Budapest, Balassi–Országos Széchényi Könyvtár, 2017.
- JENEI Ferenc–KLANICZAY Tibor–KOVÁCS József–STOLL Béla (kiad.): *Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, Budapest, Akadémiai, 1962.
- KATHONA Géza: *Fejezetek a török bódoltságú reformáció történetéből*, Budapest, Akadémiai, 1974.
- KOVÁCS Sándor Iván: *Szepsi Csombor Márton*, in Kovács Sándor Iván–Kulcsár Péter (kiad.): *Szepsi Csombor Márton összes művei*, Budapest, Akadémiai, 1968, 7–112.
- KÖBLÖS József (szerk.): *A pápai református kollégium diákjai 1585–1861*, Pápa, Református Gyűjtemények, 2006.
- KÓSZEGHY Péter (szerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon, középkor és kora újkor*, I–XIV. kötet, Budapest, Balassi, 2003–2014.
- MÜNKLER, Herfried: *Der Dreissigjährige Krieg. Europäische Katastrophe, deutsches Trauma 1618–1648*, Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Taschenbuch, 2019.
- OLÁH Róbert (szerk.): *Újfalvi Imre pere és műveltsége. Tanulmányok és szövegközlések*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2019.
- PACH Zsigmond Pál–R. Várkonyi Agnes (szerk.): *Magyarország története 1526–1686*, I. kötet, Budapest, Akadémiai, 1985.
- SINNEMA, Donald–Moser, Christian–Selderhuis, Herman J. (eds.): *Acta Et Documenta Synodi Nationalis Dordrechtanae (1618–1619)*, 1–2. vol., Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2014–2015.
- SZABÓ András: „Bizontalan helyeken búdosunk.” *Szenci Molnár Albert a magyar és az európai szellemi életben*, Dunaszerdahely–Komárom, Lilium Aurum–Selye János Egyetem, 2011.
- SZABÓ András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Budapest, Balassi, 2017.
- SZABÓ András: *Váradai lelkészek, tanárok és diákok Wittenbergben a 16. század második felében, a 17. század elején*, in Boka László–Biró Annamária (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 3*, Budapest–Nagyvárad, Partium–Reciti, 2018, 33–41.
- SZUROMI Lajos–GOMBÁNÉ LÁBOS Olga (kiad.), *Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve. (Dániel próféta könyvének magyarázata)*, Budapest, Akadémiai, 1974.
- THURY Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története I., 1523–1674*, Pozsony, Kalligram, 1998.
- P. VÁSÁRHELYI Judit: *A reformáció százéves évfordulója a heidelbergi egyetemen*, in Fazakas Gergely Tamás–Imre Mihály (szerk.): *A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, Debrecen, Egyetemi, 2018, 13–25.

VISKOLCZ Noémi: „Vagyon egy kis Varos Moguntian innen”. Hanau és Oppenheim szerepe a magyar művelődéstörténetben, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, 2005, XI. évf., 62–98.

ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyház történeti lexikon*, 3. javított és bővített kiad., szerk. Ladányi Sándor, Budapest, Református Sajtóosztály, 1977.

ZOVÁNYI Jenő: Tiszáninneni református superintendens seniorok, *Theológiai Szemle*, XIV. évf., 1–2. szám, 52–56.

ABSTRACT

András Szabó: *Hungarian and Transylvanian Calvinists
in the Year of the Synod of Dort*

My paper offers an overview of the state of the Hungarian Reformed Church in the year 1618. This year is famous not only for the Synod of Dort, which was actually held without any Hungarian participation, but also as the year of the beginning of the Thirty Years' War, which caused a total turmoil in Europe. The Hungarian Reformed Church consisted of three parts at that time: one existed and served in the Hungarian Kingdom, another one in the Principality of Transylvania and the third one on the territory occupied by the Ottoman Empire. The top-students from their most important colleges went to study at the University of Heidelberg, and after their return to Hungary many of them – besides being pastors and professors – became prominent authors of remarkable Christian books as well. The theological debates of this period did not yet mix with political ones; the really „ardent” inner battles derived from the differences in the ecclesiastical structures and the questions of power.

Keywords: Synod of Dort, Reformation in Hungary, Reformation on Transylvania, history of the Hungarian Reformation in the 17th century, history of the Hungarian Literature in the 17th century

„KRISZTUS VÉRE ÁLTAL ÖTVÖZŐDTÜNK ÖSSZE”.
NÉHÁNY TOLLVONÁS A XVIII. SZÁZADI
MAGYAR–HOLLAND KAPCSOLATTÖRTÉNETHEZ

Petrőczy Éva

Hat hollandiai utazásom – magán- és kutatóutak – során újra meg újra visszatértem Utrechtbe, ahol soha nem tudtam megilletődés nélkül elolvasni az egyetem központi épületének falán annak a domborműnek a feliratát, amely egy magyar peregrinus diákot ábrázol. Ez az ifjú vándor az ott látható ábrázolás szerint a Debreceni Református Nagytemplomtól az utrechti Dóm épületéig gyalogolt.

Ez, természetesen, egy meglehetősen romantikus és a valóságtól elrugaszkodott képi megfogalmazás, hiszen köztudomású, hogy vándordeákjaink az esetek zömében nem magányosan, hanem csoportosan, s többnyire egy-egy kalmár karavánhoz csatlakozva keltek útra. Az előbbieken vázolt piktorális megjelenítés azonban lélektani szempontból kétségkívül hatásos, s országainkat összefűző erejű. Éppen úgy, mint a dombormű felirata, amely – ellentétben ezzel a túl-idillikus látvánnyal – már a 17. század óta folyamatos magyar–holland kapcsolatok valóságos lényegét, igazi szakrális tartalmát sűríti egyetlen mondatba: „Sanguine Christi conglutinati sumus”, vagyis: „Krisztus vére által ötvöződtünk össze.”

Nagyon hasonló érzést keltett bennem az a pillanat is, amikor az Utrechttől távoli Frízföld fővárosában, Franekerben, szakadó esőben és jeges szélben álltam meg a Voorstraat 43-as számú háza előtt, amely a Franekeri Akadémián a 17. századtól az itt tanult magyar deákok, köztük Apáczai Csere Jánosunk lakhelyéül szolgált. A franekeri régi magyar „Bursa”, a wittenbergi magyar coetus északibb „kistestvére” falán fríz, holland és magyar nyelven hirdeti egy szerény tábla valaha itt élt teológusaink emlékét. Közülük sokan, éppen a legkülönbek, a Hollandiába menekült angol puritán tudós, William Ames (egyreséjtmeztések szerint: Amesius, a Szeretett) tanítványai, követői lettek. A köréje gyülekeztő magyarok az ő emlékét nem csupán tudományos hivatkozások, gyakran teljes disputációk formájában őrizték meg, s közülük többen nem csupán műveinek kiadásához járultak hozzá, munkájukkal épp úgy, mint összekuporgatott deák fillérjeikkel, hanem az alakját megörökítő dedikációk, alkalmi versek hosszú sorával. Éppen úgy, mint az a két, hazájából elmenekült cseh humanista, Samuel Martinus és Johannes Maconius Mytenus, akik 1642–1645-ben *Applausus Votivus* című kiadványában komoly

figyelmet szentelt verseiben nem csupán magának az európai hírű, sőt, már az Újvilágban sem ismeretlen tanítómesternek, de magyar tanítványainak is, többek között Dengelegi Bíró Péternek.¹

A nyolclapos füzetkében, amelyet Ulderius Black franekeri műhelyében nyomtattak, a kornak megfelelően bonyolult, ám minden idők magyarjai számára elismerő cím, illetve ajánlás ékeskedik: „Ünnepélyes újévi ajándéknak szánt üdvözlét a jól és szerencsésen működő, kiváló és nagylelkű Magyar nemzet férfiai-
nak és ifjainak...”. A kis kötetben a néven nevezett magyar teológusok mellett természetesen maga Ames is felbukkan, aki ekkoriban már nemzetközi hírre tett szert, főleg Bellarminus jezsuita atyát cáfoló, elsőprő erejű téziseivel. A franekeri székfoglalóját néhány évvel korábban, 1622-ben megtartó Amesius ebben a kis versben olyan *athleta Christi*-ként mutatkozik be, aki a dühöngő vadkannal (t. i. Bellarminóval!) is megküzdött, az igaz keresztyén tanok védelmében:

„En calamo doctu praesignis pectus Amesii
Qui reprimit validi Bella Minos et aprii.”

„Tudós tollával Amesius nemes lelke
Legyőzte az erős vadkan hordáit és fenyegetéseit.”²

Ám Hollandia nem csupán az említett két cseh menekült protestáns alkalmi poéta latin nyelvű költészetében kapott helyet, hanem egy akkori – tehát meglehetősen kurta – emberöltővel később a debreceni Apáti Miklós (1662–1724) versezeteiben is, aki 1685-től a leideni egyetem hallgatója volt, de ugyancsak megjárta a franekeri, a groeningeni és az utrechti universitasokat. Róla sokáig úgy tudták, hogy latin nyelvű üdvözlőverseit csak és kizárólag magyarországi diákokhoz, peregrinustársaihoz írta. Bujtás László Zsigmond kutatásai során azonban rátalált egy kivételre, egy olyan, cirkalmas és hosszú, ugyancsak latin nyelvű dicsőítő versre, amelynek főszereplője a holland Abraham von Poot orvos-botanikus-irodalmár, aki 1684-ben Amszterdamban megjelentette *Részletes beszámoló a magyarországi protestáns prédikátorok üldöztetéséről* című munkáját. Ő 1678-ban egy alkalommal személyesen találkozott a megszabadított gályarab prédikátorok egy csoportjával; prózai műve írására nyilván ez az egyház- és kapcsolattörténeti jelentőségű élmény inspirálta. S – mivel tudós orvos volt – nyilván a gályarabságot elszenvedett magyar protestáns prédikátorok testi állapota is hatott rá, nem csupán erkölcsi tartásuk ere-

¹ Gömöri György: Cseh költők versei franekeri magyarokhoz, in *A bújdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig*, Budapest, Argumentum, 1999, 113–118.

² Éva Petróczi: Some Features Added to the Portrait of William Ames, in Arnoud Wisser (ed.): *In Search of the Republic of Letters. Intellectual Relations Between Hungary and the Netherlands, 1500–1800*, Wassenaar, NIAS, 1999, 57–67.

je, meg nem törhető jellemük! Ezzel együtt, debreceni „megverselője” róla szóló írásában csak annyi szakrális utalás van, hogy Isten áldását kéri Abraham van Poot orvosi és botanikus munkájára, aki – ahogyan magyar méltatója jellemzi, e nem-teológiai munkaterületeken is teljes életében „Krisztus nyáját szolgálja.” E verset azért volt érdemes megemlítenünk, mert a hazánkból való szerző, kivételesen szent hivatásának köreit elhagyva, egy egészen más pályán működő tudóst, a természettudományok emberét szólította meg ezúttal.³

Hogy a holland mentalitás, s annak egyik fontos eleme, a gyakorlatias józanság valósággal „átjárta” az ott megfordult vándordeákok világát, s ők ebből sokat átplántáltak a hazai talajba, annak nem csupán alkalmi költészeti, vagy éppen teológiai nyomai vannak, hanem gyakran teljesen reálisak, még gazdaságtörténetiek is. Ékes példa erre Kálvin egyik hűséges követőjének, a Leidenben tanult Tarpai Szilágyi Andrásnak *Szegények prókátora* nevet viselő, kis terjedelme ellenére jelentős keresztyén gazdaságetikai munkája, amely először Kolozsvárott, Veresegyházi Szentyel Mihály nyomdájában jelent meg, az Úr 1675. esztendejében.⁴

E bölcs és mértéktartó, 2010-ben már filológiai apparátussal újra közreadott, azóta gyakran idézett kis traktátushoz csatolt előszó tanulmányomban a következőket írtam: „A szerző tapasztalatainak nemzetközi jellege, elsősorban leideni peregrinációjának emlékei is belejátszanak, például a kereskedelemről való elmélkedésébe, amelyben megjelenik a Hollandiában már akkor tájt napi gyakorlatnak számító, de nálunk még nem honos árverés fogalma.”⁵ De kapjon szót itt ezek után maga Tarpai Szilágyi:

„Mikor az eladó marha keres vévőt, ez alá valóvá teszi a marhának igaz árát, ama közmondás szerint: ...a másra köttetni szokott eladó marha meghitvánul. Okát ezt mondják, hogy efféle eladásnak módjában a vévők kevesen vannak, és így megkisebbedik a közönséges becső, de nem láttatik ez az ok a lelkiesméretnek eleget tenni az árnak megkisebbitésre, hanem az is oda járul, hogy az marha, mely eladatik, oly kevésbé volna hasznos a vévőnek, avagy olyan, melyet meg nem venné, ha ily alkalmatosság nem adatott volna, vagy nem a maga hasznáért, hanem az eladónak kedvéért venné azt meg. E regula szerint lészen az, hogy az eladó marha az auctión (ez Belgiumban majd kő-

³ Bujtás László Zsigmond: Apáti Miklós ismeretlen verse a Hortus Malabaricusban (1689), *Lymbus*, 2006, 99–114.

⁴ Tarpai Szilágyi András: *Szegények prókátora*, s. a. rend. Horváth Csaba Péter, kísérőtanulmány Petróczi Éva, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Puritanizmuskutató Intézete–Fekete Sas, 2010.

⁵ Petróczi Éva: Kálvin magyar puritán tanítványa, Tarpai Szilágyi András, in uo., 15.

tyavetye forma) kótyavetyén, vagy ha valaki közönségesebb helyen kiáltatja meg eladó javát, kisebb ára legyen, mint másképpen szokott lenni.”⁶

A kereskedők számunkra igen távoli világában kalandozás után térjünk vissza az ezúttal már magyar nyelvű puritán alkalmi költészet soraihoz, amelyeknek lelki-szellemi térképén Hollandia nagyon fontos szerepet töltött be. Említjük meg elsőként Nógrádi Mátyás debreceni református püspök nevét, aki 1672-ben egy kis poémát csatolt *Idvösség kapuja* című életvezetési könyvéhez. Ebben egykori, nagyon szeretett és becsült peregrinustársaira, a három híres „debreceni Györgyre”, Komáromi Csapkésre, Martonfalvira és Krizbaira emlékezve, a salamoni hármast bibliai toposzát alkalmazva, a Martonfalvi Györgynek címzett versszakban illőn megemlékezik arról is, hogy Martonfalvi Frízöld általam a korábbiakban már említett egyetemén, akkori magyaros becenevén „Franekerában” lett a teológiai tudományok doktora. Pontosan az 1659-es esztendőben:

Fenn forog szép hire *Mártonfalvi Györgynec,*
Melynek sok Scholai fiai-is élnek,
Sőt *Doctori* nevet Frisiai népek,
Académiában Ő néki-is töttek.

Éllyetek mind Hárman Urnak Tornáczában,
Legyetek *Doctorok* Isten templomában,
Hogy mindőn a Christus hiveit csomoban
Bé-köti, mennyetek velle meny-országban!⁷

Nógrádi Mátyás azonban nem csupán ilyen jámbor, biblikus laudációkban emlékezett vissza hollandiai stúdiumai boldog időszakára. Éppen a „Doctori nevet”, ezúttal a „Doctori titulust” emlegeti abban a versében, amelynek címzettje egy másik németalföldi diáktársa, a Leidenben tanult, puritanizmus-közeli Tófeus Mihály volt, aki hazatérése után először a partiumi Biharvidékre költözött, majd az erdélyi egyházkerület püspöke lett. Ez a vers azért tekinthető kivételesnek, mert nem csupán az egykori Hollandia-járó teológusok együvé tartozását, sokszor, sokak által hangsúlyozott örök barátságát tükrözi. Itt bizony nem Amesius buzgó, elkötelezett, szorgalmas és képzett tanítványai lépnek a színre. Ellenkezőleg, a minden időben előforduló, notórius „lógósok” kerülnek a szemünk elé, akiknek a külföldi univerzitásokon eltöltött idő sokkal inkább a vidám „sétálás”, mintsem a szellemi útravalók beszerzé-

⁶ Uo., 43.

⁷ Nógrádi Mátyás: *Idvösség kapuja*, in Varga Imre (szerk.): *Az 1660-as évek költészete (1661–1671)*, Budapest, Akadémiai, 1981, 72–73.

sének időszaka. Örök jelenség ez, még a mai „erasmosos” időkből sem hiányzik! Nógrádi ironiája azonban itt sem sértő, legfeljebb játékosan dorgáló:

Doctori Titulust nem mindennek adnak,
Lugdunumi fák közt kik Nyárban sétálnak.
Batavus pediglen örül Minervának,
Nagy elmében forgó Nemes Tudománynak.

Pádvában kik járnak, onnét Laurentumban,
Párisban tanulni, hires Sorbonában,
Ha voltak rossz futó csikók Hunniában,
Nem lesznek Paripák hidgyed Galliában.

Serényen tanulo Toufaeus Mihálynak,
El-terjedett hire, mint zöld Borostyánnak,
Mert oltalmazója igaz Vallásának,
Tudós oktatója Fejedelmi Háznak.⁸

Ez a kis bökvers ugyan inkább csak versezet, mintsem valódi költészet, de a benne felcsillanó életteli humoron kívül találkozhatunk benne Leiden egyik, a 17. századi magyarok által is használt, természetesen latin nyelvű nevével, a Lugdunum Batavorummal. A holland egyetemi városkát igazán belakó másik, már a mi anyanyelvünket idéző neve, a „Lejda”, itt nem bukkan fel, pedig majdnem olyan otthonosan hangzik, mint Cambridge „megmagyarított” neve, a „Kémhida”, amely pontosan megőrizte e puritánus fészek nevének eredeti jelentését, azt, hogy „Híd a Cam folyón”.

Aki igazán pontos, jóformán útikönyv-szerű Hollandia képre vágyik egy egykori, Németalföldet járt magyar peregrinus tollából, annak igazán egy szerzőt ajánlhatunk nyomatékosan a figyelmébe, éspedig a gyászévtized egyik legismertebb, gazdag egyházi és világi folklórt termő sorsú mártírját, a kassai gyülekezet méltán körülrajongott pásztorát, Czeglédi Istvánt.⁹

Fájlalhatjuk ugyan, hogy ő nem a szépséges, s a huszadik század végén, ráadásul egy komoly nemzetközi sikerű és sok nyelvű „Muurgedichten Leiden” nevű – költészet a falakon, azaz a városka több mint 120 tűzfalát világhírű (eredeti nyelven közölt!) versekkel ékesítő – mozgalommal a líra egyik fővárosává lett Leident örökítette meg. Méghozzá, bátran mondhatjuk, fotografikus

⁸ Nógrádi Mátyás: Ad clarissimum, ac doctissimum Dominum Michaellem Toufaeum, in Uo., 72.

⁹ Az ő munkás és áldozatos életéről számos dolgozatot, s egy egész könyvfejezetet is publikáltam. Czeglédi István, a kassai mártír-prédikátor, illetve István Czeglédi, the Martyr-Preacher of Kassa, in Petróczi Éva, *Prédikátorok és poéták*, Komárom, Szlovákiai Református Keresztyén Egyház, 2015, 31–57, 129–137.

pontossággal. Hanem saját, jóval kevésbé ismert és nagy nevű, de számára holtáig nagyon kedves és megbecsült alma materét, a deventeri teológiai főiskolát, s az annak otthont adó kikötővárost. Ám így is nagyon hálásak lehetünk neki mindazért, amivel a magyar–holland egyházi és oktatástörténeti kapcsolatok jelenkori kutatóinak ismereteit elmélyítette, színesítette és gazdagította.

Medgyesi Pál mellett Czeglédi István az a magyar puritán prédikátor író, akivel az utóbbi évtizedekben a legtöbbet foglalkoztam. Így bízvást elmondhatom: kettejük nagyon különböző lelki alkatának köszönhetően Medgyesi hatalmas, felmérhetetlen értékű életműve tökéletesen alkalmas arra, hogy a 17. századi anglikán egyház pillér-embereit, hitvitáit, napi vallásgyakorlatát és teológiai elméleteit megismerjük. A teljes brit teológiai panorámát, a gnosist és a praxist egyaránt. Az ő kevésbé személyes hangú publikációi azonban adások maradnak az „Anglia-dokumentumokkal”, a korabeli Cambridge életének apró árnyalataival, köznapi elemeivel, szöges ellentétben Czeglédi 3D-s Németalföld-leírásaival és életteli portréival. Ennek számos oka lehet, most csak kettőt említek: kettejük közül Medgyesi lehetett a kevésbé „apaszívű”, azaz közvetlen, családias alkat, akinek magánemberi figyelme az emberi kapcsolatok felidézése során elsősorban csak a magyar diáktársak, például legközelebbi barátja, az észak-magyarországi Ruszkai András felé fordult.¹⁰

Abban, hogy a Czeglédi-publikációkban Hollandia és a hollandok jelenléte olyan fontos, meghatározó és gyakran visszatérő elemmé vált, része lehetett magának Comeniusnak is, aki sárospataki találkozásai alkalmával sokat beszélt erről a jelentős, párbeszédre és segítségadásra kész protestáns országról Czeglédi Istvánnak. Már csak azért is, mert hollandiai vendégtanári időszakában több magyar diák felkereste Comeniust, többek között Diószegi Kis István teológus, aki Henrik van Diest *Lelki fegyver* című értekezését ültette át magyarra.¹¹ Hálával tartozom Debrecenből Hollandiába települt kollégámnak, Eredics Péternek, aki már 2008-as megjelenése előtt online elküldte nekem rendkívül alapos, német nyelvű disszertációját, amelynek témája az, hogy milyen teológiai műveket fordítottak le a kora újkorban az őket akár több évre befogadó ország nyelvéből az ott járt magyar peregrinusok.

¹⁰ Kettejük barátságáról írtam egyik dolgozatomban: Petróczi Éva: Egy fordítás háttértörténete. Lewis Bayly: *The Practice of Piety*, Medgyesi Pál, *Praxis pietatis*, in Uő.: *Fél-szöntek és fél-poéták, Epizódok a magyar puritanizmus irodalmából*, Budapest, Balassi, 2002, 11–32.

¹¹ Eredics Péter: *Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen in der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main–Berlin, 2008, 74.

Ladányi Sándor és Bozzay Réka méltán megbecsült magyar–holland egyetemjárási könyvének jóvoltából¹² állomásról állomásra nyomon tudjuk követni Czeglédi István Hollandia-járását. Ebben olvashatunk arról, hogy az Abaúj vármegyei Perényben, kálvinista családba született „Stephanus Czeglédi Hungarus” először Franekerben matriculált, 1644. június 15-én, majd rövid ottani időszak után Utrechtben, s végül ugyanazon esztendő novemberében már Leidenben találjuk. Leident 1645 augusztusában, tíz havi vendéghallgatói időszak után hagyta el, s ezt követően csaknem két évet töltött a deventeri athenaeum illustre, azaz főiskola hallgatóinak sorában. Hosszú peregrinációjának több támogatója is volt, Debrecen városa mellett egy felvidéki nemes, Harthay Gábor.¹³

Czeglédi 1644. április 27-én indult el otthonából Franekerbe, ahová csak júniusban érkezett meg. Amesius ekkor már régen nem élt, s bár a leideni könyvtár sok művével büszkélkedhetett, az ott töltött rövid időszakban amesiusi hatások nem érhatték. Leideni tartózkodása tíz hónapjában már két neves professzor alakította gondolkodását, Jacobus Triglandius és Fredrik (Friedrich) Spanheim, különösen is az utóbbi, akinek polemikus vénáját, vitakészségét köszönhette.¹⁴ Érdekes, hogy leideni disszertációjának udvariassági formuláitól eltekintve meglehetősen ritkán emlékezett meg név szerint arról a tanítómesteréről, akinek katolicizmus-ellenes szövegei savát, borsát köszönhette. Más volt a helyzet jóval szelídebben érvelő deventeri mesterével, Henricus Diestius-szal. A már említett Eredics Péter, s a magyar–holland kapcsolatok egyik, anyai ágon magyar származású komp-embere, Postma Ferenc nagyon részletes, német nyelvű publikációban taglalta Diest hatását Czeglédi Istvánra.¹⁵

Idézzük fel a továbbiakban, hogy Hollandia, s közelebről Deventer városa hogyan jelenik meg Czeglédi műveiben. A kassai prédikátor először az egész Németalföldről emlékezett meg, amelyet a korabeli magyar nyelvhasználat Belgiumnak nevezett, s annak déli részéről. Ezt írta *Az országok romlásáról való könyv* első részében, amely papi szolgálata városában, Kassán jelent meg,

¹² Bozzay Réka–Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok hollandiai egyetemeken, 1595–1918. Hoongarse studenten aan nederlandse universiteiten, 1595–1918*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007, 56, 123, 207, 235.

¹³ A Harthay-családról lásd: Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, 5. köt., Pest, 1859, 61.

¹⁴ Petrőczy Éva: Czeglédi István Hollandia-képe, in Jankovics József–Jankovits László–Szilágyi Emőke Rita–Zászkaliczky Márton (szerk.): *Stephanus noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, Budapest, reciti, 245–252.

¹⁵ Ferenc Postma–Peter Eredics: Henricus Diestius und seine ungarische Studenten in Deventer. Ein kleiner Betrag zu seiner Rezeptionsgeschichte und Bibliographie, in Stemler Ágnes–Varga Bernadett (eds.): *„Mint az gyümölcsös és termett szőlővesszőc...”. Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2010, 71–88.

1659-ben: „Hát a’ Boldog Szűz Mária, mi-csoda helyekre visel gondot? ...2. Constanitnápolyra; a) Flandriára; b) Antwerpiára; még Magyarországra is.”¹⁶

Ugyanitt, ugyanebben az évben, ugyancsak Marcus Severinus tipográfiájában jelent meg az a Czeglédi István-mű, amelyet valósággal átszönek a deventeri epizódok. Elsősorban a tengerész-kultúrára, a kikötői életre, a vizek élővilágára való utalások és a hajóépítés holland módjának részletes bemutatása. Igaz, Deventer nem tengerparti település, de az Ijsel folyó keleti partján terül el, így lehetett belőle tenger híján is forgalmas Hanza-város. Nézzük Czeglédi egyik, a víz közelségét metaforikusan érzékeltető leírását: „Ismerem, Uram. a’ te igid, olyan, mint a tenger, melyben a nagy Czeth hal úsz a’ szegény Barany csüggendez; fenyics meg azért a’ szeleket, hogy mikor ebben eveczkél tántorgó lelkem, ne borittassék el veszedelmes jeghek közt tenyészni igyeksző Halcon gyenge madarad.”¹⁷ A Hollandiában átélt víz-közelség azután annyira meghatározó élményévé vált Czeglédinek, hogy sok évvel deventeri korszaka után Rhédei Ferenc erdélyi nemes úr fölött mondott halotti orációjában éppen tíz vízi metaforát helyezett el. A legerőteljesebbek egyikével Rhédei erényeit, jellemének szilárdságát így méltatta: „Bárka, melyet, mind kívül, mind belül meg-enyvezének; ünéki is külső-belső isteni szolgálatja, Híti által így tündöklie vala.”¹⁸

A legélettelibb, s igazán világirodalmi rangú, akár Alexander Pope-hoz, a komikus eposz egyik, nagyhírű atyjához méltó az a befejezésül, mintegy csattanónak is alkalmas részlet, amelyben *Dágon le-düülése* című, ragyogó és erőteljes (ellenségeit jócskán fel is bőszítő!) művében Czeglédi a kegytárgyak kultuszán gúnyolódik. Polémiájában Hollandia is erőteljesen jelen van, Erasmus és Leiden emlegetése révén: „Ugyan Erasmus mongya: (n) Hogy egykor egy Pap a Szent Péter ujját mutogatta edgyütt; s mikor egy emberrel meg-czókoltatná mondgya az ember: Hiszen nagy ujjá vólt Szent Péternek, (y) csak-nem fél sing. Ugyan Erasmus (z) Egykor egy Barát annyi tejét mutogatta a’ Bóldog Szűznek, hogy tíz Aszszonyi állatnak-is elég vólna... A Keresztelő János ... A’ mell-ujjával a Christust mutatta; edgyik Vesontianban, Másik Tholosában, harmadik Lugdunumban... 40. Longiusnak teste, (ki Christust láncsával verte vala) Mantuában, s’ Lugdunumban.”¹⁹

¹⁶ Czeglédi István: *Az országok romlásáról írott könyv első része*, Kassa, Marcus Severinus, 1659, 144. (Régi Magyarországi Nyomtatványok, továbbiakban RMNy 2831.)

¹⁷ Czeglédi István: *Hartzban valo baivivasrol irt könyvecske*, Kassa, Marcus Severinus, 1659, 58. (RMNy 2830.)

¹⁸ Czeglédi István: *Enochnak Istennel valo minden-napi járása*, Sárospatak, Rozsnyai János, 1669, 149. (RMNy 3588.)

¹⁹ Czeglédi István: *Dágon le-düülése*, Kolozsvár, Versegyházi Szentyel Mihály, 1670. 29–30. (RMNy 3645.)

Ezekből az idézetekből az tűnik ki, hogy Czeglédi István megpróbálta összegyűjteni a legkomikusabb „pápista” visszaesszékait, kegytárgyakhoz kötődő képtelenségeket, ugyanakkor „hollandosítani” is igyekezett szövegét. Több évtizedes kassai lelkészi szolgálata alatt pedig a kassai református eklézsia tagjaiban és pásztoraiban igyekezett elültetni a diákévei szeretett, nagyra becsült országa iránti érdeklődést. Ezt a Hollandia-kultuszt erősítette 1669-től egy ifjú kassai lelkész, Kabai Bodor Gellért is, aki Groningenben, Leidenben, Utrechtben és Franekerben tanult. Búcsúzóul visszatérve még Czeglédihez, s egyben a téma pillanatnyi lezárásául is, idézzük itt a kassai mártír-lelkész peregrinus-társa és barátja alkalmi versét, amely vendégszöveggként jelent meg a *Sion vára* című posztumusz Czeglédi István műben:

Sok munkái után híres Belgiumban,
Küldeték várástul, tudós Lugdunumban,
Sidó s görög nyelven épülni Lejdában,
Holott jelen voltam Académiákban.²⁰

BIBLIOGRÁFIA

- BOZZAY Réka–LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok hollandiai egyetemeken, 1595–1918. Hoongarse studenten aan nederlandsche universiteiten, 1595–1918*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007.
- BUJTÁS László Zsigmond: Apáti Miklós ismeretlen verse a Hortus Malabaricusban (1689), *Lymbus*, 2006, 99–114.
- CZEGLÉDI István: *Az országok romlásáról írott könyv első része*, Kassa, Marcus Severinus, 1659. (Régi Magyarországi Nyomtatványok 2831.)
- CZEGLÉDI István: *Dágon le-dülése*, Kolozsvár, Verseyházi Szentyel Mihály, 1670. (Régi Magyarországi Nyomtatványok 3645.)
- CZEGLÉDI István: *Enochnak Istennel való minden-napi járása*, Sárospatak, Rozsnyai János, 1669. (Régi Magyarországi Nyomtatványok 3588.)
- CZEGLÉDI István: *Hartzban való bairivasrol irt könyvecske*, Kassa, Marcus Severinus, 1659. (Régi Magyarországi Nyomtatványok 2830.)
- EREDICS Péter: *Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederlandischen in der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main–Berlin, 2008.
- GÖMÖRI György: Cseh költők versei franekeri magyarokhoz, in *A bíjidosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósáig*, Budapest, Argumentum, 1999, 113–118.
- NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, 5. köt., Pest, 1859.
- PETRÓCZI Éva: Czeglédi István Hollandia-képe, in Jankovics József–Jankovits László–Szilágyi Emőke Rita–Zászkaliczky Márton (szerk.): *Stephanus noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, Budapest, reciti, 245–252.

²⁰ Nógrádi Mátyás: Posthumum opus, in Varga Imre (szerk.): *Az 1660-as évek*, 78.

- PETRŐCZI Éva: Egy fordítás háttértörténete. Lewis Bayly: The Practice of Piety, Medgyesi Pál, Praxis pietatis, in Petrőczi Éva (szerk.): *Fél-szentek és fél-poéták, Epiződők a magyar puritanizmus irodalmából*, Budapest, Balassi, 2002, 11–32.
- PETRŐCZI Éva: *Prédikátorok és poéták*, Komárom, Szlovákiai Református Keresztény Egyház, 2015.
- PETRŐCZI, Éva: Some Features Added to the Portrait of William Ames, in Arnoud Wisser (ed.): *In Search of the Republic of Letters. Intellectual Relations Between Hungary and the Netherlands, 1500–1800*, Wassenaar, NIAS, 1999, 57–67.
- POSTMA, Ferenc–EREDICS, Peter: Henricus Diestius und seine ungarische Studenten in Deventer. Ein kleiner Betrag zu seiner Rezeptionsgeschichte und Bibliographie, in STEMLER Ágnes–VARGA Bernadett (eds.), *„Mint az gyümölcsös és termett szőlőesszőc...”. Tanulmányok P. Vásárbelyi Judit tiszteletére*, Budapest. Országos Széchényi Könyvtár, 2010.
- TARPAI SZILÁGYI András: Szegények prókátora, s. a. rend. Horváth Csaba Péter, kísérőtanulmány Petrőczi Éva, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Puritanizmuskutató Intézete–Fekete Sas, 2010.
- VARGA Imre (ed.): *Az 1660-as évek költészete (1661–1671)*, Budapest, Akadémiai, 1981.

ABSTRACT

Eve Petrőczi: *„Sanguine Christi Conglutinati Sumus”.*
We are Amalgamated through Christ’s Blood

As we all know, journalism was a non-existing genre in the 17th-century Hungary and Transylvania. Therefore only the rich treasury of Puritan tractates and applied poetry help us to come closer to the deep „brethren network” of Hungarian students-in-peregrination, their Dutch professors and fellow-students. Not to neglect and belittle the dozens of laudatory poems which also prove that the young Hungarian students were deeply rooted in Dutch soil. Not only those, who – like our János Apáczai Csere – married a Dutch girl, but even those who felt a deep love, gratitude and real togetherness with our number one supporters in the 17th-century Christian world. This period was the first „act” of our connections thriving even today; we are connected to each other through faith in Christ’s sacrifice for us, through his holy blood, saving and preparing us for the eternal life.

Keywords: Dutch-Hungarian brethren, Franeker, Deventer, William Ames, Mátyás Nógrádi, János Tarpai Szilágyi

A SZABADAKARAT TEOLÓGIATÖRTÉNETI ÉRVÉNYESÍTÉSE A NYUGATI INDIVIDUALIZMUS ÉS ÖNRENDELKEZÉSI JOG VÉGLETEI FELÉ VEZETŐ ÚTON

Szűcs Ferenc

Négy évszázaddal Dordrecht után megengedhető, hogy a történeti sorrendet megfordítsuk és a 21. század felől tekintsünk vissza arra a folyamatra, amely évszázadokon át búvópatakként kíséri az európai szellemtörténetet az emberi szabad akaratról folyó vitában. Éppen Dordrecht hazájában, Hollandiában, a századelő óta büntetlenséget élvez az orvos aszisztált öngyilkosság, mint az önrendelkezési jogon alapuló eutanázia.¹ Az élet végéről történő rendelkezés (*living will*) ma már számos ország jogrendjében bevett gyakorlat. De ugyancsak Hollandiában fordult elő a sajtóhírekben szereplő extrém eset is, hogy a bíróság komolyan foglalkozott egy olyan feljelentéssel, amiben valaki a szüleit próbálta perelni amiatt, hogy akarata nélkül döntöttek az ő megszületéséről. (Sajnálatos módon a joggyakorlat nem igazán foglalkozik a művi abortuszban megölt magzatok élethez való jogával.) Azt az ellentmondásos szóhasználatot is érdemes megemlítenünk, hogy az önrendelkezési jog wilsoni, nemzetközi jogi elvei mennyire nem érvényesülnek a politikában, ill. hogy a diktatúrákban a személyes szabadságjogok rendre csak a szexuális szabadság irányában érvényesülhettek. De a múlt század közepétől a nyugati szociológia is az ún. *permissive society*-ről (engedékeny társadalom) beszélt,² amely elnézően veszi tudomásul a hagyományos, ill. keresztyén etikába ütköző viselkedést. Sőt, ma már ennél is többről van szó, ezek a magatartásformák egyenlő jogokat és elismertséget igényelnek. Mindez arra mutat, hogy a személyes és a csoport identitás korábbi rendje az individuum irányába tolódott el.³ A bibliai és a keresztyén hagyományban sokáig a korporatív identitás volt az elsődleges és meghatározó. Ezt a keleti jellegű névhasználat, – így a magyar nyelv is, – mindmáig őrzi azáltal, hogy családnevünk személynevünk előtt

¹ Filó Mihály (szerk.): *Párbeszéd a halálról. Eutanázia a jogrend peremén*, Literatura–Medicina, 2011, 40.

² Boris Skoloff: *The Permissive Society*, Stockwell, 1972, 178 kk.

³ H. Tajfel: *Social Identity and Intergroup Relations*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982, 17.

szerepel. Az ószövetségi szemléletben ez méginkább kifejeződik abban, hogy az a „Te”, akit Isten megszólít,⁴ rendszerint elsődlegesen nem az egyén, hanem a nép. Természetesen a bölcsesség irodalomban, a Zsoltárok könyvében és az olyan késői prófétai írásokban, mint az Ezékiel könyve már külön hangsúlyt kap az egyéni felelősség.⁵ Mindez természetesen sem az ó-, sem az újszövetségi szemléletben nem jelenti azt, hogy történeti kontinuitásunk megszűnne és az atyák (az előttünk járt nemzedékek) jó, vagy rossz döntésének következményeit ne kellene viselnünk. De teremtményi létünkéből is számos korlát adódik, így a bűneset előtt sem volt az embernek abszolút szabadsága. Ilyenlét csak a teremtő és mindenható Isten rendelkezik, és az ember csak ezzel az Istennel közösségben lehet szabad. Egyedül itt győzhette le az életidő végességét is, hiszen szabadon cselekedett az élet fájáról. A teremtményi lét tér- és időbeli korlátozottsága azonban nemcsak a végesség negatívumát jelenti, hanem egyben az élet célra rendeltetését is. A szabadság és szabad akarat csak ennek a mandátumnak rendjében képzelhető el. A páli teológia szerint a törvényt is azért adta Isten, mert nem hagyta a jó és rossz tudását és eldöntését az ember kezében (Gal 3,19). Az tehát sem a filozófia, sem a teológia számára nem lehet kérdés, hogy Isten akaratának, döntésének kell az első helyen állni. Ő mindent „az Ő akaratának tanácsából cselekszik” (Ef 1,11). A kérdés csupán az, hogy ebben a „párbeszédese történetben” (C. Westermann) milyen szerepe van és lehet az emberi akaratnak. A kérdés nem csupán elméleti, hanem a missziói és igehirdetési gyakorlatban is előjön, amint azt az arminianizmus angolszász utóéletében látjuk.

Történeti összefoglalásként négy választ tekintünk át a kérdésre.⁶ Az első Isten rendeléseit teszi az első helyre,⁷ de a determinizmust elkerülendő, úgy egzegetálja az Ef 1,11-et, hogy az isteni tanácsvégzést (*boulé*), megkülönbözteti az akarattól (*theléma*). Isten akarata eszerint arra az üdvtervi tanácsvégzésre vonatkozik, amelyben Ő mindent a végső célra fog juttatni.

Egy másik magyarázati elv Isten előre tudására építkezik.⁸ Az *omniscientia* régi elvét (Isten előre látja, kik hisznek majd) azon az alapon lehet cáfolni, hogy ez Istennek másodlagos szerepet szán, noha a magyarázat szerint Isten a negatív tényezőket is számításba veszi és tervébe iktatja. A valóságban azonban nem Isten dönt, hanem Ő csupán reagál a sátáni és emberi döntésekre.

⁴ Pl. A Tízparancsolat kezdete: „Én vagyok az Úr a te Istened.”

⁵ Vö. Ez 18.

⁶ David Basinger–Randell Basinger (eds.): *Predestination, Free Will, Four Visions of Divine Sovereignty—Human Freedom*, Downers Grove, IVP Academic, 1986.

⁷ Uo.: 20. John F. Feinberg írása

⁸ Uo.: 61 kk. Norman Geisler érvei

A harmadik magyarázat szerint Isten korlátozza hatalmát és akaratát nem valósítja meg azonnal.⁹ Látszólag igazolható ez Jézusnak olyan szavaival, mint a gonosz szőlőművesekről szóló példázat.¹⁰ A szeretet és hosszútűrés melletti isteni döntés mondanivalója azonban csak annyi, hogy Isten tulajdonjogát és terveit nem akadályozza meg semmiféle gonosz szándék. A világ az Ő világa és a szőlő – mind Izrael, mind az egyház – az Ő tulajdona.

Végül a leginkább bizarr magyarázat Isten önkorlátozó ismeretét tételezi fel,¹¹ amelyben Ő úgy munkálkodik együtt a világgal, hogy a győzelemben ugyan biztos, de mint egy sport mérkőzésen, komolyan is veszi ellenfelét is és így vesz részt a játéokban. Ez a gondviseléshit *concursum* tanításának félreértése és leginkább a *process* teológiával mutat rokonságot.

A négy magyarázó szándék közös hibája, hogy a gondviselés hitet és egyfajta teodiceai világmagyarázatot kapcsol be a predestináció tanba, mintha ez az isteni és emberi akaratnak kiegyensúlyozása lehetne. A predestináció tan lényegét, amelyet a dordrechti atyák még némely tévedésük mellett is védtek, Karl Barth találóan fogalmazta meg.

Ebben a tanításban Isten kegyelmének szabadsága tárul fel, mert:

„maga ez a döntés független minden mástól, minden teremtményi döntéstől, ezért minden teremtményi önrendelkezéssel szemben előre elrendelés, predestináció. [...] Semmiféle igény és semmiféle érdem, semmiféle meglévő vagy utólag teljesíthető feltétel nem hívhatja ki, nem teheti szükség-szerűvé. Viszont semmiféle ellentmondás, vagy ellenállás a teremtmény részéről nem tartóztathatja fel, nem teheti lehetetlenné, vagy hatástalanná.”¹²

Barth pregnáns megfogalmazásában jól kifejeződik az a több évszázados vita, amely lényegében Isten kegyelmének kizárólagos szabadsága és az ember akaratí szabadsága körül zajlik. Ennek a vitának két legismertebb állomása Augustinusnak Pelagiussal szembeni érvelése, másrészt a reformációnak a középkori semipelágiánizmussal, valamint a humanizmussal folytatott küzdelme. Az előzőek háttérében kétségtelenül az államegyházzá váló *corpus permixtum* teológiai szituációja áll, amelyben az egyháztagság erkölcsi és hitbeli fellazulása volt tapasztalható. Érthető, hogy ezzel szemben inkább csak az egyének változásától lehetett elvárni az igazi keresztyénséget, vagy a monasztikus életformában, vagy a nagy egyháztól való elkülönülésben. Pelagius nem

⁹ Uo.: 99. Bruce Reichenbach képviseli az álláspontot.

¹⁰ Mt 21,33–46; Mk 12,1–12; Lk 20,9–19.

¹¹ Uo.: 141 kk. Clark Pinnock nézete

¹² Karl Barth: *Kirchliche Dogmatik* (továbbiakban *KD*), vol. II/2, Zürich, 1942, 18.

véletlenül, ezt az életszentséget csak úgy tudja elképzelni, ha az ember szabadon dönt Isten akaratának cselekvése mellett és erre képessége is van.¹³ Ha az ember edzheti szabad akaratát a bűn elkerülésére, akkor az akarat csak részlegesen romlott meg, tehát nincs eredendő bűn (amelyet már Tertullianus tanított), hanem csak meggyöngült a szabad akarat. Augustinus a *non posse non peccare* elv kimondásával Krisztus váltságának teljességét védi, azaz minden engedmény, amit az emberi cselekvés javára teszünk, Krisztus érdemét kisebbíti.

Nem véletlen, hogy Pelagius érvelésével párhuzamosan jelennek meg az újra keresztlő mozgalmak is, ahol a hit és hitvallás csak a felnőtt ember tudatos döntése lehet. Ernst Troeltsch szociológiai és szociáletikai tipológiája szerint¹⁴ ez a feszültség teremti meg az egyház-szekta típust a keresztyénségen belül. De az újkorban ez utóbbi hatásának tekinthetjük azt a felfogást is, hogy az egyházat az egyének szabad döntése által létrehozott közösségnek kell tekinteni. A II. Helvét Hitvallás aláíró atyái nem véletlenül tették hitvallásuk elejére a keresztyénséget államvallássá nyilvánító 380-as császári ediktumot, mert semmiképpen nem akarták vállalni az eretnokség/szekta/ besorolást. Ezt a szemléletet teológiailag alátámasztotta, hogy az egyház előbb volt, mint a mi döntésünk (Heidelbergi Káté 54. kérdés-felelet) és mi abba a lelki házba épülünk bele élő kövekként, amelynek történeti és üdvtörténeti alapjai tőlünk függetlenek (1Pét 2,5). Látható itt, hogy három tényező szorosan összefügg: Isten kiválasztó és mindent megelőző döntése, az emberi szabad akarat, és az ekklezológia, amennyiben nem az emberi döntés hozza létre az egyházat. Ha ebből a sorrendből a szabad akarat kerül az első helyre, akkor értelemszerűen megváltozik az egyházkép is, amelyre ugyancsak jó példa Augustinusnak a donatistákkal folytatott vitája. Ha az egyházi szolgálat érvénye a kiszolgáltató individuum erkölcsi minőségétől függ (ex opere operantis), akkor az üldözések első *lapsi* püspökeinél megszakad a folyamatosság és a további nemzedékek vétklenül kimaradnának az egyházból és a sákramentumok áldásaiból. Ezért tarthatjuk korszakosan fontosnak Augustinus ekklezológiáját, amelyben az egyház hármas aspektusát vázolta fel: a látható, a láthatatlan egyházat és mellette a kiválasztottakat,¹⁵ akik formálisan nem tartozhattak az egyházba (Jób, a jobb kéz felőli lator). Ezt az ekklezológiai trichotómiát a reformátorok azért is tarthatták irányadónak, mert végképp kiveszi az ember kezéből a válogatást, és a predestináció tan végső üdvtani

¹³ B. R. Rees: *Pelagius. Life and Letters*, Woodbridge, The Boydell Press, 1991, 60.

¹⁴ Ernst Troeltsch: *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*, Tübingen, Mohr, 1923.

¹⁵ Bengt Hägglund: *Geschichte der Theologie*, Berlin, Ev.VI., 1983, 99.

jelentőségét a magunk üdvössége felőli bizonyosságban és a másoké felőli jó reménységben határozza meg.¹⁶

A reformátoroknak két irányban is szembe kellett menniük a kor divatos felfogásával a szabad akarat kérdésében. Az egyik az új ágostoni iskola (via moderna) megigazulástana volt, amely a megigazító kegyelmet az ember előzetes akaratú erőfeszítésére adott válasznak tekintette (*quod in se est*).¹⁷ A *sola gratia* hangsúlyozása ennek az előfeltételnek ellene mondott. A másik ellenfél azonban a reformáció egyik előzményének tekintett humanizmus volt, amely antropocentrikus világszemléleténél fogva a szabad akaratot védelmezte.¹⁸ Luther vitája Erasmusszal ezt az ellentétet mutatja. Még inkább szemben állt ez Kálvin világlátásával, aki, ha még nem is láthatta, hogy ennek az újkorban milyen súlyos következményei lesznek „mind az ökológiai krízis, mind az énközpontú individualizmus tekintetében [...], de – mint Eberhard Busch megállapítja –, Kálvin belátta, hogy ha a ’fenyegető árnyat’, el nem is oszlathatja, a keresztyén teológiának kötelessége ezzel szemben ’Isten önállóságát’ állítani.”¹⁹ A dordrehti atyák talán még inkább öntudatlanul ugyanezzel a fenyegető árnyal szemben próbáltak védekezni, noha a Felvilágosodás viharra később a humanizmusnál is radikálisabban söpörte el ezt a gátat. Bár a szabadság, egyenlőség, testvériség jelszava egy feudális struktúrával szemben fogalmazódott meg, a szabadság eszménye egyre inkább individuális liberalizmussá alakult, a 19. századi protestáns liberalizmusban pedig a teológia egyre inkább az emberi vallásosság tudományává vált.

Jóllehet a Dordrehti Kánonok öt pontja nem vált a magyar reformátusság hivatalos hitvallásává, két hitvallással érdemes ezt összevetni egyrészt a mintegy fél évszázaddal korábbi II. Helvét Hitvallással, ill. a Kánonok hatását is meg lehet találni az alig harminc évvel későbbi Westminsteri Hitvallásban.

Hitvallásunk X. fejezete foglalkozik *Isten eleve elrendelése-vel és a szentek kiválasztása-sával*. A Kánonok 1. artikulusa Istennek azon jogával kezdődik, hogy minden embert elítéljen, a II. Helvét Hitvallás pedig a kegyelemből való kiválasztást hangsúlyozza. (Az egyik az ítélettel, a másik a kegyelemmel kezdődik.) Az elvetetésről pedig csupán ennyit mond: „Az elvetettek pedig azok, akik Krisztuson kívül vannak.” A Kánonok 6. artikulusa mintha elméleti magyarázatot keresne Isten örök döntésére, Hitvallásunk pedig lelkigondozói

¹⁶ II. Helvét Hitvallás X. fejezet

¹⁷ Alister McGrath: *Iustitia Dei. A History of the Christian Doctrine of Justification*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, 5 kk.

¹⁸ Hägglund: *Geschichte*, 178 kk.

¹⁹ Utalás Busch idézetére Szűcs Ferenc: *Kálvin olvasása közben*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2016, 43.

céllal azt fejt ki, hogy „legyünk jó reménységgel mindenki felől,” ill. a magunk üdvössége felől szilárd bizonyosságunk legyen. „Krisztus legyen az a tükör, amelyben eleve elrendelésünket szemléljük [...] be vagyunk írva az élet könyvébe, ha közösségünk van Krisztussal és Ő igaz hit által a mienk, mi pedig az övéi vagyunk.” A felesleges és kíváncsiskodó kérdéseket pedig kerüljük. Jó megjegyeznünk, hogy hitvallásunkból hiányzik az ún. *horribile decretum* (Kálvin), azaz a kárhozatra rendelés.

Bullinger elrendezésében egymás mellé kerül a szabad akaratról és a predestinációról szóló fejezet (IX. és X.). Hitvallásunk hűen követi Augustinus három állapotának leírását (bűneset előtt, után és az újjászülettek szabadsága és azabad akarata), egyedül ott tér el, hogy nem követi a lélek képességeinek (*concupiscentia* és a *ratio*) platoni antropológiáját. Az előbbit nem kapcsolja össze a szexuális vágygal, az utóbbit nem vonja ki a romlottság köréből. Az értelemnek az arisztotelianus felértékelését már Luther is elvetette, (szajha észnek nevezve a megromlott emberi gondolkodást). Bullinger Kálvin nyomán az általános kegyelem fényében beszélt az értelemről: „Isten ugyanis az Ő irgalmasságából meghagyta a szellemi képességet”, amiből mind a tudományok művelése következik, mind az ún. „külső dolgoknak” a megkülönböztetése, amelyekben van szabad döntésünk, természetesen itt is Isten életünket kormányzó döntése alatt (Jak 4,15).

A Westminsteri Hitvallás (1647) szabad akaratról szóló 9. fejezete tartalmilag követi Bullinger (Augustinus) gondolatmenetét a 3 állapotról,²⁰ a kiválasztással kapcsolatban azonban feltehetően a Kánonokból veszi át a *Szentek állhatatossága* (*perseverance of the saints*), valamint a *hatékony elbívás* (*effective vocation*) tételeket.²¹ A „*kegyelem és üdvösség felőli bizonyosság*”²² fejezet szintén a II. Helvét Hitvallással mutat rokonságot.

Az arminianizmus hatása leginkább az angolszász ébredési és evangelizációs mozgalmakban érvényesül, ahol a megtérés a Krisztus melletti tudatos döntés szinonimája lett. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy számos neoprotestáns kis egyházban találkozunk Kálvin teológiájának követőivel, akik mind a szabad akarat, mind a predestináció kérdésében őt követik, bár a felnőtt, hitvalló keresztséget saját felekezetük szerint gyakorolják.

A szabad akarat témája korunkban azért is különösen aktuális, mert a személyesség és az individualizmus nem szinonim fogalmak, és egyedül a ke-

²⁰ *Westminsteri Hitvallás*, Free Presbyterian Publications, Glasgow, 2000, 56–58.

²¹ Uo.: 81, 58.

²² Uo.: 18. fejezet, 84–88.

resztyén gondolkodásban lehet egyensúlyban az egyéni és közösségi (korporatív) identitás.

Végül, zárjuk Kálvinnak a „legyen meg a Te akaratod” kéréshez fűzött kommentárjával. Szerinte itt Istennek arról az akaratáról van szó, amelyet a teremtmény önkéntes engedelmisséggel vállal: „hiszen az angyalok szelíden és készséggel ügyelnek mindarra, ami helyes, aképpen a föld is, miután minden nyakasság és gonoszság megsemmisült, ugyanilyen uralomnak legyen alávetve [...] Egyszóval, ne akarjunk magunktól semmit, hanem Lelke kormányozza szívünket, akitől belsőleg tanuljuk meg, hogy szeressük azt, ami tetszik neki, és gyűlöljük azt amit nem kedvel.”²³ Ez a Lélek szerinti ráhangolódás Isten akaratára a legteljesebb szabadság és az igazi szabad akarat.

BIBLIOGRÁFIA

- BARTH, Karl: *Kirchliche Dogmatik*, vol. II/2: Die Lehre von Gott, Zürich, 1942.
- BASINGER, David–BASINGER, Randell (eds.): *Predestination, Free Will, Four Visions of Divine Sovereignty—Human Freedom*, Downers Grove, IVP Academic, 1986.
- FILÓ Mihály (szerk.): *Párbeszéd a halálról. Eutanázia a jogrend peremén*, Literatura–Medicina, 2011.
- HÄGGLUND, Bengt: *Geschichte der Theologie*, Berlin, Ev.VI., 1983.
- McGRATH, Alister: *Iustitia Dei. A History of the Christian Doctrine of Justification*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991
- REES, B. R.: *Pelagius. Life and Letters*, Woodbridge, The Boydell Press, 1991.
- SKOLOFF, Boris: *The Permissive Society*, Stockwell, 1972, 178.
- SZÚCS Ferenc: *Kálvin olvasása közben*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2016
- TAJFEL, H.: *Social Identity and Intergroup Relations*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982.
- TROELTSCH, Ernst: *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*, Tübingen, Mohr, 1923.

²³ *Inst* III. 20., 43.

ABSTRACT

Ferenc Szűcs: *The Theology-Historical Validation of Human Free Will
on the Way to the Extremes of Western Individualism
and the Right to Self-Determination*

The debate on human free will and God's free decision has a very long tradition in Christian theology. There have been attempts either to harmonize them with or to oppose them to each other. The theological debates ensue simultaneously with the secular progress of the Western individualism culture. Its last stage is the overestimation of self determination, which leads to extreme cases in the field of modern law practice and mainly in that of bioethical decisions. Christian theology has always differentiated between personhood and individuality, keeping the balance between corporate and personal identities. In this context, we keep the decisions of the Synod of Dort in mind. The Reformed tradition wanted to protect God's freedom to act freely and not only to react to human decisions.

Keywords: free will, predestination, individualism, personal and corporate identity

A HÁBORÚ MEGJELENÍTÉSE
SHAKESPEARE *TROILUS ÉS CRESSIDA* CÍMŰ
DRÁMÁJÁBAN

Petbő Sándor

(1) A *Troilus és Cressida* kétségkívül Shakespeare életművének árnyékosabb darabjai közé tartozik. Nem egészen jogosan, de semmiképpen sem teljesen jogtalanul. A nagy tragédiák gondolati mélységét – a mű a legvalószínűbb datálás szerint valamikor a *Hamlet* árnyékában, vagyis 1601–1602 táján született – valóban nem találjuk meg benne. Dramaturgiája egyszerűbb, mint a legtöbb királydrámáé, vagy tragédiáé, egyik-másik szereplő jellemzése is itt-ott alatta marad azokénak, légkörét pedig egyáltalán nem szövi át az a sejtelmes misztikum, amit a *Machbeth*ben, vagy *A vibarban*, vagy – éppenséggel Shakespeare értékvilágának ellentétes pólusán elhelyezkedő – *Szentivánéji álomban* csodálni szoktunk. Ebben önmagában véve még semmi figyelemreméltó sincs; betudható annak, hogy minél terjedelmesebb egy életmű, annál nagyobb valószínűséggel találunk benne gyengébb darabokat.

Ennél sokkal elgondolkoztatóbb az, hogy a drámával már Shakespeare kora sem tudott sokat kezdeni. Az összes művek 1609-ben megjelent „kvartó” kiadása komédiának tekinti, az 1623-as első „fólió” kiadás viszont a tragédiák közé sorolja. Ez a bizonytalanság az elkövetkező négyszáz évben lényegében meghatározta a darab hatástörténetét. 1898-ig nemigen,¹ 1906 előtt pedig alig-alig adták elő. A háborúhoz fűződő sajátos viszonya eleve kizárta a háborús színpadokról, ezért aztán sem az első, sem a második világháború alatt nem volt népszerű, bár a kettő közötti időszakból ötven színreviteléről van tudomásunk. Kétségtelen: ha történetesen ettől a darabtól függött volna Shakespeare hírneve, ma alig-alig tudnánk róla valamit.

A szemmel látható idegenkedés okát az irodalomtörténészek többféle módon próbálták megfejteni. Érvek döntően két csoportra oszthatók. Az egyik álláspont képviselői a darab hangvételében, a másikéi táborhoz tartozók jellemzően a dramaturgiai megoldásokban keresik a magyarázatot. Az első csoporthoz tartozók legerősebb érve a darab filozofikussága; egy öt felvonásos

¹ Victor L. Cahn: *Shakespeare the Playwright. A Companion to the Complete Tragedies, Histories, Comedies, and Romances*, Westport, Praeger, 1996, 683.

színdarab nézői már azelőtt is több cselekményt vártak el szerzőtől, mielőtt a darabok visszavonhatatlanul a dramaturgok olykor igencsak szerzőidegen szempontjainak estek áldozatul.² Ennek az érveknek az egyik változata a műfaji besorolhatatlanság. A legkevesebb, amit elmondhatunk, hogy a darab problematikus, hogy aztán ezt követően komikus szatírának tartjuk-e vagy egyenesen *black comedy*-nek, az már nagyobb részt esztétikai értékválasztás kérdése.³

Akik a dramaturgiában keresik a Shakespeare más darabjaihoz viszonyítva valóban döcögősebb és ellentmondásosabb hatástörténet magyarázatát, szintén megfontolandó érvekre hivatkoznak, melyeket akár szövegkritikai érvekkel is meg tudnak támogatni.⁴ Többnyire igen nagy tisztelettel megfogalmazott véleményük lényege, hogy a darab – különösen Shakespeare más munkáihoz képest –: rossz. Ez a vélemény korántsem egyöntetű. A *Troilus és Cressidának* az évszázadok során akadtak komoly védelmezői is; mai kedvelői szívesen hivatkoznak is rájuk, jóllehet gyakran inkább csak tekintélyüket használják fel álláspontjuk igazolására, érveiket azonban már lényegesen ritkábban gondolják tovább. Így például Goethe a *Machbeth*-nél is jobbnak tartotta, G. B. Shaw a 19. század végén pedig nemcsak a modern dráma, így többek között Ibsen előfutárának tekintette, hanem az életmű szerves részének is. Álláspontja szerint a darab amolyan *missing link* módjára köti össze Shakespeare dramaturgiai fejlődésének különböző korszakait. Ennek ellenére összességében mégis úgy tűnik, hogy azok vannak többen, akik a drámát kevésbé sikerültek közé sorolják, vagy éppenséggel egyenesen az életmű gyengébb darabjának tartják. Ez az értelmezés csak akkor lenne tiszteletlen a szerzővel szemben, ha semmilyen, vagy szánalmasan kevés bizonyítékkal tudnánk alátámasztani. A dolog azonban nem így áll: a darab ugyanis valóban számos fogytékosságot tartalmaz. A cselekményvezetés tekintetében mindenképp, hiszen a benne összeszövődő két szál egyike, a szerelmi, a darab végén lezáratlan marad. Ezt már Shakespeare korában is szembetűnő dramaturgiai fogytékosságnak tartották: a korszak még nem ismeri a *cliffhanger*-típusú drama-

² Oscar J. Campbell határozottan elutasítja azt az álláspontot, mely szerint a darabot népszínházi vagy éppenséggel a Whitehallban rendezett előadásra szánták volna. Az elsőnek a darab filozofikussága, a másodiknak trágár nyelvezete mond ellent szerinte. Vö.: Oscar J. Campbell: *Shakespeare's Satire*, London, Oxford University Press, 1943, 99

³ Vö. Oscar J. Campbell: *Comical Satyre and Shakespeare's Troilus and Cressida*, San Marino, Adcraft Press, 1938, 15–54.

⁴ R. Apfelbaum a „kvartó” és a „fólió” kiadás között közel ötszáz *lényegi* eltérésről beszél. Azoknak a helyeknek a száma, ahol a kiadó betoldásokkal élt, vagy megváltoztatta a rendezői utasításokat ennél jóval több. Vö. Roger Apfelbaum: *Shakespeare's Troilus and Cressida: Textual Problems and Performance Solutions*. Newark, University of Delaware Press, 2004, 17.

turgiát, azaz a darab akkor van kész, ha a cselekmény minden szálát elvarrta a szerző. A 16–17. századi európai színház nézője – legyen akár vidám, akár szomorú az, amit lát – mindenképpen kerek történetet vár el a drámaírótól. Ennél azonban sokkal feltűnőbb és színpadon nehezen orvosolhatóbb szempontból, a jellemábrázolás terén is tetten érhetünk fogyatékoságokat. Az alakok némelyike erősen elrajzolt, már-már karikatúrára emlékeztet; egyik másik olykor mintha valamelyik komédiából lépne elénk. Miközben azonban a darab egyetlen pillanatra nem lépi át azt a határt, amin túl már magát a drámai hátteret, a háborút is komédiának kellene ábrázolnia. Cressida jellemfejlődése is egyenetlen: a negyedik felvonás negyedik színében még felfokozott érzelmekkel vesz búcsút Troilustól, míg az ötödik felvonás második jelenetében már „hervadt hűséggel”⁵ Diomedesnek ajánlja fel a Troilustól szerelmi zálogul kapott kendőt.

E fogyatkozások magyarázatára az irodalomtörténészek számos leleményes magyarázatot kínálnak. Vannak, akik az irodalmi alapanyag – Chaucer *Troilus and Cryseid* című elbeszélő költeménye⁶ – gyengeségét okolják ezért. Mások úgy sejtik, hogy Shakespeare írás közben elveszítette az érdeklődését a téma iránt, és vannak olyanok is, akik egy feltételezett társszerzőre fogják a nyilvánvaló hibákat. Tény: a darab megközelítőleg sem tökéletes. És ha meg is találnánk ennek a tökéletlenségnek az okait, ez mit sem változtatna azon, hogy a mű egészét átlengi valamiféle határozatlan, de jól beazonosíthatóan kellemetlen érzés. Nem nyomasztó, mint a *Macbeth*, nem is depresszív, mint a *Hamlet*: mindettől megóvjá a szerzőt a komikum határát súroló jellemábrázolás. Sokkal inkább disszonáns. Dagályos szerelmi ömlengés, felfokozott női szenzualitás, ravaszság, kegyetlenség, alakoskodás, rossz ügyre agitáló elokvencia, trágár szabadszájúság, erőszak, hiúság, számító pragmatizmus: ezek adják a dráma érzelmi alapszövetét. A cselekmény kibontakozását látva a zavarunk még tovább nő. Troilust a korlátoltságig jóhiszeműnek, Cressidát pedig egy átlagos férfi értékrendjéhez képest túlságosan is ledérnek látjuk. A

⁵ Az idézetek Szabó Lőrinc fordításából valók. Mivel a modern magyar Shakespeare kiadások rendszerint nem jelölik a sorbeosztást, azt az alábbi angol kiadás alapján adom meg: Shakespeare: *Complete Works*, Oxford–New York, Oxford University Press, 1984. A római számok a felvonást, az első arab szám, a színt, az azt követő pedig a sort jelöli.

⁶ Victor L. Cahn felveti további források lehetőségét is, köztük Robert Henryson *Testament of Cressid* című 15. században keletkezett művét. Álláspontja szerint Shakespeare látásmódját erősen befolyásolhatta az a tény, hogy a középkor a trójai háború hőseit, Hektor kivételével egytől-egyig barbároknak tekintette. E tekintetben valószínűleg William Caxton *Recuyell of Troy* (1475), és John Lydgate, *The Troy Book* (1412–1420) című műve volt hatással rá. Mindkettő, és maga Chaucer is Guido delle Colonne *Historia Troiana*-jára (1278) támaszkodik. Vö. Cahn: *Shakespeare*, 683 skk.

darab – legalábbis a szerelmi szál tekintetében – a legalább fél évtizeddel korábban keletkezett *Romeo és Júlia* nyilvánvaló ellentörténete: két, a maga módján, de egyformán problematikus főszereplővel találkozunk benne, melyek egyikével sem tudunk fenntartások nélkül azonosulni. Később igyekszem majd kimutatni: a többi szereplővel sincs sokkal több szerencsénk.

Mi ennek az oka? Ahhoz, hogy ezt megértsük, félre kell tolnunk az összes színházelméleti problémát és mégoly jogos színpadtechnikai továbbá dramaturgiai ellenvetést. Ha ezt megtesszük, kiderül, hogy mindannak gyökere, amit a darabban zavarónak érzünk, magában az alapszituációban rejlik. Az alapszituáció – mondhatnánk – maga a színtiszta probléma, amit egy társadalom életében a járványok mellett a 16–17. század embere el tud képzelni: a háború. Még pontosabban fogalmazva: az a körülmény, hogy a darab két, egy háborús és egy szerelmi cselekménysort futtat párhuzamosan. E kettő egymáshoz fűződő viszonya önmagában is problematikus;⁷ taglalása kívül is esik ennek a munkának a keretein. Tény, hogy a két szál együttes jelenléte, és a szerző szinte maradéktalan háttérbe vonulása nagyban növeli a darabbal kapcsolatos zavarunkat: egyik szereplőtől a másikig, egyik szemponttól a másikig botorkálunk, mindenféle szerzői eligazítás nélkül.⁸ Írásomban első sorban a darab háborús szálára koncentrálok, és két problémát vizsgálok meg. Az első, hogy milyennek mutatja be az író a háborút, a másik pedig az, hogy ebből milyen szerzői értékrend rajzolódik ki a darabból a háborút illetően. Kiindulópontom, hogy Shakespeare valójában a háborút kezeli „főszereplőként”. Ennek a tételnek az igazsága viszonylag könnyen belátható: A szereplők között alig-alig találunk olyat, akinek ne a háború határozná meg a viselkedését, és maga a szerelmi szál is ebbe a háttérbe ágyazódik.

Cressida bizonyos mértékig kivétel ez alól a szabály alól. Kétségtelen, hogy őt is érinti a háború: apja Calchas, a jós átáll az ostromló görögökhöz, később, a harmadik felvonásban azt kéri a görögöktől, hogy a náluk lévő egyik trójai hadifoglyot cseréljék ki a lányára. Így kerül Cressida a negyedik felvonás utolsó harmadában a görög táborba. Már a következő, a felvonást lezáró jelenetben megtudjuk, hogy a fogolycserét lebonyolító Diomedes cseppet sem közömbös iránta, az ötödik felvonás elején pedig már bontakozóban is van a

⁷ Hajlok arra, hogy bizonyos fókig elfogadjam Richard Levin értelmezését, aki szerint a darab pontosan a két cselekménysor folyamatos egymásra reflektáltatására épül. Vö.: Richard Levin: *The Multiple Plot in English Renaissance Drama*, Chicago, Chicago University Press, 1971, 160–168. A háború/szerelem párhuzamot mindazonáltal nem erőltetném túl: ennek a darab befejezése, illetve bizonyos tekintetben befejezetlensége ellentmond számomra.

⁸ G. H. Hunter: *English Drama 1586–1642: The Age of Shakespeare*, Oxford, Clarendon Press, 1997, 358.

románcuk, jóllehet *Cressida* nemrég még azzal utasította el az apjával való találkozás lehetőségét, hogy a szerelem számára felülírja még az apjához fűződő vérségi kapcsolatot is. Az ő életét azonban összességében véve külsődleges szempontból határozza meg a háború: szemmel láthatóan nem folyik bele az eseményekbe; amit jelleméről megtudunk, nagyobbrészt az életében jelen lévő két szerelmes férfi megnyilvánulásaira adott reakcióiból következtethető ki. Bizonyos értelemben még a szerelmi szál kibontakozása során is passzív: kapcsolata Troilusszal nagybátyja, Pandarus segítségével bontakozik ki; ő igazán csak a szerelmi és csábítási jelenetekben van otthon. Troilusszal már másképp áll a helyzet. Alakjának két olyan meghatározottsága is van, ami közvetlenül összekapcsolja a háborúval: férfi és a trójai király, Priamos egyik fia. Ám ezzel együtt sem ő a háborús szál főszereplője, az ugyanis sokkal inkább az Achilles/Ulysses vonalon bontakozik ki, még hozzá akörül a probléma körül, hogy sikerül-e Achillest visszacsábítani harcba. A darab szereplői közül talán Pandarus, a nagybácsi életét határozza meg legkevésbé a háború. Könnyű fajsúlyú, már-már komikus figura. A Shakespeare által sokszor megírt udvaronc egyik változata: alkalmazkodó, felettesével mindig készséges, mindig tudja, hogy kinek mit és mennyit kell mondania. Jellemének tartalmát alakjának dramaturgiai funkciója teljes mértékben kitölti: ravasz udvaronc és kerítő. Akár a görög táborban is el tudnánk képzelni, de igazán az Erzsébet kor királyi udvarában honos.

A többi jelentős szereplő cselekedeteit – darabbéli súlyuknak megfelelő mértékben, többé vagy kevésbé a háború határozza meg. Arra adott reakcióikból bontakozik ki a cselekmény háborús szála, miközben egymás közötti interakcióik jellemükre is rávilágítanak. Ez a háborús háttér tulajdonképpen egy viszonylag egyszerű eseménysort rajzol ki. A trójai háborúnak abban a szakaszában vagyunk, melyben az Iliász cselekménye is elkezdődik;⁹ a cselekmény kibontakozás során szinte szinoptikus módon látunk rá mindkét táborra. A darab elején Trójában Troilus Cressidáért epekedik, majd Pandarus közreműködésével beteljesedik a szerelmük. A görög táborban – a Homérosz alapján rekonstruálható okok miatt¹⁰ – Achillesz sértődött és visszavo-

⁹ Ez a datálás mindazonáltal kronológiai szempontból nem egészen egyértelmű. Köztudott, hogy az Iliász cselekménye a háború tizedik évének egyik epizódjából, Akhilleusz haragjának következményeiből nő ki. Shakespeare viszont az első felvonás harmadik színeben Agamemnonnal azt mondatja, hogy Trója falai a dráma cselekményének kezdeteikor már „hét év ostromát” állják ki (*That after seven years'siege yet Troy walls stand*). Vö. I.3.10. Ugyanakkor, mint ahogyan néhány sorral később megtudjuk, (vö.I.3.141 kk.) a görög hadvezetés egyik nehézsége éppen Achilles sértődöttsége.

¹⁰ Homérosz: *Iliász*, ford. Devecseri Gábor, Budapest, Európa, 1974, 1.6 skk.

nult a harctól. A sereg a több évnyi eredménytelen harc után demoralizálódik, sőt szétesőben van. Trója – mondja Ulysses haditanácsban – nem saját erejéből, hanem az ostromlók gyöngesége miatt áll. Hogy is lehetne más-képp, mikor. „A nagy Achillesz, akit hadaink / Izmának és öklének tart a közhit, / Azt hallván csak mit hírneve durúzsol, / Pöffeszkedik és sátrában henyélve / Neveti terveinket”.¹¹ A görög haditanácsnak szinte kapóra jön a Trójából érkező üzenet: Hector párbajra hívja a legvitézebb trójai harcost.

Achillest azonban csak csellel lehet rábírní a harcra: Ulysses javaslatára Ajaxot jelölik a görögök. Ulysses Achillest győzködi, Hector viszont – mint-hogy távoli rokonok – nem hajlandó csak barátságos küzdelemre kiállni Ajax ellen. Így aztán Hector és Achilles küzd majd meg a darab végén egymással. A trójai oldalon a háborús szál a második felvonásban indul. Priamos haditanácsot tart, és közzé teszi a görögök ultimátumát, mely szerint, ha kiadják Helénát, a városban senkinek sem esik bántódása. Mivel ezt Hector ajánlata és az erre adott reakció, valamint a Troilus és Cressida között bontakozó kapcsolat indulása után tudjuk meg, innentől a cselekmény háborús és szerelmi szála összekapcsolódik, a trójaiak háborús szála pedig összeolvad a tervezett párviadal körüli cselszövésekkel.

(2) Köztudott, hogy a reneszánsz és az utána következő korok színháza egészen a modern és a posztmodern drámákig szabadon, olykor egyenesen szabadosan kezeli a mitológiai témákat. Ezért az egyik lehetséges módszer arra, hogy megtudjuk, hogy Shakespeare a *Troilus és Cressidában* mit gondolt a háborúról az, ha a szereplők antik és nála megjelenő alakját összevetjük egymással. Ennek a kísérletnek a dráma alakjainak egy része határozottan ellenáll. Pandarus, mint láttuk, sokkal inkább típus, mint valóságos személy, társadalmi meghatározottsága, jelleme pedig inkább Shakespeare saját korához, mint az antikvitáshoz köti. A két címszereplő antik beazonosíthatósága is bizonytalan, alakjukat az író főként Chaucernek köszönheti. Ám nem minden esetben van ez így. Trójai részről Hector, Priamos, Paris, Aeneas, Andromache, Cassandra, görög oldalról Agamemnon, Menelaus, Achilles, Ulysses, Nestor, Diomedes, Patroclus, Thersites mind az antik mitológiából kölcsönzött alakok.

A szereplők listájának egyik kakukktojása kétségtelenül Calchas, Cressida apja. Róla igazán azt sem tudjuk eldönteni, hogy melyik táborba soroljuk: trójai ugyan, de görög zsoldban áll. Vele egyébként is igen csúnyán bánik el Shakespeare: Az antik hagyomány szerint Ő a görög mitológia talán legielen-

¹¹ Vö. I.3.143–146.

tősebb jósa,¹² akinek útmutatásai alapján a görögök Trójába érkeznek.¹³ A háború minden fontos eseményénél nélkülözhetetlen: Ő fejt meg Auliszban az indulás késedelmének,¹⁴ jóval később Apollón görögöket sújtó haragjának okát.¹⁵ Tudja, hogy Tróját csak Héraklész nyilainak segítségével lehet bevenni,¹⁶ és azt is, hogy az ostrom után a hajóhad csak kettős emberáldozat után indulhat haza.¹⁷ Messze a jövőbe lát: tisztában van Aeneas későbbi történelmi küldetésével is.¹⁸ Shakespeare-nél azonban közönséges áruként jelenik meg, voltaképpen még árulása okáról sem igen tudunk meg semmit. Egyetlen cselekedete, hogy rávegye a görögöket, hogy a lányát cseréljék ki egy trójai hadifogolyra. Amint azt a harmadik felvonás harmadik színéből megtudjuk, még ez sem sikerül neki elsőre, de miután mégis, ily módon be is teljesíti dramaturgiai feladatát: elindít egy cselekménysort, mely révén lehetőséget nyújt a szerzőnek arra, hogy Cressida hűtlenségét ábrázolja és ezáltal a darab szerelmi szálát tovább bonyolítsa.

A szereplők egy másik csoportja a háborús tematika szempontjából érdektelen, jóllehet a maguk módján, jobbára egy-egy cselekedetükkel mégis jelentősen hozzájárulnak a cselekmény kibontakozásához. Diomedesnek azt a szerepet szánja a szerző, hogy beleszeressen Cressidába, Aeneas Hector párviadatra felhívó ajánlatát közvetíti Trójába, Patroclusnak Achilles harcra szállásához kell megfontolandó, *ad hominem* érveket szolgáltatnia. Diomedes nélkül Cressidát még az ötödik felvonásban is ugyanannak a lángoló szerelmesnek látnánk, mint az előzőben. Ha Aeneas nem viszi el Hector üzenetét Trójába, a darab végén Achilles aligha öli meg Hectort, ha pedig Patroclus nem támogatja meg személyes oldalról Ulysses érveit, meglehet, hogy Achilles fel sem veszi újra a harcot. Arról azonban, hogy Shakespeare-nek mi a véleménye a háborúról ők minden dramaturgiai jelentőségük ellenére is igen keveset, vagy alkalmasint semmit se mondanak.

Nem így mások. Shakespeare első sorban az előzőeknél nevesebb mitológiai szereplők révén mondja el, hogy milyenek is ennek a háborúnak a hősei. Elég néhány, a darabban jól jellemzett alakot szemügyre vennünk. Achilles a

¹² Hyginus: *Fabulae*, Herbert Jennings Rose (ed.), Leiden, A. W. Sijthoff, 1963, XCVII.15.

¹³ Cicero: *A jóslásról*, ford. Hoffmann Zsuzsa, Szeged, Belvedere, 2001, 1.40.87.

¹⁴ Hyginus: *Fabulae*, XCVIII.

¹⁵ Homérosz: *Ilász*, 1.69 skk.

¹⁶ Quintus Smyrneus: *Posthomericum Libri XIV*, Arminius Koechly (ed.), Lipsiae, Teubner, MDCCCLIII, V.57–70.

¹⁷ Lucius Annaeus Seneca: *Troades*, Text and Commentar, Atze J. Keulen (ed.), Leyden, Brill, 2001.361 skk.

¹⁸ Quintus Smyrneus: *Posthomerica*, 13.333 skk.

mitológiai hagyomány szerint Zeusz egyenes ági leszármazottja. Anyja The-tisz istennő ambroszia kenettel próbája kipusztítani belőle apja halandó létéből származó örökségét az öregséget, tűz fölé tartja, és az alvilági Sztüx folyóba mártja, hogy halhatatlan legyen.¹⁹ Kheirón kentaur tanítja vadászni, ő oktatja a fegyverforgatásra, a gyógynövények titkaira, oroszlán-vaddisznóbel-sőségeken, medvevelőn tartja.²⁰ Kilenc éves korában Calchas megjósolja, hogy segítsége nélkül a görögök soha nem veszik majd be Trója várát. Tizenkét éves korára gyorsabban fut, mint az őz, hőséggel, hideggel szemben ellenálló. Kivételezettsége példátlan a halandók között: saját maga választhatja meg a sorsát: hosszú, de jeltelen, vagy rövid, ámde dicsőséges életet kíván-e magának.²¹ A trójai háborúba Héphaisztosz készítette pajzsával és négy halhatatlan lóval vonul. A görög sereg legnagyobb harcosa, aki – ha egy isteni beavatkozás meg nem akadályozza – magára a fővezérre, Agamemnónra is kardot rántott volna.²²

Shakespeare-nél mindebből nagyjából csak a hősiesség marad, és az is igen sajátos formában. Azt az első felvonás harmadik jelenetétől, a görög haditáncstól fogva tudjuk, hogy Achilles a görög tábor kulcsfigurája, azt azonban, hogy hősiessége pontosan mit is jelent, valójában csak a dráma utolsó jelenetekben értjük meg igazán. Addig tettei, és a többi szereplő jellemzi. Legtöbbször Ulysses a második felvonás vége felé:

Akkor is zsörtöl és pöffeszkedik,
Ha magához szól: képzelt érdemétől
Oly dagályos vitákra gyúl a vére,
Hogy testi s lelki erői között
Achilles-ország csak háborog, és
Önmagát rombolja. Mit mondjak? Oly
Rohadt-gőgös, hogy hullafoltjai
Bőgik: „Gyógyíthatatlan.”²³

Shakespeare Achillese: betegesen hiú, ahogy Ulysses kicsit korábban mondja: „(...) semmi se szent neki, / Csak önzése és önimádata.”²⁴ Homérosz változatából félreérthetetlenül kiderül, hogy Akhilleuszt társa Patroklosz elvesz-

¹⁹ Apollóniosz Rhodiosz: *Argonautica*, R. Merkel (ed.), Lipsiae, Teubner, MDCCCLXXII, 4.869–879.

²⁰ Apollóniosz Rhodiosz: *Argonautica*, Uo.

²¹ Homérosz: *Iliász*, IX.485 skk.

²² Homérosz: Uo., I.176.

²³ Vö. II.2.181–189.

²⁴ Vö. II.2.176–178.

tése miatt érzett fájdalma és haragja vezeti vissza a harcba. Shakespeare Achillese esetében egészen más a helyzet. A harmadik felvonás végén az emberi hála múlandóságán inkább reneszánsz módon, semmint hőiesen kesergő-filozofáló Achillest két motívum bírja rá arra, hogy engedjen az álláspontjából: Ulysses katonai hiúságára tapintó manipulációja, és az a Patroclus által felvetett, lényegében ugyanerre a tulajdonságára építő megjegyzés, hogy a görög táborban azt hiszik majd, hogy az iránta táplált érzelmei tartják vissza a harctól. Nem érdektelen azt sem látnunk, hogy mi ennek a hősiességnek a valószínű formája. A darab végén a trójai és a görög harcos végső összecsapása ugyanis a hősiesség legkisebb szikráját is nélkülözi: a csatában megpihenő, fegyvereit letevő Hektort a katonái élén érkező Achilles egyszerűen lemészárolja, jóllehet az – „Nincs kardom: rút az előnyöd görög!”²⁵ – figyelmezteti, hogy nem egyenlő félként állnak szemben. Achilles pátosza, ha a helyzetet tekintve komikusnak nem is mondható, de legalábbis visszatetsző, mikor azt mondja:

Éhes kardom félig jóllakva csak,
Pihenj: jó volt ez az ínycsfalat.
Lovam farkához most a tetemet!
Végigsöpröm vele a harcteret.²⁶

Ez kétségtelenül nem az az Akhilleusz, aki miután szabályos párviadalban megölte Hektort, beteljesítette bosszúját, és a holttest körbehurcolásával haragja legsötétebb aspektusait is kiélte, kiszolgáltatja a gyermekét vesztett Priamosznak fia testét, hogy az tisztességesen eltemethesse.

A dráma görög oldalról másik meghatározó szereplője Ulysses. Az ő alakját valójában már az antik hagyomány is ellentmondásosnak ábrázolja. Ebből következően Shakespeare Ulysses alakja egyértelműen közelebb áll az antik előképhez, mint Achillesé. Alakjának megítélésére egy egész homéroszi eposz áll rendelkezésünkre, azt azonban egy sor más mitológiai hagyomány árnyalja. Általában elmondható, hogy Homérosz inkább a pozitív tulajdonságokból alkotja meg a maga Odüsszeusz képét: sokat tűrő, leleményes. A szélesebb értelemben vett antik mitológiai hagyomány már sokkal kritikusabb az alakkal. Odüsszeusz bizonyos értelemben már származását tekintve is alatta áll Akhilleusznak. Míg az egyik hagyomány szerint Láertésznek, Ithaka királyának és Antikleianak a fia, vagyis egyértelműen az emberi világhoz tartozik, szemben a legalábbis félig isteni származású Akhilleusszal. Egy másik antik hagyomány, elég bizonytalanul felvet egy félisteni szálát is. E szerint anyja,

²⁵ Vö. V.8.9.

²⁶ Vö. V.8.19–22.

mikor Láertész királyhoz feleségül ment, már teherben volt Prométheusztól. Nagyapja, Autolükosz, a tolvajlás mestere pedig Hermész fia volt.²⁷ Ezek a felvetések megmagyarázzák az alak legfőbb jellemvonását, a ravaszságot – Hermész mellett gondoljunk a Prométheusz/Epimétheusz párhuzamra Hézsziodosznál²⁸ – de összességében még így sem emeli be őt a félisteneknek abba a sorába, ahová Akhilleusz születésénél fogva tartozik.

Ez azonban természetesen objektív adottság. Sokkal kevésbé az, hogy az antik hagyomány egyik szála nagyapja gyilkosaként ábrázolja. A trójai háborúban betöltött szerepe sem annyira hősi, mint amennyire Homérosz alapján annak gondolnánk. Helené kérői közt találjuk, tőle származik az ötlet, hogy bárkit is válasszon a lány, a többiek esküvel kötelezik magukat a házaspár megvédésére. Amikor azonban erre kerül a sor, minthogy nem akart háborúba vonulni, őrültnek tetti magát, és Palamédész csak csellel tudja rávenni, hogy csatlakozzon a Trójába tartó hadsereghez. A háború kezdetétől ellentmondásosak a cselekedetei. Közmondásos ravaszsága kétségtelenül sokat segít abban, hogy a görögök kivívják a győzelmet. Ám ez a ravaszság – ha többnyire eredményes is – olykor mindenféle morális határt átlép: Szophoklész például egy egész tragédiát szentel annak, hogy elbeszélje, hogy a minden hájjal megkent Odüsszeusz hogyan veszi rá Akhilleusz fiát, a naiv ifjú Neoptolemoszt arra, hogy a beteg Philoktétésztől kicsalja Héraklész íját, mely nélkül Tróját a jóslat szerint nem veheti be a görögök.²⁹ Az antik mitológiai hagyomány Odüsszeusza bosszúálló: A csalását leleplező Palamédészt hamis levéllel keveri az árulás vádjába és juttatja halálra,³⁰ sőt van olyan hagyomány is, mely szerint Diomédésszel ő maga végzi el a hóhér munkáját. A város bevételeiben nagy szerepet játszó faló megépítésében ugyan a hagyomány egyik vonulata szerint ő az ötletgazda, ámde a kivitelezésben már nem vesz részt: sokkal inkább az ötletek, mint a megvalósítás embere. Egy másik történet szerint szerepe ebben is kérdéses: e szerint a faló ötletét Prülisztól, a leszboszi jóstól származik, aki apjától, Hermésztől kapta a faló építésének ötletét. Euripidésztől tudjuk, hogy Trója elfoglalása után ő viszi keresztül, hogy Hektór gyermekét Asztüanaxot levessék a várfalról.³¹ A lefegyverzett kérők és a hűtlenné vált szolgák sportszerűtlen lemészárolásáról pedig még Homé-

²⁷ Homérosz: *Odüsszeia*, ford. Devecseri Gábor, Budapest, Európa, 1974, 19.394–398.

²⁸ Hézsziodosz: *Munkák és napok*, ford. Trencsényi-Waldapfel Imre, Budapest, Akadémiai, 1953, 83–105.

²⁹ Szophoklész: *Philoktétész*, ford. Jánosz István, in *Szophoklész összes drámái*, Budapest, Magyar Helikon, 1970, 100 skk.

³⁰ Apollodórosz: *Mitológia*, ford. Horváth Judit, Budapest, Európa, 1977, 132.

³¹ Euripidész: *Trójai nők*, ford. Kárpáty Csilla, in *Euripidész összes drámái*, Európa, 1984, 722.

rosz is megemlékezik.³² Odüsszeusznak, bár kétségtelenül végrehajt hőstettek is – gondoljunk a Trója városát védő istennő szobrának, a Palladiónak az elrablására³³ – összességében a szó a fegyvere, nem a tett,³⁴ és nem riad vissza a célra vezető hazugságtól sem.³⁵

Shakespeare lényegében erre a két tulajdonságra építi fel saját Ulyssese jellemét. Ulysses nála ravasz, ékesszóló, és cinikus manipulátor. Első nagy jelenete az első felvonás végén van. A görög haditanács azon töpreng, hogy Hector kihívására kit állítsanak ki a párviadalra. Nem könnyű dilemma, a veszéllyel mindenki tisztában van: a trójaiak legnagyobb harcosáról van szó. Agamemnon maga ajánlkozik, de a sereg becsületének megmentésére – ha nem akadna más –, még az idős Nestor is kiállna. Ulysses pontosan tudja, hogy a kihívás: „Bár általában mindenkihez szól, / Céljában csak Achillest illeti”.³⁶ És az ötlettől fellelkesülő Nestorral szemben azt is, hogy Achilles nem fog engedni sértődöttségéből a harc kedvéért. A játszmának az egyik tétje, kétségtelenül az, hogy kiáll-e a legvitézesebb görög harcos Hector ellen. Ámde két ekkora harcos párviadala legalábbis két esélyes. Ebből következően nemcsak az a kérdés, hogy ki áll ki Hector ellen, hanem az is, hogy az esetleges győzelem vagy vereség milyen további hatással lehet a görög táborra. Ha Achilles kiáll és veszít, akkor „[...] legjobb hősünk szégyene / Közös hírünkbe tapos. [...]” – mondja Ulysses. Ámha győz, akkor sem lesz közkinccs a győzelme: ennek éppenséggel a győzelmét majd valószínűleg saját érdemként elkönyvelő Achilles gőgje az akadály. Ezért aztán Ulysses azt javasolja, hogy hivatalosan jelöljék Achilles ellenlábását, Ajaxot. Ha a „kongó fej”, „barom” Ajax győz majd „szavakkal cicomázzuk”. Ha viszont veszít: „Jó hírünk még mindig mondhatja, hogy / Különb hőseink is vannak [...]”.

Ez természetesen csak a párbaj logikailag lehetséges kimeneteinek a görög sereg tekintélyvesztésének minimalizálására alkalmas megoldás, és mint ilyen, semmit sem mond a győzelem esélyének lehetséges maximalizálásáról. Éppen ezért Ulysses azt is javasolja, hogy a hivatalos jelöléssel egy időben négy szemközt keressék meg Achillest azzal, hogy – bár Ajax a jelölt –, mégis ő az esélyesebb. Ebben az esetben Achilles a görögök győzelmét eddig akadályozó hiúsága egyenesen előremozdítja a görög ügyet: A hiú Achilles ugyanis semmiképpen sem fogja hagyni, hogy azt a dicsőséget, ami szerinte neki jár,

³² Vö. Homérosz: *Odüsszeia*, 22.

³³ Vergilius: *Aeneis*, ford. Lakatos István, in *Vergilius összes művei*, Budapest, Magyar Helikon, 1973, 2.164.

³⁴ Szophoklész: *Philoktétész*, 99. [...] *exiôn brotoisz oró tén glosszan, oukhi targa, pantb'hégoumenén*.

³⁵ Uo.: 109.

³⁶ Vö. I.3.21–23.

Ajax arassa le. Így hát – foglalja össze az Ulysses érvelését eleinte értetlenkedve hallgató Nestor: „A dicsőségért egymást fékezik meg: / csontot közéjük: uszulj, két szelindek.” Ehhez az eseményort teljesíti majd ki az a harmadik felvonás végi jelenet, melyben Ulysses és Patroclus meggyózi Achillest arról, hogy vállalja el párbajt. A jelenet egyébként sokat elmond a Homérosz által nagy tisztelettel emlegetett³⁷ Nesztór jelleméről is. Shakespeare Nestora első megszólaláskor a büszke, agg harcos, aki szükség esetén akár még maga is hajlandó kiállni Hector ellen. A jelenet végén, Ulysses érveinek hatására azonban egy másik arcát ismerjük meg: cinikus és számító. Ezt az az értelmezést későbbi megnyilvánulásai, különösen a közönségnek címzett kiszólásai tovább erősítik.³⁸ Egyetlen halvány ellenvetést sem fogalmaz meg azzal szemben, hogy a görög tábor két kiemelkedő harcosát egymás ellen kijátssza Ulysses. A felvonást lezáró utolsó szavait inkább Ulyssesestől váránánk.

Az Achilles és Ulysses alakjához hasonlóan a dráma többi szereplője is szinte önmaga karikatúrája. Ha egy-egy jellemző tulajdonságukkal jellemezzük őket: Agamemnon pragmatikus, ám nem túl értelmes. Ajax pedig, akit Homérosz hősiességben közvetlenül Akhilleusz után helyez el, és még Szophoklész sem tagadja meg tőle örülete feltisztulása után a méltó halált,³⁹ Shakespeare-nél kifejezetten ostoba, hetvenkedő fajankó. A Homérosznál hősiességével kitűnő Diomédész Shakespeare szemében inkább tétova szerelmes: hősiességére nincs igazán szüksége a történet kibontakoztatásához. De nem járnak jobban a trójaiak sem: Paris – aki bár már Homérosznál sem valami nagy hős,⁴⁰ de azért akad még egy-két hősiesebb pillanata – itt puhány kéjenc.

A trójaiak megítélését illetően a darab kulcsjelenete alighanem a második felvonás elejére helyezett haditanács. A jelenet, bár dramaturgiai funkciója természetesen más, szépen kiegészíti a görög haditanács első felvonásvégi jelenetét: ezúttal azt tudjuk meg, hogy mit jelent a görögökkel ellentétes oldalon küzdők számára a háború. A tanácskozás tétje: kiadják-e a görögök ultimátumára Helénát? Az egyik karakterisztikus álláspontot Hector képviseli: „Öcsém, e nő nem éri meg az árát”⁴¹ – mondja Troilusnak. Az álláspontját azzal indokolja, hogy ez az ár túlságosan magas; túl sok veszett már eddig is Helénáért. Troilus ellenvéleményét több típusú érveléssel támasztja alá. Az egyik morális érv közvetlenül Heléna személyéhez kapcsolódik: a választott nőt

³⁷ Homérosz: *Iliász*, 1.247 skk.

³⁸ Vö. II.2.213 skk.

³⁹ Szophoklész: *Aiasz*, ford. Kerényi Grácia, in *Szophoklész összes drámái*, Budapest, Magyar Helikon, 1970, 815 skk.

⁴⁰ Homérosz: *Iliász*, 3.35.

⁴¹ II.2.51.

akkor sem illik elhagyni, ha már taszítónak érezzük azt, ami nemrég még csábított.⁴² Ennek az érv típusnak egy másik változata Parisra vonatkozik: közös akarat indította arra a bizonyos útra, melynek következménye lett a háborút kiobbantó nőrablás. Az érvnek valójában csak az egyik része morális tartalmú: az, ami arra figyelmeztet, hogy nem lenne helyes Parist most magára hagyni, mikor korábban a város közösségének egyetértésével, sőt, annak megbízásából kelt útra.⁴³ Ugyanennek az érvnek van azonban egy, a város közösséghez szóló, és ennyiben *prima facie* politikai tartalma is: Troilus a korábbi és a mostani álláspont közötti folyamatosságot kéri számon a város közösségén. A harmadik érv kifejezetten ehhez a politikai közösséghez szól. Arra mutat rá, hogy milyen büszkén fogadta Trója a „világszép” Heléna érkezését. Míg az előző érv a korábbi és mostani vélemény közötti következtetés kérdését firtatja, ez a feltétel/következmény összefüggésben veti fel a kiadás problémáját. „Szidjátok saját bölcsességeitek sikerét?” – kérdezi Troilus. A negyedik érv szintén a közösséghez szól. Ezt a közösséget azonban megszemélyesítve szólítja meg: ettől az érv egyszerre politikai és *ad hominem* jellegű: „Orv kincsünkre méltatlan tolvajok: / Tört döftünk egy másik ország szívébe, / És itthon se merünk helytállni érte!”⁴⁴

Troilus jól felépített mondanivalója mellett Paris Heléna Trójában tartása mellett kifejtett álláspontja lényegesen gyengébb. Egyrészt személyes megfogalmazásban megismétli Troilus egyik érvét: a trójaiak tudtával és tetszésével történt minden, ami háborút hozott a városra. Másrészt azt mondja, hogy a szöktetésből adódó szégyent csak a zsákmány megtartása moshatja le a városról. A jelenet kétharmadától világos, hogy a vita Troilus és Hector között fog eldőlni. Hector végső érvére, hogy rossz ügynek csakis rossz lehet a vége, Troilus azt válaszolja, hogy a siker nem méri a tett igazát: „Nem ronthat meg egy jó harcot, amely, / Mindannyiunk becsületét köti, hogy / Tisztessé tesszük (...).”⁴⁵

A háború, mint közösségi élmény görög oldalon álnokság, intrika, cselvetés, a trójaiak oldalán pedig a rideg katonai esélylatolgatás, személyes és politikai tekintély kérdése. Troilus utolsó, a siker és a tisztesség szétválasztását megfogalmazó érve a hajdani hősi eszmény halovány visszfénye csak. Mind-ebből vajon levonhatjuk-e azt a következtetést, hogy Shakespeare itt a háborús eszmények fonákját, a háború alulnézetét írja meg? Kétség sem férhet hozzá, hogy a válasz: egyfelől igen. Ezzel azonban még közel sem merítettük

⁴² II.265–68.

⁴³ II.2.72–74.

⁴⁴ II.2.93–96.

⁴⁵ II.2.118–122.

ki az értelmezés lehetőségeit. Shakespeare-nek ettől sokkal karakterisztikusabb álláspontja van a háborúról.

(3) Ezt a mélyebb réteget egyfelől a dráma szerkezete hordozza. Ulysses két kulcs jelenete, a haditanácsban játszó és az, amelyben Achillest meggyőzi a párbaj szükségességéről, dramaturgiai tekintetben a darab háborús szálának két fontos szerkezeti eleme. Az első megtervezi, és a tanáccsal jóváhagyja Achilles átverését, a második tevőlegesen – tegyük hozzá nem alábecsülendő elokvenciával – végrehajtja azt. A két jelenet logikai szempontból összefügg egymással, a második az első következménye. Nélkülük a dráma háborús szála összekuszálódna, vagy jobb esetben is lazán kapcsolódó jelenetekre esne szét. Ez a szerkesztési mód világos üzenet arra nézve, hogy Shakespeare mit gondol a darabban ábrázolt háborúról. Az első felvonás elején az évek óta harcoló felek statikusan állnak szemben egymással. Ebből az álló helyzetből kivezető lökést Hector ajánlata jelenti, az erre az akcióra adott görög reakció viszont az Achilles személye kapcsán kibontakozó csalás. Ez a háború nemcsak eszményeiben áll távol a heroikus világtól, hanem menetében is.

Ezt a drámaszerkezet által hordozott üzenetet az egyik szereplő folyamatosan közvetíti felénk a nyílt színen is. Ő Thersites a – szereplők listája szerint – „nyomorék és mocskos szájú görög”, Calchas mellett a dráma másik különös, bár annál sokkal jobban megírt és fontosabb figurája. A szereplők mitológiai szempontból beazonosítható csoportjába tartozik. Homérosznál a Tróját ostromló görögök egyike. Részt vesz a hadvezérek gyűlésein, de amolyan sereg bohóca szerepben.⁴⁶ Előnytelen külseje kellemetlen modorral tár sul. Halálát is gúnyolódó, fecsegő természete okozza a mitológiai hagyomány szerint: Akhilleusz feldühödve azon, hogy kigúnyolja a trójaiakkal szövetséges amazon királynő, Pentheszileia megölése miatt érzett bánatát, egyszerűen agyoncsapja. Shakespeare őt is alaposan elrajzolja azzal, hogy kellemetlen jellemvonásait a karikatúra szintjére tágítja. Thersites akár komikus figura is lehetne, csak hogy Pandaros kellemkedésével ellentétben nemigen tudunk jó szívvel nevetni rajta. Ennek oka az, hogy, amit mond, azt az adott helyzetben többnyire nagyon is helyénvalónak érezzük.

Első színrelépésekor, a második felvonás elején egy valóságos reneszánsz vásári komédia alaphelyzetében találkozunk vele. Mikor Ajax szólítja, éppen azon elmélkedik, hogy ha Agamemnon generális testét „generaliter” fekélyek borítanák, akkor egyetlenegy „gennytok” lenne, és ha az kifakadna, legalább kijönne belőle valami, mert így a hadvezérből „semmi sem látszik”. Ha azt

⁴⁶ Homérosz: *Ilíász*, 2.212 skk.

hisszük, hogy gúnyos indulata csak Agamemnonra céloz, a közte és Ajax között elhangzó ezután következő dialógus, elég könnyen meggyőz az ellenkezőjéről. A párbeszéd mindkettőjüket jól jellemzi; a nézők szórakoztatásán túl ez a legfontosabb célja. Ajax szerint Thersites „penészes kovász”, „galóca”, „sündisznó”, Ajax viszont „arisztokrata korcs”, „marhaeszű”, akinek a lova egy egész prédikációt hamarabb tanulna meg, mint ő maga egy imát, később megtudjuk, hogy „az eszét a hasában hordja, a beleit meg a fejében” stb. Ez eddig tagadhatatlanul a néző nevetésére vadászó trágár vásári komédia érdes képi és nyelvi világa. Néhány sorral alább azonban Thersites mintha kiesne a szerepéből, mikor ezt mondja, Achillesnek, akinek közvetlenül ezt megelőzően igen lekicsinylően nyilatkozott szellemi képességeiről: „Ihol Ulysses meg a vén Nestor – akinek már avas volt az esze, mielőtt a nagyapátok lábán kinőtt a köröm – járomba fognak benneteket, mint az igásbarmot, és veletek szántatják a háborút”.⁴⁷

A Nestorra irányuló személyes oldalvágás ne vonja el a figyelmünket. Thersites a lényegről beszél. A megfogalmazott összefüggésre nemigen számítunk az imént még mocskos szájjal trágárkodó szolgától: Az alak értelmezésem szerint éppen most találja meg az igazi hangját és darabbeli funkcióját: azt mondja, amit a szerző a háborúról gondol. A háború, – mondja – még azonos oldalon küzdők számára sem egyforma. A háború eszközzé tesz. Van azonban ennek a mondatnak egy súlyosabb üzenete is. Az, hogy az eszközzé válás folyamata nem feltétlenül a katonai hierarchia mentén, a parancskiadás fentről lefelé vezető ösvényén halad. Ha úgy haladna, Thersites valószínűleg a sereg fővezérét, Agamemnonnt említené. De helyette Ulyssesről és Nestorról beszél. A legravaszabb és a legtekintélyesebb görögtről. Az üzenet tartalma pontosan ebből érthető meg: Thersites szerint a háborút nem feltétlenül a parancsokat kiadó fővezérek irányítják. Ha az előző felvonás görög haditanács-jelentére és Ulysses abban játszott szerepére gondolunk, nehéz vitatkoznunk vele. Az ötödik felvonás negyedik színében még világosabban fogalmaz a háború két igazi irányítójáról: „álszenten esküdöző gonosztevőknek” nevezi őket, akik „körmönfont politikával uszították egymásra” a görög sereg két nagy harcosát. Thersites a darab más helyein is realistának bizonyul. A második felvonás második színében, az Achilles sátra előtt játszódó jelenetben valósággal józan politikai elemzőként lép fel: világosan látja, hogy a görögök győzelmének legnagyobb akadálya Ajax és Achilles viszálya. És később azt is megfogalmazza, hogy történetesen ez a viszály az, amittől a hát-

⁴⁷ II.1.114–117.

térben zajló intrikák „finom politikája” a csatatér valóságában egyszerre csak „búzni kezd”.⁴⁸ A háború és a politikai intrika összetartoznak.

A háborúról egészen lesújtó a véleménye: kifejezetten meg is átkozza.⁴⁹ Sem hőseivel, sem céljával, nem tud azonosulni, és okait sem látja relevánsnak: ő mindezt kívülről nézi. Kívülállását az ötödik felvonás csatajelenetében Hector kardjával szembekerülve meg is fogalmazza. Hector kérdésére, hogy méltó ellenfél-e a trójai kardjára így válaszol. „[...] utolsó rongy vagyok; rossznyelvű, tetves gazember; igazi piszkos bitang”. Thersites vállaltan gyáva, és mint ilyen csatahelyzetben nem tudunk azonosulni vele, ámde ha az a hősiesség, amit a darab többi szereplője annak gondol, rokonszenvünk valamelyest mégis felé fordul. Thersites gyávaságát az értelmetlen hősiesség értékeli fel. Annál is inkább, mert ebben a háborúban a „hősök” – a Helénáért küzdő trójaiak és a csapodár Cressidáért csatázó Troilus és Diomedes, a maguk módján mindannyian olyan „ringyó legények”⁵⁰ – akik felemésztek egymást. Őt viszont Hector futni hagyja. A klasszikus heroizmus eszméjének shakespeare-i kritikája, hogy a háború igazi hőse a gyáva.

Shakespeare a jellemábrázolás mellett Thersites alakjával *expressis verbis* is ítélkezik az általa ábrázolt trójai háború „hősei” felett. Thersites számára Nestor „vén, bűdös, egérrágta-sajt”, Ulysses „kutyaróka”, Ajax „kuvasz”, Achilles „felemás kutya”.⁵¹ „Inkább volnék kullancs egy birkán, mintsem ilyen vitézlő barom” – mondja Achillesről.⁵² Másutt: „Ha kutya volnék, öszvér, macska, görény, varangy, gyík, bagoly, ölyű vagy ikrátlan hering, nem bánám; de Menelausnak lenni – fellázadnék a végzet ellen!”⁵³ A háborúról Thersites alakján át közvetített további tapasztalat, hogy nivellál. Erre Diomedes is világosan utal, mikor Paris arra irányuló kérdésére, hogy szerinte kit illet Heléna, azt válaszolja, hogy mindkettőjüket: A felszarvazott Menelaus „[...] boldogan inná / Egy csapolt hordó poshadt seprűjét”, Parisnak pedig „örököseit ringyóágyékból ízlik nemzeni”. Így aztán. „A két érdem egymáshoz hasonul: / Mindkettőtökben a rima a súly”.⁵⁴ Thersites tartalmában nem mást, de bizonyos értelemben többet mond: számára nemcsak a barát-ellenség viszonylatban ostobaság a háború, hanem egyazon táboron belül is: Agamemnon

⁴⁸ Vö. V.4.18–19.

⁴⁹ Vö. II.3.19–24.

⁵⁰ V.4.35. Az eredetiben: *wenching rogues*.

⁵¹ Vö. V.4.1–20.

⁵² III.3.318–19

⁵³ V.1.52–74.

⁵⁴ IV.1.54–65.

bolond, mert parancsolni akar Achillesnek, Achilles bolond, mert tűri, hogy az parancsoljon neki, ő pedig bolond, mert bolondot szolgál.⁵⁵

Theristes értékrendjében a háború világa szétválaszthatatlanul összefonódik a darabban a szexualitás, sőt a prostitúció világával. „S az egész egy felszarvazott férj meg egy ringyó miatt; gyönyörűséges ok viaskodó pártokra szakadni és vérbe fúlni miattuk. Hát: száraz fekély az ügyükre, gebedjenek bele a háborúba meg a kurválkodásba!”⁵⁶ A gondolat ugyanebben az összefüggésben többször is visszatér, néhol egészen természetes formában,⁵⁷ néhol a háború és prostitúció összekapcsolása általános,⁵⁸ önmagát is felemésztő⁵⁹ mármár metafizikusan elvont erővé válik. A két jelentésréteg és cselekmény szál összekapcsolása akkor válik teljessé, mikor Thersites az egymással a csatáren küzdő szerelmi vetélytársakat így biztatja: „Védd a kurvádat, görög! – Rá a kurváért, trójai!”⁶⁰

Thersites egyetlen ponton válik részévé a háború világának. Akkor, amikor Priamos törvénytelen fiának Margarelonnak bevallja, hogy ő maga is törvénytelen gyerek. Ez a mozzanat azonban túlmutat önmagán: azt hivatott megjeleníteni, hogy a háború mindenkire származástól függetlenül lesújt.

A felemás befejezés több értelmezést is megenged, ha feltesszük, hogy nem a véletlen műve. Megfogalmazhatja a szerző kiábrándultságát is: sem a háború, sem a szerelem nem ad megnyugvást. De a szerelmi szál függőben hagyása ugyanígy sugallhat valami halvány reményt is, bár a darabot lezáró öldöklés, Trója eleste után már nem sok kedvünk van reménykedni. Ilyen a háború: mocskos, véres, intrikákkal teli. Felemésztí a hősiességet, megöli a legjobb hőseit, és ráadásul még igazi tétje sincs. Pontosan olyan, amilyennek Therites mutatja, aki kétségkívül egyik „győztesként” hagyja el a színpadot. A másik győztes Pandarus. A darab végén a néző szemébe kacsint... és elmegy fürdőbe kúráltatni a reumáját.

Ez a befejezés azt sugallja, hogy Shakespeare valóban igen sokat tudott a háborúról. Az is lehet, hogy ő már mindent tudott, amit mi csak a 20. században tanultunk meg.

⁵⁵ II.3.62–65.

⁵⁶ II.3.77–82.

⁵⁷ A II. felvonás 2. színében Thersites megátkozza a görög tábor. Általában is, de „nápolyi csontkórt” kívánva rá különösen is. „[...] mert, úgy vélem, ez jár azoknak, akik hadra kelnek egy bugyogóért.” A fordítás – mint néhány más helyen –, itt is „irodalmiasítja” Thersites szavait. A *placket* főnév valóban alsószoknyát is jelent. Ugyanakkor vaginát is jelenthet.

⁵⁸ V.1.109–110. „Bujálkodás (*lechery*) minden! Tisztátalan bitang valamennyi!”

⁵⁹ V.4.37–38. *lechery* = bujálkodás

⁶⁰ V.4.26 sk.

IRODALOM

Forrásművek

- APOLLODÓROSZ: *Mitológia*, ford. Horváth Judit, Budapest, Európa, 1977.
- APOLLÓNIOSZ Rhodiosz: *Argonautica*, R. Merkel (ed.), Lipsiae, Teubner, MDCCCLXXII.
- CICERO: *A jóslásról*, ford. Hoffmann Zsuzsa, Szeged, Belvedere, 2001.
- EURIPIDÉSZ: *Trójai nők*, ford. Kárpáty Csilla, in *Euripidész összes drámái*, Európa, 1984, 722.
- HÉSZIODOSZ: *Munkák és napok*, ford. Trencsényi-Waldapfel Imre, Budapest, Akadémiai, 1953.
- HOMÉROSZ: *Iliász*, ford. Devecseri Gábor, Budapest, Európa, 1974.
- HOMÉROSZ: *Odüsszeia*, ford. Devecseri Gábor, Budapest, Európa, 1974.
- HYGINUS: *Fabulae*, Herbert Jennings Rose (ed.), Leiden, A.W. Sijthoff, 1963.
- QUINTUS Smyrneus: *Posthomericum Libri XIV*, Arminius Koechly (ed.), Lipsiae, Teubner, MDCCCLIII.
- SENECA, Lucius Annaeus: *Troades*, Text and Commentar, Atze J. Keulen (ed.), Leyden, Brill, 2001.
- SHAKESPEARE, William: *Complete Works*, Oxford–New York, Oxford University Press, 1984.
- SHAKESPEARE, William: *Troilus és Cressida*, ford. Szabó Lőrinc, in *Shakespeare összes drámái*, Budapest, Európa, 1974, 911–999.
- SZOPHOKLÉSZ: *Aiasz*, ford. Kerényi Grácia, in *Sophoklész összes drámái*, Budapest, Magyar Helikon, 1970
- SZOPHOKLÉSZ: *Philoklétész*, ford. Jánosy István, in *Sophoklész összes drámái*, Budapest, Magyar Helikon, 1970.
- VERGILIUS: *Aeneis*, ford. Lakatos István, in *Vergilius összes művei*, Budapest, Magyar Helikon, 1973.

További irodalom

- APFELBAUM, Roger: *Shakespeare's Troilus and Cressida: Textual Problems and Performance Solutions*. Newark, University of Delaware Press, 2004.
- CAHN, Victor L.: *Shakespeare the Playwright. A Companion to the Complete Tragedies, Histories, Comedies, and Romances*, Westport, Praeger, 1996.
- CAMPBELL, Oscar J.: *Comical Satyre and Shakespeare's Troilus and Cressida.*, San Marino, Adcraft Press, 1938.
- CAMPBELL, Oscar J.: *Shakespeare's Satire*, London, Oxford University Press, 1943.
- HUNTER, G. H.: *English Drama 1586–1642: The Age of Shakespeare*, Oxford, Clarendon Press, 1997.
- LEVIN, Richard: *The Multiple Plot in English Renaissance Drama*, Chicago, Chicago University Press, 1971.

ABSTRACT

Sándor Pethő: *Visualization of the War in Shakespeare's Troilus and Cressida*

Shakespeare is distinguished from other poets not only by his comprehensive wisdom regarding human affairs but also by his political wisdom which invites inquiries into its ground. The play *Troilus and Cressida*, believed to have been written in 1601/1602, has been described by Shakespeare scholars for centuries as one of the most problematic, difficult – some even say, unpleasant – plays he ever wrote. The story, thoroughly reinterpreted, derives from antique and medieval accounts of the Trojan War, Homer's *Iliad* and Chaucer's fourteen century epic poem, *Troilus and Criseyde*. The plot is set against the backdrop of this war, which Shakespeare adopts as an appropriate starting point for expounding his views about love and war. The plot can be divided into two parts. The love plot tells us the story of Troilus' love for Cressida, its fulfilment, consummation and dissolution and the subsequent fury of the young valiant warrior. This essay examines the war plot of the play in details. Concerning war, Shakespeare does not follow his predecessors. In contrast with them Shakespeare deprives the war of all its splendour. The play is suffused – a leading Shakespeare scholar writes – „with an air of relentless mortality”. There is no hope for afterlife, immortality, there are no gods controlling the war through their interest. Their absence robs the war of all its dignity, heroism, even of its sense. Shakespeare's Trojan War presents itself as a bare massacre governed by all-too-human motives and calculating self-interest.

Keywords: Shakespeare, war, Troilus and Cressida, representation of the war, politics, antiquity, Trojan war, war and politics, heroes

Jog – a hit és a tudomány mérlegén

A REFORMÁTUS JOGI FELSŐOKTATÁS BEMUTATÁSA
A KECSKEMÉTI REFORMÁTUS JOGAKADÉMIÁN
KERESZTÜL (1875–1949)

Homicskó Árpád Olivér

A Magyarországi Református Egyház ősi kollégiumainak szárnyai alatt évszázadokon át jogakadémiát is működtetett. Így hát joggal vetődik fel a kérdés: Miért tartotta ezt fontosnak egyházunk? Kálvin óta, a református ember szívében ott van a joghoz való kötődés, mi több, a jog, a törvény tisztelete. Nem tudjuk, Kálvin mennyit töprengett a pályaválasztáson, s mi motiválta, hogy végül a jogi pályát választotta. Az viszont biztos, hogy nem adhatta volna kezünkbe fő művét, az Institutiót – a keresztyén vallás rendszerét – a jog precíz és szabályozott rendszerének ismerete nélkül. „Acélos új rend, győzelmes tanítás!” – írja Áprily Lajos, Kálvin című versében, az Institutióról. A költő nem a jogtudóst, hanem a genfi prédikátort méltatja... Kell-e méltóbb fundamentum, a református jogakadémiák alapjának?

BEVEZETÉS

A kecskeméti református vallásfelekezet már a 16. században gondoskodott híveinek magas szintű oktatásáról, hiszen tanintézetében – más protestáns iskolák gyakorlatát követve – szélesebb körben is folyt tudományos képzés. A tanintézet osztályainak száma ugyan változó volt, de a 19. század első felében már kollégiumi szervezetben folyt a módszeres jogi oktatás, amelyben 1831-től e tárgyakat már két évfolyamon lehetett hallgatni. A város és a környék lakossága méltó környezetet is teremtett, így az intézet már ebben az évben új épülethez jutott. Ekkor nyitották meg a főiskolai tagozatnak első évfolyamát is, majd a következő években pedig a további egy-egy évfolyamot, úgyhogy a bölcsészeti, jogi és hittani szakból álló egész főiskolai tagozat, 1831 és 1836 között teljessé vált. 1835-ben a király a kecskeméti intézetet a rivális Nagyköőrössel szemben, líceumi rangra emelte. Megszületett az egyházon belüli elismerés is, hiszen 1840-ben az Egyetemes Konvent a tanintézetet a debreceni, a pataki és a pápai kollégiumokkal egyenlő rangúvá nyilvánította.¹

¹ A kecskeméti jogi képzés kezdetének megállapításakor óvatosságra int a későbbi jogakadémia dékánjának emlékező beszéde. „Az Ókollégium második emeletének homlokzatán olvasható 1830-as évszám a kecskeméti református főiskola számára emelt épület alapkö-

1849-től 1860-ig, mint a többi felekezeti jogi főiskolán, császári rendeletre szünetelt a tanítás, de az 1860/1861. tanévvel, a reménytelül alkotmányos légkörben újra kezdetét vehette a szervezett képzés. A fokozatosan kiépülő polgári társadalom minden szektorában egyre több jogászra volt szükség. A neoabszolutista időszak hivatalnok-igényét tekintetbe véve, 1855-től az állami jogakadémiákat három évesre fejlesztették, ám a szigorúan „tudományos tárgyakat”, mint a római jog, a jogtörténet vagy a közgazdaságtan, osztrák mintára kizárólag az egyetemek oktatták. A felekezeti stúdiumok bizonyítványait csak akkor fogadták el, ha megfelelték az állami tanintézetek normáinak, tehát bírósági államvizsga kivételére kaptak engedélyt, legalább hat tanszékük volt és a bölcsészeti oktatástól elkülönült, saját jogi tanfolyamaik voltak. Az átszervezések megtörténte után, a felekezeti jogiskolák sora kezdte újra működését. 1863-ban Kecskeméten a megkívánt 3. évfolyamot is beindították. Ezt már akkor is a város törvényhatósági bizottsága tette lehetővé azzal, hogy a Jogakadémia szabályszerű átalakításához szükséges anyagi hozzájárulást biztosította.² Kecskemét jogi tanintézete már ekkor sajátos helyzetben volt, hiszen a Dunamelléki Református Egyházkerület, a Kecskeméti Református Egyházközség és a katolikus többségű város által közösen fenntartott intézményként, szemléletében nyitott és kooperációra hajló nevelési és oktatási gyakorlatot honosított meg. Egy 1863-as, a város és az egyházközség között létrejött megállapodás szerint, református jellege ellenére lehettek – mint ahogyan voltak is – katolikus tanárai, mint pl. a később Budapestre került híres perjogász, Magyary Géza.

A JOGAKADÉMIÁK, MINT KÉPZÉSI HUNGARIKUMOK

A jogakadémiák a magyar jogi oktatás sajátos intézményei voltak. Általános megközelítésben, a dualizmus időszakában létrejött olyan felsőbb tanintézetet értünk alattuk, melyek a tudomány-egyetemek jog- és államtudományi karaihoz hasonlóan, a jog- és államtudományok tanításával foglalkoztak, de a

---

letételének évét jelenti. Viszont a jogakadémia régi pecsétjeinek a közepében 1836-os évszám van, ami vagy az alapítás, vagy a megnyitás évét jelenti, de sem az egyik, sem a másik évszám nem adja magyarázatát annak, hogy a főiskola fennállásának századik évfordulóját most, ebben az évben ünnepeljük.” Joó Gyula: A jogakadémia centenárius ünnepe, *Évkönyv*, 1932. 8–9., 11.; Horváth Ödön: Jogakadémiák és jogi vizsgálatok, *Magyar Jogi Lexikon* (Szerk.: Márkus Dezső), IV. köt., Budapest, 1903., 447.

² Halmi István: A Kecskeméti Református Jogakadémia a polgári kori főiskolák rendszerében. 1975–1944, *Acta Akademiae Pedagogiae Agriensis*. (Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei), Eger, 1995, 138.; Horváth: Jogakadémiák, 447.; Pető Ernő: A jogakadémiák a 20. században, PhD értekezés, Debrecen, 2003, 15–16. (Kézirat)

tudori szigorlatok elfogadásának (*promotio*) és az egyetemi magántanári képzés megadásának (*habilitatio*) jogával nem rendelkeztek.³

A dualizmus kori magyar jogakadémiák szervezete, oktatási és felügyeleti rendje állami intézkedés nyomán, Trefort Ágoston kultuszminiszter 1874-es rendelete alapján alakult ki. A felsőoktatás és a jogi képzés reformját megalapozó – számos tekintetben az osztrák időszakra emlékeztető – rendelkezések⁴ lényegében érvényben maradtak és eredeti tartalmuk szerint hatályosultak a jogakadémiák működésének 1949-ig tartó teljes időszakában. Az állami irányítású jogakadémiák szervezeti és működési rendje érvényesült az egyházi és vegyes fenntartású intézményekben, így a Kecskeméti Református Jogakadémia esetében is.

Az 1874. évi rendelet és a végrehajtására kiadott normatív miniszteri szabályzat nehezen teljesíthető feltételeket szabott, a korábban működő jogi főiskolai képzőhelyek fenntartásához. A kormányzati szándék a heterogén szervezetű és egymástól radikálisan eltérő színvonalú liceumok négy évi tanfolyammal ellátott teljes jog- és államtudományi karokká történő átalakítása volt. Egyértelmű kormányzati szándék volt e tanintézeti forma egységesítése, és – amint azt az alaprendelet megfogalmazta – olyan tanszervezeti alapra fektetése, „melyen nemcsak egy szakiskola feladatának, hanem a főiskola azon magasabb rendeltetésének is, miszerint a gyakorlati élet követelményein kívül egyszersmind művelője és terjesztője legyen magának a tudománynak is, lehetőleg megfelelhessenek.” A kecskeméti Jogakadémia történetének áttekintése után különösnek hat, hogy a miniszter a reform segítségével szeretne volna elérni, hogy azok „a hazai ifjúságnak alaposabb kiképzésében, a két magyar egyetemmel egyenlőbb versenyre kelhessenek, s hogy végre az egyetemi tanrendszer egyik sarkpontját képező akadémiai szabadság elve e jogtanintézetekre is, a sajátlagos rendeltetésük szabta korlátok között alkalmaztassék.”⁵

Ez a döntés nem kérdőjelezte meg a hazai egyházak iskola-fenntartási jogát, de rendkívül nehéz helyzetbe hozta a korábbi felekezeti fenntartókat és törvényhatósági donátorokat. A négy éves képzés biztosítása nem volt könnyű feladat a korábban két-három éves képzést folytató tanodáknak, hiszen rövid

³ Horváth: Jogakadémiák, 436.

⁴ 1874. május 19-én 12.917. sz. VK. min. szabályrendelet (R. T. 1874. 366. p.) melyen az 1883-i új vizsgálati rendet e tanintézeteknél életbe léptető 1884. március 5-i 4914. sz. min. szab. rendelet (R. T. 1884, 661. p.), valamint az egyéves önkéntesi szolgálatot teljesítő joghallgatóknak adandó kedvezményt adó 1889: XXVI. tc. végrehajtása tárgyában 1889 augusztus 16-án kiadott 28.300. sz. miniszteri rendelet (R. T. 1889, 2003. p.). Horváth: Jogakadémiák, 437.

⁵ Horváth: Jogakadémiák, 443.

időn belül, megfelelő számú tanári kart és infrastruktúrát kellett biztosítaniuk. A reform ugyan formálisan nem jelentett előnyt az egyetemeknek, a jelentős részben tandíjából gazdálkodó főiskolák azonban érdemi hátrányt szenvedtek az állami támogatást élvező universitásokkal szemben. Jellemző, hogy amikor az 1889. évi XXVI. tc. elrendelte, hogy azok a joghallgatók, akik tanulmányaik előtt, vagy azok alatt egyéves önkéntes katonai szolgálatot teljesítenek, hét félv év után is végbizonyítványt (abszolutóriumot) kaphattak, a jogakadémiák – közöttük a kecskeméti főiskola is – a tandíj-veszteségük miatt emeltek kifogást.

Az 1875. évi kultuszminiszteri rendelet hiába hangsúlyozta a jogakadémiák felvirágoztatásának szándékát és az egyetemekkel folytatott verseny feltételeinek kiegyenlítését, egyéb rendelkezések jelentős hátrányba hozták a szervezetüket nagy nehézségek árán átalakított, nagy múltú intézeteket. Ezek között a legfontosabb az 1874. évi XXXIV. tc. 5. §-ának az a rendelkezése volt, amely az ügyvédi vizsgára (egyben alkalmazásra) való bocsáttatás egyik feltételként az egyetemek jogi és államtudományi karainál lehető jogtudori szigorlatot követelte meg. Már az első évben határozott törekvés nyilvánult meg a jogakadémiák részéről, a korabeli igazságügyi kormányzat által megfogalmazott, diszkriminatív szabály megváltoztatására. A Nagyváradai Királyi Jogakadémia 1874-ben részletesen indokolt emlékiratot készített, amelyet a kecskeméti főiskola fenntartói és tanári kara is támogatott. Ebben azt kérték a vallás- és közoktatásügyi minisztériumtól, hogy a tudori szigorlatok elfogadásának jogát a teljes jog- és államtudományi karokká kibővített jogakadémiákra is terjessze ki. A sokszínű, érdekeik szerint elkülönülő és gyakorta egymással rivalizáló jogakadémiák ebben a kérdésben egységfrontot alakítottak ki és az 1874-ik évi szabályzat (46. §-a) értelmében évenként tartatott tanácskozásikon, illetve tanári kari gyűléseiken számos felterjesztésben mutattak intézeteiknek az egyetemekkel szembeni hátrányára.⁶

A NÉGY ÉVES KÉPZÉS KECSKEMÉTEN (FŐTANODÁBÓL FŐISKOLAI JOG- ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI KAR)

A jogi felsőoktatás korabeli rendszerét átalakító reformrendeletek kétségtelenül jelentős minőségi változást eredményeztek. Mivel a jogakadémiákat az egyetemekhez kívánták közelíteni, az évfolyamszámot négyre emelték és ennek megfelelően az itt letett államvizsga jogosított a doktori szigorlat letételére. Egységesítették és azonos módon strukturálták a tantárgyakat, így lehetővé tették az átlépést az egyetemre, természetesen a megfelelő különböze-

⁶ Horváth: Jogakadémiák, 443.

ti vizsgák letételével. Megszüntették az iskolatípusok szerinti végbizonyítványokat, és a jogakadémiákon is lehetőséget biztosítottak a nyílt hallgatói egyletek alapítására. Fontos változás volt, hogy a főiskolai tandíj lényegében megegyezett az egyetemi tandíjjal és az állami jogakadémiai tanárok fizetését is igyekeztek az egyetemi szinthez közelíteni. Ugyanakkor, ezek az intézmények nem szigorlatozhattak, nem adhattak doktori címet, nem volt magántanári habilitáltatási joguk. A jogász hivatásrendekbe való belépést a jogakadémiai végzettség nem tette lehetővé, mivel az 1874. évi XXXIV. tc. szerint ügyvédi vizsgát csak jogi doktorátussal rendelkezők tehetnek, vagyis csak az egyetemi szigorlatok után lehetett megszerezni a jogász hivatás e korban is alapvető fontosságú képesítését.⁷

A kecskeméti jogi szakiskola (ahogyan az 1874-es évkönyv nevezte: Kecskeméti Református Főtanoda) korábbi fenntartói tehát komoly válaszut elé kerültek. Mivel csak a teljes, négy évfolyamos jog- és államtudományi karok maradhattak fenn és adhattak jogi képesítést, vagy az átalakítás, vagy a megszüntetés mellett kellett döntenüik. A szervezeti átalakítás és kibővítés esetén lehetőség nyílt arra, hogy a korábbi intézmény Kecskeméti Jogakadémiává alakuljon át és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1874. évi május 19-én kiadott 12.917. sz. rendelete nyomán, 1874/75. tanévtől kezdve, az állam közvetlen rendelkezése alatt álló jogakadémiák szabályzata szerinti, teljes jog- és államtudományi karrá minősített négy éves tanfolyamú Jogakadémiává alakuljon.

Kecskemét város közgyűlése határozatilag mondta ki, hogy a közérdek szempontjából szükségesnek tartja az iskola fenntartását és felajánlotta anyagi hozzájárulását is. Az átszervezésre vonatkozó javaslatokat a Dunamelléki Református Egyházkerület, a Kecskeméti Református Egyházközség és Kecskemét város képviselőiből alakult hármas bizottság állította össze. A javaslat alapján, Kecskemét város három tanszék felállítását, vagyis három tanár fizetését, a Kecskeméti Református Egyházközség az intézet fenntartását és öt tanár fizetését (egyét az egyházkerület költségére) vállalta, a befolyt tandíjak 90%-ának a terhére. A fenntartók joga volt a tanárok választása. A város tehát három tanárt választott, igaz jóváhagyás céljából közvetlenül a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez kellett fordulnia.⁸

⁷ Bálintné Mikes Katalin: *A kecskeméti Református Jogakadémia évkönyvei. Repertórium. Bács-Kiskun megye múltjából VIII.*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1983, 8.

⁸ Uo. 46.; Csillery Benő: Adatok jogakadémiánk történetéhez, *Évkönyv*, 1875, 33–40; Az új tanrend. Kecskemét város és az egyház közötti megállapodás, in Kovács Eleonóra (szerk.): *Forrásaink a reformációról. Dokumentumok a Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltárából*, Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár., 2018, 172.

Az 1874. július 17-én szerződésbe foglalt végső megállapodás lényegi tartalmában megegyezett az előterjesztett javaslattal. A jogakadémia státusát hosszútávra biztosító részletes megállapodás szerint, Kecskemét három rendes tanári fizetést, egyenként évi 1200 osztrák értékű forintot biztosít az intézetnek. A neoabszolutizmus keserű tapasztalatai nyomán azonban kikötötte, hogy a támogatást csak addig biztosítja, „míg ezen intézetben a tudományok magyar nyelven taníttatnak és amíg a tanintézet hazánk alkotmányos kormánya által a magyar törvények szerint igazgattatván, ebben Kecskemét város is alkotmányos törvényhatósági jogát, s befolyását a magyar alkotmányos törvények alapján, jelen megállapítások szerint szabadon érvényesíteni tudja”. A Kecskeméti Református Egyházközség gyülekezete öt rendes tanári állás finanszírozását vállalta, a támogatást „a tanintézet eddigi jellegének fennhagyásához” és szintén az alkotmányos működés lehetőségéhez kötötte. Az egyházközség ezen túl vállalta, hogy a tanintézetet ellátja könyvtári és tanhelyiségekkel és magára vállalta ezek fenntartását is, világítását, fűtését, jó karban tartását és szolgálományaival való ellátását. Az egyházon belüli megállapodás szerint, az öt rendes tanári állásból egyet a Dunamelléki Egyházkerület tartott fenn.

Az intézmény jellege és a finanszírozás módja meghatározta a belső szervezeti rendet és döntéshozatali hatásköröket. Eszerint a fenntartók az általuk finanszírozott tanszékekre magunk választották ki a rendes tanárokat. A személyi döntések megerősítése a „törvényhozás további intézkedéséig” az eddigi öt tanári székre nézve a fennálló gyakorlat szerint történt, tehát tisztán egyházi belátástól függött. A város által fenntartott három tanár státusának megerősítése a minisztérium hatáskörébe került. A megállapodás rögzítette, hogy a Jog- és Államtudományi Karon önkormányzati testület (*tanári szék*) alakul, amelyet az igazgató vezet, s amely ellátja a jogakadémiai szabályzatban foglalt teendőkön kívül mindazon ügyeket, melyeket az akadémiai tanács hozzá delegál.

ÚJ SZERVEZETI ÉS MŰKÖDÉSI STATÚTUM 1878-BAN

Az 1874. május 19-i minisztériumi rendelet és a Dunamelléki Egyházkerületi Közgyűlés 1875. május 26-án tartott ülésén hozott, ezt elfogadó 53. számú elvi döntés lehetővé tette, hogy a kecskeméti Jogakadémia a Kormány közvetlen rendelkezése alá eső és az újjászervezett jog- és államtudományi karokkal egy színvonalra kerüljön, és működési engedélyt kapjon. A szabályzatok rögzítették a további oktatási tevékenység és az állami legitimáció keretfeltételeit. A gyorsan tető alá hozott helyi megállapodás szabályzata tartalma-

zott ugyan olyan részletes intézkedéseket, melyek a jelzett alapelvek megvalósítását célozták, de nem olyan mértékben, hogy e cél elérését a hézagosság, hiányok és fennmaradó kételyek következtében minden oldalról biztosították volna. A részletes belső szabályzat kidolgozására négy év múlva került sor. A gyakorlati tapasztalatok felszínre hozták az igazgatói jogkör szabályozási hiányosságait, a tanári kar határozathozatali rendjének ellentmondásait és az ügykezelés fogyatékoságait. A kormányzó és fenntartói testületek szerint „e hézagok és hiányok kipótlása, e kételyek eloszlátása elutasíthatatlan szükségképpen tette az ide mellékelt rendtartási szabályzat javaslatba hozását, melynek kidolgozásánál a következő vezérelvek szolgáltak irányadóul. A javaslatba hozott szabályzat – mint alapra – a szervezeti szabályzatra legyen fektetve; erre nézve elvi változtatást ne tartalmazzon, sőt minden tekintetben, az abban foglalt alapelvek gyakorlati megvalósítására szolgáljon. A szervezeti szabályzat azon részletes intézkedései, melyek az intézet sajátos viszonyainak meg nem felelnek, ezekkel összhangzólag módosíttassanak, illetve szükséghez képest újabb intézkedésekkel kipótlóttassanak. Hogy a javaslatba hozott szabályzat egyszersmind az akadémia újjászervezését eredményező intenciónak is megfeleljen, segédforrásul vétetett a budapesti M. K. Tud. Egyetem „Tan- és leckepezés szabályzat”-a, s ezen kívül, a szervezeti szabályzat eddigi alkalmazása folytán szerzett tapasztalatok sem tévesztettek szem elől.”⁹

A részletes szabályzat kitért az oktatás és vizsgáztatás rendjére, továbbá a Jogakadémia szervezeti és működési rendjére. Az alábbiakban a tanári kar ügyrendjére, az igazgató hatáskörére és a hivatali ügykezelésre vonatkozó szabályokat említjük. A tanári kar a hatásköréhez tartozó ügyekben az igazgató által összehívandó és az elnöklete alatt tartandó ülésekben határozott. Az üléseikre a rendes tanórákon kívül a rendkívüli, segéd- és magántanárokat meg kellett hívni, akik nem csupán tanácskozási, hanem szavazati joggal is rendelkeztek. Érvényes határozat hozatalára az elnökön kívül legalább négy rendes tanár jelenlétére volt szükség. A határozatokat általános szavazattöbbséggel hozták, a szavazatok egyenlősége esetén az igazgató szavazata döntött.

Az igazgatóhoz és a karhoz intézett beadványokat, felsőbb rendeleteket, hivatalos megkereséseket és közléseket a kar jegyzője iktatókönyvbe vezette, melynek rovatai: a minden tanévvel újrakezdődő iktatói számon kívül, az ügydarab tárgya beadásának, elintézésnek és közlésének napja, s irattári száma. A szabályzati rendelkezésen túl, a kari évkönyvek tartalmazták a legfontosabb beérkezett ügyiratok tárgyát is. A kar üléseiről minden tanévben újra

⁹ A Kecskeméti Református Jogakadémia rendtartási szabályzata, Kecskemét, 1878, in Kovács (szerk.): *Forrásaink*, 188.

kezdődő sorszámmal jegyzőkönyvet kellett vezetni, melybe az ülés ideje, a jelenlevő tagok neve, az elintézett ügyek tárgya és a hozott határozatok szerepeltek. Fontosabb, különös tekintettel a fegyelmi ügyekre, a szavazatok arányát is rögzíteni kellett és az indokolást is teljes terjedelemben meg kellett őrizni. A kisebbség külön véleményét, ha az írásba volt foglalva, a jegyzőkönyvhöz kellett mellékelni. A jegyzőkönyvet ugyanazon, vagy a következő ülésen hitelesíteni kellett; ennek megtörténte előtt a határozatokat nem lehetett kiadni. A tanév folyamán fölvetett összes jegyzőkönyvet a tanév végén összefűzve, irattárba kellett helyezni.

SZERVEZETI REFORMELKÉPZELÉSEK, HARC A FENNMARADÁSÉRT

A Jogakadémia tevékenységét a szervezeti stabilizáció és fennmaradást lehetővé tevő helyi kompromisszum megteremtése után is számos körülmény nehezítette. Bár Kecskemét regionális pozíciója és vonattal való megközelíthetősége kedvező volt, a hallgatók száma évről-évre csökkent. Az egyetemek lassan érvényesítették potenciális előnyeiket és azt az előnyt, amelyet a tudományos fokozat megítélésében, a jogász hivatások ellátásában a kormányzattól nyertek. Ebben a helyzetben, a Jogakadémia tanári karát rendkívül érzékenyen érintette, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1880. július 21-án 921. sz. körlevelében felszólította a jogakadémiák fenntartóit: vagy szüntessék meg, vagy más jogakadémiával összevonva fejlesszék egyetemmé intézeteiket.¹⁰ A felhívás nyíltan bevallott célja volt, hogy a fenntartók szüntessék meg a jogakadémiákat, egyben kilátásba helyezte azt, hogy a minisztérium közvetlen rendelkezése alatt álló tanintézetekkel ezt a maga részéről szintén megteszi. A felhívás azonban nem volt eredményes, hiszen a legtöbb fenntartó testület „lelkes hangú feliratokat és emlékiratokat intézett a ministeriumhoz, azoknak a szempontoknak a kifejtése céljából, amelyek ezeknek a tanintézeteknek a fennmaradását és felvirágozását oly szükségessé teszik”. Kormányzati nyomásra egyedül a támogató nélkül maradt nagyszabású állami jogakadémia szűnt meg 1886-ban.

A kecskeméti református egyház – nagy építkezéseire hivatkozva – nem tudta tovább vállalni, illetve növelni a kötelezettségeit és segítségért fordult a

¹⁰ Horváth: Jogakadémiák, 443.; Az egyházak iskolafenntartói jogokra hivatkozva elutasították a javaslatot. Érvelték azzal is, hogy ez a képzés decentralizációt, tehát költségmegtakarítást jelent, másrészt az állam nem kíván jogi végzettséget sok hivatalhoz, amelyre a jogakadémiák képeznek. A vármegyékben csak három állásra volt ilyen képesítés előírva (vármegyei főjegyző, árvaszéki elnök és a pénzügyi ellenőr). Pető: A jogakadémiák, 20.

társfenntartókhöz. Kecskemét város közgyűlése viszont határozatot hozott, hogy a Jogakadémiát „mint a város előhaladásának egyik főtenyezőjét” tovább is fenn akarja tartani és egy negyedik tanszék tanárának a fizetését is magára vállalta. Az egyházközség azonban továbbra is kitartott a felosztás mellett és az egyházkerülethez fordult. A végső döntéshez – az 1875-ös megállapodás szerint – mind a három fenntartó megegyező véleményére volt szükség. Kecskemét város ezúttal is ragaszkodott az intézet megtartásához...

A többi felekezeti és magánfenntartású jogakadémiával egyezően, a nyilvánosságra hozott kormányzati szándék nagy veszteséggel járt. Kecskeméten ráadásul 1883-ban egyszerre két tanszék is megüresedett, ami kedvező alkalmat adott az intézet megszüntetését pártolók fellépésére. A Jogakadémia helyi politikai ellenzéke a függetlenségi párt köréből került ki, élükön a református gimnázium tanáraival és az egyházi tanács egyes tagjaival. Ezt a helyzetet ellensúlyozta, hogy a kormánypárt a városi törvényhatósági bizottságban volt többségben, így az iskola léte kiegyenlített pártpolitikai küzdelem tárgyává vált. A városi közgyűlés kompromisszumot keresett: a hatáskörébe tartozó tanszékre Bagi Béla függetlenségi párti, vagyis ellenpárti, de nagy családi összeköttetésekkel rendelkező fiatal ügyvédet választotta tanárrá. A református egyházi tanácsnál is sikerült elérni, hogy Kovács Pált, a Kecskemét c. függetlenségi párti lap szerkesztőjét tanárrá válasszák, ezáltal biztosítva az intézet további működését. A kedvező döntés a létszámra is előnyösen hatott, de kis hullámvész után, folytatódott a hanyatlás. Amint Kovács Pál megállapította, az ország 13 jogakadémiájának 1871-ben 1866, 1885-ban pedig csak 661 hallgatója volt, vagyis 15 év alatt majdnem egyharmadára csökkent a hallgatók létszáma. A jogi képzésre törekvők ugyanis, az 1874. évi XXXIV. tc. következtében, a két meglévő egyetem jogi karára iratkoztak, s tették azokat túlszűfolttá. Pedig a Jogakadémia – bizonyos szempontból – alaposabb képzést adott, mert hosszabb volt a szorgalmi idő, a tanárok jól ismerték a hallgatók évközi munkáját és míg Pesten csak a tandíjmenteseknek, addig a jogakadémiákon minden hallgatónak félévenként kollokválnia kellett. Véleménye szerint, harmadik egyetem létesítése sem segítene a gondokon, mert a felekezeti jogakadémiák nem terhelik az állami költségvetést és különösen alkalmasak a közigazgatási szaktanfolyamok megrendezésére. Azonban sem erre, sem más javaslatukra érdemi választ nem kaptak és továbbra is érvényben maradt a fejlődésüket gátló törvény.¹¹

Indokolatlan különbséget tett a jogi szakoktatás szervezete egyetemek és jogakadémiák között a kollokviumok terén is. Az egyetemen a kollokválási

¹¹ Bálintné (szerk.): A kecskeméti, 9.

kötelezettség csupán a tandíjmentes hallgatókra nézve áll fenn, ellenben a jogakadémiákon minden hallgatónak vizsgáznia kellett, mert különben nem kapott leckeönyvi aláírást. Az érvényes szabályok szerint, előnyben volt az egyetem az évközbeni átlépések terén is, mert míg a jogakadémiáról való átlépés az egyetemre lehetséges volt, addig fordítva csak a miniszter engedélyével történhetett, kellőképpen megindokolva, „nehogy a joghallgatók az egyetemi szigor elől meneküljenek”. A memorandum hivatkozott arra, hogy a hallgatók óriási száma miatt az egyetemen nem lehet olyan tanulmányi fegyelmet biztosítani, mint a jogakadémiákon. A statisztikai adatok is igazolták, hogy hanyag „leczkelátogatás és colloquium elmulasztás miatt több felfüggesztés és aláírás megtagadás történik a jogakadémiákon”.

A SZERVEZETI KONZOLIDÁCIÓ ÉVEI, ÚJ SZERVEZETI SZABÁLYZAT

A Jogakadémia igazgatótanácsát 1893-ban újra választották. A testület tagja lett a Dunamelléki Egyházkerület részéről Adám Kálmán, a Kecskeméti Ref. Egyházmegye esperese és Antos János, a Dunamelléki Egyházkerület világi tanácsbírája, a Kecskeméti Református Egyházközség részéről Gáli Ferenc törvényszéki elnök, Gyórfy Balázs főgondnok, dr. Horváth Mihály orvos, Mészáros János lelkész, Muraközy József birtokos, Szappanos István birtokos, egyháztanácsosok. Kecskemét városát id. Bagi László árvaszéki elnök, dr. Horváth Adám országgyűlési képviselő, Horváth Döme nyug. kir. táblai tanácselnök, Lestár Péter polgármester, Nagy Lajos ügyvéd, Dr. Szeless József takarékpénztári vezérigazgató, Tóth István nyug. városi tanácsos, Zombory László tisztii főügyész, törvényhatósági bizottsági tagok képviselték. A jogakadémiai tanári kar részéről: Dr. Kovács Pál igazgató, Dr. Bagi Béla, Csilléry Benő, Dr. Szigethy Lehel, majd ennek lemondása után dr. Helle Károly tanárok lettek a kormányzó testület tagjai. A tanács újjáalakuló gyűlésében elnökül dr. Szeless Józsefet, jegyzőül dr. Helle Károlyt választotta meg.¹²

A szervezeti konszolidáció egyik biztosítója a Jogakadémia új szabályzatának összeállítása volt. Ezen a helyen a szervezeti és a kormányzati normákat tekintjük át. Ennek során, kitérünk az 1875-ös fenntartói megállapodás alapszövegére és az időközi módosítások lényegi elemeire. A jogakadémiák létesítése óta eltelt bő két évtized nem hozott lényegi változást a kecskeméti

¹² Évkönyv, 91. Bálintné (szerk.): A kecskeméti, 51.; Kovács Pál: Jogakadémiai tanács. Vizsgáló bizottságok, Miniszteri intézkedések, *Évkönyv*, 1893, 91–92. Az igazgatótanács újjáalakítása, névsor, fenntartók szerint, foglalkozással.

főiskola szervezetében és kormányzati rendszerében. Kétségtelen viszont, hogy fenntartói – minden nehézség ellenére – biztosították működését és anyagi lehetőséget biztosítottak a további tevékenységéhez.

A jogakadémiák sorsát tehát ebben az időszakban is jelentősen befolyásolta a fenntartó álláspontja. Kecskemét a fentiek szerint szerencsés helyzetben volt, mert a város a kötelezően alkalmazandó nyolc tanár közül öt fizetését biztosította. Hozzájárult a szervezeti stabilitáshoz az a körülmény is, hogy a többi tanár részére is biztosította legalább a gimnáziumi tanárok fizetési szintjét, a pótlékokkal. Ezzel stabilizálódott valamelyest a tanári kar. 1904-ben a korábbi helyzetet megerősítették az 1904-es intézeti szabályzattal, miszerint Kecskemét városa 5, a helyi egyházközösség 2, a Dunamelléki Egyházkerület 1 tanszéket tartott fenn. Ennek megfelelően alakult a felügyeleti hatóságon belüli belső erőviszonyok. Az intézet életét irányító igazgató tanácsban az egyházi hierarchia csak a fenntartás arányában részesedik, a püspök lényegében csak az állam és az egyház közötti kapcsolatot tartja fenn. Az intézmény napi életét, a tényleges operatív munkát az ún. igazgatótanács irányította, élén az igazgatóval.¹³

A felügyeleti hatóságok voltak: az Egyházkerületi Közgyűlés, a dunamelléki református püspök, a jogakadémiai tanács, a jogakadémiai tanári kar és az igazgató. A szabályzat szerint, az Egyházkerületi Közgyűlés alkotja a szabályokat, tanárt választ az általa fenntartott tanszékre, megerősíti a többi tanár megválasztását, megtárgyalja az évi jelentést, 2 tagot választ 3 évenként az igazgató tanácsba. A püspök lényegében az állam és az intézet közötti kapcsolatot tartja fenn. Az intézet életét az igazgató tanács irányítja. A szerv 20 tagból állt: az egyházkerület 2, a Kecskeméti Református Egyház 6, Kecskemét város törvényhatósági bizottsága 8 megbízottjából és a jogakadémia tanári karának 3 tagjából, valamint az igazgatóból. Tanszék üresedése esetén, e szerv állapította meg a pályázók közül jelölhető sorrendjét (legalább 3 személyt javasolt, ha volt elég megfelelő képesítésű jelentkező), 3 évenként igazgatót, állandó jelleggel könyvtárőrt, magántanárokat, vizsgabizottsági kütagokat választott és általában az intézet minden belügyében intézkedett. A hallgatók ügyeiben általában a tanári kar döntött, az igazgató az adminisztrációs munkákért felelt. Az iskola elvégzése elsősorban köztisztviselői munkakörökre jogosította hallgatóit. Az 1883: I. tc. alapján, bizonyos ágazatokban államtudományi, másutt jogtudományi államvizsgát követeltek, néhol az ügyvédi vizsga is kötelező volt, de ezt az alkalmazást követően is meg lehetett szerezni.¹⁴

¹³ Pető: *A jogakadémiák*, 29.

¹⁴ Bálintné (szerk.): *A kecskeméti*, 8.

1913-ban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 38025. sz. rendelete ismét hátrányos helyzetbe hozta a jogakadémiai tanárokat, mert az új rendelkezés szerint, csak a saját szaktárgyból szerzett magántanári képesítés jogosította a rendes tanári kinevezésre. Végveszéllyel fenyegetett az a terv, hogy – két, új állami egyetem létesítését követően – a katolikus pozsonyi jogakadémiát Szegedre helyezik, míg a debreceni református intézet ugyanakkor megszűnne. Ezáltal ugyanis, a felekezeti egyensúly felbomlásán túl, a szegedi katolikus főiskola elsorvasztaná a kecskeméti iskolát – írták tiltakozó memorandumukban.

1913-ban az ügyészi és bírói szakvizsga feltételül az ekkor csak az egyetemeken megszerezhető jog- és államtudományi doktorátust írták elő. A törvény az 1913. évi LIII. tc. volt. Régebben, a jogakadémiákon is letehető államvizsgák minden jogi állásra képesítettek, most alig maradt olyan közigazgatási-hivatali állás, amire az államvizsgák képesítette. A világháború mentette meg a jogakadémiákat. 1913-ban újra szabályozták a tanmenetet és megváltoztatták a tárgyak oktatásának sorrendjét is. Az egyetemeken több Speciális Collegiumot kellett hallgatni, ezért gyakran az egyetemek különbözőzeti vizsgát írtak elő, a jogakadémiáról oda doktorálni jelentkezők terhére.¹⁵

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ, A FORRADALMAK ÉS A KÉT VILÁGHÁBORÚ IDŐSZAKA

A világháború felborította a szokásos akadémiai életet. Az igazgató-tanács 1914. augusztus 27-én tartott ülésén – a vallás- és közoktatásügyi miniszternek a háborús viszonyokra való tekintettel kibocsátott, 116670/1914. IV. sz. rendelete alapján – hozott határozata értelmében, az 1914–15. tanévi beíratások szeptember 30-ig tartottak. Az előadások október 5-én kezdődtek, a tanév ünnepélyes megnyitása pedig elmaradt. A főiskola épületében az év folyamán több tanintézet kapott helyet. A helybeli iskolák nagy részének helyiségeit ugyanis, tartalék-kórházakká alakították át; egyes iskolákat nem tanintézet céljaira szánt épületekben helyezték el, mások egy épületben váltakozva, délelőtt-délután tartottak előadásokat. Voltak azonban olyanok is, akik egészen hajlék nélkül maradtak.

¹⁵ Bálintné (szerk.): *A kecskeméti*, 10, 57.; Pető: *A jogakadémiák*, 37. p.; Joó Gyula: *Miniszteri rendeletek és intézvények, Évkönyv*, 1913, 50–53. A tanulmányi és vizsgaszabályzat módosítása, a fizetendő díjak felemelése. Magántanársághoz is egy. m. tanári képesítés kell /128172/1913. sz./; a statisztikát a közgazdaságtani, a pénzügyi jogot a közigazgatási jogi tanszékhez kell kapcsolni (140683/1913. sz.); jogi karra nők egyáltalán nem iratkozhatnak be (54379/1914. sz.).

„Ekkor egyházunk, a szintén hajlék nélkül maradt középiskolák számára, felajánlotta új kollégiumi épületét. Így az állami fő reáliskola, a kegyes tanítórend főgimnáziumának öt osztálya, a városi felsőkereskedelmi iskola, az állami polgári és elemi leányiskola intézetünk épületébe költöztek, minek következtében jogakadémiánk részére a második emeleten két tanterem és a joghallgatók egyesületének két terme jelöltettek ki, előadói helyiségekül. A polgári leányiskola tanári váróterméül a jogakadémia kézikönyvtári helyisége engedtetett át, a kegyesrendi tanárok részére pedig a jogakadémia tanári terme ajánlatotott fel közös használatra.”¹⁶

Az első világháború idején sem jutottak előre a jogi oktatás reformjának a kérdésében, de már 1920–21-ben a kultuszminisztérium kijelentette, hogy a megüresedő tanszékek új tanárait nem részesíti államsegélyben, hanem ezeket az állásokat továbbra is üresedésben lévőnek tekinti, mert Magyarország jogi szakember szükségletét a négy tudományegyetem teljesen fedezi és a jogakadémiákat meg akarja szüntetni. A Tiszáninneni Református Egyházkerület – történeti érdemei alapján – Sárospatakot jelölte ki, az egyetlen megmaradó református főiskola székhelyéül. A kecskeméti Jogakadémia a Minisztériummal, az Egyházkerülettel és a Református Egyháztanácscsal létrehozott külön bizottságban, valamint az igazgatótanácsban is úgy döntött, hogy a koncentráció elvével egyetért, de székhelynek Kecskemétet javasolta, mert az itteni intézetnek is vannak történelmi hagyományai, a színmagyar város pedig jóval nagyobb, mint Sárospatak. A kecskeméti ref. egyház felajánlotta az intézet céljaira korszerű, új /!/ épületét és feltehetően Kecskemét város is fenntartotta korábbi anyagi támogatását. Ennek érdekében, az igazgatótanács Kováts Andor és Győrffy Balázs elnök aláírásával memorandumot terjesztett a th. bizottság elé, melyre válaszként – 1921 szeptemberében, 304. sz. alatt – a város úgy határozott, hogy továbbra is vállalja, a korábbi feltételek nélkül az öt tanerő fizetését, a dologi kiadásokra segélyt /30 000 K/ szavazott meg és az internátus céljaira 3 kat. hold területet ajánlott fel. A Református Iskolaügyi Bizottság is Kecskemétet javasolta a Zsinatnak. A zsinati határozat a döntés jogát a Konventre ruházta és mindhárom versengő intézetet (Sárospatakot, Kecskemétet és a Hódmezővásárhelyre menekült máramarosszigeti Jogakadémiát) rendelkezésre álló feltételeik részletes kimutatá-

¹⁶ Bálintné (szerk.): *A kecskeméti*, 57.; Joó Gyula: Adatok jogakadémiánk történetéhez, *Évkönyv*, 1914, 41–46. A tanév tartamának módosítása. A hadikórházak miatt más középiskolák kaptak helyet az intézet épületében, a jogakadémiának a 2. emelet négy helyiségét hagyták meg. Megemlékezés Pap Tibor, Jászi Viktor haláláról. Ünnepek, létszámcsökkenés, katonai behívások.

sára szólította fel. A következő évben, a Minisztérium szinte azonnali hatállyal beszüntette valamennyi jogakadémiai tanár államsegélyét. Az iskolát azonnal be kellett volna zárni, de Kecskemét város megint megmentette a helyzetet: egy évre biztosította a tanári fizetéseket és helyettesítési díjak felajánlásával lehetővé tette a tanterv szerinti oktatást.¹⁷

AZ ORSZÁGOS REFORMÁTUS JOGAKADÉMIA KECSKEMÉTEN, 1924–1944

1908-tól 1922-ig, a felekezeti jogakadémiák tanári fizetés-kiegészítő államsegélyben részesültek. Ez az államsegély, bár nagy lendületet adott a nem állami jogakadémiák fejlődésének, végeredményben mégis megpecsételte a sorsát néhány felekezeti jogakadémiának. A világháború előtt, ha nagy erőfeszítés árán is, talán még sikerült volna a fenntartóknak iskoláik fenntartásához és fejlesztéséhez új erőforrásokról gondoskodni, a világháború után azonban már lehetetlenné vált ilyen új források előteremtése. Éppen ezért, az államsegélyek megvonása létalapjukban támadta meg ezeket a jogi főiskolákat, így különösen a sárospataki és a Hódmezővásárhelyre menekült máramarosszigeti jogakadémiákat. Az államsegély megvonása a kecskeméti Jogakadémiát, illetve annak fenntartóit is új helyzet elé állította. Minthogy azonban az Egyetemes Konvent, egyetlen református jogakadémia fennállását fontos tanügyi és egyházi érdeknek nyilvánította, s minthogy a három jogakadémia közül legéletképesebbnek a kecskeméti bizonyult, 1924. május 20/21. napjain tartott ülésében, egyetemes országos jogakadémiának a kecskeméti ismerte el és így a kecskeméti Jogakadémia az 1924/25. évet már, mint ilyen nyitotta meg, országos ünnepek keretei között. A kecskeméti Jogakadémia megmentését és országos egyetemes jogi iskolává való átszervezését nagy részben Kecskemét város anyagi hozzájárulása tette lehetővé, amennyiben a város közönsége továbbra is vállalta az eddig fenntartott öt tanszék költségeinek viselését, a VII. fizetési osztály II. fokozatának mérvéig; eddigi választási jogáról lemondott, internátus céljaira pedig felajánlott három hold földet; a kecskeméti Ref. Egyház az intézet céljaira átengedte az Ókollégiumot. Ez

¹⁷ A rendkívüli helyzetről: Bálintné (szerk.): *A kecskeméti*, 58.; Kormányzó testületek, *Évkönyv*, 1918–1919, 1–2, 18. 1918-ban vö. 114; 1919-ben csak a változások (Buday Dezső helyett Kováts Andor megbízatása). Bálintné (szerk.): *A kecskeméti*, 58.; Joó Gyula: Adatok jogakadémiánk történetéhez, *Évkönyv*, 1918–1919, 26–28.; Igazolási eljárás, a vizgabizottságok kiegészítése. Beszéd a „nemzeti hadsereg” bevonulásakor (1920. febr. 7.), a Horthy Miklós tiszteletére rendezett ünnepségen. Bálintné (szerk.): *A kecskeméti*, 10–11.

alapon jött létre e két utóbbinak az Református Egyetemes Egyházzal, az 1875. évi alapszerződést módosító egyezsége. Kecskemét város közönsége tehát 55 év óta három, 51 év óta négy, 39 év óta öt tanszék költségeit hordozza. Mintha csak a régi, közel háromszáz éves múlt eseményei ismétlődtek volna meg, amidőn egy 17. századbéli városi jegyzőkönyv tanúsága szerint, a „schola mestöröket” az „ecclesia akarattyábúl” a városi magisztrátus szerződte és fizeti.¹⁸

1924. május 21-én tehát döntött a Református Egyetemes Konvent (93. sz. határozat). E döntést megelőzően több bizottság felülvizsgálta a református egyház által felajánlott Ókollégium épületét, az anyagi feltételeket, és mindkettőt megfelelőnek találta. A határozat megszüntette a máramarosszigeti Jogakadémia hódmezővásárhelyi működését, a sárospataki pedig már 1923. október 3-án bejelentette a szüneteltetését. Elhatározta, hogy a kecskeméti intézetet – a várossal kötött szerződés alapján – mint Egyetemes Református Jogakadémiát fogja működtetni és megállapította ideiglenes szervezeti szabályait is. Az intézet az Egyetemes Konvent közvetlen felügyelete alatt állt, a korábbi igazgatótanács helyett ideiglenes kormányzó bizottságot hoztak létre, melyben az Egyetemes Konvent elnökei és jogi szakoktatási előadója mellett a Dunamelléki Egyházkerület, továbbá a tanári kar 2 tagja kapott helyet. A bizottság maga választotta elnökét, annak helyettesét és a Jogakadémia tanárait, de kinevezésüket a Konventnek kellett megerősíteni. A kormányzó bizottságot megbízták az új szabályzattervezet kidolgozásával is. Az alakuló ülés tanárrá választotta a hódmezővásárhelyi jogakadémia volt igazgatóját, jóváhagyta a tanszékek és tantárgyak csoportosítását, átvette a tanárokat, egy év tartamára megerősítette a magántanárokat. Elhatározta, hogy egy-egy évfolyamra 100 hallgatót lehet felvenni. Igazgatóvá Joó Gyulát, helyettes igazgatóvá Dezső Gyulát választotta meg. 1925. szeptember 1-től tértek rá – a jogkör lényegi megváltoztatása nélkül – a dékán és prodékán választásra. A dékánt évről évre a tanári kar választotta. Tulajdonképpen az új szervezeti szabályzat mindössze ennyit változtatott az ideiglenes szabályzaton.¹⁹

A jogakadémiák két világháború közötti történetével levéltári forrásbázison foglalkozó Halmai István szerint, a három felekezeti jogiskola működését a két háború között a hiányos anyagi feltételeken túl, rendkívül negatívan

¹⁸ Joó Gyula: A jogakadémia centenáris ünnepe, *Évkönyv*, 1932, 14–15.; Bálintné (szerk.): *A kecskeméti*, 60.; Joó Gyula: A kecskeméti jogakadémiának egyetemes /országos/ református jogakadémiává nyilvánítása, *Évkönyv*, 1923, 3–10.; A Református Egyetemes Konventnek 1924. május 12-i. 93. sz. határozata az Egyetemes Református Jogakadémia felállításáról és ideiglenes szervezeti, felügyeleti szabályai.

¹⁹ Bálintné (szerk.): *A kecskeméti*, 11–13.

befolyásolta az egyházak és a kultusz-kormányzat közötti állandó kötélhúzás. A közoktatásügyi miniszter például évente határozta meg – s olykor különbözőképpen – a felvehető hallgatók létszámát. Igen nagy problémát jelentett az intézménynek, hogy a jogakadémiai tanárookra ugyancsak vonatkozó fizetés-kiegészítési államsegélyt megvonták, valamint az 1927/1928. tanévtől az akadémiai államvizsgálati bizottságok működését is felfüggesztették. Ez azt jelentette, hogy a kormányzat a köztisztviselői pályához szükséges kvalifikáció megszerzését a tudományegyetemek kizárólagos jogává tette. Ennek természetesszerű visszaesést kellett volna eredményeznie a jogi főiskolák iránti keresletet illetően. Az 1926/27. tanévben például a jogakadémiai hallgatók csupán 22%-át tették ki az egyetemekre, főiskolákra beiratkozott összes hallgatónak. Ezekben az intézményekben azonban csak relatív elnéptelenedés volt tapasztalható. Az egri jogliceumban 1935 és 1944 között – de voltaképpen a két háború közötti időszakban mindvégig – abszolút számokban, rendkívüli módon megnő a joghallgatók száma; ebben a periódusban kezdte meg tanulmányait az 1861 és 1944 között beiratkozott összes (!) hallgató egyharmada. A korabeli adatokból egyértelműen kitűnik, hogy a kecskeméti intézmény életében ez az időszak – ami a hallgatók abszolút számát illeti – a legtermékenyebb.²⁰

A minisztérium azonban továbbra is vissza akarta szorítani a jogakadémiák tevékenységét. 1926-ban az első évfolyamra csak 40 hallgató felvételét engedélyezte. (VKM 55105/1926. IV. ü.o. sz. leirata.) 1927-ben pedig megszűntette a jogakadémiai államvizsga-bizottság tevékenységét. (A VKM 47061/1927. IV. ü.o. sz. rendelkezése.)²¹

A harmincas években ismét felvetődött a jogi oktatás reformjával kapcsolatban a jogakadémiák megszüntetésének a kérdése is. Az Országos Felsőoktatási Kongresszuson tárgyalták a kérdést, de Molnár Kálmán és Kiss Albert egyetemi tanárok felszólaltak a jogakadémiák védelmében.²²

²⁰ Halmai: *A kecskeméti*, 127.

²¹ Bálintné (szerk.): *A kecskeméti*, 171, 35–36, 61.; Joó Gyula: Az intézet működése, *Évkönyv*, 1927, 34–46. vö. 155. Kormánybizottsági határozat, – Joó Gyula előterjesztése alapján – az államvizsga-bizottságok megszüntetése (VKM. rendelkezés) ellen. Az egyházkerületi közgyűlés (48. sz.) és az egyetemes konvent ugyanilyen értelmű határozata /160/1928. sz./ A tanügyi bizottság zsinati előterjesztése a jogakadémia létének megerősítéséről. A zsinat határozata: csak akkor szüntethető meg, ha a többi felekezet is megszünteti a jogakadémiákat. Az egyházkerület határozata a jogakadémia közgyűlési képviselőjének megbízatásáról.

²² Bálintné (szerk.): *A kecskeméti*, 191.; Joó Gyula: Az intézet működése, *Évkönyv* 1940, 13–25.; Ismerteti a Horthy Miklós Tudományegyetem felállítását elrendelő törvényt, mely megszüntette a jogakadémiák 3–4. évfolyamát. A 24724/1940 sz. VKM. rendelet azonban ideiglenesen visszaállította. Joó Gyula: Emlékirat a kecskeméti főiskola érdekében, *Évkönyv*, 1940, 25–33.; Az egyetemes konvent elnöksége nevében a VKM-hez írt feljegyzésben a jogi előkészítő

A jogakadémiákat 1940-ben, gyakorlatilag jogi előkészítő tanfolyammá kívánták sorvasztani, ugyanis rendelkezés született a 3. és 4. évfolyam megszüntetéséről. Ez az elképzelés összefüggött az 1940. évi XXVIII. tc-vel, amely a kolozsvári egyetem visszaköltözéséről és a szegedi Horthy Miklós Tudományegyetem felállításáról intézkedett és úgy határozott, hogy a szegedi egyetemen jogi kart is állít fel, de ideiglenesen szünetelteti. Ugyanakkor kimondta (3.§. /3/ bekezdés), hogy a jogakadémiákon csak két évfolyam működhet, ennek és az első két alapvizsgának a rendszere megegyezik az állami jogtudományi karokéval, de ezt követően a tanulmányokat valamelyik egyetemi jogi karon kell folytatni.²³ E rendelkezést azonban nem hajtották végre és a második világháború alatt évről évre meghosszabbították a négy évfolyamos képzésre szóló engedélyt.

EPILOGUS: AZ 1944–1949-ES IDŐSZAK

Az 1941/42. tanévtől törvény kívánt rendelkezni a tekintetben, hogy a jogakadémiák csupán két évfolyammal legyenek működtethetők, s a stúdiumok egyezzenek meg az egyetemek első és második évfolyamának tanulmányi rendjével. Ezt azonban nem sikerült keresztülvinni a gyakorlatban. Az iskolák államosításáról szóló törvény a jogakadémiákat, már csak mint anakronisztikus intézményeket említette. Az 1949. évi 4105. sz. Korm. rendelet végül az egeri, a kecskeméti és a miskolci – immár állami – jogakadémia megszüntetését augusztus 30-i hatállyal mondta ki.

A tanári kar ideiglenesen megalakult, s a jelentkező hallgatók számára 1944. december 15-én megkezdte az előadásokat. A dékáni tisztelet a tanári kar Dr. Révész Lászlóra bízta. Visszaemlékezései szerint rekonstruálhatjuk az egykori történéseket:

„Jogakadémiánk első félévét 1945. január végén zártuk le, s a közben megtörtént beiratkozások alapján 1945. február 1-jén megkezdtuk a második félévet. A beiratkozott hallgatók száma 72, ami ahhoz képest, hogy Kecskemét 1944 novemberében teljesen kiürült, s 1945 elején is még csak lassan szállingózott haza a lakosságnak az a része, melyből Jogakadémiánk

---

tanfolyammá degradált főiskoláért – kárpótlásként – közigazgatási kart vagy főiskolát kér Kecskemétnek. Számítása szerint a város 1874. óta 1 350 000 Pengővel járult hozzá az intézet fenntartásához.

²³ Bálintné (szerk.): *A kecskeméti*, 12.; Vö: Stipta István: *A magyar jogtörténet-tudomány kétszáz éve*, Szeged Pólay Elemér Alapítvány, 2015, 151–153.

hallgatói kikerültek, elég nagyinak mondható, bár az előző évihez képest nagy csökkentést mutat, ami azonban a háborús körülmények között magától értetődő tünet. Az előadásokat 1945. január 31-ig a Jogakadémia régi helyiségében, az Ókollégiumban tartották meg, azonban az Ókollégiumot orosz katonai kórháznak vették igénybe, minek következtében a feloszlatott Vitézi Szék volt helyiségébe: László Károly utca 5. sz. alá költözött a Jogakadémia, s ott tartottuk meg az előadásokat egészen június 7-ig, amikor sikerült újra visszatérniük az Ókollégiumi helyiségekbe. A bútorzatban és felszerelésben, könyvekben a kár igen nagy. Ennek számbavételére rövidesen sor kerül. Legnagyobb veszteségünk azonban a tanári kar létszámában van. Az egész Jogakadémia nagy reménységgel nézett Dr. Joó Gyula jogakadémiai tanár, egyetemi c. nyilvános rendes tanár hazaérkezése elé, aki 1945. március végén haza is érkezett, azonban testben-lélekben annyira megtörve, hogy be se kapcsolódhatott a Jogakadémia életébe, s földi szenvedéseitől megváltotta a halál. 1945. május 6-án volt a temetése. A sírnál dr. Szabó József kartársunk mondott búcsúbeszédet, a jogakadémia nevében. De nélkülözzük dr. Dezső Gyula közreműködését is. Dr. Dezső Gyula jogakadémiai tanár, c. egyetemi nyilvános rendes tanár is hazajött 1945. április elején, a hónap végén azonban, a népügyészség letartóztatta. Azóta letartóztatásban van. Dr. Balásfalvi Kiss Barnabás jogakadémiai tanár, egyetemi magántanár pedig még nem jött elő, az ő közreműködésére se számíthatunk. Ifj. Dr. Révész László pedig hadifogságba került. Így csak az 1944 decemberében megalakult ideiglenes tanári, illetve előadói kar munkájára számíthatunk, melynek tagjai: Dr. Révész László, Dr. Szabó József, Dr. Váry István, Dr. Vasváry István és Horák Jenő. Ezek közül 1945. április 10-én Dr. Váry Istvánt is letartóztatták, azonban az 1945. április 27-én megtartott tárgyaláson a népügyész elejtette a vádat, s a népbíróság megszüntette ellene az eljárást. 1945. május 14-én a Kecskeméti I. számú Igazgató Bizottság igazolta is. Igazolva vannak a jogakadémia többi, jelenleg működő ideiglenes tanárai, illetve előadói is. Az előadások most zavartalanul folynak a jogakadémia viszszerzetti régi helyiségeiben, az előadó tanárok és a hallgatóság vállvetve működik azon, hogy a jogakadémiát átmentse a demokratikus magyar jövő számára, melyben az iskolák, s köztük a főiskolák számát bizonyára nem akarják apasztani. Hűséges szolgálatot teljesít Váradi Jánosné pedellus is.”²⁴

A jogakadémiáknak az 1948/1949-es tanévben egyre több nehézsége lett, főleg politikai vonalon és nem volt különösen nagy meglepetés, amikor 1949

²⁴ Kovács: *Forrásaink*, 193–195.

nyarán a három jogakadémiát és hozzá még a Debreceni Egyetem jogi karát feloszlatták. Ennek az intézkedésnek azt a magyarázatot adták, hogy a jogi karok száma túl nagy, ami végeredményben és bizonyos mértékben meg is felelt a valóságnak. A hallgatók száma azonban távolról sem volt olyan nagy, mint elvárható lett volna. A kevés hallgató számára a megmaradt három jogi kar valóban elegendőnek mutatkozott az akkori viszonyok között. Nagyon kevés fiatalember akart akkor jogot tanulni, mert nem akart utána bírói, ügyészi vagy hasonló munkakört betölteni, mert ezeknek tulajdonképpen nem jogi, hanem politikai feladatokat kellett megoldaniuk, a pártpolitika szellemében. „Amint a politika komplikáltabbá vált, úgy komplikálódott azután a jogi tanulmány is.”²⁵

A magyar országgyűlés 1948. június 16-án korszakos jelentőségű törvénytervezet vitáját kezdte meg. Ezen a napon terjesztette a közoktatásügyi bizottság nevében a ház elé Bognár József kisgazdapárti képviselő a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvételéről szóló javaslatot.²⁶ Az 1948. évi XXXIII. tc. és a 198.996/1948 (VI. 1.) sz. Okm. rendelet alapján, az állam átvette a Jogakadémiát. Az egyházi tulajdonban levő vagyontárgyak kivételével, minden ingó és ingatlan vagyon állami tulajdon lett, az oktatók állami statusba kerültek át.

1948-ban a többi felekezeti iskolával együtt, a kecskeméti Jogakadémiát is államosították. Működését, mint állami Jogakadémia folytatta, Réthey Ferenc dékán vezetésével. Az intézetet véglegesen csak a 4105/1949. /134/ Korm. sz. rendelet szüntette meg, kimondva, hogy: „Az Egri Állami Jogakadémia, a Kecskeméti Állami Jogakadémia és a Miskolci Állami Jogakadémia működése az 1949. évi augusztus hó 30. napján megszűnik.” A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium azonban úgy intézkedett, hogy az intézet hallgatói bármely egyetem jogi karára felvételt nyerhettek...

BIBLIOGRÁFIA

- CSILLERY Benő: Adatok jogakadémiánk történetéhez, *Évkönyv*, 1875.
 DEZSŐ Gyula: *Az Alma Mater Búcsúja*, Kecskemét, 1939.
 HALMAI István: *A Kecskeméti Református Jogakadémia a polgári kori főiskolák rendszerében. 1975–1944*, Acta Academiae Pedagogiae Agriensis (Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei), Eger, 1995.

²⁵ Révész László: *Bonyolult évtizedek. Életrajz 1957. január végéig*, Gépirat. [dátum és hely nélkül], Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára XV. 43. d. No. 69. D. n., 10.; Kovács: *Forrásaink*, 94.

²⁶ Az 1947. évi szeptember hó 16-ra összehívott Országgyűlés Naplója IV. köt. Budapest, 1947. 447. p.

- HORVÁTH Ödön: Jogakadémiák és jogi vizsgálatok, *Magyar Jogi Lexikon* (Szerk.: Márkus Dezső), IV. köt., Budapest, 1903.
- BÁLINTNÉ Mikes Katalin: *A kecskeméti Református Jogakadémia évkönyvei. Repertorium. Bács-Kiskun megye múltjából VIII.*, Kecskemét, Bács-Kiskun megyei Levéltár, 1983, 155.
- RÉVÉSZ László: *Bonyolult évtizedek. Életrajz 1957. január végéig*, Gépirat. [dátum és hely nélkül] Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára XV. 43. d. No. 69. D. n.
- KOVÁCS Eleonóra (szerk.): *Forrásaink a reformációról. Dokumentumok a Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltárából*, Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2018.
- PETŐ Ernő: *A jogakadémiák a 20. században*, PhD értekezés, Debrecen, 2003. (Kézirat)

ABSTRACT

Árpád Oliver Homicskó: *Reformed Higher Education of Law Presented on the Example of the Reformed Law Academy in Kecskemét (1875–1949)*

In my study about the History of the Reformed Law Academy in Kecskemét I introduced an institute, which was particularly important from ecclesiastic and scientific points of view but it also took a memorable place in the Universal History of Hungary due to its professors and students. This study demonstrates the service the professors and their students achieved about a century ago. It was a real service, because at the end of their studies at the Reformed Law Academy, the students were not only well-educated but they were also well versed in the different disciplines they had studied during their training. Consequently, they were able to practice their profession in different fields of law. Researching its structure, its education system, the scientific output of the professors and the everyday life of the students in Kecskemét, I found an intellectual workshop, which gave us not only lawyers who practiced their profession, but also university lecturers who returned to teach the students at their Alma Mater. The years between 1875 and 1949 were difficult in the history of the town, Kecskemét. The town had to provide salary for the professors, and scholarship for the poorest students for a long time. Besides this, the professors of the Academy played important roles in the public life of the town. The aim of this paper is to present the events that happened at the Reformed Law Academy in Kecskemét until 1949.

Keywords: Reformed Law Academy in Kecskemét, lawyers, students, history of the town, professors, scholarship, public life

A SZOCIÁLIS SZABÁLYOZÁS HATÁSA AZ EGYHÁZAK SZOCIÁLIS INTÉZMÉNYRENDSZERÉRE

Czibere Károly

BEVEZETÉS

Az egyházak számára a szociális segítségnyújtás magától értetődő gyakorlat mind személyi, mind közösségi szinten. A nélkülözők, szegények, kiszolgáltatottak támogatása az egyházak hitelveiből következik, amelyek a hívő kötelességévé és felelőségévé teszik a felebarát segítségét. Homicskó Árpád szerint: „A keresztény egyház kialakulásának szakaszában már az egyházi program szerves része volt a karitás, a szegélyek és elhagyatottak támogatása.”¹ A 19. század végétől, különösen a jóléti állam megjelenésével az állam egyre több szociális segítségnyújtási formát szabályoz és támogat, az állam egyre jelentősebb szerepet vállal a szociális problémák enyhítésében. Homicskó Árpád a megélhetési zavarhelyzet fogalmához köti a szociális szabályozást:

„A szociális jog elméleti alapját az a felismerés jellemzi, amely szerint az egyén létfenntartásának alapvető követelménye az erőforrások folyamatos újratermelése. [...] Megélhetési zavarhelyzet esetén létfenntartása veszélybe kerülhet, ami szükségessé teszi, hogy az ilyen helyzeteket megfelelően kezeljék. [...] A szociális gondoskodás lényege, hogy az egyén megélhetési zavarhelyzete esetén a fennmaradás biztosított legyen.”²

Az egyházak szociális szerepevállalására tehát saját belső motivációjukon túl alapvető hatást gyakorol annak az államnak a szociális joga, illetve a szociális jog fejlődése, amelyben működnek. Ezért érdemes folyamatosan vizsgálni, hogy a szociális szabályozás változásai milyen módon és milyen mértékben befolyásolták az egyházak szociális munkáját, intézményeik működési feltételeit. Jelen dolgozatban a szociális szabályozás azon elemeit vizsgáljuk meg, amelyek leginkább hatással vannak az egyházi szociális szolgálatok munkájára.

¹ Homicskó Árpád Olivér: *A magyar társadalombiztosítása és szociális ellátások rendszere*, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2018, 15.

² Homicskó Árpád Olivér: A szociális ellátórendszerek tipizálása és elméleti alapjai, in Hajdú József–Homicskó Árpád Olivér (szerk): *Bevezetés a társadalombiztosítási jogba*, Budapest, Patrocinium, 2018, 13.

AZ EGYHÁZI SZOCIÁLIS INTÉZMÉNYEK

Az egyházi intézmények története hosszú évszázadokra nyúlik vissza, hiszen az egyházak már akkor is szerveztek szociális célú segítő szolgáltatásokat, amikor erre az állami figyelem még nem terjedt ki és még nem indult meg az állami feladatok között a jóléti-szociális védelmi funkció kiépülése. A második világháborút megelőzően az egyházaknak már számos intézménye volt, amelyekben elsősorban időseket, hadiárvékat és fogyatékos embereket segítettek. A világháborút követően a kommunista pártállam megszüntette az egyházak intézményfenntartási lehetőségeit. Jóformán kizárólag az értelmi fogyatékos személyek gondozása területén maradhettek egyházi működtetésben szolgálatok, hiszen az ő esetükben a kommunista vezetés nem tartotta veszélyesnek az egyház „ideológiai” hatását.

A rendszerváltozást követően az egyházak visszanyerték szabadságukat és ez kiterjedt az intézményalapítás szabadságára is. 1990 után folyamatosan emelkedett az egyházi intézmények száma, ami arra utal, hogy az egyházak a szociális szabályozásban meghatározott formában is vállalnak szolgálatműködést. A statisztika egyértelmű és folyamatos bővülést mutat 1990 óta. A fenntartói struktúráról sajnos csak 1998-tól állnak rendelkezésre adatok.³ A bentlakásos intézmények tekintetében látható, hogy míg a mintegy 70 ezer ellátott közül 5420 személyt gondoztak egyházi intézményben 1998-ban, addig 2017-ben a 90,5 ezer ellátott közül már mintegy 17 ezer személy volt egyházi szolgálatban segítve.⁴ Ez azt jelenti, hogy a bentlakásos intézményi szolgáltatási szegmensben az elmúlt 20 évben az egyházi szolgáltatásokat igénybevevő rászoruló emberek száma több mint háromszorosára növekedett. Ha a teljes bentlakásos ellátási szektort vizsgáljuk és az azon belül arányokat, akkor is majdnem háromszoros a növekedés 7,7%-ról 18,9%-ra. A 90-es években az egyházak minden tizenharmadik gondozottat segítettek, ma már minden ötödik ellátott egyházi intézménytől kap segítséget.

Azonban ennél is látványosabb az egyházi szerepvállalás dinamikája az alapellátások tekintetében, ahol a szolgálat indításának alacsonyabb a költsége és ezért gyorsabban tud a fenntartó egyház reagálni a szükségletekre, szolgáltatási igényekre. Miközben 1998-ban a házigondozásban az egyházak még alig-alig vettek részt, mára már ezen területen is jelentős a súlyuk. 1998-ban a 41 329 kliens közül mindössze 90 időst láttak el egyházi szolgálatok.

³ Papházi Tibor: Szociális ellátások és szolgáltatások a statisztika tükrében, *Kapocs*, V. évf., 2006/25. <http://www.ncsszi.hu/kiadvanyok/kapocs-letoltheto--lapszamai/kapocs-2006/99/news> (Letöltés: 2020. május 23.)

⁴ Szociális Statisztikai Évkönyv, Központi Statisztikai Hivatal, 2017, 153.

Ez 0,2%-os részarányt jelent. 2017-ben a 95 081 ellátott közül már 38 652 személyt gondoztak egyházi szolgálatok, ami 40,6%-os arányt jelent. A házi gondozás területén tehát az elmúlt 20 évben megközelítőleg 430-szorosára nőtt a segítséget az egyházaktól kérő és váró emberek száma.

A bemutatott szolgáltatási statisztikák egyértelműen bizonyítják, hogy az egyházak éltek a jogszabályok által biztosított lehetőségekkel és a 90-es években megkezdték, a 2000-es évek első felétől kezdve dinamikusan kiépítették szociális intézményi rendszereiket.

AZ ÁLLAM-EGYHÁZ MODELLEK

Az egyházak szociális területen történő szerepvállalása és ennek szociális jogi keretrendszere mindig beleágyazódik abba a paradigmába, amely az adott országban az állam és az egyház kapcsolatát jellemzi.⁵ Az állam-egyház modellek között az elsősorú választóvonal a világnézeti semlegességhez való viszony.⁶ A világnézeti elkötelezett államok közé tartoznak a volt kommunista országok, illetve az iszlám fundamentalista országok. A továbbiakban a másik csoportba tartozó, világnézeti semleges államokra jellemző modelleket vesszük számba. A modellek vázlatos ismertetése előtt azonban érdemes rámutatni azokra a módszertani nehézségekre, amelyek az egyház és az állam kapcsolatának nemzeti modellekkel történő leírása előtt állnak. Ezeket a nehézségeket Lányi Gábor tekinti át részletesebben.⁷ Lányi az első nehézséget az általános terminológiai tisztázatlanságban látja, az olyan alapvető kifejezéseknek, mint állam, vallás, egyház nincs általánosan elfogadott definíciója a vonatkozó szakirodalomban. A második nehézség az, hogy a leginkább letisztult jogi eszköztár sem képes a gyakorlatban kialakult számtalan gyakorlatot kezelni. A harmadik pedig az állam és az egyház viszonyrendszerének oly fokú komplexitására, összetettségére utal, amely a nemzeti modellekhez hasonló középszintű elméleteken túli, azoknál magasabb szintű elméletek alkotására eleve szkepszissel tekint.

⁵ Az állam-egyház modelleket vizsgáló szakirodalmat áttekinti Köbel Szilvia (szerk.): *Az állami és a felekezeti egyházjog alapjai*, Budapest, Patrocínium, 2016, 32–36.

⁶ Birkás Antal: *Állam és egyház kapcsolata az Európai Unió országaiban. Modellek, alternatívák*, Budapest, Patrocínium, 2018, 10.

⁷ Lányi Gábor: *Gondolatok az egyház és állam kapcsolatát leíró tipológiai problematikájához*, in Zsengellér, József–Kodácsy Tamás–Ablonczy Tamás (szerk.): *Felelet a Mondolatra. Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan–Pápai Református Teológiai Akadémia, 2016, 475–486.

Az állam-egyház modelleknek többféle osztályozása ismert a szakirodalomban. Schanda Balázs négy alapvető modellt különböztet meg:⁸

1. Államegyházi modell. Kialakulásának oka nem a felekezeti homogenitás, hanem a hagyományok tiszteletére épülő szerves fejlődés. Ide tartoznak Észak-Európa protestáns államai, melyekben a vallásszabadság nem kérdőjelezhető meg, mert abszolút toleranciát gyakorolnak a többi vallással szemben. E modellhez tartozik Görögország is.
2. Radikális elválasztás modellje. Ide tartozik az Egyesült Államok és Franciaország. Azonban a két országban teljesen más az elválasztás oka. Az Egyesült Államokban a vallásszabadság megóvása, Franciaországban az egyházellenesség volt a döntés fő motívuma. Ebben a modellben a vallásszabadság garanciája az, ha az állam nem részesíthet támogatásban egyetlen vallást sem.
3. Kapcsolódó modell. Közép-Európa német nyelvű államaira jellemző. Átmeneti modell az államegyházi és a radikális elválasztás modellje között. A hangsúly az együttműködésen van, az állam pozitív semlegességet és nem közömbösséget tanúsít. Főszereplői a közjogi státuszt élvező bevett népegyházak, mert az állam nekik társadalmi beágyazottságot tulajdonít.
4. Az együttműködő elválasztás modellje. Dél-Európa országaiban az államegyházi modell megszűnése után az állam továbbra is számol a korábbi államegyház társadalmi súlyával, ezért együttműködik vele szerződéses szabályozás szerint.

Szathmáry Béla a modelleket két csoportba sorolja.⁹ Az első csoportba tartoznak azok a modellek, amelyekben az állam és az egyház egységet alkotnak. Az egységnek két formája lehet: államegyháziság és egyházállamiság. Az államegyháziság modelljében az uralkodó az egyház feje, az állam döntései közvetlen válnak az egyház belső szabályaivá. Az egyházállamisági modellben az egyház és a vallási rend uralja a politikát és az államot. A modellek másik csoportjába tartoznak az állam és egyház szétválasztására épülő modellek. Ezen a csoporton belül három modellt találunk. Az egyház feletti állami fennhatóság modelljében az állam elismeri az egyház autonómiáját a legtöbb kérdésben, ugyanakkor egyes területeken fenntartja a beleszólás, a beavatkozás jogát, felügyeletet gyakorol az egyház működése felett. A koordinációs modell-

⁸ Schanda Balázs: Állami egyházi jogi modellek Európában. Konvergencia és különbözőségek, *Magyar Tudomány*, CLXXX. évf., 2019/6, 813–821.

⁹ Szathmáry Béla: *Fejezetek az állami vallás- és egyházi jogból*, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2006.

ben az állam és az egyház elismeri a másik önállóságát, de együttműködnek meghatározott célok érdekében. A harmadik modell ebben a csoportban a teljes szétválasztásra épülő modell.

Antalóczy Péter szerint a magyar állam és az egyházak viszonyát a következő alapelvek határozzák meg:¹⁰

1. a vallásszabadság joga alkotmányosan biztosított alapjog, melynek védelméről az állam törvényes eszközökkel gondoskodik;
2. vallások és vallási közösségek egyenjogúsága;
3. az állam és az egyház különváltan működik;
4. az állam világnézetileg semleges;
5. az egyházak autonómiával rendelkeznek;
6. az állam és az egyház, mint egyenrangú felek között partneri viszony áll fenn;
7. az állam és az egyház a közcélok érdekében együttműködik.

Veit Bader modellje öt típust tartalmaz, amelyek között az az alapvető különbség, hogy a társadalomban létező vallási mozgalmak és egyházak között az állam tesz-e különbséget, s ha igen, milyen eszközökkel.¹¹

1. Erős berendezkedés – alkotmányos eszközökkel monopolhelyzetbe hozott egyház, amely társadalmilag és kulturálisan mélyen be van ágyazva a társadalomba. Görögország, Szerbia és Izrael tekinthető e típus példáinak.
2. Gyenge berendezkedés – ebben a típusban szintén létezik egy alkotmányos eszközökkel kiemelt államegyház, de a jog és a gyakorlat ismeri a vallási türelem fogalmát, a pluralizmus elismerése, a vallásszabadság intézményesülése. Anglia, Skócia és a skandináv államok sorolhatók ide.
3. Alkotmányos pluralizmus – két vagy több egyház alkotmányosan megerősített államegyház jellegét jelenti, ami jelenleg csak Finnországra jellemző.
4. Nem alkotmányos pluralizmus – ebben a típusban nincs monopolhelyzetű, megerősített államegyház, az állam azonban az egyházak munkáját elismeri, sőt: bevonja őket az oktatási, szociális feladatok ellátásába, ahhoz az államtól támogatást kapnak.
5. Magánpluralizmus – a szigorú és teljes szétválasztás típusa, amely leginkább az Egyesült Államokra jellemző.

¹⁰ Antalóczy Péter: Az állam és az egyház elválasztása, in Antalóczy Péter (szerk.): *Az állami egyházjog alapjai*, Budapest, Patrocinium, 2012, 108.

¹¹ A modellt ismerteti Lányi: Gondolatok, 481.

Amennyiben megvizsgáljuk az 1990 óta eltelt időszakot, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az 1949-es kommunista alkotmány 1989-ban történő módosítása¹² megeremtette az állam és az egyház kapcsolatának alapjait a demokratikus jogállam keretei között. Az új alkotmány kimondta, hogy az egyház az államtól elválasztva működik.¹³ A szétválasztáson alapuló modellek közül Magyarországon az együttműködési modell valósult meg: az elmúlt 30 évben az állam és az egyház között partneri viszony alakult ki, amelynek alapja az volt, hogy az állam belátta, hogy az egyház szolgálata előmozdítja társadalmi szinten a közjót. A bal- és jobboldali kormányok között jelentős különbségek voltak abban, hogy az állam és egyház közötti együttműködés lehetőségeit milyen mértékben használták ki. Általánosítva az mondható, hogy a baloldali kormányok jó esetben tartózkodók voltak, rosszabb esetben egyoldalúan és jelentősen csökkentették az egyházi intézmények támogatását. Ezzel szemben a jobboldali kormányok idején megerősödött az együttműködés, és ennek hatása a szociális területen is érzékelhető volt az egyházi fenntartású kapacitások gyarapodásában, az egyházi intézmények bővülő fejlesztési lehetőségeiben, a kapacitásátvételek feltételeinek enyhítésében. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Magyarországon az állam és az egyház különváltan működik, ugyanakkor elismerve egymás autonómiáját, keresik az együttműködés lehetőségét, és kiváltképp igaz ez a szociális szolgáltatások területére.

ALAPTÖRVÉNYI ÉS EGYHÁZÜGYI TÖRVÉNYI KERETEK

Az egyházi intézmények működésének jogi szabályozási környezetének bemutatását az Alaptörvénnyel kell kezdenünk. Ez nem csak a jogforrási hierarchia kötelező figyelembe vétele és tiszteletben tartása. A 2011 óta hatályos Alaptörvény életbe lépése előtti két évtizedben mind az alkotmány, mind az egyházakkal kapcsolatos törvényi szabályzás rendkívül liberális volt, elsősorban az egyházalapítás területén. És ez nagyban befolyásolta a szociális szabályozás módosításait is.

A rendszerváltást követő egyházi törvény, melyet parlament 1990. február 8-án fogadott el, a lelkiismereti és vallásszabadságról, és az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény, a vallásszabadság, illetve a többi meghatározó egyházügyi alapelv rögzítése terén jelentős eredményeket ért el. Ugyanakkor sikertelen volt a sajátos jogokkal visszaélő, valójában vallási tevékenységet nem vég-

¹² Az Alkotmány módosításáról szóló 1989. évi XXXI. tv.

¹³ A Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. tv. 60.§ (3) bekezdés

z, csupán az ebből eredő (alapvetően anyagi, részben pedig az állami ellenőrzés elmaradásából származó) előnyöket kihasználni kívánó szervezetek elleni fellépés tekintetében. Bár a törvény sok tekintetben progresszív volt, mégis az egyházalapítás rendkívül tágran meghúzott lehetőségeinek köszönhetően az egyházak száma folyamatosan növekedett, 2011-ben már 406 egyház működött Magyarországon. Az egyházak számának felfutásában fontos szerepet játszott az, hogy az egyházi szociális intézmények kiegészítő támogatást kapnak ellátottjaik után, ezért sok civil szervezet vedlett át egyházzá a 2000-es évek közepén a különböző többlettámogatások és kedvezmények elnyerése érdekében. Ezért is volt fontos 2011-ben az új Alaptörvény és az ennek nyomán születő új egyházügyi törvény, amely véget vetett a káros folyamatoknak.

A 2011-ben benyújtott egyházügyi törvényjavaslat elsődlegesen azt a célt tűzte maga elé, hogy felvegye a küzdelmet a kedvezményeket biztosító szabályokkal visszaélőkkel szemben. A 2012-től hatályos szabályozás végső soron azonban nem a megfelelő, a hazai és a nemzetközi gyakorlatban elfogadott, az általános alkotmányos elvárásoknak, szempontoknak megfelelő eszközöket választotta e támogatandó, sőt szükséges cél elérése érdekében. Ezért sok kritika érte az egyházügyi törvényt az Alkotmánybíróság részéről az Országgyűlés egyházak elismerésében betöltött szerepe, a tisztességes eljáráshoz és a jogorvoslathoz való jog sérelme miatt, valamint az Európa Tanács Velencei Bizottsága, illetve a strasbourgi Emberi Jogok Európai Bírósága részéről az egyenjogúság sérelme, az Országgyűlés hatásköre, a korábban megszerzett egyházi státus és privilégiumok megvonásában rejlő jogsérelem miatt.

A jelenlegi alkotmányos keretről átfogóan azt mondhatjuk, hogy az egyházi intézmények működése a modern jóléti államban az egyház szabad működésén alapszik, az egyházak szabad működése pedig a vallás- és lelkiismereti szabadság alkotmányos és intézményi garanciáin. Az Alaptörvény kimondja, hogy mindenkinek joga van a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságához” és hogy „ez a jog magában foglalja a vallás vagy más meggyőződés szabad megválasztását vagy megváltoztatását és azt a szabadságot, hogy vallását vagy más meggyőződését mindenki vallásos cselekmények, szertartások végzése útján vagy egyéb módon, akár egyénileg, akár másokkal együttesen, nyilvánosan vagy a magánéletben kinyilvánítsa, vagy kinyilvánítását mellőzze, gyakorolja vagy tanítsa”.¹⁴ Az Alaptörvény a vallásszabadság garanciái között említi, hogy az azonos hitelveket valló emberek vallási közösségeket hozhatnak létre.¹⁵

¹⁴ Alaptörvény VII. cikk (1) bekezdés

¹⁵ Alaptörvény VII. cikk (2) bekezdés

Az állam és az egyház elválasztásának az elvét is rögzíti az Alaptörvény, amikor kimondja, hogy az állam és a vallási közösségek különváltan működnek.¹⁶ A különvált működésmód tartalmát az Alkotmánybíróság határozta meg:¹⁷ *a)* az állam és az egyház nem kapcsolódhatnak össze intézményesen; *b)* az állam nem azonosíthatja magát egyik egyház tanításával sem; *c)* az állam nem avatkozhat az egyház belső ügyeibe; *d)* az állam nem foglalhat állást hitbeli igazságok kérdésében.

A magyarországi modellben az állam és az egyház szétválasztásának elve mellett hangsúlyosan jelenik meg az államnak és az egyháznak a közjó előmozdítása érdekében megvalósított együttműködése. Ezt már az Alaptörvény is rögzíti:¹⁸ az állam és a vallási közösségek a közösségi célok elérése érdekében együttműködhetnek. Éppen az együttműködés szintje az egyik olyan tényező, amely a vallási közösségeket differenciálja. A társadalmi célok megvalósításában a legszorosabb együttműködés a vallási közösségek között a bevett egyházakkal valósul meg, ezért az állam számukra sajátos jogosultságokat biztosít.¹⁹ Az egyház szolgálatának egyik alapeleme a diakónia, a szeretetszolgálat, a segítő tevékenység, amely nem korlátozódik az egyház tagjaira, hanem azon túl is kifejti pozitív hatását, ezért társadalmi szempontból az egyház szolgálata elősegíti a szociális védelem erősítését, a társadalmi kohézió erősítését, ez pedig megalapozza azt, hogy a közjó érdekében az állam együttműködjön az egyházzal, sőt: támogassa társadalmi szempontból értékes és hasznos szolgálatát.

Az együttműködés kereteit az egyházügyi törvény határozza meg.²⁰ A törvény a valamilyen vallás gyakorlására alakult és elsődleges vallási tevékenységet végző közösségeket öt formáját különbözteti meg. A legszélesebb kategória a vallási közösség.²¹ Vallási közösség a természetes személyek minden olyan közössége, szervezeti formától, jogi személyiségtől vagy elnevezéstől függetlenül, amely vallás gyakorlására alakult, és elsődlegesen vallási tevékenységet végez. E tekintetben azt kell kiemelni, hogy még a jogi személyiséggel nem rendelkező vallási csoportok, közösségek is alkotmányos védelemben részesülnek, mert ezeknek a közösségeknek is védi a lelkiismereti és vallásszabadságát, ezen közösségek tagjai is szabadon gyakorolhatják, megvallhatják, ta-

¹⁶ Alaptörvény VII. cikk (3) bekezdés

¹⁷ 4/1993. (II. 12.) AB-határozat

¹⁸ Alaptörvény VII. cikk (4) bekezdés

¹⁹ Alaptörvény VII. cikk (4) bekezdés

²⁰ A lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi CCVI. tv. (továbbiakban: Ehtv.)

²¹ Ehtv. 6.§

níthatják és kinyilváníthatják hitüket.²² A törvény módosításának fontos célja volt, hogy a vallási közösségek hitéleti céljait élesen elválassza a társadalmi szerepvállalás egyéb formáitól. A szabályozás ezt kétféle módon rögzíti. Egyrészt pozitíve meghatározza a hitéleti tevékenységet, amely minden vallási közösségre jellemző. Eszerint a vallási közösség olyan világnézethez kapcsolódó tevékenységet folytat, amely természetfelettire irányul, rendszerbe foglalt hitelvekkel rendelkezik, tanai a valóság egészére vonatkoznak, valamint sajátos magatartáskövetelményekkel az emberi személyiség egészét átfogja.²³ Ugyanakkor a szabályozás tartalmaz egy negatív definíciót is, felsorolva azokat a tevékenységeket, amelyek önmagukban nem tekinthetők vallási tevékenységnek: a politikai és érdekérvényesítő, a pszichikai vagy parapszichikai, a gyógyászati, a gazdasági-vállalkozási, a nevelési, az oktatási, a felsőoktatási, az egészségügyi, a karitatív, a család-, gyermek- és ifjúságvédelmi, a kulturális, a sport-, az állat-, környezet- és természetvédelmi, a hitéleti tevékenységhez szükségesen túlmenő adatkezelési, a szociális tevékenység.²⁴ A törvény rögzíti azt is, hogy magát minden vallási közösség nevezheti egyháznak, használhatja ezt az elnevezést saját tevékenységére való utalás során.²⁵

Amennyiben egy vallási közösség jogi személyiséggel rendelkezik, csak meghatározott formában működhet. A jogi személyiséggel rendelkező vallási közösségnek négy formáját különbözteti meg a törvény: vallási egyesület, nyilvántartásba vett egyház, bejegyzett egyház és bevett egyház.²⁶ A vallási közösségek e négy formáját két ismérv jellemzi: *a)* azonos hitelveket valló, természetes személyek alkotják; *b)* önkormányzattal rendelkező autonóm szervezetek.²⁷ Megemlítendő alkotmányos garanciát tartalmaz az a szabály, miszerint a jogi személyiségű vallási közösség tagjai vallási meggyőződésének megfelelően szabadon állapítja meg vallási és ezen alapuló egyéb közcélú tevékenysége kereteit, szabályait, szervezeti formáját és elnevezését.²⁸

A szociális szolgáltatások biztosítása az állam és az egyház együttműködésének jelentős szegmense. Ezért kell szemügyre vennünk az állam és az egyház együttműködésének keretszabályozását. Általános szabályként az egyházügyi törvény az együttműködését lehetőségét biztosítja: az állam és a jogi személyiséggel rendelkező vallási közösségek együttműködhetnek a közjó

²² Ehtv. 1.§ (2)

²³ Ehtv. 7/A.§ (2)

²⁴ Ehtv. 7/A.§ (3)

²⁵ Ehtv. 7/B.§

²⁶ Ehtv. 7.§ (2)

²⁷ Ehtv. 7.§ (3)

²⁸ Ehtv. 7/A.§ (1)

előmozdításában.²⁹ Az együttműködés egyik lehetséges formája az, hogy az egyház által végzett közcélú tevékenység ellátására megállapodást köthetnek. A szabályozás szerint a megállapodás megkötése előtt vizsgálni kell az egyház történelmi és társadalmi szerepét, társadalmi elfogadottságát, beágyazottságát, szervezettségét, az általa hagyományosan végzett közcélú tevékenységek során szerzett tapasztalatait és – az együttműködéssel érintett közcélú tevékenységek sajátosságaihoz igazodva – az azok ellátásához szükséges feltételek fennállását. Az állam és az egyház között kötött megállapodások egyik speciális formája az átfogó megállapodás, melynek két feltétele van: *a)* kiemelkedő jelentőségű közcélú tevékenység; *b)* hosszú távú végzése a tevékenységnek. A megállapodás lehet határozatlan idejű és hitéleti tevékenység támogatására is kiterjedhet.³⁰

A jogi személyiséggel rendelkező vallási közösségek közül a legkevesebb feltételnek a vallási egyesületnek kell megfelelnie. A vallási egyesülettel az állam határozott időre – legfeljebb öt évre – szóló megállapodást köthet egyes közcélú tevékenységek ellátására, illetve a hitéleti tevékenység támogatására.³¹ Ezen túl a vallási egyesület jogosult a magánszemélyek által befizetett személyi jövedelemadó felajánlott 1%-ára.³²

A vallási egyesülethez képest a nyilvántartásba vett egyháznak már több feltételt kell kielégítenie. A vallási egyesületet – kérelmére – nyilvántartásba vett egyházként kell nyilvántartásba venni, ha a nyilvántartásba-vételi kérelem benyújtását megelőző 3 év átlagában legalább ezer magánszemély ajánlotta fel befizetett személyi jövedelemadójának 1%-át számára. A másik feltétel az, hogy a kérelmező egyesület legalább 5 éve vallási egyesületként működik, vagy 100 éves szervezett formában történő önálló nemzetközi működéssel rendelkezik. Akkor is nyilvántartásba vett egyházként kell bejegyezni a kérelmező egyesületet, ha legalább ezer tagja van, legalább 5 éve vallási egyesületként működik, és nyilatkozik arról, hogy hitéleti tevékenysége vagy közcélú tevékenysége érdekében az államháztartás alrendszeréből, európai uniós forrásokból vagy nemzetközi megállapodás alapján finanszírozott programokból, pályázati úton vagy pályázati rendszeren kívül, egyedi döntés alapján támogatást nem vesz igénybe.³³ A nyilvántartásba vett egyházzal az állam határozott időre – legfeljebb tíz évre – szóló megállapodást köthet közcélú tevékenység ellátására, illetve a hitéleti tevékenység támogatására.

²⁹ Ehtv. 9.§ (1)

³⁰ Ehtv. 9.§ (2)

³¹ Ehtv. 9/C.§ (1)

³² Ehtv. 9/C.§ (2)

³³ Ehtv. 9/D.§ (2)

A harmadik forma a bejegyzett egyház.³⁴ Egy vallási egyesület bejegyzett egyházként való bejegyzésének feltétele egyrészt az, hogy a nyilvántartásba vételi kérelem benyújtását megelőző 5 év átlagában legalább négyezren ajánlották fel az SZJA 1%-át számára, másrészt az, hogy legalább 20 éve vallási egyesületként működik, vagy 100 éves szervezett formában történő önálló nemzetközi működéssel rendelkezik. A nyilvántartásba vett egyházat bejegyzett egyházként kell nyilvántartásba venni, ha 5 év átlagában négyezer SZJA 1%-felajánló, és legalább 15 éve nyilvántartásba vett egyházként működik, vagy 100 éves szervezett formában történő önálló nemzetközi működéssel rendelkezik. A bejegyzett egyházzal az állam határozott időre – legfeljebb 15 évre – megállapodást köthet közcélú tevékenység ellátására, illetve a hitéleti tevékenység támogatására.

A negyedik forma a bevett egyház,³⁵ amely a társadalmi beágyazottság és emiatt az állammal való együttműködés szempontjából a legerősebb forma. A bevett egyház az olyan bejegyzett egyház, amellyel az állam a közösségi célok érdekében történő együttműködésről átfogó megállapodást kötött. Az átfogó megállapodást törvényben kell kihirdetni. A bevett egyház – a közösségi célok érdekében történő együttműködésre tekintettel – adó-, illetve azzal egy tekintet alá eső más kedvezményben, valamint költségvetési támogatásban részesül. A bevett egyház jogosult a magánszemélyek befizetett személyi jövedelemadójának külön törvény szerint felajánlott és meghatározott részére és annak állami kiegészítésére, illetve az ennek helyébe lépő juttatásra. A jogszabály jelenleg 27 bevett egyházat sorol fel.³⁶

A vallási közösségek szabályozása két módon is befolyásolja azt, hogy az egyház hogyan tud szociális szolgáltatást alapítani és működtetni. Egyrészt a szociális törvény rögzíti, hogy a fenti vallási közösség-típusok közül csak a bevett egyház, a bejegyzett egyház és a nyilvántartásba vett egyház lehet szociális szolgáltatás fenntartója.³⁷ Másrészt a szociális törvény ugyanezen paragrafusra rögzíti azt is, hogy csak a bevett egyház esetében elegendő a bevett egyházi státusz a szolgáltatásfenntartói feladatainak ellátásához, a nyilvántartásba vett és a bejegyzett egyház esetében szükséges feltétel az állammal kötött, a szociális, gyermekjóléti vagy gyermekvédelmi feladatok ellátására is kiterjedő megállapodás. Szintén a szociális törvény rögzíti, hogy nem csak a bevett, a nyilvántartásba vett és a bejegyzett egyház lehet fenntartó, hanem

³⁴ Ehtv. 9/E.§

³⁵ Ehtv. 9/G.§

³⁶ Ehtv. melléklet

³⁷ 1993. évi III. tv. a szociális igazgatásról és a szociális ellátásokról (továbbiakban: Szt.) 4.§ (1) bekezdés m) pont

ezek belső egyházi jogi személye is.³⁸ Ugyanakkor az egyházak által alapított egyesületek, alapítványok nem minősülnek egyházi jogi személynek.³⁹ Természetesen ezek az egyesületek és alapítványok is tarthatnak fenn szociális intézményt, de nem részesülhetnek az egyházakat megillető jogosultságokban.

Meg kell említeni, hogy külön jogszabály a bevett egyházakéhoz hasonló feltételrendszert biztosíthat egyházi státusszal nem rendelkező szervezetnek. Ezek közül a Máltai Szeretetszolgálat a legjelentősebb példa, hiszen jogilag egyesület (Magyar Máltai Szeretetszolgálat Egyesület), a Szuverén Máltai Renddel kötött nemzetközi megállapodás azonban rögzíti, hogy a Rend közszolgálati tevékenységet kifejtő magyarországi kijelölt szervezeteit egyházi intézményfenntartóknak kell tekinteni.⁴⁰

AZ ÁLLAM ÉS AZ EGYHÁZ SZOCIÁLIS CÉLÚ EGYÜTTMŰKÖDÉSÉNEK KERETEI

Ahogy fentebb láthattuk, az állam és az egyház együttműködésének kiemelt területe a szociális segítségnyújtás. A rászorulóknak történő segítségnyújtás egyrészt feladata az államnak. Az Alaptörvény rögzíti, hogy Magyarország arra törekszik, hogy minden állampolgárának szociális biztonságot nyújtson.⁴¹ Másrészt az egyházaknak pedig hitelveikből fakadó küldetése a szeretetszolgálat. Ezért ezen a területen az állam és az egyház együttműködése szinte magától értetődő. Bár az együttműködés erőssége és elemei az elmúlt 30 évben többször változtak, mégis megállapíthatóak az alapvonásai az együttműködésnek.

Az állam és az egyház szociális célú együttműködésének alapvetően három jellegzetessége formálódott ki: *a)* neutralitás; *b)* komplementaritás; *c)* preferálás.

A neutralitás vagy semlegesség azt jelenti, hogy a szociális szolgáltatások működését szabályozó normák döntő hányada szektorsemleges. A bemeneti feltételek, a szolgálat indításához szükséges tárgyi és személyi feltételek, a jogsértések szankciói, a térítési díjra vonatkozó szabályok ugyanúgy vonatkoznak az állami és az egyházi fenntartású intézményekre. Ebből a szempontból tehát azt mondhatjuk, hogy a szociális szabályozás az egyházi intézmények

³⁸ A belső egyházi jogi személy fogalmáról: Ehtv. 11.§ (2) bekezdés

³⁹ Ehtv. 11.§ (3) bekezdés

⁴⁰ A Magyar Köztársaság Kormánya és a Szuverén Jeruzsálemi, Rodoszi és Máltai Szent János Katonai és Ispótyos Rend közötti Együttműködési Megállapodás kihirdetéséről szóló 2010. évi CXL. tv. 5. cikk 1. pont

⁴¹ Magyarország Alaptörvénye XIX. cikk (1)

számára ugyanazt a szabályozási környezetet biztosítja, mint az állami, az önkormányzati és a civil intézmények számára.

A komplementaritás vagy kiegészítő jelleg azt jelenti, hogy a jogalkotó a fenntartók egy meghatározott csoportját azzal bízza meg, hogy akkor is működtessen szociális ellátást, ha más fenntartó nem vállalkozik erre. A jogalkotó e fenntartói körhöz ellátási kötelezettséget rendel. Ez a döntés annak a felismerésnek köszönhető, hogy ha a szolgáltatás biztosítása a fenntartók számára csak lehetőség, akkor az ország egyes területein nem fognak megszervezni alapvető szükségletek kielégítését célzó szolgáltatásokat, mert a fenntartók mérlegelése alapján nem éri meg. Lennie kell tehát egy olyan védőhálóknak, amely abban az esetben is nyújt ellátást, ha senki más nem. A szociális jogszabályok ezt az ellátási kötelezettség telepítésével oldják meg. Az ellátási kötelezettség azt jelenti, hogy a jogszabály által kijelölt fenntartóknak gondoskodniuk kell a meghatározott szolgáltatások biztosításáról.⁴² A jogalkotó az ellátási felelősséget az alapszolgáltatások tekintetében az önkormányzatokhoz, az intézményes szolgáltatások tekintetében 2013-ig a megyei önkormányzatokhoz, azt követően az államhoz telepítette. Az ellátási felelősség szempontjából az egyházi szociális szolgálatok kiegészítő jellegűek: az állami és az önkormányzati kötelezően működtetett szolgálatokon túl nyújtanak segítséget a rászoruló embereknek.

A preferálás azt jelenti, hogy az állam az egyházi fenntartásnak, az egyházi szolgálatnak különleges értékeket, társadalmi hasznot tulajdonít, ezért pozitív megkülönböztetést alkalmaz vele szemben. Ennek egyik példája a finanszírozásban érhető tetten. A civil szervezetek által működtetett szociális szolgálatok finanszírozási szintjét az egyházi szolgálatok finanszírozása jelentősen meghaladja. A preferálás másik eszköze lehet a fejlesztési vagy kapacitásbefogadási pályázatokon, eljárásoknál az egyházi igények és kérelmek előnyben részesítése. A pozitív megkülönböztetés tükröződik az egyházi módszertani intézmények kijelölésében is.⁴³ Az előnyben részesítés példája az is, hogy állam ingyenesen adhatja ár állami vagyontulajdonjogát egyháznak az általa végzett közcélú feladatok ellátásának elősegítése érdekében.⁴⁴

⁴² Az ellátási kötelezettséget az Szt. 86.–92.§-ai szabályozzák.

⁴³ Szt. 58.§ (2)

⁴⁴ 2007. évi CVI. tv. az állami vagyonról 36.§ (2) g)

SZOCIÁLIS JOGI KERETEK

Az egyházi intézmények működésének szociális jogi keretét azok a jogszabályok jelentik, amelyek az egyházak által fenntartott szociális, gyermekjóléti és gyermekvédelmi szolgáltatások alapítását és fenntartását szabályozzák. Nyilvánvalóan ehelyt nincs lehetőség valamennyi norma felsorolására, ezért a szabályozás főbb csomópontjait érintjük.

Az első fontos csomópont az alapítás és a működtetés. Az egyház szabadon, autonóm módon dönthet arról, hogy szociális szolgáltatást indít. A szociális szolgáltatás abban különbözik az egyház egyéb, szociális segítő szolgáltatáitól, hogy egyrészt az egyház fenntartóként vállalja, hogy a szociális szolgáltatások működtetésére irányadó minimumfeltételeket teljesíti, másrészt az ezen feltételeket teljesítő fenntartóként állami támogatásra jogosult. Ez tehát azt jelenti, hogy amennyiben az egyház szociális szolgáltatás indításáról dönt és a jogszabályi kritériumoknak (tárgyi és személyi feltételek⁴⁵) megfelel az indítani kívánt szolgáltatás, akkor ezt megteheti és az illetékes hatóság működési engedélyt ad ki számára. 2013. december 1-je óta a működési engedély funkcióját a szolgáltatói nyilvántartás vette át (MŰKENG), amely közhiteles hatósági nyilvántartás.⁴⁶ A szociális törvény össze is kapcsolja a működési engedélyt a szabad intézményműködtetéssel: „Szociális szolgáltatást a jogszabályokban előírt feltételek teljesítése esetén bármely fenntartó biztosíthat, ha az általa fenntartott szociális szolgáltató, intézmény véglegessé vált döntéssel be van jegyezve a szolgáltatói nyilvántartásba.”⁴⁷ A szolgáltatás biztosításának hatósági kontrollja nem csak a működés kezdetén érvényesül a minimumfeltételek vizsgálatában és az engedély kiadásában, hanem később is a rendszeres szakmai ellenőrzésben.⁴⁸

Az egyházak szolgáltatásalapítási és -működtetési autonómiájával összefüggő kérdés, hogy megteheti-e az egyház, hogy szociális segítő szolgálatot működtet működési engedély nélkül, természetesen emiatt nem is igényelve állami támogatást? A szociális törvény szerint a hatóság szociális igazgatási bíróságot szabhat ki a fenntartó részére, ha engedély nélkül végez szociális szolgál-

⁴⁵ A személyes gondoskodást nyújtó szociális intézmények szakmai feladatairól és működésük feltételeiről szóló 1/2000. (I. 7.) SZCSM-rendelet tartalmazza ezeket a feltételeket a szociális, a személyes gondoskodást nyújtó gyermekjóléti, gyermekvédelmi intézmények, valamint személyek szakmai feladatairól és működésük feltételeiről szóló 15/1998. (IV. 30.) NM-rendelet pedig a gyermekjóléti és a gyermekvédelmi szolgáltatásokra.

⁴⁶ Szt. 92/K.§

⁴⁷ Szt. 92/K.§ (1)

⁴⁸ Szt. 92/K.§ (4c)

tatást.⁴⁹ A jogalkotó azért szankcionálja és száműzi az illegális tevékenység közé az engedély nélküli szolgáltatás nyújtását, mert számos esetre derült fény, amikor szolgáltatók engedély nélkül indítottak magánellátást, de visszaéltek a gondozottak kiszolgáltatottságával és a térítési díjért alacsony színvonalú szolgáltatást biztosítottak. Ugyanakkor a szociális törvény nem tartalmaz megnyugtató elhatárolást abban a tekintetben, hogy mely szociális szolgáltatások esnek az engedély-kötelelem alá. Az eddigi bírósági elhatárolások fényében az egyház által engedély nélkül végzett szociális tevékenység akkor bírsághozható, ha megállapítható az üzletszerűség, a rendszeres térítés fejében végzett szolgáltatás. A jogalkotó is ezt a megközelítést alkalmazta akkor, amikor 2019. január 1-jei hatállyal kiemelte a karitatív szolgáltatókat a szociális törvény hatálya alól: „Nem tartozik e törvény hatálya alá az a szállást, étkezést nyújtó vagy más segítő, karitatív tevékenység, amelyet az igénybe vevőtől, hozzátartozójától, vagy rájuk tekintettel harmadik személytől származó ellenszolgáltatás és állami, helyi önkormányzati támogatás nélkül nyújtanak.”⁵⁰

Az egyházak szolgálatműködtetési autonómiájának másfajta korlátai is vannak. A szociális törvény a fenntartók számára lehetővé teszi, hogy a belépéskor a klienstől egy egyszeri hozzájárulást kérjenek.⁵¹ Ugyanakkor a törvény szerint az egyházi és a civil fenntartó saját kapacitásainak maximum fele esetében élhet ezzel a lehetőséggel.

Az elmúlt 25 évben történtek olyan kormányzati kísérletek egyes kormányok részéről, amelyek más módon igyekeztek korlátozni az egyházaknak a szociális szolgáltatások biztosítására és működtetésére vonatkozó jogait. 2003-ban a kormány a helyi önkormányzatokkal kötött ellátási szerződéshez kötötte az egyházi szolgáltatások finanszírozását. Az intézkedés⁵² az egyház szolgálat-működtetési autonómiáját korlátozta, hiszen két feltétel teljesülése esetén biztosította az állami támogatást számára: 1. a helyi önkormányzat nem szervezi meg a szolgáltatást, amelynek megszervezése kötelező feladata lenne; 2. a helyi önkormányzat ellátási szerződést köt e feladat ellátására az egyházzal. Az Alkotmánybíróság azonban megállapította,⁵³ hogy ez a szabályozás a Magyar Köztársaság és az Apostoli Szentszék között a Katolikus Egyház magyarországi közszolgálati és hitéleti tevékenységének finanszírozásáról, valamint néhány vagyoni természetű kérdésről 1997. június 20-án, Va-

⁴⁹ Szt. 92/L.§ (1)

⁵⁰ Szt. 3.§ (9)

⁵¹ Szt. 117/C.§

⁵² Szt. 121.§ (3) bekezdés és Szt. 126.§ (3)

⁵³ 15/2004. (V. 14.) AB-határozat

tikánvárosban aláírt megállapodásba, mint nemzetközi szerződésbe ütközik.⁵⁴ A megállapodás III. Fejezete szerint az egyház állami támogatásra jogosult, amelynek alapja az állampolgár azon döntése, ahogyan az egyházi közszolgáltatásokat igénybe veszik. A megállapodás szerint az állami támogatásra való jogosultság meghatározásánál az állampolgár van döntési helyzetben: az állampolgár döntése alapozza meg az egyház állami támogatásra való jogosultságát. Az állampolgár döntését a települési önkormányzat nem korlátozhatja, még azon az alapon sem, hogy a közfeladatot az önkormányzat saját maga is el tudja látni. Ebből következően az egyházi közszolgáltatásért járó állami támogatásnak a települési önkormányzat által nyújtott közszolgáltatástól való függővé tétele ellentétes az egyházi közszolgáltatásnak az állampolgár szabad elhatározásától függő, megállapodás szerinti állami támogatásával.

AZ EGYHÁZI FENNTARTÁSÚ SZOCIÁLIS INTÉZMÉNYEK FINANSZÍROZÁSA

Az egyházi szociális intézmények állami finanszírozásának alapelve 1997 óta változatlan.⁵⁵ Az 1997-es egyházfinanszírozási törvény⁵⁶ rögzítette azt a szabályt, hogy a közfeladatot ellátó egyházi intézmény ellátottja után ugyanakkora állami támogatás jár, mint az állami és önkormányzati intézményekben ellátottak esetében. Az egyházfinanszírozási törvény közvetlen előzménye a kormány és a Vatikán által kötött, az előző fejezetben már említett megállapodás.⁵⁷ A megállapodás rögzítette, hogy az azonos finanszírozás elve alapján az állami normatív támogatáson felül a helyi önkormányzatok által biztosított kiegészítő támogatás országos átlagának figyelembevételével kell az egyházi intézmények

⁵⁴ A megállapodás kihirdetéséről az 1999. évi LXX. törvény rendelkezik.

⁵⁵ A 90-es évek végének egyházfinanszírozását bemutatja Fedor Tibor: Egyház-financezírozás Magyarországon, in Balogh Margit (szerk.): *Felekezések, egyházpolitika, identitás. Konfesszió, cirkelná politika, identita*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Társadalomkutató Központ–Kossuth, 2008, 411–418. oldal. Az egyházfinanszírozásról átfogó történeti leírást ad Fazekas Csaba: Egyházfinanszírozás Magyarországon, *Miskolci Politikatudományi Évkönyv*, I. évf., 2008. 70–83. https://www.academia.edu/20556156/Egyh%C3%A1zfinansz%C3%ADroz%C3%A1s_Magyarorsz%C3%A1gon._In_Miskolci_Politikatudom%C3%A1ny%C3%89vk%C3%B6nyv._I._Miskolc_2008 (Letöltés: 2020. május 23.)

⁵⁶ 1997. évi CXXIV. törvény az egyházak hitéleti és közcélú tevékenységének anyagi feltételeiről 5.§ (1)

⁵⁷ A megállapodás létrejöttéről és tartalmáról: Schanda Balázs: A Vatikáni Megállapodás 15 éve, *Pázmány Law Working Papers*, 2014/9. http://plwp.eu/docs/wp/2014/2014-09_Schanda.pdf (Letöltés: 2020. május 23.)

állami támogatást megállapítani. A jelenleg hatályos egyházügyi törvény is tartalmazza az azonos finanszírozás elvét, azonban a vallási közösségek különböző formáira differenciáltan határozza azt meg. A bevett egyház és belső egyházi jogi személye számára teljes és általános az elv érvényesülése: a bevett egyház az általa vagy intézménye útján ellátott közcélú tevékenysége után a hasonló tevékenységet folytató állami vagy helyi önkormányzati intézményekkel azonos mértékű költségvetési támogatásra jogosult.⁵⁸ A bejegyzett és a nyilvántartásba vett egyházak esetében az azonos finanszírozás elve két korláttal érvényesül: egyrészt az állami-önkormányzati intézményi finanszírozási szint az egyházi támogatás felső határa, a támogatás lehet ennél alacsonyabb összegű. Másrészt a támogatásról megállapodást kell kötnie az államnak és az egyháznak.

Az azonos finanszírozás a gyakorlatban visszatekintő tervezéssel és utólagos kompenzációval valósul meg. Ez azt jelenti, hogy egy adott év támogatása három részből tevődik össze: alaptámogatás, kiegészítő támogatás, korrekció. Az alaptámogatás szektorsemleges: minden fenntartó automatikusan megkapja az általa ellátott gondozottak száma alapján.⁵⁹ Egy adott költségvetési évre vonatkozóan a kiegészítő támogatás számításának alapja a két évvel korábbi, lezárt költségvetési év zárszámadása. A zárszámadás alapján ugyanis megállapítható, hogy az állami és az önkormányzati fenntartású szociális szolgáltatások finanszírozásában a központi költségvetéstől érkező támogatást milyen mértékben kellett kiegészítenie a fenntartónak saját bevételeiből. A kiegészítésre felhasznált összes kiadás és a normatív módon a központi költségvetésből származó támogatás teljes összegének hányadosa a kiegészítő támogatás százalékos mértéke. A kiegészítő támogatás tehát egyfajta becslés: két évvel korábbi költségvetési év bevételi és kiadási folyamatain alapul. Ezért szükséges utólag korrigálni a mértékét a valós folyamatok alapján. Ez azt jelenti, hogy a tárgyévet követő év végén a tárgyévről készülő zárszámadás keretében az állam visszaellenőrzi, hogy a tárgyévre megállapított kiegészítő támogatási mértékhez képest az állam és az önkormányzatok nagyobb vagy kisebb mértékben egészítették ki az állami támogatás saját bevételeik terhére.⁶⁰ Amennyiben olyan megállapítás születik, hogy az egyházi kiegészítési mérték alacsonyabb volt, mint az állami-önkormányzati, akkor a zárszámadási törvény elfogadását követően a központi költségvetési további korrekciót fizet az egyházi fenntartónak, amelynek alapja a valós és a tárgyévre tervezett kiegészítési mérték különbözete. Azonban amennyiben a tárgyév

⁵⁸ Ehtv. 19.§ (2)

⁵⁹ Ez természetesen a fejkvóta finanszírozású szolgáltatásokra vonatkozik.

⁶⁰ 1997. évi CCXXIV. tv. 6.§ (5)

kiegészíti ráta magasabb volt, mint az állami-önkormányzati kiegészítés aránya, az egyházi fenntartónak visszafizetési kötelezettsége keletkezik.

KONKLÚZIÓ

A rendszerváltást követően kiépült a szociális védelem hazai rendszere és ennek az egyházak által nyújtott szociális szolgáltatások mára már integráns részei. A szociális szolgáltatási rendszer egészében az egyházi feladatellátást egyszerre jellemzi a semlegesség, a preferálás és a kiegészítő jelleg. A szociális jogi környezet egyfelől szektorsemleges, mert minden fenntartón ugyanazokat a szolgáltatandókat és -működtetési feltételeket kéri számon, másrészt az állami-önkormányzati szolgáltatások számára többletfeladatokat ír elő az ellátási kötelezettség rögzítésével. A semmilyen más szolgáltatás által el nem látott rászoruló segítése az önkormányzat és az állam feladata, amelyek ugyanakkor ki is szerződhetik ezen feladatuk teljesítését egyházi fenntartóval. Harmadrészt érzékelhető az előnyben részesítés is: a szociális szolgáltatások között az egyházi fenntartásúak pozitív diszkriminációja több eszközzel is megvalósul. Mindezek a tényezők együtt járultak ahhoz, hogy az egyházi szociális szolgálatok által segített emberek számára Magyarországon az elmúlt 25 évben többszörösére növekedett.

BIBLIOGRÁFIA

- ANTALÓCZY Péter: Az állam és az egyház elválasztása, in Antalóczy Péter (szerk.): *Az állami egyházjog alapjai*, Budapest, Patrocínium, 2012.
- BIRKÁS Antal: *Állam és egyház kapcsolata az Európai Unió országában. Modellek, alternatívák*, Budapest, Patrocínium, 2018.
- FAZEKAS Csaba: Egyházfinanszírozás Magyarországon, *Miskolci Politikatudományi Évkönyv*, I. évf., 2008. 70–83.
https://www.academia.edu/20556156/Egyh%C3%A1zfinansz%C3%ADroz%C3%A1s_Magyarorsz%C3%A1gon._In_Miskolci_Politikatudom%C3%A1nyi_%C3%89vk%C3%B6nyv._I._Miskolc_2008
- FEDOR Tibor: Egyház-finanszírozás Magyarországon, in Balogh Margit (szerk.): *Fellekezők, egyházpolitika, identitás. Konfessio, cirkevná politika, identita*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Társadalomkutató Központ–Kossuth, 2008, 411–418. oldal.
- HOMICSKÓ Árpád Olivér: *A magyar társadalombiztosítása és szociális ellátások rendszere*, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2018.
- HOMICSKÓ Árpád Olivér: A szociális ellátórendszerek tipizálása és elméleti alapjai, in Hajdú József–Homicskó Árpád Olivér (szerk.): *Bevezetés a társadalombiztosítási jogba*, Budapest, Patrocínium, 2018.

- KÖBEL Szilvia (szerk): Az állami és a felekezeti egyházjog alapjai, Budapest, Patrocinium, 2016, 32–36.
- LÁNYI Gábor: Gondolatok az egyház és állam kapcsolatát leíró tipológiák problematikájához, in Zsengeller József–Kodácsy Tamás–Ablonczy Tamás (szerk.): Felelet a Mondolatra. Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan–Pápai Református Teológiai Akadémia, 2016, 475–486.
- PAPHÁZI Tibor: Szociális ellátások és szolgáltatások a statisztika tükrében, *Kapocs*, V. évf., 2006/25. <http://www.ncsszi.hu/kiadvanyok/kapocs-letolthetolapszamai/kapocs-2006/99/news>
- ROBBERS, Gerhard: Állam és Egyház az Európai Unióban, Pápa, Pápai Református Teológiai Akadémia, 2004.
- SCHANDA Balázs: A Vatikáni Megállapodás 15 éve, *Pázmány Law Working Papers*, 2014/9. http://plwp.eu/docs/wp/2014/2014-09_Schanda.pdf
- SCHANDA Balázs: Állami egyházjogi modellek Európában. Konvergencia és különbözőségek, *Magyar Tudomány*, CLXXX. évf., 2019/6, 813–821.
- SCHANDA Balázs: *Magyar állami egyházjog*, Budapest, Szent István Társulat, 2000.
- SZATHMÁRY Béla: *Fejezetek az állami vallás- és egyházjogból*, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2006.

ABSTRACT

Károly Czibere: *The Effects of Social Regulation on Social Services of Churches in Hungary*

The study reviews the effects of the main elements of the regulatory framework on social institutions maintained by churches in Hungary. The church-related social services play a significant role in the social protection system. The study analyses factors of state-church cooperation in the social care sector. After a short review of different state-church models, it describes the constitutional framework for social services and the regulation on churches. The study presents three principles of cooperation between the state and the churches in the field of social services: neutrality, complementarity and preference. Finally, the study contains two examples on the fulfilment of these principles: regulation establishing and financing church-related social services.

Keywords: welfare state, churches, social services, social regulation, financing

A REFORMÁTUS EGYHÁZ SZEREPE A BŰNELKÖVETŐK REINTEGRÁCIÓJÁBAN

Domokos Andrea

*„...nem ismerek szebb hivatást, nemesebb feladatot,
mint a feyházi lelkészé, s nem ismerek nagyobb érdemet,
mint Istennek e szolgájáé, ha kötelességeit világosan felismeri
és híven teljesíti.”¹*

A református egyház fontos küldetése a rászorulókat támogatása, társadalomba visszaillesztése; a menekült-, drog-, kórházlelkész-, iszákosmentő-, hajléktalan-, cigány-misszió mind ezt bizonyítják.

A magyar büntetőpolitika a 21. században felismerte, hogy a bűnözővel, a bűnözéssel való foglalkozás nem merülhet ki büntetőjogi szankciók alkalmazásában, hanem komplex megközelítést igényel, amelyből nem hagyható ki a magyar társadalom, a civil szféra és az egyház sem. A büntető anyagi jog,² a büntető eljárási jog³ és a büntetés végrehajtási jog⁴ a 21. században igyekeznek koherensen megvalósítani a differenciált és helyreállító büntetőpolitikát. E büntetőpolitikában komoly szerepe van a bűnelkövető ember segítségének, amely végeredményben ösztársadalmi érdek is, hiszen a további bűnelkövetés megelőzése a társadalom védelmét szolgálja. A társadalomba való visszaillesztés útján a civil szervezetek, az egyházak komoly szerepet tudnak vállalni. A törvényhozás felismerte, hogy a reintegráció a büntetőeljárás megindulásától az utógondozás megszűnésig komplex feladat, melynek rendeltetése – a társadalom és annak tagjai védelme érdekében – a társadalommal összeütközésbe került személy társadalomba történő visszaillesztése, elismerésének elősegítése⁵. A büntetés végrehajtása alatt megkezdett reintegrációs tevékenység az utógondozás szakaszában folytatódik tovább.

A magyar büntetőjogban és kriminológiában elsősorban a fiatalkorú bűnelkövetőkkel kapcsolatban merült fel a rabsegélyezés, a patronage a 20. szá-

¹ Tóth Lőrinc: *Fegyházi Tanulmányok, Az Illavai Fegyház*, Budapest, 1895, 16.

² 2012. évi C. törvény a büntető törvénykönyvről.

³ 2017. évi XC. törvény a büntetőeljárásról.

⁴ 2013. évi CCXL. törvény a büntetések, az intézkedések, egyes kényszerintézkedések és a szabálysértési elzárás végrehajtásáról.

⁵ Belovics Ervin–Vókó György: *A büntetés-végrehajtási törvény magyarázata*, Budapest, HVG ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., 2014, 274.

zad elején. A gyermekvédelemben is fontos szerepet szántak ezidőtájt a patronage-nak, mivel a veszélyeztetett gyermekek deviánsná, bűnözővé válásának megelőzését várták tőle.

A református jogász elődök e téren is elől jártak, a 20. század elején megfogalmazták a humánus büntetőjog, a valláserkölcsli nevelés, az utógondozás szükségességét.

A BŰNÜGYI TUDOMÁNYOK REFORMÁTUS POLIHISZTORA, FINKEY FERENC A TÁRSADALMI FELELŐSSÉGRŐL

Finkey több, mint 100 évvel ezelőtt már hangsúlyozta, hogy a büntetésnek mindig humánusnak kell lennie. A napjainkban meghirdetett differenciált büntetőpolitika kívánalma az ő munkáiban is megjelenik. Az első ízben bűnözővel szemben enyhe szankciót kell alkalmazni, míg a többszörös visszaesők és a nagyobb súlyú bűncselekményeket megvalósítók esetében csak a szigorú büntetéseknek van fegyelmező és visszatartó hatása.⁶ Feladatként jelölte meg a súlyos bűncselekményt elkövető komoly büntetésekkel szemben a szigorítást. Másrészt pedig szükségesnek ítélte enyhébb büntetési nemek bevezetését a menthető indokból vétkezőkkel szemben.

„A nagy büntetettek, a ma ún. közveszélyes büntettek elleni szigorú, kíméletlen fellépés, ezek lehetőleg ártalmatlanná tételére való törekvés, az emberiség elvének szem előtt tartásával – ellenben a kis büntetettek, az alkalmi és erkölcsileg romlott jelleműek enyhébb elbírálása s ezeknek a börtönbüntetésről lehető megkímélése lesznek nézetem szerint is sokáig a jövő bűnügyi politikájának is a vezéreszméi.”⁷

1911-ben az USA-ban járt tanulmányúton. Megvizsgálta, hogy miként szabályozzák a fiatalkorú elítéltek társadalomba visszavezetését. A concordi Reformatoryban a munka már a fogvatartás alatt elkezdődött, a fiatalok etika, politika és szociológia előadásokat hallgattak. Ezt követően megvitatták az előadások anyagát.⁸ A javítóintézetekből való ideiglenes elbocsátás esetén az intézetigazgató a helyi papot, tanítót vagy éppen nőgyeletet kérte fel a fiatalkorú figyelemmel kísérésére.

⁶ Finkey Ferenc: *A magyar büntetőjog tankönyve*, Budapest, 1905, 393.

⁷ Uo.: 468–488.

⁸ Finkey Ferenc: *Az északamerikai büntetőjog mai vezéreszméi és reformintézményei*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1911, 268.

Finkey a megelőzési eszközökkel és az intézkedésekkel is foglalkozva, igen fontos dologra mutat rá: a büntetőjogi tudomány akkor tudja bebizonyítani, hogy valóban társadalmi tudomány kíván lenni, ha a megelőzést intézményesen biztosítja. A másik tényező, amire felhívja a figyelmet, hogy a társadalom együttműködése nélkül nem létezik hatékony bűnmegelőzés: A büntetőjog tudománya

„méltán hívja fel a társadalom figyelmét arra, hogy a bűnözés leküzdésében vegye ki a maga részét, vagyis a társadalom igyekezzék az önhibája által ejtett sebeket orvosolni s az államnak a bűnözés leküzdésére irányuló akciójában minden erejével segítségére siessen s azt anyagi erővel, és egyleti, testületi tevékenység útján támogassa e közérdekű s emberbaráti munkában.”⁹

A REFORMÁTUS BÜNTETŐJOGÁSZ,
TÓTH LŐRINC A VALLÁS-ERKÖLCSI OKTATÁSRÓL,
AZ UTÓGONDOZÁSRÓL

Tóth Lőrinc a szülői házból vitte magával a józan kálvinista szellemet, büntetőjogi munkásságát is meghatározta ez a szellemiség.

„A középkori durvaság, egészségtelen, tisztátlan, nyirkos, és féreglepte földalatti üregekbe zárta a bűnöst, s ott hagyta nehéz lánczokban rothadni, szenvedni. Ezzel elég volt téve a visszatörlésnek, a társadalom bosszújának, de semmi magasabb s nemesebb cél el nem éretett.”¹⁰ Úgy ítélte meg, hogy a szabadság elvesztése már magában elég súlyos büntetés, s a társadalom védelme is megvalósul az elzárás által. Az igazságszolgáltatás további feladatát is magára kell vállaljon, amelyet szerinte mind az emberi, mind a keresztyéni kötelesség parancsol: a raboknak nevelésben, oktatásban is kell részesülniük.

Mind az oktatás, mind a lelkeszi munka szerepét kiemelte. A lelkészek működését, a vallásos-erkölcsi oktatást az elítéltek megjavításának egyik fő eszközének tartotta a rabok által végzett munka mellett. A feltételes szabadságra bocsátottak esetében is kiemelkedő szerepet szánt a lelkészeknek, akik felkészíthetik a szabadulót az erényes, jó magaviseletre.

„Az erkölcsjavítást kétségkívül előmozdítja a célszerűen berendezett fegyenc-könyvtár is, melyet az olvasni tudók igénybe vesznek.”¹¹ Például hozza

⁹ Finkey: *A magyar büntetőjog tankönyve*, 469.

¹⁰ Tóth Lőrinc: A visszaesés okairól s óvszereiről, in *Értekezések a Társadalmi Tudományok köréből*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, X. kötet, 4. szám, 1889, 43.

¹¹ Tóth Lőrinc: Fegyházi tanulmányok I., Az Illavai Fegyház, in *Értekezések a Társadalmi Tudományok köréből*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, VIII. kötet, 2. szám, 1885, 14.

az illavai könyvtárat, ahol imakönyvek, ismeretterjesztő munkák és szórakoztató irodalom is az elítéltek rendelkezésére állt.

A közvetítő intézetekben eltöltött időt, majd a feltételes szabadságra bocsátás intézményét a legmodernebb és a leghathatósabb intézkedések között tartotta számon.¹²

Az 1885-ben Rómában megrendezett Nemzetközi Börtönügyi Kongresszusról az Akadémia számára szakmai beszámolót készített.¹³ A koldusok, csavargók deviáns magatartása és egyértelmű kriminális veszélyeztetettsége nyilvánvaló volt a korabeli szakma számára.

„A congressus óhajtását fejezi ki: hogy a közsegélyezés oly módon szabályoztassék, hogy minden szűkölködő egyén biztosítva legyen az elérhetősére szükséges eszközök megtalálására nézve, de csak testi erejéhez alkalmazott munkája jutalmául, hogy az oly szegény, aki az e szerint szabályozott segélyezés dacára is kóborlásnak adja magát, s ennél fogva a törvény súlyba alá esik, szigorúan büntetessék a dolgházakban teljesítendő, kötelezett munkára szorítás által.”¹⁴

A szabadult elítéltekről való gondoskodás megszervezése terén Tóth Lőrinc nemcsak az állam, hanem az egész társadalom, a civil szervezetek és az egyházak szerepét is hangsúlyozza. „A javítás s megmentés nemes, magas feladatát a büntető intézetek s az ezek eljárását szabályozó törvényhozás és kormány csak megkezdeni, előkészíteni tudja, de azt bevégezni, betetőzni főképp a felvilágosult s emberszerető társadalom feladata.”¹⁵

Igen előremutató gondolat, hogy nem kizárólag az elítéltekkel, hanem hozzátartozóikkal is kíván foglalkozni.

„A főszűly mindig a polgárok önkéntes és szabad tevékenységére fektetendő. Főszerep jut ebben a különféle vallásfelekezetek lelkészeinek, tanítóinak, (kik a magyar rabsegélyző egyleteknél távollétök által tündöklének,) egyesülve a községi előljárókkal. Innét keletkeznek azután a menházak, javító intézetek, a koldulás, kóborlás s az alkoholizmus ellen működő egyletek stb.”¹⁶

¹² Uo., 51.

¹³ Tóth Lőrinc: Emlékezések a Nemzetközi Börtönügyi Kongresszusra Rómában, 1885, in *Értekezések a Társadalmi Tudományok köréből*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, VIII. kötet, 8. szám, 1886.

¹⁴ Uo., 67.

¹⁵ Tóth: Emlékezések a Nemzetközi Börtönügyi Kongresszusra Rómában, 65.

¹⁶ Tóth: Fegyházi tanulmányok I., 67.

A budapesti rabsegélyző-egylet által Kőbányán létrehozott menházat igen hasznos intézménynek tartja, mert „hidat képez a büntető intézetekből a becsületesebb életbe”, ahova az átjutás igen nehéz.¹⁷

Tóth Lőrinc szerint a legnagyobb baj az, hogy a társadalom nem igyekszik visszafogadni a börtönből szabadult foglyokat.

„A legnagyobb akadályok a büntetések fő céljának elérése ellen abból a bizalmatlanságból s ellenséges érzelemből származnak, mellyel a polgárok magok a büntető intézetek s az azokból szabadult egyének iránt viseltetnek. Az annyi áldozattal fenntartott, költséges intézeteket kárhóztatják, hogy nem képesek javítani, hivatkozva a visszaesések ijesztő nagy számára, s makacsul vonakodnak elhinni, hogy a volt rabok megjavulhattak.”¹⁸

BALOGH JENŐ, IGAZSÁGÜGYI MINISZTER,¹⁹
A REFORMÁTUS EGYETEMES KONVENT VILÁGI ELNÖKE²⁰

Balogh Jenő gyermek- és fiatalkorú bűnözők kezelése kapcsán írja, hogy „a társadalom altruisztikus érzésektől áthatott rétegeinek arra kell törekedniök, hogy az elhagyott, gyengébb, támaszra szoruló néposztályok és egyének ne hagyassanak magukra.”²¹

Társadalmi támogatás nélkül sem működik a fiatalkorúak bűnözésének megelőzése, szükséges a patronázs intézménye. A fiatalkorúak kriminalitásának növekedését nem deressel és nem bitófával kell visszaszorítani – mondja 1909-ben – hanem „a büntetést egészen mellőző nevelési eszközökre” van szükség. „A kolozsvári, elhagyott árva fiú ...tudva és akarva lopott... Enyhébb büntetést, néhány napi fogházat szabtak ki rá.” „A játszó gyermekek minek vitték el a gyárnak felügyelet nélkül hagyott raktárából a kereket (avégből, hogy azt az utcán gurítsák)? A kötelesség parancsának követésére kellett volna magukat határozni, nem pedig az erkölcstelen hatások sugallata szerinti cselekvésre.”²²

Akár egy napos fogház is örök bélyeg marad rajta, „kitaszítja őt a tisztességes társadalomból”. „A patronage-tevékenység körében száz számra észlel-

¹⁷ Uo., 75.

¹⁸ Uo., 77.

¹⁹ 1913–1917 között.

²⁰ 1921–1953 között.

²¹ Balogh Jenő: *Fiatalkorúak és büntetőjog*, Budapest, Athenaeum, 1909, 203.

²² Balogh: *Fiatalkorúak és büntetőjog*, 143.

jük, hogy társadalmunk a fogházból szabadult, különösen a többször büntetett fiatalokkal szemben mekkora bizalmatlansággal viseltetik!”²³ Szerinte a teológus és a morálpedagógus munkája sokkal többet ér, mint a legnagyobb gonddal keresztülvitt börtönrendszer. „A jogász csak hálával emlékezhetik meg az ő munkásságukról; nem hivatott azt sem bírálni, sem kicsinyelni.”²⁴

A bűnözés megelőzésében az államnak és az akkori önkormányzatoknak is nagy szerepet szánt Balogh Jenő. „Ide tartozik ... a közjótékonyági és a szegényügy szabályozása, a betegsegélyezés, a munkásbiztosítás stb.”²⁵

Azon állami intézmények, amelyek a valláserkölcsi nevelést, a szélesebb néprétegek oktatását és termelő munkára való alapos kiképzését biztosítják, a legfontosabb megelőző tevékenységet végzik el egyúttal.²⁶ „...pusztán a vallás vagy az elvont ethika tanításaival nem lehet az elhagyott fiatalok megélhetését biztosítani”, azonban úgy ítéli meg, hogy önmagában a munkára nevelés sem elégséges a valláserkölcsi nevelés és az „akarat acélozása” nélkül.²⁷

A BÖRTÖNLELKÉSZI SZOLGÁLAT ÉS A BÖRTÖNMISSZIÓS TEVÉKENYSÉG A REINTEGRÁCIÓ ELŐSEGÍTÉSÉBEN

Jelenleg hatályos törvényünkben a büntetésvégrehajtás központi eleme az elítéltek visszavezetése a társadalomba. A szabadságvesztés büntetés végrehajtása alatt gyengülnek a társadalmi kapcsolatok, ezért is fontos a társadalomba való beilleszkedés elősegítése érdekében a reintegráció. A reintegráció éppolyan fontos, mint a megelőzés és a büntetés. Ruzsonyi Péter szerint „*a reintegráció olyan ernyőfogalom, amely tartalmában – a különböző szakterületek tevékenységkörének megfelelően – jelentős különbségeket jelenít meg, ugyanakkor lényegi jellemzője, a kiszorult vagy marginalizálódott egyén közösségbe történő visszakerülésének elősegítése, minden esetben dominánsan érvényesül.*”²⁸

Az egyházaknak már a szabadságvesztés végrehajtása alatt is fontos szerepük van, Ruzsonyi Péter így ír erről: az egyházaknak a társadalom visszaváró üzenetét kell közvetíteniük és képesek lehetnek a börtönön belül az emberi kapcsolatokat normalizálni. Konkrét célként megfogalmazható az evangeli-

²³ Uo., 144.

²⁴ Uo., 228.

²⁵ Uo., 184.

²⁶ Uo., 183.

²⁷ Uo., 228.

²⁸ Ruzsonyi Péter: Kriminálpedagógia és az új Bv. Kódex, in Deák Ferenc–Palló József (szerk.): *Börtönügyi Kaleidoszkóp, Ünnepi Kötet Dr. Lőrincz József 70. születésnapja tiszteletére, Börtönügyi tanulmányok 1., A Büntetés-végrehajtás Tudományos Tanácsa Kiadványai*, Budapest, 2014, 181.

záció, amely nem vallásgyakorlás, lévén elsősorban a vallás terjesztésére szolgál a vallást még nem követők számára. De ugyancsak célként fogadható el a terápiás jellegű beszélgetés, konfliktuskezelés, vagy akár a szuicid prevenció.²⁹

Vókó György álláspontja, hogy a letöltendő szabadságvesztés által a társadalom meggátolja a bűnelkövető további közösség ellenes cselekedeteit. Az alapvető problémára azonban csak az funkcionálhat hosszú távú megoldásként, ha a büntetés-végrehajtás nem kizárólag az erőszak és az önkény eszközöként fejt ki hatását.³⁰ Fridvalszky szerint szükséges célkitűzéseként kell, hogy szerepeljen a fogvatartott belső megváltoztatása, illetve a büntől történő megszabadítása is.³¹

A reintegrációs tevékenység keretében törekedni kell arra, hogy az elítélt bűncselekményének szembesüljön az általa megvalósított bűncselekmény káros voltával, valós veszélyességével és, hogy igyekezzen annak következményeit lehetőség szerint enyhíteni. A tanulás, önképzés, munkavégzés, családdal való kapcsolattartás, művelődés, sportolás, a vallásgyakorlás mind támogatandó hatályos büntetés-végrehajtási kódexünk szerint. Az elítéltek reintegrációjának elősegítése érdekében a büntetés-végrehajtási szervezet igénybe veszi a Börtönlelkési Szolgálat tevékenységét.

A szabadulásra felkészítést gondozásnak nevezi a kódex, amikor is az elítélt visszailleszkedésének elősegítése érdekében a befogadó környezetet felkészítik, illetve bevonnak más személyeket és szervezeteket is.

A szabadulás után sem engedi el az elítélt kezét az állam, utógondozás keretében segíti tovább a társadalomba való beilleszkedésben. Ennek tartama legfeljebb egy év. Az utógondozást a büntetés-végrehajtási pártfogó felügyelő végzi, a helyi önkormányzatok, a munkáltatók, az elítélt társadalomba való beilleszkedését elősegítő, karitatív tevékenységet végző civil szervezetekkel, vallási közösségekkel, valamint egyéb önkéntes közreműködőkkel.

Az elítélt az a Bv. kódex 126.§ (1) bekezdése alapján jogosult arra, hogy „*lelküismereti és vallási meggyőződését szabadon megválassza vagy megváltoztassa, vallását gyakorolhassa.*” Ezen szabályzás hatályba lépésével a jogalkotó törvényi szintre emelte korábbiakban csak rendeleti szinten rögzített szabályokat és

²⁹ Tihanyi Miklós: *A vallásszabadság különös alanyainak jogi lehetőségei* PhD értekezés, Pécs, 2016. <https://ajk.pte.hu/files/file/doktori-iskola/tihanyi-miklos/tihanyi-miklos-vedes-ertekezes.pdf> (Letöltés: 2019. október 1.)

³⁰ Vókó György: A büntetés-végrehajtás időszerű kérdései, *Jura*, VII. évf., 2001/1, 102.

³¹ Fridvalszky János: *A jogfilozófia alapvető kérdései és elemei*, Budapest, Szent István Társulat, 2013, 34.

fontos alapjogként deklarálta a fogvatartottak szabad vallásgyakorláshoz való jogát.³²

A (2) bekezdés rögzíti, hogy „a *bv. intézetben minden elítélt számára lehetővé kell tenni, hogy az egyházi személy, a vallási tevékenységet végző szervezet vallásos szertartást hivatásszerűen végző tagja, az egyházi jogi személy vagy a vallási tevékenységet végző szervezet által megbízott más személy általi gondozásban részesülhessen.*”³³

A (3) bekezdés alapján „*az elítélt magánál tarthatja a vallása gyakorlásához szükséges könyveket, írásos anyagokat és kegytárgyakat. A kegytárgyak vallásgyakorláshoz való szükségességének megállapításához az adott egyházi személy és vallási tevékenységet végző szervezet vallásos szertartást hivatásszerűen végző tagjának állásfoglalása kérhető.*”³⁴

Az idézett szabályzásból kitűnik, hogy mind a büntetés-végrehajtási intézetek életében, mind a fogvatartottak személyes szükségleteinek vonatkozásában elismerik a vallásos tanítás és a gyakorlat fontosságát.³⁵

Az elítéltek vallásgyakorlására vonatkozóan speciális szabályokat a szabadságvesztés, az elzárás, az előzetes letartóztatás és a rendbírás helyébe lépő elzárás végrehajtásának szabályairól szóló 16/2014. (XII.19.) IM rendelet rögzíti.

E szerint a büntetés-végrehajtási intézetben a fogvatartott, egyházi személlyel, a vallási tevékenységet végző szervezet vallásos szertartást hivatásszerűen végző tagjával, valamint az egyházi jogi személy vagy a vallási tevékenységet végző szervezet által megbízott személlyel ellenőrzés nélkül tarthat kapcsolatot. A kapcsolat felvételét bármely fél kezdeményezheti. Az elítélt vallásának gyakorlása kapcsán kérelmezheti, hogy vallásának megfelelő élelmezésben részesüljön. A rendelet rögzíti, hogy a vallás gyakorlásának módja nem sértheti a fogvatartás rendjét és biztonságát.³⁶

A börtönlelkészi szolgálat feladatait a 8/2017. (VI. 13.) IM rendelet³⁷ szabályozza. A reintegráció vonatkozásában különös jelentőséggel bír a szabadságvesztésre ítélték segítése a szabadulás utáni beilleszkedéshez támogatást nyújtó vallási közösségekkel és ezek intézményeivel való kapcsolatfelvételben, illetve közreműködés az utógondozásban.

Tihanyi hangsúlyozza, hogy a börtönmisszió viszonyulása a bűnhöz, az emberhez, a bűnös emberhez, nem különbözik az alapvető teológiai tanítá-

³² Antalóczy Péter: A vallás szerepe a fogvatartottak reszocializációjában, *Börtönügyi szemle*, XXXIII. évf., 2014/4, 21.

³³ Bv. kódex 126. § (2) bekezdés.

³⁴ Bv. kódex 126. § (3) bekezdés.

³⁵ Antalóczy: A vallás szerepe a fogvatartottak reszocializációjában, 21.

³⁶ 16/2014. (XII.19.) IM rendelet 110. §.

³⁷ 8/2017. (VI. 13.) IM rendelet a börtönlelkészi szolgálatról és a börtönmissziós tevékenységről.

soktól. Pozitív üzenetként azt fejezi ki, hogy Isten előtt minden ember egyenlő, nincs különbség a „kicsit bűnös” és a „nagyon bűnös” között, hiába juttatják utóbbit a bűnei a rácsok mögé. Isten egyformán a kegyelmét kínálja mindkettőnek. Ennek az üzenetnek a gyakorlati „haszna” a fogvatartottak helyes önértékelésének kialakításában van. Ha valaki hiszi, hogy nincs különbség közte és a „kinti emberek” között, akkor lát kiutat a börtönkarrierből, akkor képes elhinni, hogy van más út is, mint amelyik visszavezet a börtönbe.³⁸

Tihanyi szerint a sikeres reintegrációból az egész társadalom profitál. Az új Büntetés-végrehajtási Kódex a reintegráció szolgálatába rendeli a börtönlelkészeket. A börtönlelkészi szolgálat a reintegráció társadalmi céljának megvalósulása érdekében állami keretek között végzett egyházi szolgálat. Az egyházi szervezetek jelentősen támogatják a büntetés-végrehajtási szervezet reintegrációs céljainak elérését. A hit, a vallás a szabadságvesztésüket töltő fogvatartottak életében reményt és megnyugvást jelent. Egyúttal beemeli és lehetővé teszi a börtönlelkészek bevonását azt utógondozásba.³⁹

A börtönlelkészek szerepfelfogását interjúkban kutatta Tihanyi és közös álláspontjuk az volt, hogy a lelkészt nem lehet nevelőnek, vagy pszichológusnak tekinteni, hanem olyan személynek, aki Isten szolgálatában állva az evangéliumot hirdeti. A lelkészek céljuk elérése érdekében alkalmazkodnak börtöngyülekezetük kulturális sajátosságaihoz, ezért a vallási üzenetet lefordítják a börtönkultúra nyelvére. Céljaik megegyeznek a Büntetés-végrehajtási Kódexben megfogalmazott reintegrációs célokkal, amennyiben a vallás tanításainak elfogadása egyben a fogvatartottak értékrendszerében beálló változást is jelent, és így elkerülik a visszaesővé válást.⁴⁰

L. Molnár István, az elhivatott lelkész, 2015-ben így nyilvánult meg a börtönben betöltött szerepéről: „Ma a lelkészt egy kicsit pszichológusnak tekintik és egy kicsit nevelőnek is, viszont ezekkel elveszíti a lelkészi hatását. Lehet, vannak olyan elképzelések, hogy segítsük a reintegrációt, de azt hiszem, hogy a bent lévők még a családba történő integrációt sem tanulták meg. Nem tudják, mit jelent családban élni. Először integrálni kell a családba, nem

³⁸ Tihanyi Miklós: *Bűn – hit – szabadulás, A vallás szerepe a büntetés-végrehajtásban*, Budapest, Nemzeti Közszerológiai Egyetem, 2019, 13. https://nkerpo.uninke.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/14281/Bun_Hit_Szabadulas_2019.pdf;jsessionid=A29BA9CEC6D890DE0C5909CFFA581F05?sequence=1 (Letöltés: 2020. március 15.)

³⁹ Tihanyi Miklós: A Börtönlelkészi Szolgálat működése, A vallásszabadság jogának szervezeti keretei a büntetés-végrehajtási intézetekben, *Iustum Aequum Salutare*, XIV. évf., 2018/3, 217–232.

⁴⁰ Tihanyi Miklós: *Bűn – hit – szabadulás*, 27.

pedig reintegrálni.”⁴¹ Igen jól érzékeltette a valódi feladatot, amely nem lehet az állam által meghatározott reintegrációs tiszti szerepkörhöz hasonlatos, jóval több annál, örök szerep, amelyet a református lelkész helytől, időtől függetlenül betölt: „A logosz, ami a tanítás, amikor dialogosszá, dialógussá válik, akkor létrejön a párbeszéd. Fontos, hogy az egyház mint logosz dialógusban legyen a bv.-vel, és általunk lesz a kettő egy.”⁴² L. Molnár István sajnos már nincsen közöttünk. Nagyon bízom abban, hogy vannak követői, akik számára éppoly fontos küldetés a bűnt elkövető ember lelki elfogadása és Istennel megismertetése, egy tiszta út lehetőségének megmutatása, mint amilyen neki volt.

IRODALOM

16/2014. (XII.19.) IM rendelet.

2012. évi C. törvény a büntető törvénykönyvről.

2013. évi CCXL. törvény a büntetések, az intézkedések, egyes kényszerintézkedések és a szabálysértési elzárás végrehajtásáról.

2017. évi XC. törvény a büntetőeljárásról.

8/2017. (VI. 13.) IM rendelet a börtönlelkészi szolgálatról és a börtönmissziós tevékenységről.

ANTALÓCZY Péter: A vallás szerepe a fogvatartottak reszocializációjában, *Börtönügyi szemle*, XXXIII. évf., 2014/4.

BALOGH Jenő: *Fiatalkorúak és büntetőjog*, Budapest, Athenaeum, 1909.

BELOVICS Ervin–VÓKÓ György: *A büntetés-végrehajtási törvény magyarázata*, Budapest, HVG ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., 2014.

FINKEY Ferenc: *A magyar büntetőjog tankönyve*, Budapest, 1905.

FINKEY Ferenc: *Az északamerikai büntetőjog mai vezéreszméi és reformintézményei*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1911.

FRIDVALSZKY János: *A jogfilozófia alapvető kérdései és elemei*, Budapest, Szent István Társulat, 2013.

<https://bv.gov.hu/sites/default/files/B%C3%B6rt%C3%B6n%C3%BCgyi%20Szemle%202015%203.pdf>

RUZSONYI Péter: Kriminálpedagógia és az új Bv. Kódex, in Deák Ferenc–Palló József (szerk.): *Börtönügyi Kaleidoszkóp, Ünnepi Kötet Dr. Lőrincz József 70. születés-*

⁴¹ Tizenöt éves a börtönlelkészi szolgálat, Kerekasztal-beszélgetés lelkészekkel a szolgálatokról, *Börtönügyi Szemle*, XXXIV. évf., 2015/3, 70–86.

<https://bv.gov.hu/sites/default/files/B%C3%B6rt%C3%B6n%C3%BCgyi%20Szemle%202015%203.pdf> (Letöltés: 2020. március 15.)

⁴² Tizenöt éves a börtönlelkészi szolgálat, 82.

- napja tiszteletére, Börtönügyi tanulmányok 1.*, Budapest, Büntetés-végrehajtás Tudományos Tanácsa, 2014.
- TIHANYI Miklós: A Börtönlelkészi Szolgálat működése, A vallásszabadság jogának szervezeti keretei a büntetés-végrehajtási intézetekben, *Iustum Aequum Salutare*, XIV. évf., 2018/3, 217–232.
- TIHANYI Miklós: *A vallásszabadság különös alanyainak jogi lehetőségei* PhD értekezés, Pécs, 2016. <https://ajk.pte.hu/files/file/doktori-iskola/tihanyi-miklos/tihanyi-miklos-vedes-ertekezes.pdf>
- TIHANYI Miklós: *Bűn – hit – szabadulás, A vallás szerepe a büntetés-végrehajtásban*, Budapest, Nemzeti Közszerológiai Egyetem, 2019. https://nkerepo.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/14281/Bun_Hit_Szabadulas_2019.pdf;jsessionid=A29BA9CEC6D890DE0C5909CFFA581F05?sequence=1
- Tizenöt éves a börtönlelkészi szolgálat, Kerekasztal-beszélgetés lelkészekkel a szolgálatokról, *Börtönügyi Szemle*, XXXIV. évf., 2015/3, 70–86.
- TÓTH Lőrinc: A visszaesés okairól s óvszereiről, in *Értekezések a Társadalmi Tudományok köréből*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, X. kötet, 4. szám, 1889.
- TÓTH Lőrinc: Emlékezések a Nemzetközi Börtönügyi Kongresszusra Rómában, 1885, in *Értekezések a Társadalmi Tudományok köréből*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, VIII. kötet, 8. szám, 1886.
- TÓTH Lőrinc: Fegyházi tanulmányok I., Az Illavai Fegyház, in *Értekezések a Társadalmi Tudományok köréből*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, VIII. kötet, 2. szám, 1885.
- TÓTH Lőrinc: *Fegyházi Tanulmányok, Az Illavai Fegyház*, Budapest, 1895.
- VÓKÓ György: A büntetés-végrehajtás időszerű kérdései, *Jura*, VII. évf., 2001/1.

ABSTRACT

Andrea Domokos: *The Role of the Reformed Church in the Reintegration of Offenders*

The 21st century Hungarian criminal policy has recognized that dealing with offenders, and crime problems, cannot be limited to the application of criminal sanctions, but it requires a complex approach, from which the Church cannot be left out.

Also the Hungarian lawyers were at the forefront in this field, formulating the need for religious moral education and aftercare as early as 100 years ago. Ferenc Finkey drew attention to the fact that there is no effective crime prevention without the cooperation of the society. Lőrinc Tóth considered the pastors' activity and the religious and moral education as one of the main

means of the betterment of convicts, in addition to the work they do in the prison. According to Jenő Balogh, the work of a theologian and a moral teacher is worth much more than the best prison system.

The reintegration of convicts into society is central to our current law. The goals of prison ministry are the same as those of reintegration set out in the Penitentiary Code, insofar as the acceptance of the teachings of religion also means a change in the value system of prisoners, and thus recidivism is avoided.

Keywords: criminal policy, reintegration, Prison Law, Hungarian Reformed Church, Prison Pastoral Care

A KERESZTÉNY SZABADSÁG ÉS A KERESZTÉNYDEMOKRÁCIA MAI ÉRTELMEZÉSI LEHETŐSÉGEI

Szabó Zsolt

BEVEZETÉS

Nyugat-Európában és az USA-ban ismertebb tény, nálunk kevésbé része a köztudatnak a kereszténység,¹ különösen pedig a protestantizmus hatása a szabadságjogok és a demokrácia fejlődésére.² A kereszténység politikai értelmezési lehetőségét legutóbb Orbán Viktor miniszterelnök vetette fel, a keresztény szabadság fogalmának kormányzási alapelvvé tételével. Ebben az írásban ezt a fogalmat, valamint a jogi-politikai szabadságfogalom keresztény eredetét és megközelítését kísérel meg bemutatni, majd körüljáróm a kereszténydemokrácia mai értelmezését is. Tézisem, hogy minden keresztény kormányzás szükségképpen demokratikus, de nem minden demokratikus kormányzás keresztény. Nem foglalkozom ugyanakkor a keresztény szabadság elvéből következő további jelentős protestáns vívmánnyal, az állam és egyház szétválasztásával.

A KERESZTÉNY SZABADSÁG

A Bibliában a szabadság elsősorban a bűntől való, a személyes megtérés által elérhető szabadságként jelenik meg. Ebben az értelemben beszélhetünk Jézusról, mint „szabadítóról”, aki bűneink rabságából ment meg. „Ha a Fiú

¹ A tanulmányban tudatosan a szakirodalomban és közéletben használt „keresztény” alakot használom, a református szóhasználatban bevett „keresztyén”-nel szemben.

² Erről lásd a 2018-as konferencia-kötetben megjelent írásomat: Szabó Zsolt: Az alkotmányosság elveinek eredete a protestáns gondolkodásban, in Kiss Réka–Lányi Gábor: *Hagyomány, identitás, történelem. HIT 2018*, Budapest, L'Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézet Reformáció Öröksége Műhely–Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Intézet, 2019, 169–184.; valamint Varga Attila: Kálvin János eszméinek és egyházszerzői munkásságának hatása az alkotmányjogra, *Pro Minoritate*, 2017/1, 27–41. Megjegyzendő, ettől a két példától eltekintve kereszténység és demokrácia kapcsolatáról inkább teológiai munkák szólnak, az állam- és politikatudományok művelői számára rengeteg tartalék kiaknázatlan e téren, a két tudományterület művelői közötti párbeszédnek pedig egy példáját leltem fel: Szűcs Ferenc jogi konferencián elmondott beszédéből készült írását, amely a Jogtörténeti Szemlében jelent meg (2007/4. szám, 1–6.) Kálvin felfogása a hatalomról és államról címmel.

megszabadít titeket, valósággal szabadok lesztek.” (Ján. 8, 36). A számos igehely közül még a Római levél 7. részét idézzük: „Ki szabadít meg ebből a halálra ítélt testből? Hála Istennek, a mi Urunk Jézus Krisztus!” A determináció teológiai elve, amely Isten mindenhatósága, mindentudása fejeződik ki, nem mond ellent a teremtett ember szabad akaratának, szabadsággal párosuló felelősségének, amely alapján az embernek Isten törvénye szerint élnie kell. A keresztény szabadság elsősorban önmagunktól való szabadság, bűnös voltunkból való szabadulást jelent, Krisztus által.

A reformáció ezt a lelki szabadságot elevenítette fel, amikor az a történelem során újra és újra közel hasonló kontroll és elnyomás alá került, mint amivel Jézus korai követőinek kellett szembenézniük. Luther könyvet írt a „Keresztény ember szabadságáról”, kifejtve benne, hogy a világi hatalom nem ítélkezhet a lelkiismeret felett. Szathmáry Béla írja: „a reformáció eloldotta, felszabadította az egyént a hivatalos egyház fennhatósága alól, és csak Krisztus tekintélyének rendelte alá”.³ A Krisztus-követő ember tehát a bűn terhétől és az abból következő alávetettségtől szabad – egyedül Isten áll fölötte. A kálvini gondolkodásban nincs helye alá- vagy fölérendeltség hierarchiájának az emberek között sem a szolgálatok, sem a tisztséget viselők esetében.⁴

A kálvinista ember Istennel szemben kötött, de a világgal szemben szabad.⁵ Ez a gondolat volt a szabadságjogok (vallásszabadság, véleménynyilvánítás szabadsága, gyülekezési-, egyesülési szabadság stb.) megjelenésének és térnyerésének kiindulópontja is, és nem a hasonló következtetésre jutó későbbi humanista-szekuláris áramlat, a felvilágosodás. A szabadságjogok nem az állam ajándékai: a szabadságot az ember Istentől, nem az államtól kapja, következésképpen az állam nem is korlátozhatja azt, legfeljebb más ember szabadsága érdekében.

A megszabadított ember Isten előtti helyzetét tekintve tehát szemmagaságban van embertársával, sőt, az állammal szemben is. Egyedül Isten előtti felelőssége alapján dönt életéről és javairól, és nem az államtól várja a segítséget, ellátást, eltartást. Mivel Krisztusban elnyert szabadságunk a másik ember felé nem korlátlan, az állam feladata a társadalmi béke, a közrend biztosí-

³ Szathmáry Béla: Kálvin és a kálvinizmus aktualitása a világban és az egyházban, *Napkut*, 2009/9, 71–88. http://www.napkut.hu/naput_2009/2009_09/071.htm (Letöltés: 2020. május 25.)

⁴ Szűcs Ferenc: Exegézis és dogmatika kapcsolata Kálvinnál a predestinációtan és az ekkleziológia tükrében, in Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerevése*, Budapest, Kálvin, 2009, 79–103.

⁵ Tókéczki László: Kálvin hatása a magyarságra és a magyar politikára, in Fazakas (szerk.): *Kálvin időszerevése*, 369.

tása és fenntartása, valamint a polgárok jogainak védelme. Ez ugyanakkor nemcsak korlátozást, hanem önkorlátozást is feltételez az állam részéről: minden irányból fenyegetheti kockázat a szabadságot: más embertől, vagy akár saját magától, mint államtól. Az állam éppen a szabadság megőrzése érdekében szükségképpen korlátoznia kell bizonyos szabadságokat, enélkül anarchia lépne fel. Kálvin szerint a polgári kormányzat nem büntetés, hanem Isten jó rendelése: rossz dolog ugyan olyan fejedelem alatt élni, aki alatt semmi sem szabad; de még sokkal rosszabb olyan alatt, aki alatt minden szabad.⁶

A jogi értelemben vett szabadságok közül az elsőként kialakult, a vallás-szabadság a protestáns gondolkodásban alapvető fontosságú, hiszen a reformátorok szerint ez teszi lehetővé az Isten valódi rendelése szerinti istentiszteletet. Semmilyen államhatalom nem gátolhatja meg a hívő embert az Istennek hit általi engedelmségében. Az alapjogokkal szoros összefüggésben áll a jogegyenlőség már XVI. századot megelőzően is ismert, a husziták, levellerek által is hangoztatott elve. A keresztény értelemben vett szabadság azt is jelenti tehát, hogy minden ember jogilag⁷ egyenlő, nincsenek előjogok, sem a világi társadalomban, sem az üdvösséghez való jutásban. Ezeket a szabadságokat az állam akár mások szabadságának korlátozásával is védelmezi.

A szabadságot csak a szabad emberek tudják megélni, akik felelősséget önállóan is tudnak vállalni – hiszen a szolga tetteiért ura felel. A szabadság felelősséggel jár együtt, ez felelős, érett, közügyekben tájékozott embereket feltételez. Az egyházon belül is ez a helyzet: felelős egyháztagok lehetnek csak szabadok, ezért kulcsszerepe van az igehirdetésnek, amely gyermekségben is tarthatja a gyülekezetet, de el is juttathatja az önálló gondolkodásra képes, hívó életre.⁸ Ennek lehet(ne) a része, ha a presbitériumokat a demokrácia gyakorlóiskolájának⁹ tekintenénk, hiszen így sok hívő ember szerezhethet(ne) tapasztalatot közügyek nyílt megvitatásáról, konszenzusos döntéshozatalról.

⁶ Kálvin János: *A keresztény vallás rendszere*, Pápa, 1910. II. k., 759.

⁷ Említést érdemel, hogy a kálvini felfogásban az emberek csak jogi értelemben egyenlők, egyébként lelki-kegyelmi ajándékaik különbözőek, és társadalmi rangkülönbség is van közöttük. Ld. Fazakas Sándor: Kálvin szociáletikája, in Fazakas (szerk.): *Kálvin időszerezése*, 130.

⁸ A magyar reformáció ebben az értelemben (is) megkésett volt: a presbitériumok csak mintegy évszázados késéssel jelentek meg a magyar egyházszervezetben, és akkor is inkább funkcionális szerepük volt, mint „sáfárai”, azaz intézői voltak a gyülekezetnek és nem tulajdonosai annak anyagi és lelki javainak, ld. Gergely András: Kálvin időszerezése (recenzió), *Magyar Tudomány*, CLXXI. évf., 2010/2., 169–174.; Hasonlóképpen állította Révész Imre, hogy a református egyház sohasem volt kálvini értelemben presbiteri rendszerű – a feudális struktúrák akadályozták ezt. Idézi Szűcs: Kálvin felfogása, 5.

⁹ A kifejezés Szűcs Ferenc professzortól származik, uo., 5.

Az érett, szabad ember nem a büntetés iránti félelemből engedelmeskedik Isten törvényének, vagy akár a világi törvényeknek, hanem szabad akaratából, felismerve ebben Isten dicsőségét.¹⁰ Kálvin is, a szabadságot és az (ön)mérsékletet ugyanazon érem két oldalának tartja: „nincs a kormányzatnak boldogabb neme annál, mikor a szabadság a hozzá illő mérséklettel párosul és az állandóságra helyesen van berendezve.”¹¹

A szabadság azonban nemcsak az egyén szintjén értelmezhető. A szabadságok egyén feletti szintű, közösségi megvalósulására jó példa Abraham Kuyper csoport- vagy szféraszuverenitási elmélete, amelyet differenciált felelősségnek is nevezett. Ennek lényege, hogy a társadalom minden csoportja, szférája (család, oktatás, hivatás, egyház stb.) saját, önálló cselekvési hatáskörrel és felelősséggel rendelkezik, a többiével azonos jogon, azaz egyik sem áll a másik fölött. Ezeket Isten vezetése hangolja össze, aki mindegyik szféra fölött áll. E szférák szabadok, autonómiájuk közvetlenül Isten fennhatósága alá van rendelve. Kuyper szabad egyházra, és szabad államban élő, Krisztus által felszabadított polgárookra alapozza elméletét. Ez a szabadság azt is jelenti, hogy Krisztus követése nemcsak az egyházi személyeknek és intézményeknek lehetősége: bármilyen szervezet, akár állami, művészeti, szakmai szabadon megélheti kereszténységét. Hiszen a Szentlélek nemcsak az egyházban működik, hanem a világban is!

Az állam mindenhatóságának relativizálása¹² Isten korlátlan szuverenitása fényében: vissza-visszatérő kálvinista gondolat. Kimutatható Kálvinnál, aki túllépett a „két regiment” lutheri elméletén (ti. az egyházra a Szentírás, az államra pedig a törvények elsődlegesek), és mindent Isten szuverenitása alá helyezett, hasonlóan a 19–20. századi Kuyperhez, akinek híres mondása szerint egy hüvelyknyi hely sincs (no square inch) a földön, ahol ne érvényesülne Krisztus szuverenitása. Ezt fejezi ki az egyetemes kegyelemről (common grace) szóló elmélete is: az evangélium nemcsak a lélek, hanem a társadalom, a nemzet számára is alapvető fundamentum. Nem önmagában a hivatalos egyház, hanem a „civiliek” által is követett, a kegyelemhez hasonlóan mindenki számára nyitva álló kálvinizmus az a mozgalom, gondolatrendszer, amely teljeskörű választ ad a földi élet minden fontos kérdésre. Szűcs Ferenc szerint a kálvinizmus hagyománya alapján az egyháznak a hatalom és politika élő lelkiismeretének kell lennie.¹³ (Hozzátehetjük: kereszténydemokráciában elvárható, hogy

¹⁰ Szathmáry Béla: Kálvin a kortársunk? in Fazakas (szerk.): *Kálvin időszerűsége*, 386.

¹¹ Kálvin: *A keresztényen vallás rendszere*, 754.

¹² Fazakas: Kálvin szociálétikája, 130.

¹³ Szűcs: Kálvin felfogása, 3.

a hatalom gyakorlóinak saját lelkiismerete is legyen, és ne csak az egyházéra támaszkodjon.)

Lépünk tovább a keresztény szabadság egy új dimenziója felé. Már Jézus korában felmerült a szabadság közösségi-politikai dimenziója is: a zsidók a római uralom alóli felszabadulást, nemzeti szinten kivívott szabadságot vártak Jézustól, aki azonban személyes-lelki síkon értelmezhető szabadítást végzett. Az ebben való csalódás volt Jézus kereszthalálának közvetlen kiváltó oka. A magyar közéletben a „keresztény szabadság” közbeszédbe kerülése 2019-ben is inkább a közösségi dimenzióval függ össze. Orbán Viktor miniszterelnök a fogalom összes említésekor ezt a nemzeti dimenziót hangsúlyozta, és nem az egyéni szabadítást.

A miniszterelnök a 30. Bálványosi Nyári Szabadegyetem és Diáktáborban az erdélyi Tusnádfürdőn 2019. július 27-én beszélt először a keresztény szabadságról, mint az elkövetkező évek kormányzásának alapjáról, majd szeptember 14-én, a Keresztény Értelmiségiek Szövetségének XII. kongresszusán a Parlamentben fejtette ki gondolatait e fogalommal kapcsolatban:

„A keresztény szabadság eredetileg egy teológiai kategória, de mi politikai kategóriaként használjuk. Az a politika van benne összefoglalva, amely megvédi a keresztény életformát. Azt jelenti, hogy jogunk van megvédeni a mi keresztény életformánkat, mindazt, amit kétezer év alatt nemzedékeken át egymásra rakódva egy keresztény kultúrát hozott létre. Szabadok vagyunk, hogy ezt megvédjük.”¹⁴

Eszerint Európának civilizációs küldetése van, a kereszténységen alapuló európai életforma őrzése és védelmezése, szemben például a semleges liberalizmussal vagy az iszlámmal. Hangsúlyozta: a „keresztény szabadságot kívülről fenyegető veszedelmet, a migrációt is sikerült Közép-Európában eddig megfékezniük”.

Az érvelés végig a nemzeti közösségi dimenzióban mozog: „A keresztény szabadság szerint az az egyéni teljesítmény érdemel elismerést, amely a közösség javát is szolgálja: öngondoskodás és munka, saját egzisztencia megteremtésére való képesség, tanulás, egészséges életmód, adófizetés, családalapítás, gyermeknevelés, a nemzet dolgaiban és történelmében való eligazodás képessége, a nemzet önreflexiójában való részvétel.” Még az egyéni szinten értelmezhető krisztusi parancsot is a tagállamok és az EU viszonyának kon-

¹⁴ A teljes beszéd elérhető itt: <http://www.miniszterelnok.hu/orban-viktor-beszede-a-kereszteny-ertelmisegiek-szovetsegenek-kesz-xii-kongresszusan/> (Letöltés: 2020. május 25.)

textusában értelmezi: a liberális és a keresztény szabadság közti különbség az, hogy „míg az előbbi szerint mindent szabad, ami a másik szabadságát nem sérti, addig az utóbbi tanítása szerint, amit nem akarsz, hogy veled cselekedjenek, azt te se tedd másokkal.” E gondolatmenetben tehát a keresztény szabadság már nem egyéni cél, hanem nemzeti program:

„a keresztény szabadság szerint a világot nemzetekre osztották, és a nemzet az egyének kulturálisan és történetileg meghatározott közössége. Egy szervezett közösség, amelynek tagjait védelmezni kell, és föl kell készíteni a világban való közös helytállásra.” „A keresztény szabadság tanítása szerint a nemzetek éppúgy szabadok és szuverének, mint az egyének, nem kényszeríthetők egy globális kormányzás törvényei alá.”

Isten akaratának nemzeti, közösségi szintű keresése és követése nem annyira keresztény, mint inkább jellegzetesen ószövetségi gondolat. Isten választott népe együtt, egységben mozog, szoros közösségben él és követi urát. Isten gyakran próbák alá helyezi, de minden hányattatás között, megtörve bár, de megtartja. Ennek nem mond ellent az, hogy az újszövetséggel Krisztus megváltása egyéni szintű történés lett minden nép tagjai számára. Az ő követői nem alkotnak népet, hanem az egész világban, minden nemzetben jelen vannak („tegyetek tanítványokká minden népeket”). Ennyiben kérdéses, hogy a keresztény szabadság új, közösségi értelmezése mennyiben van összefüggésben az eredeti „teológiai” jelentéssel. Annyiban mindenképpen, hogy evidenciaként szögezhető le: nemcsak keresztény egyének, hanem keresztény közösségek, és nemzetek is vannak. Mindazonáltal nem hagyható figyelmen kívül, hogy a kereszténység Krisztus követését jelenti, amely elsődlegesen az egyén tudatos döntésén alapul, és csak másodsorban közösségi cselekedeteken, rítusokon és szokásokon.

Ami a sajátosan mai magyar viszonyokat illeti: a kálvinizmus öt évszázaddal ezelőtt már tartást adott a nemzetnek „két pogány közt”, azaz a katolikus Habsburgok és a muzulmán törökök közötti szorításban. Már Károli Gáspár is párhuzamot vont a mohácsi tragédia kapcsán a zsidó és magyar nép között, és Bocskai Istvánt is nevezték kortársai a magyar Mózesnek vagy Ge-deonnak.¹⁵ Kétségtől kinnálkodik a párhuzam ma is, a nyugati szekularizáció és a keletről érkező migráció között kibontakozó magyar kereszténydemok-

¹⁵ Szűcs: Kálvin felfogása, 3.

rácia idején.¹⁶ A kálvinizmus egyetemes, mégis konkrét közösségekre vonatkozó tanításának nemzeti, nemzetmegtartó ereje is lehet. Baj akkor van, ha ez a másodlagos, közösségi dimenzió a hiányzó egyéni szintű Krisztus-követés helyébe lép.

A KERESZTÉNYDEMOKRÁCIA MA

A szabadság egyéni vagy közösségi megélésének kérdése után a demokrácia egyértelműen közösségi megvalósulását vegyük most szemügyre keresztény kontextusból. Lehet-e keresztény a demokrácia? Minthogy keresztény nemzetekről és közösségekről is beszélhetünk, a kérdésre akként adható válasz: az igazi demokrácia csak keresztény lehet. Másképpen megfogalmazva: minden keresztény kormányzás demokratikus, de nem minden demokratikus kormányzás keresztény. Ennek bizonyításául szolgáljon az alábbi gondolatmenet.

A kereszténység emberképének kiindulópontja az emberi méltóság, azaz az istenképűség, amelyből következik minden ember jogegyenlősége is.¹⁷ Ehhez a modern demokrácia – és a reformáció egyházszervezete – hozzáveszi a döntésekben való részvétel jogát is, mint a közösség minden tagját megillető jogot. Az alávetettségen, zsarnokságon alapuló kormányzás fogalmilag nem lehet sem keresztény, sem Istennek tetsző, gondoljunk akár az ószövetségi rossz királyokra, akik sanyargatták a népet. A demokrácia ugyanakkor, nem abszolút érték, isteni vezetés nélkül felülről vezérelt demokrácia, tömegek zsarnoksága, népi demokrácia lesz. Az egyetemes papság protestáns gondolata is e tőről fakad: az emberek nem választhatók szét egy papi és egy dolgozó rétegre, mint a középkorban. Minden hívő ember azonos mértékben részesül Isten kijelentéséből, és ugyanolyan közel van hozzá, a lelkészetet is beleértve. Isten minden életszférának ura, nemcsak a vallásosnak. Így egyetemes papságról és királyságról is beszélhetünk.

A demokrácia lényege eredetileg – ellentétben a sarkító és lejárato megközelítésekkel – nem a közvetlen néphatalom, hanem a hatalom gyakorlói választásának legitimációja és a nép részvétele a közügyek megvitatásában és eldöntésében. Nem a népszuverenitás kerül előtérbe a teokrácia alapján álló Kálvinnál sem, hanem a konszenzusos döntéshozatal.¹⁸ A demokráciát hely-

¹⁶ Tókéczki László: A Kálvin hatása a magyarságra és a magyar politikára, in Fazakas (szerk.): Kálvin időszerűsége, 367–376.

¹⁷ Ld. például Tókéczki László demokráciáról szóló előadását a Budapest-Pasaréti Református Egyházközségben, 2014. február 7. hangfelvétel: www.refpasaret.hu

¹⁸ Szűcs: Kálvin felfogása, 100.

telen azonosítani annak egyik válfajával, a tömegdemokráciával, amely pusztán a számbeli többség akaratának érvényesülésén alapul. A demokráciának egyaránt része a hatalommegosztás, a jogállamiság, az egyenlőség – még ha ezek néha konfliktusba is kerülnek egymással. Leszűkíteni a demokráciát a népszuverenítésre olyan, mint leszűkíteni a kereszténységet a templomba járás vagy más kultuszcselekmények gyakorlására. A fenti kategóriák egymást feltételezik. Ha mindenki egyenlő, a tisztségeket választással kell betölteni. Ha a hatalom gyakorlóját választják, akkor nem a személy állandó, hanem a tisztség. Ha a tisztség elsődleges, akkor nem a tekintély az elsőd, hanem a törvény.¹⁹

A modern demokrácia bölcsője az Egyesült Államok, ahol az alkotmányozás során a keresztény hit komoly súllyal esett latba. A kialakított rendszer lényege a kontrollált, nép által legitimált hatalomgyakorlás: az elnököt nem közvetlenül a polgárok, hanem elektorok választják, a demokratikusan választott kongresszus által elfogadott törvényeket a Legfelsőbb Bíróság alkotmányellenesnek minősítheti stb. A demokrácia tehát itt sem a nép folyamatos hatalomgyakorlását jelenti, hanem csak a legfontosabb döntések meghozatalát, ideértve a népképviselők megválasztását, valamint a közügyek ehhez szükséges szabad megvitatását. Demokratikus az a döntés, amelybe az érintetteket is bevonják, amely nem az egyszemélyi vezető, hanem a közösség sajátjaként meghozott döntésén alapul.

A modern demokrácia egyik forrása éppen a kálvini egyházszervezetben mutatható ki: korábban példátlan módon az egyházi tisztségek választás útján történő betöltése, valamint az egyházalkotmány (Ordinances) népszavazás keretében, Genfben való elfogadása által. Ennek háttérében valószínűleg ott volt a svájci területeken nagy hagyománnyal rendelkező közvetlen demokrácia is. A törvény követője így egyben törvényalkotó is, aki ezáltal nem büntetéstől való félelemből, hanem mint saját alkotását tartja azt be. Az egyházalkotmány kihatott a város irányításának demokratizálása, a genfi minta pedig hatással volt Hollandia és Skócia, a hugenották, majd az USA alkotmányfejlődésére.

Belátható, hogy az egyenlőség, a szabadság és a demokrácia az államelméletben egymást feltételező fogalmak. A demokrácia nem merülhet ki a tömegdemokráciában, a „sokak uralmában”, hanem azt is jelenti, hogy a közügyek megvitatásának olyan szabadsága, szabad légköre áll fenn, amely lehetővé teszi, hogy ténylegesen jelölni lehessen személyeket tisztségekre, a jelölést el lehessen fogadni, a jelöltek álláspontjukat ki tudják fejteni. Ahol a többségi elv a nyilvánosságon és a kisebbség tiszteletén alapul. Mindez a kál-

¹⁹ Hasonló levezetéssel érvel Szathmáry: Kálvin a kortársunk? 384.

vini egyházban tetten érhető: szinte csak ez a vallás jutott el a vallási vezetővel szemben megfogalmazott kritika megengedhetőségéig. A kálvinista gondolat ezzel kapcsolatban az, hogy nem mindig a többségnek van igaza, hiszen a keresztények sokszor voltak kisebbségben, és a Szentírás is sokszor beszél arról, hogy Isten a kisebbség, gyakran egyetlen ember által teljesíti be tervét. Végül, demokráciában mindenkit megillet az álláspont megváltoztatásának joga is – persze ez bizonyos gyakoriság fölött hitelességi problémákhoz vezet a politikában.

Mindez a protestáns kereszténységben még nyilvánvalóbb. A reformáció közismerten nem pusztán teológiai, hanem legalább annyira már megjelenésének pillanatától fogva politikai mozgalom is volt.²⁰ A kálvinisták a politikai gondolat fókuszát a fejedelem felől a szentek felé fordították, így alapozták meg az államtól független, isteni sugallaton alapuló politikai akció létjogosultságát.

Végül említést érdemel Magyarország Alaptörvényének 2018. június 28-i, hetedik módosítása, amely nyomán a következő szöveg került a dokumentumba: R cikk (4) bekezdés: „Magyarország alkotmányos önazonosságának és keresztény kultúrájának védelme az állam minden szervének kötelessége.” A kereszténydemokrácia itt nem a kereszténység, hanem a keresztény kultúra védőjeként jelenik meg. A gyakorlat még nem mutatta ki ennek jelentőségét: a jövőre marad annak tisztázása, hogy mit jelent a kereszténységhez szorosan kapcsolódó, de attól mégis különböző keresztény kultúra, és hogy az állam és egyház elválasztásának korszakában hogyan léphet ennek védelmére az állam – lehet hogy úgy, hogy hagyja élni, burjánzani.

ZÁRSZÓ

A szabadság nemcsak a Biblia, hanem a jog és állam központi kategóriája is, valamint az ember egyik legfőbb, legősibb törekvése. A keresztény szabadság Krisztus követésének végső célja a hívő ember életében, másodsorban értelmezhető közösségi, nemzeti szinten is, de csak akkor, ha az első jelentést tekintjük kiindulópontnak.

A demokrácia történelmi fejlődés eredménye, és technikai értelemben ugyanúgy egyfajta hatalomgyakorlási és legitimációs módszer a sok közül, mint ahogy az ókori despoták vagy a rendi államok államhatalmi rendszere. Mindezekben közös, hogy a hatalom gyakorlója Isten szuverenitása alatt van, akár

²⁰ Lásd erről részletesen: James K. A. Smith: The reformed (transformationalist) View, in Amy E. Black (ed.): Five Views on the Church and Politics, Grand Rapids, Zondervan, 2015.

egyeduralkodó, akár néptömeg. A demokrácia sincs közelebb Isten törvényéhez, mint más hatalomgyakorlási formák, és a demokrácia is folyamatosan megújításra szorul, egészen addig, amíg egy következő történelmi paradigmaváltás során át nem adja helyét egy másik kormányzási módnak. Addig is, ahogyan az egyház, a demokrácia is folyamatosan megújul és megújításra szorul. Nem lenne helyes a modern demokráciát a protestantizmusból közvetlenül levezetni, vagy mai politikai fogalmainkat a reformátorok szájába adni. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy Kálvin sem volt rest megújítani egyházát, korának viszonyaira adaptálni a Szentírás tanítását. Kálvinistaként keresve Isten akaratát, a megújulás, fejlődés útján járhatunk inkább, mint a megőrzés, konzerválás ösvényén. A reformáció, korának legfrissebb, legújított eszmeáramlata, a Szentírás alapján állva, ma is átformáló jellege révén kell(ene) érvényesülnie, és nem elsősorban átörökítő, konzerváló jellege által.

Így van ez a kereszténydemokráciával is: egy adott történelmi kor és földrajzi helyzet hozta létre, és ugyanúgy jelen van benne a bűn, mint bármilyen más emberi konstrukcióban. Látni kell, hogy sem a demokrácia, sem a kereszténydemokrácia nem Istentől rendelt rendszer, hanem emberi próbálkozás, amely Isten kegyelméből lehet csak működőképes. Igaz ugyan, hogy a modern demokrácia a legelőször és a leghatásosabban azokban az országokban érvényesült, ahol a kálvinizmusnak meghatározó szerepe volt, de mint láttuk, közvetlenül Kálvin teológiájából nem vezethető le.²¹ Kimunkálása azonban egyértelműen Kálvin követőinek, a kálvinistáknak köszönhető.

A demokrácia mai formája tehát nem vezethető le közvetlenül a Szentírásból, ahogyan a modern világ számos vívmánya, a társadalombiztosítás, a közoktatás, vagy a tömegkommunikáció sem, de nem is áll ellentétben vele, ahogyan azok sem. A teremtett világ változása, folytonos fejlődése és sokszínűsége nem áll ellentétben a teremtés befejezettségével és tökéletességével, hiszen mindezek fölött változatlanul érvényesül Isten korlátlan szuverenitása. Kálvin ezért – ellentétben korunk globális standardizáló és uniformizáló tendenciáival – nem gondolta, hogy lenne egy „katolikus” kormányzástan, amelyet bármely ország átvehet mint kész sablont. „Az isteni gondviselés nem ok nélkül rendelte azt úgy, hogy a különböző vidékek különböző kormányforma szerint igazgattassanak.”²² Ez szöges ellentéte a fiatal, vagy csak másfajta demokráciákat kioktató nyugati gőgnek, amely sok nemzetközi szervezetnek is hajtóereje. A ma elfogadott, kanonizált „alkotmányos” vagy „liberális demok-

²¹ Szűcs: Kálvin felfogása, 5.

²² Kálvin: a keresztyén vallás rendszere, 755.

rácia” tehát nem az egyedül üdvözítő kormányzás, még ha történelmi érde-
mei elvitathatatlanok is. A keresztény kormányzás nem jelent ezzel való szem-
benállást csupán azért, mert elismeri Isten szuverenitását mindenek felett.

A helyes kereszténydemokrácia nem csupán külsődleges, hanem valódi
Krisztus-követő politizálás. Azaz nem lehet csupán retorikájában keresztény,
vagy csak a keresztények szavazatainak megszerzését célzó tevékenység, nem
irányulhat csupán a transzcendensre, az egyházra. Átfogó, a földi élet minden
területét érintő, koherens programmal kell rendelkeznie. Ha komolyan veszik
Krisztus követését, a kereszténydemokrata politika formálói tudják, hogy
nem az állam áll mindenek felett, hanem fölötte – és személyesen fölöttük is
– áll Isten hatalma, így feladatuk elősorban a szolgálat a rájuk bízottakért.
Politikai tisztségre vonatkozó belső elhívásukat megelőzi egy belső elhívás a
közösség szolgálatára, mondja Max Weber, hozzátevé, hogy az első csak
azokat illetné meg, akik a karizmatikus belső elhívás birtokában vannak.²³ Ha
azonban nincsenek, vagy utóbb letérnek erről az útról, akkor, és csak akkor,
felmerülhet az ellenállás Kálvinnál és követőinél a 16. században újból meg-
jelenő, de már a római birodalmi abszolutizmust felváltó nyugati közösségi
hatalomgyakorlásban (Magna Charta, Aranybulla) is benne rejlő lehetőségé.²⁴

A szabadságot az embereknek naponta, a népeknek történelmi korszak-
konként újra meg újra ki kell vívniuk. A demokráciát pedig, ha berozsdásod-
dik, megkopik, újra kell tanulni, hiszen az annyit ér, amennyire Isten dicsősé-
gét és az emberek javát szolgálja, és olyan lesz, amilyenné az emberek teszik.
Népi, liberális, vagy – ideális esetben – keresztény.

IRODALOM

- FAZAKAS Sándor: Kálvin szociáletikája, in Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*, Budapest, Kálvin, 2009.
- GERGELY András: Kálvin időszerűsége (recenzió), *Magyar Tudomány*, CLXXI. évf., 2010/2., 169–174.
- KÁLVIN János: *A keresztényen vallás rendszere*, Pápa, 1910.
- SMITH, James K. A.: The reformed (transformationalist) View, in Amy E. Black (ed.): *Five Views on the Church and Politics*, Grand Rapids, Zondervan, 2015.
- SZABÓ Zsolt: Az alkotmányosság elveinek eredete a protestáns gondolkodásban, in Kiss Réka–Lányi Gábor: *Hagyomány, identitás, történelem. HIT 2018*, Budapest,

²³ Idézi Szűcs, 2007. 5.

²⁴ Uo. 2.

- L'Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézet Reformáció Öröksége Műhely–Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Intézet, 2019, 169–184.
- Szathmáry Béla: Kálvin a kortársunk? in Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*, Budapest, Kálvin, 2009.
- SZATHMÁRY Béla: Kálvin és a kálvinizmus aktualitása a világban és az egyházban, *Napkút*, 2009/9, 71–88. http://www.napkut.hu/naput_2009/2009_09/071.htm
- SZÚCS Ferenc: Kálvin felfogása a hatalomról és államról, *Jogtörténeti Szemle*, 2007/4., 1–6.
- SZÚCS Ferenc: Exegézis és dogmatika kapcsolata Kálvinnál a predestinációtan és az ekkleziológia tükrében, in Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*, Budapest, Kálvin, 2009. 79–103.
- TŐKÉCZKI László: A Kálvin hatása a magyarságra és a magyar politikára. in Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*, Budapest, Kálvin, 2009.
- VARGA Attila: Kálvin János eszméinek és egyházszervezői munkásságának hatása az alkotmányjogra, *Pro Minoritate*, 2017/1, 27–41.

ABSTRACT

Zsolt Szabó: *Contemporary Interpretations of Christian Freedom and Christian Democracy*

It is well-known in Western Europe and the United States, but less so in Central Europe that Christianity, and Protestantism in particular, had a great impact on the development of liberties and democracy in general. The possibility of the political interpretation of Christianity was recently raised by the Hungarian Prime Minister Viktor Orbán, making the concept of Christian freedom a governing principle. In this paper, I attempt to present this concept, as well as the Christian origins and approaches to the concept of legal-political freedom, and today's interpretation of Christian democracy. My thesis is that every Christian governance is necessarily democratic, but not every democratic governance is Christian.

Keywords: Christian Liberty, Christian Democracy, Calvinism, secular government, church-state relations, political theology

Vita Ecclesiae

„MIT ÜZENJEK EGYKORI ISKOLÁMBA?”
REFORMÁTUS ISKOLÁK AZ EGYKORI DIÁKOK
EMLÉKEI TÜKRÉBEN KB. 1770 ÉS 1945 KÖZÖTT

Czeglédi Sándor

*Június volt s ujjongtunk, nincs tovább / Most gyertek,
szabad mellü örömök / S pusztuljatok, bilincses iskolák.*
(Ady Endre: *Üzenet egykori iskolámba*)

BEVEZETÉS

Előadásomban emlékeztörténet és neveléstörténet határárterületével foglalkozom és néhány problémára szeretném felhívni a figyelmet. Az emlékeztörténet az 1970-es évektől vált népszerűvé a nyugat-európai és észak-amerikai történettudományban, mára félig önállósult emlékeztudomány néven. Fontos problémára világít rá, mint pl. az emlékezet szubjektivitása: az emlékezők milyen hatásra rakják össze emlékképeiket?¹ A mi témánknál maradva: ha valaki az iskola elvégzése után 20-30 évvel emlékezik, könnyen lehet, hogy az eltelt időben szerzett látásmóddal, olvasmányélményekkel közelít ifjúsága felé. Lehet, hogy nemcsak emlékezik, hanem üzenetet is akar közvetíteni: kudarcainak vagy sikereinek miért és hogyan volt oka az iskola, amelynek padjait koptatta? A visszaemlékezések műfaji szempontból változatosak: elbeszélés, regény, vers, tanulmány egyaránt akad közöttük.

A neveléstörténet sokkal régibb tudomány. Hosszú időn át elsősorban leíró jellegű volt: pl. adott iskola vagy intézményrendszer milyen tudásanyagot adott át, s milyen közegben fejtette ki hatását.² Témánkban, a református neveléstörténetben fontos elem volt a kb. 1670-es évektől II. József a Habsburgok fémjelezte államhatalomtól érkező nyomás, ellehetetlenítés érzékelése. Ennek is lehet üzenetértéke: e megpróbáltatások nyomán hogyan formálódott a református iskolák sajátos arculata, hagyományvilága, autonómia iránti elkötelezettsége. Ennek az arculatnak az őrzését az elbeszélő, a történész saját idejében is rendkívül értékesnek tartja. Ez az autonómia iránti

¹ Erre példa lehet: Zombory Máté: Történetiség és hatalom. Kritikai történeti szociológia = Power and Historicity: Toward A Critical Historical Sociology, in *Kaleidoszkóp: Jubileumi Tanulmánykötet a Tomori Pál Főiskola fennállásának 15. évfordulója alkalmából. Tudományos Mozaik (17)*, Budapest, Tomori Pál Főiskola, 2019, 263–271.

² Németh András: Pedagógia-tudomány-történet – kutatástörténet, in Németh András: *A magyar pedagógia tudománytörténete*, Budapest, Gondolat, 2005, 13–26.

igény a 19. század végétől az államsegély ügyében is erősen érződött: a hivatalban lévő magyar kormány nem ellensége a református iskoláknak (sőt esetleg a miniszterelnök vagy több miniszter is református), de ha a református iskola állami támogatást kér, akkor az állami tanterveket is el kell fogadnia, nem irányíthatja szuverén módon az életét.

A tárgyalt problémát tehát szubjektív megközelítések és az élmény hatására megfogalmazott, tényszerűnek tűnő következtetések kapcsolata teszi érdekessé.

Időrendben egy pillanatra vissza kell mennünk a 16. századba. Már ekkor megfogalmazták, a „schola est seminarium ecclesiae”, vagyis „az iskola az egyház veteményes kertje” gondolatát. Korabeli viszonyok között még nem volt népoktatás, a népességnek csak szűk köre járt hosszabb vagy rövidebb ideig iskolába. Ezért veteményeskerten az egyházi szolgálatot végzőknek, alapvetően lelkészeknek a nevelését kell értenünk. Ez a feladat, hogy az iskola egyházához hű embereket neveljen, később is megmaradt.

A református iskola feladatai a tanulmányunkban tárgyalt időszak protestáns pedagógiai szakfolyóirataiban (pl. Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok, Protestáns Szemle, Protestáns Tanügyi Szemle) vagy szélesebb kört megszólító folyóiratokban (pl. Társalkodó) is rendszeresen vissza-visszatérnek. Szinte az összes évfolyamon találunk a feladatok fontosságát kiemelő tanulmányokat és ünnepi beszédeket. Vegyük például Soós József írását a Protestáns Tanügyi Szemle 1927. évfolyamából. A szerző szerint a református iskolák „nemcsak embereket nevelnek, hanem egyháztagokat is s éppen azért, ha az egyház élni akar, mégpedig nemcsak mint megszervezett egység, hanem mint lelki készség és közösség is, nem szabad sem az elemi, sem a középoktatást elhanyagolnia s lelki tekintetben kibocsátani a kezei közül.”³

Ezeknek az írásoknak visszatérő eleme, hogy a református és iskolákat magas erkölcsi színvonal, hitbéli szilárdság kell, hogy jellemezze. Ha ez megvalósul, akkor a tanárok sikeresen látják el értékközvetítő szerepüket, a kezük alól kikerülő diákok az iskolák által közvetített elveket vallják diákként is és később, felnőttként is. Helyenként a gondok is előkerülnek, pl. ebben a tanulmányban az állami oktatásügyhöz fűződő kapcsolat.

A visszaemlékezések azonban más oldalról, az itt végzett diákok szemzőgéből világítják meg a problémát. Az emlékezők kisgyerekként (kb. 6–10 éves korukban) kerültek az intézménybe és akár 8–12 évet is eltölthettek ott. A vizsgált időszak bemutatását két szakaszra, a kiegyezés előtti és azt követő időszakra szeretném bontani.

³ Soós József: A kálvinista tanárok és az egyház, *Protestáns Tanügyi Szemle*, I. évf., 1927, 1/7.

A FELVILÁGOSODÁSTÓL A KIEGYEZÉSIG

A korszakban a református kollégiumnak, az ott folyó oktatásnak-nevelésnek nagy tekintélye, Ujfalvy Sándor írja a nagyenyedi kollégiumról: „A jámbor szülők, mikor fiaikat a tanároknak beajánlották, a tisztas egyéniségek iránti tisztelettől áthatva sokszorosan boldogoknak hívék magokat, hogy fiaik a tudományos tanároknak csak ujaik érintésére is kiképzett hasznos egyénekké válnak.”⁴

A korabeli fiúkat otthon is nagy szigorral nevelték. Erre más forrásaink is vannak;⁵ az említett Ujfalvy Sándor írja, hogy apjának lett volna lehetősége őt szekéren Nagyenyedre hozni-vinni, de neki csakazértis lóháton kellett megtenni az utat, hogy edződjön. Hétéves gyerekként ez rosszul esett neki, de felnőttként igazat adott apjának: „fiát minél kényelmesebben növelve, kifejlődését csakis ez által eszközölheti, és szülői kötelességének így felel meg legjobban. De hibáson... mert a kényeztetés ártalmát száz közül egy ha kikerüli; ellenben a fiatalon megedzett fiu mind végig otthon találja magát az idő viharai között.”⁶

A kollégiumba kerülve szintén szigorral, nagy fegyellemmel, sőt testi fenytéssel is szembesültek, de ennek a szigorznak felnőttként már nem látták értelmét: „Az enyedi oskolai fegyelem gyalár, szigorú vala. Az előjárók szolgálai alázatosságot követeltek. A tanár előtt meszsziere fölkelni, kalapját lekapni és meghajolva kiszabott szókkal üdvözölni kellett. A legotrombább deák előtt hasonló tiszteletteljes süveget kelle emelni, az elmulasztó rögtön büntetés alá vonatott, az észre nem vétel nem tön kivételt.”⁷ Fáy András szerint viszont az elő-előforduló testi fenytés ellenére sem voltak szomorúak a diákok:

⁴ *Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai*. Sajtó alá rendezte és kiegészítésekkel közreadta Dr. Gyalui Farkas. Kolozsvár, az Erdélyi Múzeum Egyesület Kiadása 1941, 97. <http://mek.niif.hu/15700/15750/15750.pdf> (Letöltés: 2020. február 14.)

⁵ Csak egy példa a Görgey család életéből: „Egyik téli reggel – édes anyám ekkor már esztendőn túl ágyban fekvő beteg volt, magam pedig még négy éves sem valék – szigorú házi szokás szerint én korán, még gyertyavilágnál kelvén, hideg vízben kellett megmosakodnom. Fáztam tőle s ezt hangos rívás által tevém közhírré. Megszánt a cseléd és lopva, nehogy édes anyám észrevegye, kinek hálószobájában háltam s öltözködtem, meleg vizet öntött nekem a jéghideg közé, mire aztán rögtön elhallgatván, vígan mosakodni kezdtem. Anyámnak feltűnt e hirtelen megelégültségem; maga elibe hozatta mosdótálatát és meggyőződén a vakmerő csempészetről, megszidta a cselédet és midőn ez azzal mentegetőzött, hogy én könyörögtem neki érte: engem ott az ágya takaróján keresztbe fektetve sajátkezüleg megfenytett.” Görgey István: *Görgey Arthur ifjusága és fejlődése a forradalomig*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1916, 21. <http://real-eod.mtak.hu/775/> (Letöltés: 2020. február 14.)

⁶ *Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai*, 80.

⁷ *Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai*, 89.

„Mindezen sanyarok mellett is, s daczára az oskolákban és privátakon [magánórákon C. S.] sűrűn puffogott vesszőnek, mely azon még nyersebb korban nem csak az erdő fájának, hanem a nevelésnek is egyik ágát tévé, nem létezett a világon [...] aggtalanabb, vidorabb, életkedvűbb emberfaj, mint a pataki tanuloság.”⁸ Visszatérő negatív élmény az emlékekben a kevés élelem (pl. a brúgónak nevezett, kiadagolt kenyér), a rossz öltözet, vagy a diákok közötti alá-fölérendeltségi viszony.

Ennél fontosabb, hogy az iskolától nem azt kapták, amit a tekintélye alapján reméltek. Ujfalvy előbb idézett mondatát, hogy a diákok a tanárok ujjának érintésétől boldogulnak, így folytatja:

„Csalatkoztak a jámborok! nem ugyan a tanárok képességében, hanem a tanítási avult rendszer és ferde művelési elvekben. A tanárok igen jól taníták a felsőbbség által elejükbe szabott tudományokat. [...] Mélyebb tudományok, melyek az életben kevésbé használhatók, szorgalommal tanítottak, mint Erkölc-, Mértan, Ész- és Gondolkodástan, Hittudomány, a régi nemzetek történelme, államismerete s földirata sat., de a közéletben naponként fölmerülő szükséges tudományok, mint természet, ásvány s növénytan, a máai nemzedékek földtere, statisticája, kormányzási módja, kereskedés, számvetés, sat. Szükségen felüli tudományoknak vétetvén, csak mellékesen tanítottak.”⁹

Hasonlóan vélekedik Fáy András Sárospatakról: „Derekát a tudományos képeztetésnek a collegiumban, a görög és római nyelv s literatura tévé, s ez nagy részét nyélé el a többi tudománynak. De ama kettőben kitűnők is valának úgy tanárai mint növendékei az iskolának.”¹⁰

Református iskolákkal kapcsolatban a Társalkodó¹¹ és a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok 1832–1848 közötti számait forgatva rendszeresen találkozzunk hasonló érvekkel. Habár a különböző felekezetek oktatási rendszere és nevelési elvei között nem volt nagy különbség, a folyóiratcikkek szerzői csak

⁸ Fáy András: Sáros-Patak 1794 tájban. Töredék, pályám emlékeiből. *Nefejejts*, I. évf., 1859/5, 50.

⁹ *Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai* 97.

¹⁰ Fáy András: Sáros-Patak 1794 tájban II. Töredék, pályám emlékeiből. *Nefejejts*, I. évf., 1859/29, 335.

¹¹ Id. Szinnyey József szerint „szerkesztői között találjuk Bajzát, Nagy Ignácot, számos tehetségnek kiképzésére, eszméik előterjesztésére nyilvános gyakorlatokra s egy állandó olvasóközönség összegyülekezésére adott alkalmat.” Id. Szinnyei József (1830–1913): *Hírlapirodalmunk 1841–1847*. A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai, Gazda István vezetésével. http://mek.oszk.hu/05400/05443/pdf/Szinnyei_Hirlapirodalmunk_1841-1847.pdf (Letöltés: 2020. február 14.)

református iskolákban bukkannak ilyen gondokra. Evangélikus kollégiumok esetében a szlovák szellemiségtől tartanak, katolikus iskolákat pedig a Társalkodó szinte nem is említ (a másik lap látókörébe eleve nem tartoznak bele).¹²

Az egyik református kollégiumbeli problémakör a teológia. Erdélyi János a sárospataki kollégiumról H. E. álnév alatt négy cikkben fejtette ki nézeteit. Erdélyi szerint „úgy látszik, mintha Patak nem értené az idő’ intéseit, ’s körültekintés nélkül haladna az egyforma régi nyomon; mintha nem tudná, hogy a’ valás vértanúi – nálunk – hála az égnek, örökre elvázettek, ’s a’ társaság theologusok helyett polgárokat vár az iskolától.”¹³ Hittan helyett tehát valamilyen *polgári tudományt* kellene tanítani. A hitigazságok tanítása azért sem jó, mert „[az] ember egyedül szívének hitében nyughatik meg, nem a’ tudás’ bizonyosságán”.¹⁴ Egy vitacikk hatására pontosít: amikor *polgári tudományt* emleget, akkor nem „mérnököt, bányászt, orvost, erömüvészt, gyárost, kereskedőt, mesterembert”,¹⁵ vagyis ezek képzését kéri Pataktól. Inkább azt, hogy a filozófia legyen a legfontosabb tárgy, ne a teológia, „mivel a’ philosophia célainknak okos ismerete ’s eszközlése rendeltetésünk felé, közös jó; egyaránt szükséges professornak, nem-professornak, szóval: mindennek, ki reális életet akar élni.”¹⁶

Mint láttuk, Ujfalvy is hasonló úton jár, szerinte a hittudomány az „életben kevésbé használható”. A vizsgált szövegeket olvasva a teológia, hitélet iránt hasonló közömbösséggel találkozhatunk. Barabás Miklós legációba is elment. Ír az utazás és a fogadtatás érdekességeiről, de pl. arról, hogy milyen textus alapján hogyan hirdette az ígét, már nem. Előfordul, hogy a teológiai képzés idejét túl hosszúnak találják. Kazinczy szerint hosszú pataki évei alatt egyháztörténeti ismeretei is hiányosak maradtak: „Az ifjú nem tudta egyebet, midőn iskoláit elhagyta, mint dogmatika és polemika teológiát, mintha az, amit alsóbb iskoláiban tanult, ha jól tanítottott, elég nem volna. Mely törvényeinken állapodik vallásunk, s mi az a bécsi, három nickelspurgi, linzi, szatmári béke, azt én Patakon nem tudtam, azt későbbben tanultam meg.”¹⁷ Szintén ő írja, hogy egy katolikus pappal hitvitába kezdett, s alulmaradt.¹⁸

¹² Az összes magyarországi és erdélyi kollégiumot érintette, hogy ne a latin legyen az oktatás nyelve. Ez a kérdés a reformkorban rendeződött, erre ebben a tanulmányban nem térünk ki.

¹³ H. E.: A sárospataki főiskola szelleme. *Társalkodó*, VIII. évf., 1839/51, 201.

¹⁴ Uo.

¹⁵ H. E.: Sárospataki iskolatárgy. Igazolásul Zs. L-nak. *Társalkodó*, VIII. évf., 1839/79, 313.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete, in Szauder Mária (szerk.): *Kazinczy Ferenc művei I. Versekek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*. <https://mek.oszk.hu/07000/07016/html/> (Letöltés: 2020. február 14.)

¹⁸ Uo.

Fáy András különböző helyen több javító szándékú észrevételt fogalmaz meg. Pl. „a’ templom gyakorló atyáknak, a’ kik fijaikat is azt gyakorlani kész-tetik, rendszerént templom kerülő gyermekei lesznek.”¹⁹ Szintén ő ír a prédikáció és az abban kifejtett feddés, dorgálás hatástalanságáról. Emlékei szerint Csízy tiszteletes így dorgálta a patakiakat: „itt áll kebletökben a főiskola, templomotokban hirdettetik az isten igéje; de ez mind nem fog rajtatok! Olyanok vagytok ti, mint a vese a testben, mely körül van véve kövérségtől, mégis maga legsoványabb hús-falat!”²⁰ Szerinte a

„confirmatio után lenne aztán helye a hitfelekezet dogmái’ egész kiterjedésbeni tanításának. Emlékezem oskolai éveimre, mi unottak valának az oskolai gyermeknél a káté és citátióji, mikkel elméje nem birt. Valóban ezen korai erőtetés egyik oka annak, hogy a kikerült ifjú, hacsak nem tartozik vele, egész késő vénségeig, mikor közlő halál rettegése hajtja őt ismét az isteniekhez vissza, szent, vallási, erkölcsi könyveknek, még czímeitől is borzadzik. Hogy itt kátéink czélszerűtlen szerkezetei okozzák a főhibát, világos. Intéztessenek ezek, dogmai kérdések mellőzésével, egyedül vallásos érzelem, szivhajlam képezetéseire, ’s alkalmaztassanak gyermeki fogalomhoz, egész más, végtelenül kedvezőbb leend az eredmény.”²¹

Fontos kérdésre tapint rá: az életkori sajátosságoknak megfelelő módszer és tananyag kiválasztása máig releváns probléma a pedagógiában. Másrészt javaslata a „dogmai kérdések mellőzésével, egyedül vallásos érzelem” erősítésére a korabeli, leginkább Schleiermacher nevével fémjelzett teológia hatását mutatja.

A KIEGYEZÉSTŐL 1945-IG

Már a kiegyezés előtti időben megindult a szaktanári professzionalizáció, a tantárgy-struktúra átalakulása, a szaktárgyak elkülönülése, az érettségi bevezetése, s ezzel a korábban érzékelt problémák részben okafogyottá váltak. Az iskola egyházi jellegét inkább az állami tantervektől féltették a pedagógusok és egyházi vezetők. Mit jelentett mindez az emlékezők szemszögéből?

¹⁹ Fáy András: *Próbatétel a máj nevelés két nevezetes hibáiról*, Pest, Trattner 1816, https://play.google.com/books/reader?id=5IBeAAAAcAAJ&hl=hu&pg=GBS.PR1_102. (Letöltés: 2020. február 14.)

²⁰ Fáy András: Sáros-Patak 1794 tájban. Töredék, pályáim emlékeiből. *Nefelejts*, I. évf., 1859/5, 50.

²¹ Fáy András: *Óra-mutató*. Pest, Trattner és Károlyi 1842, <https://mek.oszk.hu/18600/18604/>, 75 (Letöltés: 2020. február 14.)

Szabó Dezsőt említeném először, aki a *Nyugat* 1913. évfolyamában vitát kezdeményezett a protestantizmusról. Móricz Zsigmond válasza után így emlékezik iskolai éveire, s azok hatására:

„Móricz meghatóan idézte fel azokat a kedves motívumokat: hogy milyen értelmű volt a zúgó szél zendülésének a múltban, azután a tömlőcöt, a gályát etc., amiken gyermekkorunkban magyar- és vallásórákon, önképzőköri üléseken, október 31-iki prédikációk alatt sírtunk és lelkesedtünk. A múltban – nem tagadhatja – én is éppen úgy látom ám a protestantizmus szépségét, s hogy hivatását megértettem, azt egy Rousseauról szóló cikkem (Huszadik Század) a vitatott tanulmányom s leginkább az mutatja, hogy Móricz szóról szóra úgy látja a dolgot. Ezeknek a kedves motívumoknak előrezdítését tisztára azért hagytam el, mert ez a maradi revanche kálvinisták Uncili smuncili nótája.”²²

Feltehetjük a kérdést: Szabó Dezső szerint a kedves motívumok említése a maradiakat erősíti, aki nem tartozik közéjük, ilyenekre ne is emlékezzen?

Ha Móricz említett, *Nyugatban* közölt írásait olvassuk, nem igazán érezzük a kedves motívumokat. Inkább azt lehet mondani, Móricz sajátos összegzést ad a magyar kálvinizmusról. Szerinte „A reformáció szorosabban vett hitéleti tartalma nálunk nem a teológia megújulását jelentette, mert nálunk addig nyoma sem volt népszerű teológiának. A reformáció Magyarországon inkább azt jelentette, hogy a műveletlen és teljesen szellemi analfabétaságban sínyló népet egyszerre rávezették az eszmék megértésének, a kultúra felfogásának lehetőségére.”²³ Ebből következik, hogy „okos, felvilágosító, népvezető prédikátorra” volt szükség. Saját korában azonban „a protestantizmus összes maximáit és életigazságait, amely lényének az aránytalanul fontosabb része, átveszi a szocializmus, mégpedig anélkül a ballaszt nélkül, amit a teológiai megkötöttség, amit a templom túlélte élete jelent.”²⁴ Móricz szerint a protestantizmus háttérbe szorulását elősegíti a lelkészek kiválogatódása is:

²² Szabó Dezső: A magyar protestantizmus problémája. *Disputa, Nyugat*, VI. évf., 1913/17. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>. (Letöltés: 2020. február 14.) Ebben a tanulmányban így fogalmaz: „De a magyar élet legnagyobb betegsége a kiegyezés, a jobbra-balra cirógató bátyám-uraskodás, a mindenkinek igazat adó óvatosság.” A *Nyugat* 1913/14. számában három cikket írt „A magyar protestantizmus problémája” címmel és bántóan élesen ír a kérdéstről.

²³ Móricz Zsigmond: A magyar protestantizmus problémája, *Nyugat*, VI. évf., 1913/16. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>. (Letöltés: 2020. február 14.)

²⁴ Uo.

„a prot. papságnak új anyaga már meglehetősen selejtes is, [...] a negyedik gimnáziumban kiselejteződik a diákság, a tehetetlenje megy a tanítóképzőbe, az érettségénél újra kiselejteződik: az életharcra képtelenje megy a papképzőbe. Ez természetes, a papi pályán nincs gazdag jövőre kilátás [...], sőt nincs nagyobb tisztességre, hírnévre, dicsőségre sem kilátás.”²⁵ A református pap szerinte korábban is inkább népvézér volt, s most is ilyenre van szükség: „a pap ügyvédje, bírója, orvosa, politikai pártvezére volt a népének, és soha, soha nem közvetítője az istennel való dolgaiban, nem gyóntatója és nem lelki bajaiban tanácsadója, nem levezető csöve a titkos lelki bűnöknek és betegségeknek.”²⁶ A lelkészképzés reformja segítene ezen: „Ha modern protestáns teológiákat csinálnának, ahol nem teológiai szecskát vetnek a papnövendékek elé, hanem emberekké, kész és az élet minden dolgára kinevelt emberekké, népvézéreké nevelnék a papot: megmenthetnék az Egyházukat.”²⁷

A *teológiai szecskák* talán régi emléke lehet, és Debrecenhez fűződő sajátos viszonyának egyik jellegzetessége. E viszonyról az egyik leghíresebb *Légy jó mindhalálig* című regénye.²⁸ Itt csak annyit emelnék ki, hogy a regénybeli Nyilas Misi az iskolai hitoktatásban nem talált örömet, édesanyja beszélt neki Istenről, lényegében 18. századi fiziko-teológiai érveléssel, s ez volt rá hatással. Ugyanakkor Móricz leveleiben, előadásaiban pozitívan nyilatkozott a Kollégiumról – de milyen szempontból? Egykori tanárának, Gulyás Istvánnak írta még a Nyugat indulása előtt, 1902-ben: „Debrecenben ébredtem a gyermek kicsi lelkével vágyakra, olyanokra, melyek most is élnek bennem. [...] Most is debreceni alapon állok. Sose volt azóta sem kedvem s szerencsére nem is voltam rákényszerülve, hogy a pesti journalok utálatos levegőjében én is petyhüdté, és modern módra blasírttá legyek, no meg kosmopolitává.”²⁹

Ady is megszólalt Szabó Dezső írásával kapcsolatban, de iskolai élményeit nem említette, ezért inkább más írásait vegyük szemre. Jellegzetes hit-felfogása tükröződik egyik Zilahra, egykori iskolájába írt szövegében: „eszembe jut a legszebb, ami eszembe juthat: a bánat. Bánata annak lehet, akinek hite

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

²⁸ Erről az erről az előző konferencián szóltam: Állandóság és megújulás dilemmái a két világháború közötti református és evangélikus iskolák hitéletében, in Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem 2018*, Budapest, L’Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézet Reformáció Öröksége Műhely–Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Intézet, 2019, 321–330.

²⁹ Móricz Zsigmond: *Levelezése (1902)*. 1902. jún. 9. <http://digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.191> (Letöltés: 2020. február 14.)

volt, s hite annak lehet, aki arra termett, hogy bánata legyen: hiúság, dicsekvés nélkül lehetek hívő is, szomorú is. [...] Jöttem, eljöttem, hirdetni, hogy élek, s hogy minden élethez közöm van, akarom, hogy legyen hitem, és Zilahon van.”³⁰ Mit mond még a hitéről?

„Szóval, igazoltam magamat, ősi, legősbibb kálvinista vagyok s ha vallásos nem is lehettem, de életemben, munkámban benne volt a protestantizmus, – s bár internacionalista vagyok – a legteljesebb magyarság. [...] Az én kálvinizmusom meg is marad, mert adott energia a halálig, de undorral vagyok mindenkihez, kik kaphatók, gyávák, bölcsék vagy hallgatók a felekezetemben.”³¹

Gyakran idézik *Üzenet egykori iskolámba* című versét, melynek mottója előadásom címében is szerepel. Ha megnézzük a verset, találunk egy versszakot, ami keresztyén szemmel mindenképpen vállalható:

„Táplálsz tovább bennem az erőt,
Szeretni az embert és küzdeni
S hűn állni meg Isten s ember előtt.”

A *Szerecsd felebarátodat-szerecsd Istent* kettős parancsát fogalmazza itt meg Ady, s mintha Isten és ember között az ember felé billenne a mérleg. Ez azért lehet érdekes, mert a hazai kálvinista gyakorlatban inkább a fordítottjára van példa.³² A mottóban idézett *bilincses iskolák* toposza a kortárs (s valószínűleg nemcsak kortárs) irodalomnak, Móricz is így vélekedik Debrecenről: „Debrecen, amely három századon át neveli itt az ország s főleg az Alföld népét írásra és tudományra, kezdettől máig úgy tartja ezt a nagyságos főiskolát, mint a kincsek kincsét. A cívis, ha maga nem is kínozza gyermekét a száraz tudományokkal, de az oskolát istápolja.”³³ Az ilyen értelemben vett *iskolai*

³⁰ Ady Endre: *Összes prózai műve 10.* Kötetcikkek, tanulmányok 1910. január–1912. december, Arcanum Kézikönyvtár, https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Ady_Proza-ady-prozaja-1/10-kotet-6E97/ (Letöltés: 2020. február 14.)

³¹ Ady Endre: Az én kálvinistaságom. *Nyugat*, IX. évf, 1916/6, <https://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>. (Letöltés: 2020. február 14.)

³² Czeglédi Sándor: Önismeret és szeretet, in Czeglédi Sándor: *Történelem és önismeret*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–Harmattan Kiadó, 2019. http://www.kre.hu/ebook/dmdocuments/tortenelem_es_onismeret/Czeglédi_Tortenelem_e-jegyzet.pdf (Letöltés: 2020. február 14.)

³³ Móricz Zsigmond: Debrecen, in Móricz Zsigmond: *Riportok III. 1930–35*, Budapest, Szépirodalmi, 1958, 628–633.

kínzás kapcsán Baltazár Dezső szintén kortárs református püspökről is fennmaradt egy történet.³⁴

Debrecennél maradva két személyt nem lehet kihagyni. Az egyik Karácsony Sándor. Gyakran bírálta a korabeli magyar oktatásügyet (s ennek részeként akár a reformátusokat is), de a debreceni kollégiumot ő is meghatározó emlékének tartotta. Kiemelte az önképzőkört, ami más módon ugyan, de régi oktatási forma református kollégiumokban.³⁵ Szabó Magda a Debreceni Református Dóczy Leánynevelő Intézet növendéke volt. A tisztelet mellett sajátosak a tanár-diák viszonyt érintő szövegei. A szerző *Für Elise* című regényében néven nevezi iskoláját, ezzel hangsúlyozza, hogy a szereplők valóban léteztek. Az említett regényben vannak szegényes fantáziavilágban élő tanárok, akik konfliktusok sorozatát élik meg tehetséges diákjukkal, a későbbi íróval. Például az osztályfőnök „korrekt volt, fantáziátlan és unalmas, engem az elemi osztályvizsgáira anyám tündökletes képzelőtehetsége és tudományos gondolkozású agya készített fel, persze hogy untam és telerajzoltam macskafejekkel és házakkal a magyar füzetet. Téphettem is azonnal, ahogy észrevette Móré Mária, aki négy esztendeig tanított magyarra, két alsó tagozati osztályban latinra is, de valahogy nem egyeztünk.”³⁶ Az igazgató is hasonló egyéniség, de széles látókörű, kiváló pedagógusok is tanítanak az iskolában a regény szerint.

Nemes Nagy Ágnes a Baár-Madas Református Leánygimnázium növendéke volt. Ő pozitív élményeket említ, de a pozitívumok nem jelentenek mindig eszményítést: „fontos volt az önképzőkör, fontosak voltak a tanárok. Nemcsak Áprily határozta meg a Baár-Madas légkörét és arculatát, hanem a kitűnő tanári kar is. Például magyartanárom. Papi Bíró Izabellának hívták, nagyon sokat köszönhetek neki. Meghalt már szegény. Nem volt különösebben jó tanár, magunk között szólva. Utólag, mint tanár, ezt megállapíthatom.”³⁷

Szabó Magda és Nemes Nagy Ágnes véleményében lényeges közös vonás, hogy az iskola értékvilága mindenképpen értelmet nyert:

³⁴ A Debreceni Református Kollégiumba frissen kinevezett, református vallású tanár a gyerekeket nem református, hanem evangélikus iskolába íratta. Felháborodottan mesélik ezt a püspöknek, de ő csak legyint: „őseink együtt szenvedtek a gályapadon, most együtt szenvednek az iskolapadban.”

³⁵ Karácsony Sándor: *Ocsúdo magyarság*, Budapest, Exodus, 1942.

³⁶ Szabó_Magda: *Für Elise*, 141–142 https://konyvtar.dia.hu/xhtml/szabo_magda/Szabo_Magda_Fur_Elise.xhtml (Letöltés: 2020. február 14.)

³⁷ Nemes Nagy Ágnes: *Tájkép gesztenyefával*, Budapest, Magvető, 1987, 25.

„Sokat követelő oktatási intézmény volt a Dóczy, maximalista igényeit főleg a veszített második világháború után köszönték meg azok, akik a növendékei lehettek, mert bár szokatlan műveltségük, fegyelmezett magatartásuk, munkabírásuk és rendíthetetlen istenhitük miatt a Rákosi-korszakban azonnal eltávolították őket éppen betöltött munkakörükből, 1956 fényesen rehabilitálta őket, mert a hajdani dóczisták szigorú paraméterek közt nőttek fel, tehát habozás nélkül vállaltak fizikai munkát is, mintsem meggyőződésük vagy a nemzet érdekeinek árulói legyenek, így az újrakezdődő életben visszaigazolódott, hogy nemhiába vértették fel őket annak idején majdnem szerzetesi ridegséggel, a lemondani tudással, istenhittel párosult szokatlan szakmai felkészültségükkel felvértezve megvásárolhatatlan jellemüket kimagasló vezető álláshelyekkel jutalmazta a megváltozott világ.”³⁸

ÖSSZEGZÉS

Sajátos kötődést lehet találni a kollégiumok diákjainak visszaemlékezéseiben, s sajátos a viszonyuk is a református egyházhoz. Erre Győri L. János szerint a kálvinizmus lehet a válasz:

„Calvin tanítása szerint a bűnös ember közvetlenül – minden közvetítő nélkül – áll szemben a mindenható Istennel. [...] Ezt az embertípust saját felnőtségének tudata, az erős kritikai szellem, a gyakran már-már a megszállottság jegyeit mutató szigorú munkaetika és küldetéstudat jellemzi. Mindez elsősorban a kálvini elveket valló egyénre igaz, maga az egyház mint intézmény megpróbálja visszاسzorítani az egyén önállósodási kísérleteit. Ebből következik a protestáns neveltetésű értelmiség harca saját egyházával, hiszen a fölnyitott palackot nem lehet többé bedugaszolni.”³⁹

Amit Győri önállósodási harcnak nevez, azt értelmezhetjük az aktuálisan „divatozó” teológiai áramlattal, a hivatalos egyházi állásponttal és a hétköznapokban megvalósuló gyakorlattal vitázó ember világának is. Ebben a világban érhetett valakit éppen erről a helyről (az egyházból) olyan kellemet-

³⁸ Szabó Magda: *Für Elise*, 86.

³⁹ Győri L. János: A kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében, in Kocsis Elemér (főszerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinatának Sajtóosztálya, 1988, 631. <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=2> (Letöltés: 2020. február 14.)

lenség, amit nehezen tudott feldolgozni. S ha nem tudja feldolgozni, „odébb-áll, bedobja a törölközőt”, amire számtalan példa van más egyház választásától⁴⁰ a más ideológia (pl. kommunizmus) vállalásáig, de sajnos egészen az öngyilkosságig.

A nevelésben megmutatkozó szigor vagy megértő/engedékeny szemlélet nagy kérdése a pedagógiának. A református iskolákban vallott szigorú nevelési gyakorlatot az idézett szerzők is más-más módon értelmezték. A református kollégiumok állítólag alacsony színvonalával szemben már a reformkorban megfogalmazódott, hogy kiemelkedően sok jelentős személyiség került ki ezekből az intézményekből: „Hogy többeket ne említsek: a’ két Péczely, két Buday, Csokonay, Cseh-Szombati, Kazinczy, Kövy, Nyíry, Kölcsey 's a' t. 's azoknak tetemes száma, kik a’reformátusok közül jelenleg ez alkotmányos hazában, a’ polgári és felsőbb megbízás’ és megtiszteltetés’ különböző fokain fénylének, kisebb nagyobb mértékben mind ez iskolák’ növendékei.”⁴¹

A neveléstörténet szempontrendszerének kiegészítése az emlékeztörténet módszertanával segítséget adhat neveléstörténeti és nevelésméleti problémák újragondolásához, új nézőpontból történő értelmezéséhez. Legfontosabb hozadék az iskolát végzett diák emlékeinek értelmezése: az emlék ugyan szubjektív, de az emlékező azt mégis objektívnek, tényszerűnek tartja.

Zárásul, a nehézségek pozitív értelmű, az egyházhoz való kötődést felváltó feldolgozására példa lehet Ady sokat idézett verse:

„S én, vén diák, szívem fölemelem
S így üdvözlöm a mindig újakat:
Föl, föl, fiúk, csak semmi félelem.

Bár zord a harc, megéri a világ,
Ha az ember az marad, ami volt:
Nemes, küzdő, szabadlelkű diák.”

⁴⁰ Mai kutatás a vallásváltoztatásról: Nagy Péter Tibor: Vallásváltoztatás és szociológia, *Iskolakultúra*, XXIX. évf., 2019/2–3, 57–67.

⁴¹ Baksay Dániel: Viszatekintés a 'Társalkodó' 39. számában kijött „Néhány nap Nagykörsön” című utazási töredékre, *Társalkodó*, VIII. évf., 1839/52, 206.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ADY Endre: Az én kálvinistaságom, *Nyugat*, IX. évf., 1916/6.
- ADY Endre: *Összes prózai műve 10*. Kötetcikkek, tanulmányok 1910. január–1912. december, Arcanum Kézíkönyvtár, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/AdyProza-ady-prozaja-1/10-kotet-6E97/>
- BAKSAY Dániel: Visszatekintés a 'Társalkodó' 39. számában kijött „Néhány nap Nagykovácsán” című utazási töredékre, *Társalkodó*, VIII. évf., 1839/52.
- CZEGLÉDI Sándor: Állandóság és megújulás dilemmái a két világháború közötti református és evangélikus iskolák hitéletében, in Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem 2018*, Budapest, l'Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézet Reformáció Öröksége Műhely–Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Intézet, 2019, 321–330.
- CZEGLÉDI SÁNDOR: Önismeret és szeretet, in Czeglédi Sándor: *Történelem és önismeret*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–l'Harmattan Kiadó 2019 http://www.kre.hu/ebook/dmdocuments/tortenelem_es_onismeret/Czeglédi_Tortenelem_e-jegyzet.pdf
- FÁY András: *Óra-mutató*, Pest, Trattner és Károlyi, 1842.
- FÁY András: *Próbátétel a mai nevelés két nevezetes hibáiról*, Pest, Trattner, 1816.
- FÁY András: Sáros-Patak 1794 tájban. II. Töredék, pályáim emlékeiből, *Nefejejts*, I. évf., 1859/29, 335.
- FÁY András: Sáros-Patak 1794 tájban. Töredék, pályáim emlékeiből, *Nefejejts*, I. évf. 1859/5, 50.
- GÖRGEY István: *Görgey Arthur ifjusága és fejlődése a forradalomig*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1916.
- GYÓRI L. János: A kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében, in Kocsis Elemér (főszerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinatának Sajtóosztálya, 1988.
- H. E. (= ERDÉLYI János): A sárospataki főiskola szelleme, *Társalkodó*, VIII. évf., 1839/51, 201.
- H. E. (= ERDÉLYI János): Sárospataki iskolatárgy. Igazolásul Zs. L-nak, *Társalkodó*, VIII. évf., 1839/79, 313.
- KARÁCSONY Sándor: *Ocsúdó magyarság*, Budapest, Exodus, 1942.
- KAZINCZY Ferenc: Pályám emlékezete, in Szauder Mária (szerk.): *Kazinczy Ferenc művei I. Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*. <https://mek.oszk.hu/07000/07016/html/>
- MEZŐKÖVESDI UJFALVY Sándor: *Emlékiratai*, Sajtó alá rendezte és kiegészítésekkel közreadta Dr. Gyalui Farkas, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1941.
- MÓRICZ Zsigmond: A magyar protestantizmus problémája, *Nyugat*, VI. évf., 1913/16.
- MÓRICZ Zsigmond: Debrecen, in Móricz Zsigmond: *Ríportok III. 1930–35*, Budapest, Szépirodalmi, 1958.

- MÓRICZ Zsigmond: *Levelezése (1902)*, 1902. jún. 9. <http://digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.191>
- NAGY Péter Tibor: Vallásváltoztatás és szociológia, *Iskolakultúra*, XXIX. évf., 2019/2–3.
- NEMES Nagy Ágnes: *Tájkép gesztenyefával*, Budapest, Magvető, 1987.
- NÉMETH András: Pedagógiatudomány-történet – kutatástörténet, in Németh András: *A magyar pedagógia tudománytörténete*, Budapest, Gondolat, 2005.
- SOÓS József: A kálvinista tanárok és az egyház, *Protestáns Tanügyi Szemle*, I. évf., 1927, 1/7.
- SZABÓ Dezső: A magyar protestantizmus problémája. Disputa, *Nyugat*, VI. évf., 1913/17.
- SZABÓ Magda: *Für Elise*, https://konyvtar.dia.hu/xhtml/szabo_magda/Szabo_Magda_Fur_Elise.xhtml
- ZOMBORY Máté: Történetiség és hatalom. Kritikai történeti szociológia = Power and Historicity: Toward A Critical Historical Sociology, in *Kaleidoszkóp: Jubileumi Tanulmánykötet a Tomori Pál Főiskola fennállásának 15. évfordulója alkalmából. Tudományos Mozaike (17)*, Tomori Pál Főiskola, Budapest, 2019.

ABSTRACT

Sándor Czeglédi: *What Should I Message to my Former School?; – Reformed Schools in the Memory of their Former Pupils between 1770 and 1945*

This paper can be positioned on the borderline between history of memories and history of education. The resistance of Reformed schools to the Habsburg Power occupies a significant place in the history of education. According to pedagogical journals before 1945, Reformed schools taught their pupils to be loyal to their church. Memoirs can make these statements more nuanced.

According to the reminiscient former pupils, Reformed schools were rigorous and offered a lower educational standard before 1867. After 1867, Dezső Szabó, Zsigmond Móricz and Endre Ady had memories of good teachers in their former schools, but their overall impression of their schools was not always favourable. All three of them urged the renewal of the Reformed Church. According to Magda Szabó, several of her teachers lived in poor fantasy worlds. However, Ágnes Nemes Nagy kept positive memories of her school.

What can be the reason for the dissonance between memories and the history of education? It is probably the critical Calvinist spirit that manifests itself even against its own church. The relationship between the history of education and the history of memories may add new perspectives to research.

Keywords: history of memory, history of education, strict education, Zsigmond Móricz, Calvinist critical spirit

A PÜSPÖKI SUCCESSIO ÉS A PATRÓNUSI JOG KÉRDÉSE
AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZBAN
A 18–19. SZÁZADBAN

Lukács Olga

A Főkonzisztórium megalakulásával szinte azonos időben az Erdélyi Református Egyházban olyan választási gyakorlatot vezettek be, amely eltért a kánontól. Nevezetesen a *successiót*, amely lehetővé tette az egyházmegyei jegyzők (*tractualis notarius*) és az egyházkerületi közjegyző (*generalis notarius*) számára, hogy az esperességet, illetve püspökséget megüresedés esetén, az egyházi és polgári törvények ellenében minden választás nélkül, egyenesen örököljék.¹

Mivel az állami hatalom meglátása szerint veszélyben forgott a püspökválasztás joga, az 1726-os nagyenyedi zsinaton a Főkonzisztórium vetette fel először a *successiót*. Példaértékű volt számukra az 1724-es debreceni, *successio* által történt püspökválasztás.² A nagyenyedi zsinat elfogadta, hogy ez a jog kiterjed a *generalis notariusra* is.³ Az erdélyi zsinat elfogadta ezt a megoldást: „mind pedig a mostani actualis notáriussa a sz. Generalisnak kezdje azon *successiót*.”⁴ Ezek szerint a zsinat nem választott püspököt, hanem csak *generalis notariust*, azaz főjegyzőt, aki a püspöki székben succedált.⁵ A zsinat az indít-

¹ Salamon József: *Successio és képviselő az Erdélyi Evang. Reform. Superintendentiában*, Pest, 1861, 1.

² Az történt, hogy VI. Károly betiltotta zsinattartást. Ebben a helyzetben született meg az a mentőötlet, hogy a püspöki szék megüresedése esetén a főjegyző foglalja el választás nélkül a püspöki méltóságot. Első példa erre, amikor 1724-ben, Debrecenben Zoványi P. György főjegyzői állásából egyenesen püspöki méltóságba került.

³ E rendelkezés alapján a kezdeti szakaszban a következő püspököket nevezték ki: Soós Ferenc kolozsvári lelkész (1717–1720), Vásárhelyi Molnár István nagyenyedi lelkész (1720–1728), Bonyhai Simon György küküllővári, marosvásárhelyi lelkész (1728–1737), Szigeti Gyula István nagyenyedi tanár, helynélküli lelkész (1737–1740).

⁴ Bod Péter: *Smirnai Szent Polikárpus, avagy sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi református püspököknek históriájok. Mellyet ez ... sokszor tatár égette, török hammaszta országának kő-porai közül egybe-szededetett ...* [Nagyenyed], 1766, 169–170.

⁵ „...a püspökség kezdje a *successiót*. Ha pedig Isten jobb időket ad érni, akkor a régi mód és szokás a püspökválasztásban helyreálltassék és megtartassék.” Salamon: *Successio és képviselő*, 21.

ványt elfogadta ugyan, de azt is eldöntötte, hogy jobb idők beálltával a püspökválasztás régi gyakorlata ismét életbe fog lépni.⁶

A későbbiekben az egyházmegyei jegyzőre is érvényessé vált a *successio*, azaz az egyházmegyei főjegyzők üresedés esetén az egyházmegyékben is minden újabb választás nélkül esperesekké léptek elő.⁷

1753-tól az erdélyi püspököt az *Approbatæ* 9. cikke értelmében királyi diplomával kellett megerősíteni. A *successio* bevezetésével egyre inkább érezhetővé vált a feszültség zsinat és a Főkonzisztórium között. A súrlódások az 1800-as évek elején váltak erősebbekké, amikor a polémiák már a hírlapokban is megjelentek.⁸

Az első zsinati felszólalás a *successio* ellen 1829-ben hangzott el, amikor Salamon József egyházi jogásztól kértek felvilágosítást a *successio* indokáról.⁹

A későbbiekben több egyházmegye elégedetlenségének adott hangot az egyházmegyei jegyző egyenes úton történő esperessé választása ellen. E rendszabály sértette az egyházmegyék autonómiáját. A lépés mögött a központosítás törekvéseit vélték felfedezni.¹⁰ A korábbi gyakorlattal ellentétben, megbontva a *successio* elvét, az enyediak 1838-ban maguk választották meg egyházmegyei jegyzőjüket – *successio* nélkül. Őket követték 1844-ben a vajdahunyadi és dési egyházmegyék is. A széki egyházmegye pedig felterjesztés útján akart véget vetni a *successiónak*.¹¹

E nézetkülönbségek okai ugyanazok voltak, mint az 1833–1836-os első átszervezési próbálkozásoknak. 1833-ban ugyanis a Főkonzisztórium elhatá-

⁶ Bartók György: *A református Egyházak presbyteriális szervezete*, Kolozsvár, Gámán János örököse könyvnyomda, 1904, 123.

⁷ Lukács Olga: *Az Erdélyi Református Egyház és a teológiai oktatás története a 19. század második felében*, Kolozsvár, Presa Universitară Clujeană, 2007, 63–67; Uő.: *Az Erdélyi Református Egyház 19. századi újrászervezése a kálvini egyházszervezet tükrében*, in Pálfi József–Hatvani István (szerk.): *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán*, Debrecen–Nagyvárad, Teológiai Kutatóintézet, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2015, 254–273.

⁸ *Az Erdélyi Hírlap* képviselői inkább az új, *successión* alapuló gyakorlatot védelmezték, míg a *Múlt és Jelen* szerkesztői a törvény és az egyháziak érdekeit képviselték.

⁹ A kérdést báró Naláczy József fő kormányzékai tanácsos tette fel. Salamon József, aki akkor zilahi professzor volt, ezt válaszolta: „Minden e tárgyat illető törvényeink a *successió*val éppen ellenkezőleg mind esperesek, mind a püspök választását tisztán kívánják és rendelik.” Ld. Salamon: *Successio és képviselő*, 8.

¹⁰ Bartók György: *Bodola Sámuel. Nagy papok életrajza*, Budapest, 1878, 272.

¹¹ A széki egyházmegye kitartónak bizonyult, mert a feliratát több ízben is megismételte, 1836-ban, 1842-ben, majd 1844-ben is. Lásd: Salamon: *Successio és képviselő*, 20.

rozta szervezetének képviseleti alapon való átalakítását. Ez nem alkotmányosan történt, mivel nem kérték ki az egyházi hatóságok véleményét.¹²

Az 1834–35-ös erdélyi országgyűlések után az 1833-as zsinati szervezet nem nyerte el az uralkodói jóváhagyást. Az 1836. május 1-jei királyi leirat eltörölte a kezdeményezést, és elrendelte a visszatérést az 1833 előtti állapotokra. Ugyancsak ebben a királyi leiratban szerepelt az is, hogy a Rhédey Ádám elnöktele lejártával a Főkonzisztórium elnökséget azok töltsék be, akik a legmagasabb állami hivatal viselik.¹³

Sérelmes volt a kormánynak az ilyen jellegű beleszólása az egyházi életbe. Pokoly szerint az 1791. 26. tc. alapján a császárt megillette a beleszólás joga az egyházi életbe, de ez csak a magyarországi négy kerületre volt érvényes, Erdélyre nem. Erdélyben az *Approbatæ Constitutiones* I. 1. 3. cikkelye volt az irányadó, mely a liturgiában és az egyházi szervezet kérdésében a végleges döntés jogával az egyházi-világi képviseletet hatalmazta fel. A fentiekben már említett egyházmegyék partialis zsinataikon kifejezték arra vonatkozó igényüket, hogy amennyiben az átszervezés a képviseleti rendszer alapján történik, a kor kívánalmai szerint elsőként és legsürgetőbbként kérik az egyházmegyei jegyzői *successio* megszüntetését.

A vitába 1845-től az *Erdélyi Híradó* is bekapcsolódott, amelynek álláspontja ismert, hisz a *successio* mellett kardoskodott. Tette ezt mint a Főkonzisztórium szócsöve, amely ennek a jognak eltörlésében egyházi befolyásának csonkítását látta, annál is inkább, mivel ezzel a vitával párhuzamosan a patrónusi jog körül is zavarok keletkeztek.¹⁴

A szerkesztő neve ismeretlen, és lényegében védekezés volt a *Múlt és Jelen*-ben megjelent cáfolat ellen.¹⁵ A *successio* elvének képviselője kötelességének érezte felvilágosítani a papságot arról, hogy a *successio* eltörlésével kellemetlenségeket okoznak az egyháznak, mert azt már 1726-ban elfogadták, és ez a gyakorlat már törvénnyé vált.¹⁶

¹² Itt elsősorban a patrónusi jogról van szó. A Főkonzisztórium 1827. évi, patrónusokra vonatkozó határozata szerint „Csak azok tekinthetők patrónusoknak és csak azok bírhatnak határozó szavazattal a consistoriumi üléseken, kik jótéteményekkel magukat patrónusoknak bizonyítják.” Az új határozat a patrónusok számát csupán az egyházmegyéenkénti népesség arányában választott 7, 5, 4 képviselőre és a nagyobb egyházközségek 1-1 képviselőjére redukálta. A széki zsinaton 10 egyházmegye tiltakozott az új szervezet ellen.

¹³ Pokoly József: *Az Erdélyi Református Egyház története*, Budapest, [k. n.], 1904, 186.

¹⁴ Salamon: *Successio és képviselet*, 34.

¹⁵ *Múlt és Jelen*, az 1845/84., 85. és 86. számaikban jelentek meg a cikkek.

¹⁶ Erdélyi Híradó: *Ref. püspöki successio*, 1845/91., 92. és 93. sz.

A Főkonzisztórium igyekezett csitítani a hírlapi polémiát, s 1845. november 23-án a 345. sz. körlevéllel fordult az egyházmegyékhez. Ebben az iratban a Főkonzisztórium azon véleményének adott hangot, hogy sérelmesnek találja azt, ahogy egyes egyházmegyék elvetik a *successiót*, azzal érvelve, hogy ez nem más, mint a világiak görcsös ragaszkodása egyházi hatalmuk érvényesítéséhez.¹⁷

A kérdés az 1861-es sepsiszentgyörgyi zsinaton merült fel ismét, amikor a képviseleti rendszer életbe léptetését határozták el, és ezzel egyidejűleg a *successio* eltörlését is indítványozták. A kézdi egyházmegye ezen a zsinaton azt javasolta, hogy a következő zsinatra az egyházmegyék küldjék meg javaslataikat az esperesi *successio* kérdésében, hogy az egyházmegyéjükben esedékes választást annak függvényében végezzék.¹⁸ E felkérésnek eleget téve az 1863-as zsinaton a marosi egyházmegye is a püspöki *successio* ellen lépett fel.¹⁹

Végül az 1864-es zsinat 16. sz. határozata, amely több egyházmegye javaslatának figyelembevételével hozatott, eltörölte az egyházmegyei és közfőjegyzői *successiót*. A zsinat leszögezte, hogy ez egy kánonellenes százados gyakorlat, és javasolta, hogy a már elkezdett, képviseleti alapon történő egyházi szervezkedés a felső tisztségekre is legyen érvényes, azaz töröljék el a közfőjegyzőnek a püspökségre való *successióját* is. A zsinat végső határozata szerint ez mindaddig kivitelezhetetlen, amíg nem történik meg az egyház alsóbb testületeinek átszervezése.²⁰ Mindezek figyelembevételével a gyűlésen a közfőjegyzőt a 150 éves gyakorlat szerint választották, vagyis a püspök halálakor választás nélkül vette át a püspöki tisztelet. „Az igazgató testületeinek a köz-zsinat által óhajtott és a Főtanács által is elvileg elfogadott képviselet alapján leendő szervezete eszközölését nyugodtabb időre hagyja fenn.”²¹ Ezen a gyűlésen került sor Nagy Péter főjegyzővé választására, aki két évvel később, 1866-ban, a *successio* elve alapján utolsóként vehette át a megüresedett püspöki tiszteletet. Ismert tény, hogy korábban, amikor 1852-ben Antal János betegség miatt lemondott a püspöki teendőkről, a kormány nem vette figyelembe az addig gyakorolt *successiót*, és halogatta Bodola Sámuel főjegyző püspöki kinevezését. Tisztében megerősített püspök hiánya miatt az Egyházi Főtanács

¹⁷ A főkonzisztórium körlevelet a *Múlt és Jelen* 1846/5. számában is közölték.

¹⁸ ErdRefLvt. FkLvt. A/3. 1861/29. Az esperesi tisztséget a kánon 86. pontja értelmében választás által kell betölteni.

¹⁹ ErdRefLvt. FkLvt. A/3. 1863/104, 105.

²⁰ ErdRefLvt. FkLvt. A/3. Zsinat 1864/16.

²¹ Uo.

több ízben is megerősítésért fordult a kormányhoz.²² Bodola Sámuel egészen 1861-ig a helyettes püspöki címet viselte, noha az egyházkerület püspökként tartotta számon.²³ Felszentelésére 1861. május 21-én került sor, amikor különös kiengesztelésül királyi tanácsosi címet is kapott.²⁴ 1867-ben a szilágy-szolnoki egyházmegye is fellépett a püspöki *successio* ellen.²⁵

Az álláspont törvénybe foglalására 1871-ben került sor, ez 1872-től lépett hatályba. A püspökválasztással kapcsolatban a következőt tartalmazza: „A püspököt választja az egyházkerületi közgyűlés minden kijelölés nélkül [...] a választás titkos, és az általános szótöbbségtől van függővé téve.”²⁶ Az új törvény a püspök számára a korábbiakhoz képest szélesebb jogkört is előírt. Eszerint: a püspök az egyházkerületnek a főgondnoka, és azonos hatáskörrel bír a világi egyházkerületi főgondnokéval, azzal a kivétellel, hogy a közgyűlésen nem elnökölhet. Elnöke az egyházkerületi közfőtörvényszéknek és házassági főtörvényszéknek. Sürgős esetekben az egyházkerületi közgyűlésen kívül is szentelhet fel papokat néhány esperes jelenlétében.²⁷ Felügyeleti joga van a vallásos tárgyú könyvek felett. Elnöke az igazgatótanács mellett fennálló iskolai bizottságnak. Hatáskörébe tartozik a papok pályáztatása a megüresedett állások betöltésére. Felügyel az egyházi törvények betartására, hogy azokon önkényes változtatások ne történjenek.²⁸ Kötelességei közé tartozik a közgyűlés előtt bemutatni a „püspöki jelentést” az egyházi élet terén történekről, valamint a közgyűlésen be kell számolnia az általa kezelt pénzekről, és évenként püspöki vizitációt kell végeznie legalább egy egyházmegyében.²⁹ Csak 1871-től bővül ki a püspök hatásköre a lelkészek hivatalukban történő megerősítésével.

Nagy Péter halálát követően első ízben nem a *successio* elve alapján történt a püspöki szék betöltése, amikor 1885-ben Szász Domokost választották meg püspöknek.³⁰

²² Magyarországi Országos Levéltár (MOL), F. 259-Militär- und Civilgouvernement, 1852, 348, 37/9. fasc.

²³ ErdRefLvt. FkLvt. A/3. Zsinat 1861/12.

²⁴ Ezt a tisztséget egyébként Antal János püspök is megkapta 1845-ben.

²⁵ ErdRefLvt. FkLvt. A/3. 1867/86.

²⁶ Kolosváry Sándor: *Az erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület egyház-joga*, Kolozsvár, 1875, 366.

²⁷ Kolosváry Sándor: *Egyház-jog*, 336.

²⁸ Uo., 339–340.

²⁹ Uo., 341–342.

³⁰ E választás kapcsán a nagyenyediek kérték a fizetség alóli felmentésüket; igaz ugyan, hogy a püspök hivatalos állásából kifolyólag az Enyeden működő teológiai szemináriumnak a felügyelője és kormányzója, de nem lakik a városban. A zsinat a kérést nem fogadta el és továbbra is elrendelte a püspök fizetés pótlását, mert az „más forrásból fedezhető nem lesz.” ErdRefLvt. FkLvt. 1885/22; ErdRefLvt. Igtan. Közgyűlés 1885/11.

A felsorolt püspöki feladatkörökből érdemesnek tartjuk kiemelni a lelkészek kinevezését és a papválasztás esetén fennálló patrónusi jogkör megszüntetését.

A papválasztás módja már az 1830-as években vita tárgyát képezte. A lelkészeket egyházközségektől függően különbözőképpen választották: egyes gyülekezetekben ez szabadon történt, míg másokban az esperes vagy a püspök döntött, de voltak gyülekezetek, ahol a patrónus mondta ki az utolsó szót, máshol a presbitérium jogkörébe tartozott a papválasztás.³¹ 1842-ben a zsinat papválasztási szabályzatot tett közzé, melyben a patrónusi jog nem volt teljesen tisztázva.

1856-ban intézkedés történt azzal kapcsolatosan, hogy a segédlelkészi kinevezésekben a püspök szabadabb kezet kapjon.³² Az egyházi átszervezések kapcsán végül az 1863-as dési zsinaton a papválasztás módjáról is született határozat, nevezetesen hogy a pap választása a templomban történjék; a határozat arról is rendelkezett, hogy a segédlelkészségre nem vonatkozik a papi *successio*.³³ Habár a papválasztás körüli huzavona már 1863-tól normalizálódni látszik, a jegyzőkönyvek alapján ismeretes, hogy a következő évtizedben is csak a patrónusok hatásköre maradt tisztázatlan a papválasztás kérdésében.

Az 1864-től elkezdett, képviseleti alapon szerveződő egyházban egyértelmű volt a patrónusi jog megfogalmazása, újraértelmezése.

A patrónus-státusz jobb megértéséért fontosnak tartjuk a titulus kialakulásának és fontosságának rövid felvázolását. Az erdélyi jogrendben a reformáció századában és a fejedelemség korában a „*cuius regio eius religio*”-elv mentén „*a ius patronatus*” elve érvényesült. Ezt a gyakorlatban a 16–17. században a református fejedelmek érvényesítették a birtokaikon lévő településeken, azonban a földesurak a saját birtokukon a helyi egyházközségek felett gyakorolhatták vallásos meggyőződésükből fakadó befolyásukat. Így a jobbágyfalvak teljesen földesuruk patrónusi joghatósága alatt álltak. A patrónusnak jogában állt a hozzá tartozó gyülekezetek lelkészeinek megválasztása, annyi korlátozással, hogy az erdélyi püspöknek előzetesen be kellett mutatnia

³¹ A korábbi századokban mindehhez hozzájárult még a papmarasztás gyakorlata is. A papmarasztást évenként végezték. Ez tulajdonképpen az éves szerződéssel volt összefüggésben, aminek felbontására a patrónusi joggal rendelkezők voltak illetékesek. Ez azt eredményezte, hogy egyes gyülekezetekben a pap a patrónustól való függőségben élt.

³² A gyűlés leszögezte, hogy azokban a gyülekezetekben, ahol 300 frt-nál kevesebb az évi jövedelem, a püspökre bízták a pályázatnak kisebb területen történő meghirdetését. ErdRefLvt. FkLvt. A/3. Zsinat 1863/33. 2.

³³ ErdRefLvt. FkLvt. A/3. Zsinat 1863/33. 4., 1864/108.

a jelöltet. Amennyiben a püspöknek az illető ellen nem volt kánonjogi kifogása, jóváhagyta a patrónus döntését. A patrónusi jog a lelkészválasztással egyben elkötelezte patrónust a templom és az egyházi javadalmak, iskolák támogatására is. Részben ez a jog magyarázza a reformáció gyors elterjedését. A kezdeti tiltó országgyűlési határozatok nem tudtak érvényt szerezni a patrónusi joggal szemben. Az ellenreformáció korában kezdett ez a jog a református egyház hátrányára lenni, amikor a főúri patrónusok közül többen katolikus hitre tértek, vagy világi kormányzásuk és hivatali elfoglaltságuk miatt már nem tartották fontosnak a gyülekezet támogatását.

Ismeretes, hogy az Erdélyi Református Főkonzisztórium lelkészekből, fő-tisztviselőkből és patrónusokból (mágnások és nemesek) tevődött össze.³⁴ A patrónusok számát és feladatát a Főkonzisztórium megalakulása során nem határozták meg, ami a későbbiekben sok vitára adott okot.³⁵ Az egyre éle-
sebb viták tisztázására a Főkonzisztórium 1819-ben bizottságot nevezett ki, de munkájuknak semmi eredménye nem lett. 1829-ben ismét tárgyalásra került sor, és sikerült megfogalmazni azt, hogy: „Csak azok a patrónusok bírnak a Főkonzisztóriumban szavazati joggal, akik jótettekkel mutatták meg patrónus voltukat.”³⁶ A patrónusok megnövekedett száma megnehezítette a Főkonzisztórium tárgyalását. A patrónusok között mindig akadtak olyanok is, akik nem mutattak különösebb érdeklődést az egyházi élet iránt, szemük előtt csak az ősköztől örökölt jog lebegett, amelyet generációkon át féltékenyen őrizni akartak. Egyesek Habsburg-udvari politikát folytattak, és céljaik elérésében néha az egyház érdekeit háttérbe szorították.³⁷

A patrónusok kérdését az 1833-as széki zsinat vetette fel ismét, majd a későbbiekben az 1860. július 28–29-én tartott évi egyházfőtanácsi gyűlésen került fel újra, valamint az 1861-ben és 1863-ban tartott dési zsinaton ismét foglalkoztak vele, de csak felszínes határozatok születtek a kérdésben.³⁸ Elsősorban azoknak biztosítottak patrónusi jogkört, akik a közösségben, azaz a gyülekezetben a lelkészi és tanítói költségeket fedezték, az egyházi épületeket és a templomot saját hozzájárulásukkal tartották fenn. De nyitva maradt a kérdés, hogy patrónusnak minősül-e az, aki anyagi jóléténél fogva csak na-

³⁴ E három osztályt az *Approbata* I. rész I. címének 3. artikulusa értelmében vették be a Főkonzisztóriumba.

³⁵ Sipos Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Erdélyi Református Egyházkerület, 2000.

³⁶ Bartók: *A református egyházak...*

³⁷ Bartók: *Bodola Sámuel*, 277.

³⁸ ErdRefLvt. FkLvt. 1861. ErdRefLvt. FkLvt. A/3. Zsinat 1863/33. 5.

gyobb lelkészi és tanítói bért fizet, mint a gyülekezet többi tagja.³⁹ A zsinat azt is meg szeretne volna állapítani, hogy a patrónusoknak milyen joguk van a papválasztásban.⁴⁰ Azonban az 1863-as zsinaton a felvetett kérdésre vonatkozóan nem született döntés. A patrónusok körüli vitát az egyház 1871-ben befejeződött átszervezésének új képviseleti rendje oldotta meg.

Összegzésként megállapítható, hogy a *successio* és a patrónusi jog évszázados gyakorlata olyan körülmények között alakult ki, amelyben a református egyház konszolidációja megkívánta az ilyen megoldásokat, illetve tisztiséget. A 19. században végbement polgárosodás, társadalmi, történelmi, valamint az erdélyi református egyházban végbement infrastrukturális változások,⁴¹ az egyház képviseleti alapon történő kormányzása megkívánták a *successio* felszámolását és a patrónusi jog szabályozását, átalakulását.

IRODALOM

- BARTÓK György: *Bodola Sámuel. Nagy papok életrajza*, Budapest, 1878.
- BARTÓK György: *A református Egyházak presbyteriális szervezete*, Kolozsvár, Gámán János örököse könyvnyomda, 1904.
- BOD Péter: *Smirnai Szent Polikárpus, avagy sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi református püspököknek történetje. Mellyet ez ... sokszor tatár égette, török hammaszta országának kőporai közül egybe-szededetett ...* [Nagyenyed], 1766.
- KOLOSVÁRY Sándor: *Az erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület egyház-joga*, Kolozsvár, 1875
- LUKÁCS Olga: *Az Erdélyi Református Egyház és a teológiai oktatás története a 19. század második felében*, Kolozsvár, Presa Universitară Clujeană, 2007.
- LUKÁCS Olga: Az Erdélyi Református Egyház 19. századi újrászervezése a kálvini egyházszervezet tükrében, in Pálfi József–Hatvani István (szerk.): *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán*, Debrecen–Nagyvárad, Teológiai Kutatóintézet, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2015, 254–273.
- LUKÁCS Olga: „Régi ugyan egyházi alkotmányunk épülete... ha javítani akarunk, kezdjük az alsó emeleten...” Adatok az Erdélyi Református Egyházkerület 1860-as években történt átszervezési folyamatáról, *Historia Ecclesiastica*, 2019/2, 107–120.

³⁹ ErdRefLvt. FkLvt. A/3. Zsinat 1863/33. 6.

⁴⁰ Uo. 7.

⁴¹ Lukács Olga: „Régi ugyan egyházi alkotmányunk épülete... ha javítani akarunk, kezdjük az alsó emeleten...” Adatok az Erdélyi Református Egyházkerület 1860-as években történt átszervezési folyamatáról, *Historia Ecclesiastica*, 2019/2, 107–120.

- POKOLY József: *Az Erdélyi Református Egyház története*, Budapest, [k. n.], 1904.
- SALAMON József: *Successio és képviselet az Erdélyi Evang. Reform. Superintendentiában*, Pest, 1861.
- SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Erdélyi Református Egyházkerület, 2000.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár; Főkonzisztórium Levéltár A/3. 1861/12, 29; 1863/11, 104, 105; 1864/16, 108; 1867/86
- Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár; Főkonzisztórium Levéltár 1885/22.
- Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Igtan. Közgyűlés 1885/11. Magyarországi Országos Levéltár (MOL), F. 259-Militär- und Civilgouvernement, 1852, 348, 37/9. fasc.

ABSTRACT

Olga Lukács: *The Issue of Episcopal Succession and Patronage Law in the 18th and 19th Centuries in the Transylvanian Reformed Church*

Parallely with the Habsburg restauration in the late 1690s, the leaders of the Transylvanian Reformed Church saw a threat to the right of bishop election on part of the state power. The General Consistory was the first to propose the practice of succession at the Synod of Aiud in 1726. This allowed the tractualis notarius (general notary of the diocese) and the generalis notarius (general notary of the church district) to fill in the positions of dean and bishop, respectively, in case of vacancy, without having elections, which was contrary to the church and the civil law. This practice was first opposed by the Synod of 1829, as it was considered anti-canonical, and the General Consistory was determined to transform this procedure on a representative basis. After decades of debate, the Synod of 1864 abolished the succession of general notaries of the church district and of dioceseand initiated the patronage right that had to be regulated and transformed. Domokos Szász was the first bishop who was not elected on the basis of succession in 1885. The

study presents the circumstances embourgeoisement, social and historical changes, as well as infrastructural changes in the Transylvanian Reformed Church and the representative government of the church, that led to this decision, thus, confirming the fact that the centuries-old practice of succession and right of patronage evolved in the course of the consolidation of the Reformed Church, which made these decisions and positions necessary.

Keywords: Transylvanian Reformed Church, Episcopal Succession, Patronage Law, General Consistory, Election of Bishops

A REGÁTI MAGYAROK IDENTITÁSÁNAK 19. SZÁZADI APOSTOLA: KOÓS FERENC

Péter István

A mai politikai/etnikai viszonyokat elemezve, amelyek folyamatos történelmi konfliktust rajzolnak ki a magyar-román együttélés/szomszédság kapcsolati rendszerében, méltán kérdezhetnénk, hogy a címben szerepet kapó magyarság miként kerül a „Regátba”¹ és milyen sajátos történelmet ír ez a népcsoport az akkori történelmi korokban? Ugyanakkor az is lényegi kérdésként vetődhet fel, hogy miért épp kelet felé vándorolva keresik ennek a kornak az emberei a megélhetést, boldogulást, miközben az egzisztenciális migráció irányultsága majdnem minden időben keletről nyugat irányába történt.

A válaszokat keresve nem hagyhatjuk figyelem kívül azt a tényt, hogy a Kárpátokon túli keleti és déli területekre való kitelepedésnek lényeges hagyománya volt a századok folyamán. A különböző gazdasági, politikai, történelmi események szüntelenül gondoskodtak arról, hogy a Kárpátok két oldalán élő népcsoportok folyamatos kapcsolatban legyenek/maradjanak egymással és szükség esetén a határ túlsó oldalán keressék a boldogulást vagy megélhetést. Sokan közülük hivatalos iratok birtokában lépték át a határt, míg mások a hegyek ismert ösvényein, minden hivatalos irat nélkül adtak-vettek, mentek-jöttek, vagy csak mentek. A „mezsgyéken” élő magyarok és románok a mindennapi életben gond nélkül tanulták meg egymás nyelvének alapszavait, amelyek segítségével a határ bármely oldalán boldogulni lehetett.

A kora újkori magyar agrárágazat nem biztosított volna semmivel sem jobb életmódot az apróbirtok világából menekülő szabad székely fiatalnak, további, osztrák területeken való munkakeresés gondolata többnyire fel sem merült. Többnyire időszakos munkavégzés reményében vették nyakukba a világot, azzal a tervvel, hogy a szerzett pénzzel hazatérve itthon keresik majd

¹ Regát – királyság: 1859-ben Alexandru Ioan Cuza fejedelemsége idején egyesített Moldva–Havasalföld (Olténia és Munténia) egyesülése után megalakuló területi egység, amely kezdetben a „Duna-fejedelemségek” megnevezést viselte, 1862-től Románia néven ismerjük. A Hohenzollern királyi család 1866-ban kerül az ország vezetésére, I Károly lesz a fejedelem, majd 1877-ben, a függetlenség elnyerése után királlyá koronázzák. Ettől kezdve említik „regát” néven Romániát az erdélyi magyarok.

a jövendőbeli boldogulást. Emellett a nyugati irányba való utazás is nehézkes, költséges és időigényes lett volna, míg kelet felé a céltelepülések elérhetőbbnek tűntek.

A vándorlást választó magyarok száma az idők folyamán folyamatosan változott, de ritkán csökkent. Ennek nemcsak a történelmi események voltak okozói, de a Székelyföld viszonylag szegényes élettere is kedvezett ennek: a népes székelység a századok folyamán többször is „kinőtte” az életterét, így a megnövekedett népesség mentén keletkező „népfeleslegnek” folyamatosan új élettér után kellett kacsintgatnia.² Ennek megfelelően a Kárpátokon kívül élő magyarok száma is hullámvölgyben növekvő tendenciát mutatott, amelynek hullámvölgyeit a továbbvándorlás vagy az asszimiláció jelentette.

A 19. század bizonyos tekintetben mérföldkő volt a Kárpátokon túli vidékekre települt magyarok számára: közösségeik gazdaságilag megerősödtek, szervezetté vált az egyházi élet a nagyobb városokban és a fejlődésnek induló ország keretében ők is jelentős kulturális fejlődést mutattak.

Lucian Boia történész erre az időszakra datálja a modern Románia kialakulásának kezdetét,³ amikor a fejedelemségekben is megjelent a nyugati kultúrához való felzárkózás igénye, miután évszázadokon keresztül politikai és gazdasági téren egyaránt a török birodalomhoz kötődtek. A felvilágosult nagybojári arisztokrácia nyugat felé orientálódott – Párizs a mérce, innen is adódik Bukarest későbbi beceneve „a kis Párizs” –, és egyértelmű az a törekvés, hogy Európához kapcsolódjon az ország. Ezért is hívják meg a Hohenzollern családot az ország élére és az új uralkodó, Károly személyében olyan konzervatív vezetője lesz az országnak, akinek elsődleges célja a töröktől való függetlenedés, a gazdasági fejlődés és a belső konszolidáció.⁴ Ennek érdekében lényegesnek tekintette a Habsburg birodalommal való jó együttműködést, amit az osztrák vezetés ki is használt: az ott működő Osztrák Konzuli Ügynökség nem csupán diplomáciai ügyeket intézett, hanem később erős hatalommal felvértezve a menekült magyarok felderítésével, elfogatásával és hazatoloncolásával is foglalkozott.

Ezt az időszakot minőségi változás jellemezte mind a gazdasági, mind a politikai életben. Ahol beindult a modern román állam kiépítése: a modern román civilizáció és társadalom megszületésének kezdete volt ez, amelyben a jogalkotás új alapokra épült (Kereskedelmi Törvény – 1875, Polgárjogi Törvény – 1865, Vámrendelet – 1886, stb), kiépült a pénzügyi- és bankrendszer,

² Venczel József: A székely népfölösleg, *Hitel*, 1942/1, 30.

³ Boia Lucian: *Istorie si mit in constiinta romaneasca*, Bucuresti, Editura Humanitas, 1997.

⁴ Makkai László: *Magyar-román közös múlt*, Budapest, Teleki Intézet, 1948, 231.

szállítás, utazás, ipari termelés, mezőgazdasági munka új koncepció szerint szerveződött. Jelentős minőségi javulás volt észlelhető a bérezések terén is: a fejlődést igénylő gazdaság jobban megfizette a szakképzett munkát. Így a jó mesterséggel, munkabírással, szorgalommal rendelkező munkások nemcsak a létminimum küszöbén élésért dolgoztak, hanem megtakarítást, felhalmozást is eszközölhettek. Már nemcsak az egzisztenciális igényekre fordíthattak gondot, hanem kulturális, hitbeli életükre is jobban figyelhettek.⁵ Bár ez a törekvésük szembe talákozott egyrészt a keleti ortodoxia és a törökök által megjelenített muszlim vallás hitvilágával, valamint az ébredező román nacionalista eszmével, amely a szabadság mellett homogén, egynyelvű állameszmét ápolt. Ennek megfelelően már korábbi időktől kezdődően a Moldvában élő csángók asszimilációjának kísérlete folyamatosan zajlott: magyar papjaik, felekezeti iskolák nem voltak, hogy a hitéleti és hétköznapi anyanyelvet ápolják, a századvég közelében alakuló iskoláikban már a nacionalizmus jegyében oktató állami tanítók román nyelven tanítottak. Ennek ellenére élénken élt az anyanyelv a családi környezetben: 1906-ban panaszkolta Postelnicu János (Ioan) román író, hogy a moldvai falvakban találkozott olyan helyzetekkel, hogy az ottani románok nem beszéltek románul, bíráik is magyarok, „az említett román területen járva azt hiszed, hogy magyar falvakban vagy, még a keresztutakon levő fészületek feliratai is magyarok [...] Ilyen románokkal akarjuk mi kifejleszteni és megvalósítani egyes románok ideálját?”⁶

Az is napi jelenség volt, hogy a magyar vállalkozók, kereskedők inkább németnek vallották magukat, mintsem a bojároknál szolgáló magyar cselédekkel, kocsisokkal egyenrangúnak tekinték és ennek megfelelően kezeljék őket. Makkai azt is megemlíti, hogy a 19. század végén azzal fenyegették meg azokat a gyári munkásokat, akik nem voltak hajlandók a nevüket elrománosítani és felvenni a román állampolgárságot (ez automatikusan jelentette a más állampolgárság elvesztését), hogy elbocsájtják őket a munkahelyükről.⁷

⁵ Ghetau Vasile: *Evoluția fertilității în România. De la transversal la longitudinal*, București, Centrul de Documentare, 1997, 12.

⁶ Makkai: *Magyar–román*, 248.

⁷ Uo., 248.

A REGÁTI REFORMÁTUSOK KEZDETI JELENLÉTE
A 19. SZÁZAD VÉGÉIG

A Kárpátokon kívüli moldvai részekben már a reformáció korát megelőzően is találunk protestánsokat: ők azok a husziták, akiket 1432–39 között a Szerémségből üldöztek el, a Szeret és a Tatros folyók völgyében telepedtek meg. Hozzájuk tartoztak az első magyar bibliafordító szerzetesek: Tamás és Bálint. Nevüket és emléküket ma már csak városnév – Huși (Husz) őrzi.

Nevében és emlékekben maradt fenn Szászút nevű település Moldvában, amelynek első írásos említése 1698-ból maradt fenn. Nevét egykori szász szőlőtermesztő telepesektől kapta.

1818-ban az éhínség fenyegetése miatt Erdélyből újabb jelentős számú – majdnem egész falunyi – kálvinista menekült érkezett, akik itt telepedtek meg. Ez a gyülekezet volt a regáti magyar egyház legrégebbi gyülekezete. Az akkori jászvásári katolikus püspök nyomására 1845-ben 30, majd 1857-ben újabb 67 kálvinista tért át a katolikus hitre. Később a templomukat is lerombolták, harangjaikat az ortodox egyház használta.⁸

A második jelentős menekülthullám a mádéfalvi veszedelmet⁹ követően érkezett Moldvába, közöttük azok a reformátusok, akik 1780-ban a bukovinai Andrásfalván (Măneuți) egyházat alapítottak,¹⁰ bár még csak a három faluból – Andrásfalva, Hadikfalva és Istensegítség – 52 gazda és házanépük jelentette az eklézsiát. A későbbiekben a túlnépesedés miatt többször is kirajzoltak – Hertelendyfalva, Déva, Vice, Marosludas, Kanada, Amerika stb. – de a többségük a második világháborúig élt ott, amíg Horthy rendeletére 1941-ben „hazatelepítették” őket.¹¹

Bukarestben 1815 óta létezett szervezett református egyház, de kezdeti indulását, létezését, szellemiségét, liturgiáját meghatározta az az erőteljes ortodox környezeti hatás, amelyben megalakulhatott.

⁸ Magyar Katolikus Lexikon, <http://lexikon.katolikus.hu/> (Letöltés: 2020. május 27.)

⁹ 1764. január 7., amikor a sorozást megtagadó székelyek közé lovetett Mária Terézia hadserege és a házakat felgyújtatták. Sok halott, sebesült nő és gyermek az eredmény és az, hogy az éjszaka leple alatt ezerszám menekültek a hegyeken át Moldvába.

¹⁰ P. Gegő Elek: *A moldvai magyar telepekről*, Budán, 1838, 120–121.

¹¹ Csupor Tibor: *Mikor Csíkből elindultam*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987, 113–122, illetve lásd még Sebestyén Ádám: *A bukovinai székeység tegnap és ma*, 109, <https://books.google.ro/books?id=4HrK9GfxAY0C&pg=PA364&lpg=PA364&dq=a+bukovinai+magyarok+kirajz%C3%A1sa&source=bl&ots=r14jUG7buw&sig=ACfU3U01Z7Cp5vqd7IkeRWgPLvSfht-dig&hl=en&sa=X&ved=2ahUKewjq8fY9uLpAhUvA2MBHVbEAFsQ6AEwAXoECAoQAQ#v=onepage&q=a%20bukovinai%20magyarok%20kirajz%C3%A1sa&f=false> (Letöltés: 2020. május 30).

A REGÁTI MAGYAROK SZÁMSORAI
A 19. SZÁZAD VÉGÉIG

Nagy Sándor Bocskor Istvánra hivatkozva 1806-ban például 50 000 moldvai magyarról számolt be, de egy másik forrás szerint ugyanebben az évben egy francia megbízott csak 20 000 magyart jegyzett fel.¹² Ugyancsak Nagy Sándor említi Kovács Ferenc 1868-os kimutatását, amely szerint a regáti katolikus és protestáns egyházi kimutatásoknak megfelelően a moldvai magyar katolikusok száma 62 914 lélek, akik mellett még kb. 15 000 elrománosodott csángó katolikus él, és azonkívül 30 463 olténiai és munténiai magyar.

1893-ban a hivatalos állami statisztika Romániában 40 000 magyarról tett említést, de ez csak azokat a személyeket foglalta magába, akik hivatalosan, útlevéllel tartózkodnak az országban. Ugyanakkor nem számolta bele azokat a moldvaiakat, akik már korábban, évszázadok óta őslakosnak számítottak. A felekezeti nyilvántartás szerint ugyanez a statisztika 114 200 katolikust és 13 800 protestánst tartott nyilván, de emellett külön számadatban tüntette fel „református”, „kálvinista” és „lutheránus” felekezethez tartozókat, akik a hivatalos statisztikai számokban nem tükröződtek, mert útlevél nélkül tartózkodtak ott. A romániai magyarok számát Kertész József 1902-ben 200 000-re, ugyanabban az évben Simon Péter pedig 250 000-re teszi.¹³

KOÓS FERENC ÉLETÚTJÁNAK FONTOSABB ADATAI

Az anyja korai halála miatt árván maradt Koós Ferencet példás életet élő írástudatlan jobbágy apja és papeleány nevelőanyja nevelte fel. Apja szorgalmának és emberségének elismeréseként lehetett a magyarrégeni egyház kurátora, vallásos életvitele, lelkeszei iránti tisztelete, jó kapcsolata indította fiát a papi pálya irányába.¹⁴

Az akkori falusi iskolában zajló oktatás-nevelés színvonaláról maga jegyezte fel, hogy a kisebb diákokat a nagyobbak tanították a betűvetésre, olvasásra és a szorzótáblára, az iskolamester csak a nagyobbakkal foglalkozott. Bár a magyar helyesírás itt sem kapott nagyobb figyelmet, mint ahogyan 1840–1846 közötti marosvásárhelyi kollégiumi éve alatt sem, ahol a latin nyelv oktatása sokkal fontosabbnak bizonyult, sőt magyar nyelvtant nem is tanítottak, arra

¹² Nagy Sándor: *A regáti magyarság*, Kolozsvár–Sopron, Diaszpóra Könyvek–Bethlen Könyvek, 2000, 110.

¹³ Uo., 110.

¹⁴ Koós Ferenc: *Életem és emlékeim* 1828–1890, Brassó, Alexi Könyvnyomdája, 1890, 16 skk.

számítva, hogy aki magyar anyanyelvű, az úgyis tud magyarul. A nyelvtani dolgokat meg a más nyelvekből át lehet ültetni. Emiatt a későbbi lelkészek/ tanítók közül sokan helytelenül írtak magyarul – ő maga is szolgáló lelkész-ként önszorgalomból fogott hozzá, hogy a helyesírás szabályait megtanulja, és korábbi hibáit kijavítsa, és ne essen korábbi lelkészei vétkébe, akik az anyakönyvben és lelkészi okiratokban is súlyos hibákat ejtettek. „Átmeneti korszakban voltunk tanulók, midőn az anyanyelv létjogáért vívta a harcot a nyolcz százados latin nyelvvel” – írja emlékezéseiben.¹⁵

Az otthoni iskolamesterének betegeskedése majd korai halála miatt az 1835/36-os iskolai évben a szászrégeni római katolikus, illetve görögkatolikus iskolába járt. Előbbiből apja a brutális verések elleni tiltakozásból vitte el, utóbbiban román nyelven oktatták az oda beíratott román, magyar és német gyermekeket. Itt tanulta meg a román nyelv alapszavait, amelyek – bár ekkor még meg sem fordult az eszében – későbbi bukaresti szolgálatában nagy segítségére szolgáltak.

A románsággal való kapcsolata azonban nem csupán a szászrégeni román iskolában a diák- és játszótársak révén szerzett tapasztalatok szellemiségében alakult, amint az alábbiakban láthatjuk.

KOLLÉGIUMI ÉVEK ÉS AZ 1848-AS FORRADALMI RÉSZVÉTELE

Kollégiumi tanulmányai alatt végig szorgalmasan tanult, többnyire szolgadiákoskodásból tartotta fenn magát, miután édesapja is korán meghalt és a szorgalmas-keserves munkával gyűjtött vagyonka szétolvadt a népes család és rokonság jóakarátának köszönhetően.

1848-ban a magyar szabadságharc kitörésekor a kollégiumi oktatás megszakadt. Ennek egyik oka az volt, hogy a diákság beállt az önkéntesek közé, így Koós Ferenc is: Désen kérte felvételét a nemzetőrségbe és letette az esküt is. Itt találkozott az egykori megyei pénztárnok egyik fiával, aki később is szerepet kapott az életében: bukaresti lelkészsége alatt találkoztak ismét öszsze és a majdani bräilai hajós, gabonakereskedő Koós egyik gyülekezeti tagjának leányát vette feleségül, majd Konstantinápolyba költözött és ott halt meg 1877-ben.¹⁶

¹⁵ Uo., 122–123.

¹⁶ Uo., 173.

Keserűen, de lelkében hálával emlékezett meg egykori kollégiumi tanítójáról, Keresztes Mihályról, – akinek műveltsége, komoly oktatói tevékenysége, tanári szigora meghatározóvá lett papi pályájának alakulásában –, és akit fiatal házasként lőttek agyon a Köpecet lerohanó román-osztrák csapatok, miközben felesége csecsemőkorú gyermekével elmenekült.¹⁷

Ugyancsak rossz emlékként maradt meg Ercse János diáktársa – egykori kiváló hangú kórusénekes társának – a története, akit menekülő Kossuth huszárként a mezőségi román parasztok Ördöngösfüzes határában agyonvertek, és akinek hátramaradt iskolamester atyja valamint édesanyja is beleőrült az elszenvedett veszteségbe.¹⁸

Szomorú emlékként idézi fel, hogy az 1843-ban Fehéregyházán elhunyt gróf Haller János és családjának síremlékét 1848-ban „az oláhok” feltörték és még a csontokat is szétszórták.¹⁹

Az erdélyi események Koós leírása szerint nem mindig a császári seregek elleni harcok mentén alakultak: a magyar seregek is sok esetben kerültek konfliktusba a román lakossággal, akik köztudottan saját céljaik elérése érdekében a császári seregek mellett kötelezték el magukat. Emiatt olyan események is megelevenednek a Koós emlékezéseiben, amelyek előrevetítik a magyar-román viszony későbbi megromlását: a Kolozsvár felé vonuló huszárok találkoznak a menekülő román parasztok csoportjával és az egyik huszár azért pofozza meg a szembejövő román parasztot, mert nem köszönt neki. Más esetben ellenséges szervezkedés miatt akasztásra ítélt román ifjak kivégzésén szemtanúként vesznek részt, és a bámészkodó tömeg a szórakozó csőcselék teljes eszköztárát kimeríti a méltatlan viselkedésben.²⁰

A szabadságharcban vitézül harcolt, Bem közvetlen közelébe is került az események sodrásában, megbetegedett tifuszban és súlyos állapotban került kórházba. Bár felépülése nem volt teljes, mégis visszatért a hadszíntérre, és elkísérte Bem seregét Temesvárig, majd onnan vissza Dévára. A fegyverletétel után az orosz cári csapatok fogságába esett. A gyulafehérvári várban tartották őrizetben, amikor több társával együtt csodával határos módon szabadon engedte egy tiszt, korábbi, még a szabadságharcot megelőző találkozásukkor kapott emberi gesztusért cserébe.²¹

¹⁷ Uo., 111.

¹⁸ Uo., 122.

¹⁹ Uo., 135.

²⁰ Uo., 178–179.

²¹ Uo., 236.

Hosszas gyaloglás és bujkálás után ért haza, de otthon sem volt maradása: a harcokban való részvétele miatt állandó volt a letartóztatás veszélye. Ismerősöknél húzta meg magát, belevetette magát a gazdálkodó életbe.

A következő évet Tancson, a református parókián meghúzódnak, mint magántanító töltötte, ahol megúszva a soron következő császári sorozásokat, lebukások, feljelentések veszélyein át lassan visszamerészkedett az 1850-ben újraindult marosvásárhelyi református kollégiumba. Tanárai többek között: Bolyai Farkas, Török János, Szász István, Dózsa Elek, Ercse János, Hegedűs János voltak.²² Tanítványokból, kosztos diákokból és a legációkból tartotta fenn magát.

A kollégiumban azonban a zavaros időkben nem volt biztonságban sem tanár, sem diák: előbb Török Jánost,²³ majd Dózsa Elek tanárokat tartóztatták le 1852-ben, majd nemsokára rá is sor került. A tanév végéig fogságban tartották, hosszú kihallgatások sorát viselte el. Végül szabadlábra helyezték diáktársai egy részével együtt azzal a feltétellel, hogy aláírásukkal kötelezik magukat örökös titoktartásra a fogságban történekről.²⁴

1854-ben fejezte be teológiai tanulmányait kiváló minősítéssel. Két sikertelen pályázat – Nagysolymos és Nagyalambfalva – után ugyanezen év decemberében Bodola Sámuel erdélyi püspök kinevezte bukaresti lelkészé, a már két éve Gyulafehérváron fogságba hurcolt Dimén József helyébe.²⁵ 1855. március 20-án indult el szekérrel Brassón át Bukarestbe. Az ottani egyház vezetősége húsz aranyat küldött útiköltség fejében.²⁶

A KÁRPÁTOKON TÚLI MAGYAR REFORMÁTUS EGYHÁZ ÁLLAPOTA 1850-BEN

Hogy milyen egyházi, társadalmi, politikai, etnikai viszonyok vártak Koósra, arról elég átfogó képet kaphatunk Ürmösy Sándor beszámolójából,²⁷ amelyet néhány évvel az utazása előtt adott ki. A kiadott munkát „Tekintetes Wásár-

²² Uo., 237–261.

²³ 1854. március 10-én ki is végzik Gálfy Mihálynak és Horváth Károlynak a társaságában. Ők a marosvásárhelyi székely vértanúk, akik a Makk-féle összeesküvés vádlottjai. A vád szerint Kossuth nevében ismét hadsereget toboroztak a szabadságharc folytatására.

²⁴ Uo., 328.

²⁵ Uo., 353–354.

²⁶ Uo., 358.

²⁷ Ürmösy Sándor: *Az elbújdosott magyarok Oláhországban*. Utazása után írta Kolozsvárrt. Az ev.ref.főiskola könyv- és könyomó intézetében, Tisch és Fia Bizománya, 1844.

helyi Mózes Károly úrnak az oláhországi másad ezred érdemes katonagyógyászának, hálafelelőül” ajánlással bocsátotta közre, akit a „magyar honon küli magyarok egyik fénye, a protestáns vallás lelkes pártfogója”-ként említ, akinek köszönhetően megvalósulhatott azon álma, hogy a „magyar fajom elbűjdosott tagjai állapotjáról aggódi vágyaimnak eleget tehettem.”²⁸

Kétkedéssel fogadta első ismeretlen román vendéglátójától ingyen ebédjét, de a későbbiek során ismét megtapasztalt vendégszeretet megerősítette abban a hitben, hogy a Jézus nevében mondott kérés/köszönet kapocs lehet román és magyar között is. A Sinaia-i kolostorban olyan szerzetes papra is lelt, aki magyarul is ért, beszélt, így a papi élet rejtelmeibe is bepillantást nyerhetett.²⁹ Még a Breaza-i román határ átlépése előtt találkozott egy gyászoló székely anyával, aki elpanaszolta, hogy haldokló jómódú lakatosmester fiát – aki öregségére többször is pénzt küldött neki és levélben jelezte, hogy szép összeget sikerült összegyűjteni –, az akkor Bukarestben szolgáló református pap, Sükei, beteglátogatásai alkalmával nemcsak kiforgatta spórolt pénzéből, de a holt hírére érkező anyától feljelentéssel és letartóztatással fenyegetve kikövetelte a temetés díját.³⁰

Útján haladva majdnem minden településen talált magyarokat: előbb egy bojári udvarban szolgáló kertészt, majd Kis Kimpián falván [Câmpina széle lehetett akkor, ma nem létezik ilyen néven település – P. I.] egy megözvegyült gyermektelen hölgyet, aki elmesélte, hogy a magyarokat az ortodox egyház nem tekinti keresztyéneknek, így halálesetkor nem temetik el. Vagy ha igen, akkor óriási pénzüsszeg ellenébe, nem a köztemetőbe, hanem csak a falu határába. Emiatt a hosszú idők alatt sajátos magyar temető alakult egy domboldalon, ahol bevallása szerint közel kétszáz magyar sírt számolt meg.³¹

Nagy Kimpián (Câmpina) városában a leggazdagabb román kereskedő feleségéről derült ki, hogy nagyajtai származású székely nő, aki férjét Brassóban ismerte meg és azzal a feltétellel lett a felesége, hogy megőrizheti vallását, nyelvét. Az unitárius esketési szertartás után átköltöztek Havasalföldre, de itt már arra kényszerült, hogy vallását elhagyva áttérjen ortodoxnak. Szolgálói, cselédei viszont otthonról hozott magyarok voltak, így gyermekei viszonylag jól beszéltek még magyarul. Nemsokára kiderült, hogy a településen közel kétszáz, Barcaságról áttelepedett lutheránus magyar élt pap nélkül. Alkalmi istentiszteletet sem volt aki tartson, a temetéseiket egy laikus parasztember tartotta, teljesen átvéve a románok körében szokásos nyitott koporsós

²⁸ Ürmösy: *Az elbűjdosott magyarok*, 7.

²⁹ Uo., 10 skk.

³⁰ Uo., 16.

³¹ Uo., 19.

halotti menetet, amelyben a halottkísérők a kezükben gyertyával vonulnak a falu határában messze lévő temetőbe harangszó nélkül, de énekszó kíséretében. A tort is ott tartják. A keresztelest is az öreg parasztember végezte a lutheránusok körében. A katolikusok – ha nem jött alkalmanként Bukarestből pap – a gyermekeiket a román papokkal kereszteltették meg, aminek következtében a későbbiekben sokan odatértek a gyülekezeti életben.

Ürmösy felajánlotta, hogy istentiszteletet tart, amire sokan örömmel gyűltek össze, de a házigazda nem engedte a magyar istentisztelet megtartását a saját házában arra hivatkozva, hogy beteg gyermeke gyógyulása érdekében másnap misét mondat a papokkal, és nem akarja megszentésteleníteni a saját hajlékát. Így végül egy magyar csizmadia házában tartottak istentiszteletet, de énekelni nem mertek, nehogy a román szomszédság emiatt megbotránkozva esetleg rájuk támadjon.³²

Ploiesti-en közel háromszáz magyarra talált, akiknek többsége református és lutheránus, pár katolikus és unitárius kivételével. Barabás József, a város „gyógyásza” – köztisztelőben álló személy, akit a románok messzemenően tiszteltek – szükség esetén laikusként elvégezte a keresztelest, esketési szertartásokat is a közösségben.

A református közösségnek évekkel korábban templomépítés céljára egy telket adományozott a város szélén egy Boldesco nevű román bojár, de az építés nem indult be, a telek egy részét pedig temetkezésre használták. Épp ottlétekor lehetett szemtanúja, amint az osztrák adóhivatal képviselője román nyelven súlyos sértések közepette³³ próbálta a katolikus vallásra áttéríteni az ottlévőket egy épp jelenlévő katolikus pap jelenlétében, aki azt ígérte, hogy az általa pásztorolt közösségben mindenki megőrizheti a saját felekezeti sajátosságát [érdekes egyházi struktúra – P. I.].

³² Uo., 24.

³³ („Auz maj unguru? Haljátok e magyarok? néktek soha törvényes papotok nem volt , hanem úgy éltetek ebben az országban mint valamely vadállatok – úgy temetkeztetek mint meg annyi kutyák , azért mind pokolra mentek , kik meghaltak közületek , nem lévén a' ki az ő bűneikért immádkozzon? – gyermekeitek keresztelestlen haltak meg, kik most mind pokolban vannak eddig tehát mind csak az ördögöknek éltetek és csak nevetség tárgyai voltatok a' többi idegen nemzetek előtt látjátok? a' tü országokban nincs pénz, mindég csak a szegényesség vagyon abban, felejtik rajtatok segiteni templom építésben vagy paptartásban látjátok? már sokszor fogadtatok bé magyar papot, ki elég pénzt csalván föl tőletek , elébb illantt' s eltűnt – mind ezekre nézve , én magam kértem számotokra a' catholicus érdemes főpaptól egy jó lelkeszt, a kit itten jelen láttok, ezt fogadjátok el, mint a ki a püspök kegyeles ígérétnél fogva templomotokat segedelmetekkel felépítendi – így osztán nem éltek baromi életet ezen országban!”) Uo., 34.

Bukarestben Vásárhelyi Mózes Károly volt a vendéglátója, aki a második „oláh hadsereg” orvosa, kézdivásárhelyi gyökerekkel rendelkező, makfalvi református lelkész gyermeke.

Itt három felekezetbe szerveződve éltek a magyarok: katolikus, lutheránus és református egyház, gyülekezet működött. A katolikus egyház papjai mind tudtak magyarul is, iskolát is fenntartottak, de csak azokat az egyháztagokat tartották számon, akiket itt kereszteltek, eskettek. Ezek száma ezerre volt tehető ebben az időben Ürmösy beszámolójában. Emellett rendszeresen tartottak misét a környék nagyvárosaiban élő magyar katolikusoknak is.³⁴

A lutheránusokkal kapcsolatosan megjegyzi, hogy liturgiájuk, egyházi szertartásaik messzemenően eltérnek az erdélyiekétől, ugyanis sok ceremóniát átvettek a katolikusoktól, hogy a többségi ortodoxia valamiképp elfogadja, és ki ne gúnyolja őket.

A református egyház létének kezdeteit a I. Rákóczi Ferenc korára vezeti vissza, amikor a fejedelem seregeivel itt tartózkodva, két vitéze megvett egy telket az Ökörítató³⁵ nevű városrészben és itt egy imaházat építettek. Itt tartották a szász lutheránusok és református magyarok felváltva az istentiszteleteiket, de az 1814 elején a szászok a templomot kisajátították, és a reformátusoktól jelentős bérleti díjat kezdtek követelni.

Ekkor határozták el önálló templom építését, az akkor ott szolgáló Sükei Imre lelkész vezetésével 1815-ben. 1817-ben Erdélyben, 1820-ban Magyarországon gyűjtöttek a templomépítésre, és annyi pénz gyűlt össze, hogy 1822-ben elkezdték a fatemplom építését. A bukaresti angol konzul jelentős adományának köszönhetően a templom és torony felépült, harangja és orgonája is a helyére került. A későbbi adományoknak köszönhetően 1600 császári arany tartaléka is lett az egyházközségnek, amelynek kamataiból biztosítani tudták a lelkész és tanító fizetését. Ennek ellenére a tanítók fizetésére nagyon csekély összeget szántak, amiből nehezen lehetett csak megélni. Emiatt a fiatal tanítók rövid időn belül váltogatták egymást.³⁶

A templom külső és belső berendezése igyekezett igazodni a környezeti elvárásokhoz: a torony csúcsán és a templomhájó tetőzetén kereszt volt, magas oltár, feszületek és gyertyák az oltár körül, hogy a protestáns vallást szinte egyáltalán nem ismerő ortodoxok keresztyén közösség templomaként tekintsenek rá és ne pogányokként kezeljék őket. A temetőkert a templom körül volt, de

³⁴ Uo., 46–50.

³⁵ Fantana Boului román megnevezése

³⁶ Uo., 56.

szűknek bizonyult és sok esetben alig néhány év után kénytelenek voltak a gazdátlan sírokból kiásni a holtakat, hogy az újaknak helyet biztosítsanak.³⁷

Ürmösy megpróbálta nagyjából összeszámolni a bukaresti magyarokat. Miután az egyházközségekben sem tartották nyilván az összes személyt, amely az illető felekezethez tartozik, így csak becsült adatok álltak a rendelkezésére. Mindemellett az egyházhoz tartozó reformátusok számát ezer körülre számította, a katolikusok esetében megjegyezte, hogy az anyakönyve alapján tizenkét év alatt ezernél több keresztelezés volt. Az osztrák konzulátuson rákérdezett a bukaresti magyarok számára, de csak a császárság területéről származó személyek hozzávetőleges számát tudta meg. Mindezeket összevetve mintegy hatezer lélekre becsülte a bukaresti magyarok számát. Emellett sajnálattal jegyezte meg, hogy nagyon magas a beolvadási arány, sőt nagyon sokan, ha jobb vagyoni helyzetbe kerülnek, legtöbb esetben önként tagadják meg magyar mivoltukat.³⁸

További útján az érintett román nagyvárosok magyar népességét próbálta összeírni. Eszerint Câmpulungon 280 állandó magyar lakos mellett közel ezerre volt tehető az idenyomunkások száma, akik a szezon végeztével évente hazatértek. Közel fele ezeknek volt református Ürmösy számítása szerint, de nem volt lelkészük, a bukaresti lelkész pedig nagyon ritkán kereste fel őket. Az egyháztagok örömmel fogadták nagyenyedi vagy székelyudvarhelyi diákok ünnepi szolgálatát, sőt hajlandónak mutatkoztak akár busásan megfizetni őket. Sajnos nem került senki szolgálattételre...³⁹

Pitești-en mintegy ezeröttszáz magyarral számolt, akiknek nagyobb része katolikus: templomuk, iskolájuk van. A reformátusok szervezetlenek.

Râmnicu Vâlcea-n kétszáz magyart talált, többségük katolikus, viszont Krajován (Craiova) az 1350 magyar többsége katolikus, templomukban azonban románul prédikálnak, az iskolában románul tanítanak. A reformátusok itt is szervezetlenek. Így gyorsabb és biztosabb a beolvadás, más felekezethez, többséghez önkéntes csatlakozás.

Brăilaban közel ezeröttszáz magyar dolgozott a kikötőben, hajókon vagy mesteremberként. Bármerre ment, mindenütt jelentős a még magyar – református, katolikus stb. – öntudattal rendelkezők száma, ám sajnálatos módon sokkal magasabb az asszimiláció lejtőjén elindultak száma.

A többségi nyelvi, vallási környezet sehol sem kisebbségbarát.

³⁷ Uo., 57–60. Koós ugyanerre panaszkodik, amikor átveszi bukaresti parókiáját. Vö. Koós: *Életem és emlékeim*, 2. köt., 8.

³⁸ Uo., 66.

³⁹ Uo., 80 skk.

KOÓS FERENC BUKARESTI LELKÉSZI TEVÉKENYSÉGE

Koós Ferenc 1855. április 1-én kezdte meg bukaresti szolgálatát és hamarosan szembesülnie kellett azzal, hogy majdnem minden másképp van itt, mint a megszokott otthoni gyülekezeti környezetben. A vallási környezethez való alkalmazkodási kényszer már eleve annak a többségi türelmetlenségnek volt az eredménye, amelyben lépten-nyomon belebotlott, bár a politikusok és a papság egyaránt azt bizonygatta, hogy a legtoleránsabb világ veszi körül őket.

Ennek ellenére Koós már az első húsvét ünnepén arra kényszerült, hogy elődei kialakult rendje szerint az óhitű többséggel egyidőben tartsa az ünnepet, mint ahogy az összes többi felekezet – katolikus, lutheránus – is ezt teszi, hogy elkerülje a megszólást, a „nemkeresztény” bélyeget, ugyanis lépten-nyomon kiderült, hogy keleten alig vagy semmit sem hallottak a protestantizmusról.⁴⁰

Korán felismerte, hogy a gyülekezet megtartásának első lépése az iskolával kezdődik: így a lelkészi lakás egy részéről lemondott a szolgatársak – kántortanító, harangozó – javára, és a gazdasági épületeket is kihasználva oktatásra alkalmas termet alakított ki és elindította a magyar nyelvű gyülekezeti iskolát: 1855 pünkösdi ünnepén már huszonöt diák a gyülekezet előtti kikérdezéssel számot is adott a befektetett munkáról. Ekkor döntötte el, hogy új iskola építésébe fog, amely 60–70 gyermek befogadására alkalmas. Az új iskola hamarosan fel is épült és ettől kezdve már negyvenre emelkedett az állandó hallgatók száma, de ezt is kinőtték, mert a gyermekek száma kilencven fölé emelkedett. Ekkor már a régi osztálytermet is igénybe kellett venni és egy román anyanyelvű tanítót is alkalmaztak, ugyanis nemcsak a reformátusok gyermekei jártak iskolába, hanem a környék katolikus és román anyanyelvű gyermekei is. Az oktatás minőségét jellemezte a tény, hogy az ott tanuló gyermekek közül később orvosok, földmérők, tanítók kerültek ki, sőt egykori Erdélyi Magyarok Kulturális Egyesülete (EMKE) titkára is.⁴¹ Hozzá kell tennünk azt, hogy Koós korán felismerte a tehetségmentés szükségességét, így a községhez segítségét kérve a román területeken született tehetséges fiatalokat erdélyi és magyarországi kollégiumokba küldte továbbtanulni. Így a legjobban Nagyenyed, Székelyudvarhely, Sárospatak, Budapest, Marosvásárhely, Sepsiszentgyörgy iskoláiban szerezhettek kiváló felkészültséget és őrizhették meg a magyar református identitásukat.⁴²

⁴⁰ Koós: *Életem és emlékeim*, 2. köt., 7.

⁴¹ Uo., 34–35

⁴² Uo., 264–265.

1875-ig használták iskolának ezt az épületet, utána szolgálati lakássá alakították, mígnem 1889-ben a városátalakítás áldozata lett: a megnövekedett városi forgalom miatt megszélesített út útjába állva lebontották. Vele együtt a korábbi Kálvin utca neve is egy nagyobb sugárútba olvadt.⁴³

Gyülekezetének tagjait és a városban élő hittestvéreit szisztematikus program szerint kereste fel és igyekezett mindenkit bevonni az újraindult gyülekezeti életbe. Közösségbe gyűjtötte a bukaresti értelmiségieket – orvosok, gyógyszerészek, festők, tanítók stb. – és társasági életbe szervezve építették egymással a sorstársi, felebaráti kapcsolatot.

Végtelenül érdeklődő és nyitott volt az őt körülvevő világra: volt is mire. Az épp útkereső román társadalom még minden tekintetben gyermekcipőben járt. Kavargott és keveredett benne kelet és nyugat nyelve, pénze, kultúrája és hiányosságai, a szabadságvágy és a cigány rabszolgasors.⁴⁴ Csak fizetőeszközként öt ország pénzneme volt állandó forgalomban: osztrák, török, francia, holland és orosz mindaddig, amíg a létrejövő fiatal állam nem teremtette meg és erősítette meg saját pénznemét (1 Leu – 100 bani).

Folyamatosan tanulta a román nyelvet, és közben összehasonlító nyelvészeti gyakorlatok rendjén rendszerbe fűzte a különböző nyelvekből eredő román jövevényszavakat: török, magyar, német, orosz, bolgár, stb.⁴⁵

Nemcsak a bukaresti reformátusok pásztorálását tekintette feladatának, hanem a környező nagyvárosokban élőket is sorra felkereste. Első útja Pitești-re vezetett, ahol korábban egy végzettség nélküli fiatal végezte a szolgáltatásokat. Neki köszönhetően kapta meg az ottani gyülekezet egy egyedülálló tehetsős magyar orvos városi telkét, amely később a gyülekezet templomának, iskolájának és parókiájának adott helyet, és egy szép szőlőt a város határában.

A következő útja Ploiesti-re vezetett, ahol ugyancsak felkutatta a reformátusokat és istentiszteletet tartott, majd megegyezett velük, hogy évente milyen alkalomkor gyűlnek össze liturgikus alkalomra.

Az első látogatás után megegyezett a bukaresti lutheránus lelkészcollégával – egy szász és egy magyar lelkésszel –, hogy egymást felváltva évente kétszer mindegyikük meglátogassa a két nagyváros protestáns egyháztagjait és elvégzik a szükséges szolgálatokat. Egyességük tizenkét évig töretlenül fennállt.⁴⁶

Az minisztérium által kirendelt tanfelügyelők egyike az a dr. Carol Davila francia származású orvos volt, aki névadója is lett az egyik legnagyobb buka-

⁴³ Uo., 9, 32.

⁴⁴ Ebben az időben a cigány lakosság tagjait valós rabszolgasorsban tartották, piacokon adták-vették. (szerk. megj.)

⁴⁵ Uo., 16–20.

⁴⁶ Uo., 27–28.

resti kórháznak, illetve a román orvosképzés egyik úttörőjeként ismert. Az év végi vizsga kapcsán nehezményezte, hogy a diákok magyar nyelven magyar történelmet tanulnak Bukarestben. A jelentéstételt követően Koóst felszólította az Oktatási Minisztérium, hogy román nyelven taníttassa a román történelmet, amit ő anyagi okokra hivatkozva – nincs pénze az egyháznak újabb tanerőre – igyekezett elhárítani, illetve ennek anyagi fedezetét átterhelni a minisztériumra. Így az ügy hamarosan el is bukott: a román miniszter nem fizetett pénzt magyar gyermekek oktatására.

1856-ban összegyűjtötték a gyülekezet jóhangú tagjai mellett a fiatal iparosokat, tanoncokat, szolgálókat és a kántor vezetésével különböző alkalmaknak megfelelő énekeket tanultak. Így jött létre a magyar dalegylet, amely nemcsak templomi énekeket tanult, hanem világi énekeket, népdalokat egyaránt. Szolgálatával emelte a gyülekezeti alkalmak és ünnepek színvonalát, de a temetésekkor is kiváló vigasztaló szolgálatot végzett.⁴⁷

Koós nemcsak a gyülekezet tagjait pásztorolta, hanem a nagyvárosok környékén állomásozó császári és királyi hadsereg protestáns katonáit is. A hadsereggel való kapcsolata révén figyelt fel arra, hogy szabadidős jótékony cselekedetként a hadsereg Pitesti-en egy elvadult terület rendbetételével temetőt alakított ki az osztrák-magyar monarchiához tartozó, román területen élő „idegenek” számára, akiket nem fogadtak be a román egyházak temetőjébe. Élete első publicisztikája ehhez az alkalomhoz fűződött: ekkor írta első újságcikkét a Bécsben megjelenő Hon hasábjain, amelyben méltatta a nemes cselekedetet. Ennek kedvező visszhangja eredményezte azt, hogy a Bukarestben állomásozó katonák parancsnoka kinevezte tábori papnak, így napi díjra és útiköltségre jogosultan látogatja a különböző közeli-távoli városokban – Alexandria, Pitesti – állomásozó református katonákat és végzi köreikben a lelkészi szolgálatokat.⁴⁸

A városrendezés kapcsán új helyzet állt elő: a templom körüli temetkezést megtiltotta a városvezetés. Emiatt egy korábban – Dimény József lelkész elődjében – kapott városszéli elvadult területen kezdték kialakítani az új református temetőt. Miután a kitisztított és megművelt területre ültetett fiatal gyümölcsfákat sorozatosan ellopták vagy összetörték, és egy alkalommal pedig frissen eltemetett nő sírját kirabolták és a holttestről a ruhát is elvitték, órházat építettek és temetőőrt alkalmaztak.⁴⁹

⁴⁷ Uo., 39.

⁴⁸ Uo., 53.

⁴⁹ Uo., 75 skk.

AZ ÚJ TEMPLOM ÉPÍTÉSE

1863-ban döntötte el a gyülekezet, hogy a régi, tűzveszélyes, kinőtt fatemplomhelyére újat építenek. A közel 3000 arany értékben megvalósítandó terv megvalósításához az Erdélyi Református Egyházfőtanács beleegyezését és mindössze 800 arany segítséget kértek, amelyet közadakozásból akartak összegyűjteni.⁵⁰

1863. március 25-én tették le az új templom alapkövét az osztrák konzul, báró Eder és a román uralkodó feleségének, Elena Cuzanak a részvételével, de az ugyancsak megjelent Florescu generális, a rendőrfőnök Radu Rosetti, a kultusz- és hadügyminiszter, Hollandia és Szerbia konzulja valamint a porosz ügynökség képviselője; ez hatalmas diplomáciai elismerése volt ebben az időben a magyar reformátusság romániai jelenlétének, tevékenységének.⁵¹

1865 januárjában szentelték fel az új templomot, amely immár mindenféle korábbi sallangot nélkülözött, és a protestáns hagyománynak megfelelően a torony tetején csillag díszelgett. Igaz, hogy ezt csak az állványok lebontása előtti utolsó pillanatban tették fel, nehogy a románok közül valaki felmász-hasson és leverje.⁵²

A MAGYAR OLVASÓEGYLET ALAPÍTÁSA

Az olvasóegylet létrehozásának gondolata Mester Ede gyógyszerésztől származott 1855-ben, és egy évvel később el is indult a terv megvalósítása. Kezdetben aggódtak a névválasztás és a kitűzött cél – magyar nyelv ápolása, magyar irodalom terjesztése – osztrák fogadtatása miatt, nehogy forradalmi tevékenységgel vádolják meg őket. Emiatt inkább a könyveket a bukaresti református iskola könyvtárának nevére rendelték. Havi egy ezüstöt adakoztak könyvvásárlásra fejenként. Miután látták, hogy ez a tevékenység nem keltett nagyobb figyelmet, elhatározták, hogy magyar kaszinót alapítanak Hunnia néven. Ez 1857-ben Koós munkásságának köszönhetően meg is valósult és hamarosan mintegy 130 tagja lett a kaszinónak, akik félévente egy arany tagdíjat fizettek. A kaszinó több évtizeden át volt a magyar szellemi élet központja Bukarestben.⁵³ Nemcsak bálakat, táncmulatságokat szerveztek, hanem igazi tánckultúrát honosítottak meg, amelyhez hozzátartozott a megfe-

⁵⁰ Uo., 77.

⁵¹ Uo., 85 skk.

⁵² Uo., 118–119.

⁵³ Uo., 121–130. Vö. Koós Ferenc: *Történelmi dolgozatok*, Marosvásárhely, 1870, 188–189.

lelő viselkedési szabályok, öltözködési etikett betartása is. A rendezvények elnyerték a román többségi elit elismerését.

Egyik legemlékezetesebb eseményének a Kolozsvári Színház bukaresti körútja számított, amikor Havi Mihály igazgató és színtársulata opera és balett-előadásokkal lepte meg nemcsak a magyar, hanem a bukaresti román zene és tánckedvelőket is. A román nemzeti színházban az első előadáson a Hunyadi László c. magyar operát mutatták be olasz nyelven, de román népdalok előadása is szerepelt a későbbi előadások programjában.

Felolvasóesteket tartottak, ahol többek között Veres Sándor olvasott fel épp születő – A magyar emigráció keleten című – könyvéből, de a közösség fiataljai versszavakkal, énekléssel tarkították a programot, illetve járultak hozzá a fiatalság pallérozásához, a népneveléshez.⁵⁴

A BUKURESTI MAGYAR KÖZLÖNY

A Bukaresti Magyar Közlöny 1860-ban indult, kitűzött célja volt, hogy „E’ lap közvetítő kapcsul szolgál az Anya Ország és a’ Román tartományokban szétszórt magyarság közt.” – írják a szerkesztők a lap címlapján megfogalmazott hitvallásukban.⁵⁵ Hetente egyszer jelent meg és ez az első magyar nyelvű újság, amely nemcsak a bukaresti magyarság számára úttörői tett, hanem ez az első lap, amely a Habsburg Birodalom határain kívül látott napvilágot. Összesen 27 száma látott napvilágot, közel 400 példányszámban, de anyagi okok miatt az év végére megszűnt. Rovataiban az alábbi témákról tudósított: magyar és román viszonyok, mondanivalók, hirdetések, politikai szemle, román testvéreink, levelezések stb.⁵⁶

Ugyancsak a Hunnia égisze alatt szervezték meg az iparostanoncok számára indított tanfolyamot, hogy pótolhassák azokat a hiányosságokat, amelyeket gyermekkoruk felületes iskoláztatásával szereztek. Közel száz magyar fiatal tanult meg írni-olvasni.

⁵⁴ Koós: *Életem és emlékeim*, 158.

⁵⁵ *Bukaresti Magyar Közlöny*, 1860. május 15.

⁵⁶ Makkai Béla: *A határon túli magyar sajtó – Trianon előtt*, Budapest, Médiatudományi Intézet, 2016, 11–23.

A MOLDVAI CSÁNGÓK ÖSSZEÍRÁSA

Koós Ferenc 1858-ban végigjárta Moldva összes csángó települését és részletes kimutatásban közölte településenként az anyaegyházak, leányegyházak helyzetét, lélekszámot, illetve a magyarul beszélő személyek számát is. A mintegy ötvenezer csángó közül akkor még közel negyvenezerre tette azok számát, akik akkor még magyarul beszéltek. Keserűen állapította meg, hogy ezeknek mindössze három magyarul is miséző papjuk volt, míg a kisebbségben lévő román katolikusoknak 26 papja.⁵⁷

Koós Ferenc az 1855–1869 közötti időszakban többet tett a magyarokért és reformátusokért, mint más egy egész életpálya alatt. Pásztorációs és gyülekezetszervező munkája mellett a kulturális élet fáradhatatlan szervezője, jótekönyködő, tehetségápoló munkájában úttörő, többszáz írás, tudósítás szerzője volt. Kiváló diplomata, jó keresztyén, aki a fiatalkori sérelmeit félretéve vállal szolgálatot a románok között úgy, hogy mindvégig kiegyensúlyozott lelkületű marad.

„Életem hosszú folyama alatt Isten-, haza- és emberszeretet lelkesítettek, melyek csak véglegelletemmel fognak szívemből kiálludni. [...] E földhez, e hazához voltam hű életem minden viszonyai között. Az érette kapott sebek begyógyulnak [...].

Isten annyira segített, mennyit legmerészebb ábrándjaim sem mutogattak nekem ifjú éveimben, istené legyen érette a hála és jötevőimé.”⁵⁸

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BOIA, Lucian: *Istorie si mit in constiinta romaneasca*, Bucuresti, Editura Humanitas, 1997.
- CSUPOR Tibor: *Mikor Csíkból elindultam*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.
- GHETAU, Vasile: *Evolutia fertilitatii in Romania. De la transversal la longitudinal*, Bucuresti, Centrul de Documentare, 1997.
- KOÓS Ferenc: *Életem és emlékeim 1828–1890*, Brassó, Alexi Könyvnyomdája, 1890.
- KOÓS Ferenc: *Történelmi dolgozatok*, Marosvásárhely, 1870.
- MAKKAI Béla: *A határon túli magyar sajtó – Trianon előtt*, Budapest, Média tudományi Intézet, 2016.
- MAKKAI László: *Magyar–román közös múlt*, Budapest, Teleki Intézet, 1948.

⁵⁷ Koós: *Életem és emlékeim*, 257–258.

⁵⁸ Uo., 497–498.

- NAGY Sándor: *A regáti magyarság*, Kolozsvár–Sopron, Diaszpóra Könyvek–Bethlen Könyvek, 2000.
- P. GEGŐ Elek: *A moldvai magyar telepekről*, Budán, 1838.
- SEBESTYÉN Ádám: *A bukovinai székelység tegnap és ma*, <https://books.google.ro/books?id=4HrK9GfxAY0C&pg=PA364&lpq=PA364&dq=a+bukovinai+magyarok+kirajz%C3%A1sa&source=bl&ots=r14jUG7buw&sig=ACfU3U01Z7Cp5vqd7IkeRWgPLvSfbt-dig&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwjgq8fY9uLpAhUvA2MBHVbEAFsQ6AEwAXoECAoQAQ#v=onepage&q=a%20bukovinai%20magyarok%20kirajz%C3%A1sa&f=false>
- ÜRMÖSY Sándor: *Az elbújdosott magyarok Oláhországban. Utazása után írta Kolozsvártt. Az ev.ref.főiskola könyv- és könyvomó intézetében*, Tisch és Fia Bizománya, 1844.
- VENCZEL József: A székely népfölösleg, *Hitel*, 1942/1.

ABSTRACT

István Péter: *Ferenc Koós, the 19th Century Apostle of the Identity of the Hungarians in the Romanian Kingdom*

In the course of the centuries, the Hungarians in Transylvania sought to make a living on the eastern and northern sides of the Carpathians in several cases. However, religious and cultural differences made the coexistence with the majority population significantly more difficult. Emigrants could use their mother tongue specifically in their own church environment. However, it often took a long time to build their own religious and cultural institutions in their own environment. Where this aim did not materialize, assimilation processes proceeded more rapidly and affected a larger number of individuals.

As a Reformed pastor, Ferenc Koós made superhuman efforts to help his church members in Bucharest to preserve their identity. In the midst of the difficult conditions at that time, he built a complex cultural empire that determined the survival of Hungarians and Reformed people in Bucharest for a long time.

Keywords: Romania, Hungarian Reformed, Ferenc Kooós, Bucharest, education, revolution, Csango's, Szeklers

FELEKEZETI ÉS NEMZETI IDENTITÁSÁPOLÁS
A SZLAVÓNIAI ÉS FIUMEI REFORMÁTUS-EVANGÉLIKUS
MISSZIÓEGYHÁZAKBAN (1868–1918)

Makkai Béla

SZLAVÓNIA

A Magyar Királyságnak 800 éven át szerves alkotó eleme, „társországa” volt a Horvát Királyság, amely az 1848-as közjogi szakítás után 20 évvel, az 1868. évi magyar–horvát kiegyezésben visszanyerte autonóm helyzetét. A kelet-európai modern nemzetté válás folyamatát azonban a versengő nacionalizmusok túlkapásai súlyosan megterheltek. Ennek ellenére a szlavóniai nagybirtokok munkaerőigénye és az alacsonyabb földárak szívóhatása következtében az 1860-as évektől magyarok, németek, valamint csehek és szlovákok ezrei telepedtek át Horvátország Szlavóniának nevezett keleti megyéibe.

Volt azonban egy maroknyi magyar őslakos népesség (5050),¹ amely a Dráva és a Vuka folyó menti mocsarak védelmében túlélte a török hódítás korát. Telepeik között akadt közel 500 éves protestáns gyülekezet is (mint Kórogy, Szentlászló, stb.). Az intenzív migráció hatására azonban a 19/20. század fordulójára az itt élő magyarok száma elérte a 100 000 főt.

Mínthogy a társország(ok)ban a horvátság részaránya nem érte el a kétharmadot, a horvát sajtó megcsonkulási félelmektől vezetve riadót fújt: a magyar agrárnépesség spontán beáramlását második „*tatárjárásnak*”, illetve céltudatos „gyarmatosításnak” nevezte.²

A bevándorló magyarság mintegy tizedét³ kitevő protestáns népesség az el-lenséges befogadó közegben hite és nyelve megtartása érdekében *missziói gyü-lekezetekbe* tömörült. Ezek sajátossága volt, hogy nem alkottak önálló egyház-községet, s a lelkészeket sem a hitközség választotta és fizette (kongrua), ha-nem az egyházi hatóság nevezte ki és segélyezte. A horvátországi gyülekeze-tek Magyarországi Református Egyház Dunántúli Református Egyházkerü-letének két egyházmegyéjét alkották. Az *Alsó-Baranya-Bácsi Egyházmegyéhez* 14, a *Belső-Somogyi Egyházmegyéhez* 9 misszióegyház tartozott. Utóbbi kötelékében

¹ Fényes Elek adatát idézem, Josip Lakatos: *Narodna statistika*, Zagreb, 1914, 40.

² *Magjarska kolonizatorska politika u Bosni. Hrvatsko Pravo*, 1909. május 7.

³ 1910-ben 10,2% református, 2% evangélikus, valamint elenyésző számú unitárius. Szücsi [Bajza] József: *Horvátország népessége*, Budapest, 1910, 21.

találjuk a horvát főváros, Zágráb, valamint a szűkebb Magyarország egyetlen kikötője, Fiume protestáns gyülekezetét.⁴ Amint Kósa László kimutatta⁵ a protestáns gyülekezetek – a horvát félelmek ellenére – nem a befogadó katolikus többség térítésére, hanem hittársaik lelki és kulturális gondozására alakultak. Közösségük ráadásul etnikailag is igen vegyes képet mutatott: a századfordulón Horvátország reformátusainak 67,1% volt magyar, míg 22,4% német, 5,4% horvát és 4,4% cseh anyanyelvű volt.⁶

A szábor (a horvát autonóm törvényhozás) talán ezért sem gördített akadályt a sajátos egyházszervezet kialakítása ellen. Az 1898. május 7-én kelt XIV. törvénycikkkel biztosította a református-evangélikus egyház számára az autonóm működés feltételeit. S a Magyarországi Református Egyház nem élt vissza a helyzettel. Ezt mutatja önszervezésük gyakorlata is, hiszen magyar, vagy protestáns többségű (horvát református és német evangélikus) településeken alkottak csak gyülekezeteket, s alapítottak iskolákat.⁷ A szórványmagyarság nagyobbik, katolikus részének a horvát katolikus klérus ellenséges viszonyulása miatt erre nem volt lehetősége. A magyarellenes érzelmeiről ismert diakovári püspök, Josip Juraj Strossmayer az anyanyelvápolás feltételeinek minimumát sem volt hajlandó megadni a püspöksége területén élő több mint félszázezer magyar katolikusnak.⁸ A század legvégén ezért robbant ki a

⁴ A Dunántúli Református Egyházkerület keretében a gyülekezetek többsége az *Alsó-Baranya-bácsi Egyházmegyéhez* tartozott (Beška, Haraszti, Kórogy, Szent-László, Magyar-Rétfalu, Maradék, Moja-volja, Nyék/Nikinci), Eszék, (a Sid melletti) Banovci, Tard/Tordinci, Szeliste/Velimirovac és Vukovár, a *Belső-somogyi Egyházmegyéhez* Brekinjska, Daruvár, Fiume, Koreničan, Terezovac/Suhopolje, Uljanik, Pisanica Velika és Zágráb. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 26 Miniszterelnökség iratai, 1035. csomó, 6253. szám 1914 XVI. tétel. (továbbiakban: MNL OL K 26 ME 1035. cs. 6253. 1914 XVI. t.)

⁵ Kósa László: Maradék. Vallás és anyanyelv konfliktusa egy szerémségi községben a XIX–XX. század fordulóján, in Kiss Gy. Csaba (szerk.): *A Magyarságkutató Intézet évkönyve, 1989*, Budapest, Teleki László Alapítvány, 1990, 8., 14.

⁶ Mindez 13 910 főre számítva. A népesebb (30 082 fős) evangélikus felekezetben a németiség abszolút többséget alkotott (56,8%), mellettük 33,3% szlovák és 6,1% magyar (a maradék, egyéb nemzetiségű). A kimutatásokban 17 unitárius szerepel (véltetően magyarok), s utalás történik a nazarénus és pünkösdistá szekta terjedésére is. *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. Az 1910. évi népszámlálás.* 64. köt., Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1920. (továbbiakban: MSK, 64. köt.), 102–103.

⁷ Bršadin 1871, Szentlászló 1892, Magyar-Rétfalu és Haraszti 1893, Maradék 1899, Kórogy és Nyék(inca) 1903. Hegedüs Lóránt: *A dunántúli kivándorlás és a szlavóniai magyarság*, Budapest, 1905, 77.

⁸ A magyar misét kérvényező maradékiaknak a püspök 1898-ban állítólag azt válaszolta, hogy sem ő, s – remélhetőleg – utódai sem adnak helyt efféle magyar kéréseknek. Margitai József: *A horvát-szlavónországi magyarok sorsa, nemzeti védelme és a magyar–horvát testvériség*, Budapest, 1918, 224.

maradéki (Maradik) és nyéki (Nikinci) magyarok kitérészi mozgalma,⁹ aminek nem kis szerepe volt abban, hogy a budapesti kormány az amerikai és óromániai kivándoroltakhoz¹⁰ hasonló tervszerű programmal segítse az ide vetődött magyar néptöredék megmaradási küzdelmét.

Még a *Szlavóniai actio*¹¹ szervezési fázisában felmerült, hogy a katolikus többség a renegát két falu példájára református hitre térjen, minthogy az egyházi autonómia előnyösebb feltételeket kínált a zavartalan hitélet gyakorlásához, s a nemzeti önazonosság megtartásához. Az akció református ágának vezetője, Antal Gábor dunántúli püspök azonban – a magyarság még aggályosabb megosztásától tartva – elvetette ezt a tervet.¹² A püspök politikusi karakterét azonban nem csak a tapintat, de a tetterő is jellemezte. A külföldi akciókról szóló egyik miniszterelnökségi iratban erről a következőket olvashatjuk: „...be kell vallanunk, hogy a mi kevés az actio megindulása előtt a [horvátországi] magyarságért történt, azt a dunántúli református egyháznak lehet köszönni...”.¹³ Ennek a munkának az elismerését jelentette az a kormányzati támogatás, melynek jóvoltából Antal püspök, a lelki és kulturális misszió jegyében jelentős templom- és iskolaépítésekbe fogott.¹⁴ Ami horvát részről heves ellenreakciókat váltott ki. A fent idézett emlékirattal egybevágóan (bár ellenkező előjellel) a klerikális *Hrvatstvo* a református lelkészeket nevezte „a magyárosítás legjobb úttörői”-nek a Dráva túloldalán.¹⁵

Az effajta politikai propagandának bizonyára szerepe lehetett abban, hogy a későbbiekben a magyar lelkészeket már személyes inzultusok is érték. A daruvári lelkészt 1907 nyarán névtelen levélben halállal fenyegették meg (s 3

⁹ Petri Pál: *A Julián Egyesület története 33 év küzdelme és munkája. Julián barát magyar kutató újtának 700-iké évfordulójára*, Budapest, é. n. [1937], 25.; Kósa: *Maradék*, 7–16. A *Szlavóniai Magyar Újság* (továbbiakban: SzMÚ) szerint 1913-ban egész Horvátországban csupán a kitérészi mozgalmukkal engedményhez jutó Maradék magyar katolikusai rendelkeztek a rendszeres magyar istentiszteletet biztosító érseki engedéllyel. SzMÚ, 1913. október 12.

¹⁰ Ld.: Makkai Béla: „*Magyarok temetője*”. *Ó-Románia, A regáti magyarság a dualizmus kori nemzetpolitikában*. Budapest, 2020. (Kézirat)

¹¹ Ld.: Makkai Béla: *Végvár vagy hídfő? „Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása” Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában*, Budapest, Lucidus, (Kisebbségkutatás Könyvek) 2003.

¹² A nemzetgondozási akció egyik kulcsfigurájánál, Pekár Gyulánál 1903-ban tartott megbeszélésekről írta Ágoston Sándor kórógyi református lelkész, későbbi püspök. *Kalangya*, IX. évf., 1940/11, 480.

¹³ A Miniszterelnökségnél intézett akciók ismertetése. MNL OL K 26 ME 604. cs.1904 (1906-nál) XVII. t., 9.

¹⁴ Uo., 10.

¹⁵ *Hrvatstvo*, 1904. november 5.

napos ultimátummal próbálták elűzni a városból).¹⁶ A megfélemlített lelkész-tanítót, nyéki kollégájához hasonlóan végül is át kellett helyezni.¹⁷

Ez már a budapesti közös parlament horvát autonómiát sértő nyelvi rendelkezései (az 1907. évi vasúti pragmatika-ügy) után történt, amire válaszul a szabóban különálló horvátországi református egyházkerület felállítását követelték.¹⁸ Ezzel párhuzamosan felfüggesztették a király által már szentesített zsinati határozatok kihirdetését is.¹⁹ A horvát politikai szándékoknak megfelelően ez idő tájt bontakozott ki a szlovák származású Nikola Abaffy féle evangélikus elszakadási mozgalom²⁰ is, amelynek hatására Ó-Jankovácon,²¹ és Mali Baštajon német és cseh gyülekezeti tagok fordítottak hátat a magyar iskoláknak.²² (Ez azonban a nem magyar ajkú lutheránusoknak csupán a töredékét jelentette, miután e felekezet horvátországi hitvallóinak 56,8%-a német, s 33,3%-a szlovák anyanyelvű volt.²³)

A horvát válaszlépések sorában tán a legfájdalmasabb a kétnyelvű egyházi anyakönyvezés és a magyar bélyegző eltiltása volt.²⁴ (Érdemes megemlíteni, hogy hasonló megszorítás sem az Egyesült Államokban, de még Romániában nem érte a magyar protestánsokat.) A legnagyobb példányszámú napilap, az *Obzor* s más horvát orgánumok a vukovári református gyermekmenhelyt²⁵

¹⁶ A Miniszterelnökség az ügyben számkódolt táviratban kérte a bán segítségét. MNL OL K 26 ME 794. cs. 3478. 1907 XVI. t. 212. asz.

¹⁷ MNL OL K 26 ME 794. cs. 2943. 1909 XVI. t. 116. asz.

¹⁸ Franjo Vrbanić a szabó 1907. március 14-i ülésén javasolta azt is, hogy a református teológiára ösztöndíjat csak Horvátországban érettségizett tanulók kapjanak, ezzel kívánta megakadályozni, hogy horvát pénzen magyarokat, vagy németeket képezzenek ki. *Budapesti Hírlap*, 1907. március 15.

¹⁹ Uo.

²⁰ A szlovák származású lelkész 1910-ben a sajtó útján propagált akciójához a báni kormánytól 20 000 korona támogatást kapott. SzMÚ, 1910. február 13. Lásd még: Nikola Abaffy: *Evangélici u Hrvatskoj*, Zagreb, 1906.

²¹ Abaffy legalább is erre bízta őket. SzMÚ, 1909. július 25.

²² MNL OL K 26 ME 794. cs. 4840. 1908 XVI. t. 51. asz.

²³ A 30 082 főből még 2000 sem volt magyar (6,1%). MSK, 64. köt. 102–103.

²⁴ MNL OL K 26 ME 794. cs. 3552. 1907 XVI. t. 212. asz. és *Budapesti Hírlap*, 1907. augusztus 2.

²⁵ A szeretetházat és a missziós központot Új-Banovciról telepítették át, mert a zömmel német lakosságú településen a magyar gyerekek nem tanultak meg horvátul, sőt nyelvhasználatukban németesedtek. MNL OL K 26 ME 918. cs. 2612. 1910 XVI. t. 112. asz. A szerémi főispán, Hideghéty Imre felesége által biztosított bérhelyiségbe, majd Kelecsényi Zádor e célra felajánlott 2 holdas birtokára költöző intézményben a gyerekek kosárfonó háziipari tevékenységét is megszervezték. MNL OL K 26 ME 604. cs. 5503. és 5755. 1904 XVII. t. 903. asz.

támadták rendszeresen,²⁶ azt az intézményt, amely már alapítása évében csaknem a tűz martaléka lett – gyújtogatás miatt.²⁷

A magyar egyesült ellenzék kormányra kerülése utáni önelégült és elhibázott horvát-politika miatt a horvát hatóságok igyekeztek blokkolni a református iskolahálózat fejlődését is: az 1909-ben megszervezett imsovoselei, šandorovaci, antunovaci és Mali Baštaj-i iskoláktól éveken át megtagadták a működési engedélyt,²⁸ s a brdjanit bezáratták.²⁹ Az események láttán Mérnyi Ádám Mali Baštaj-i lelkész arra a következtetésre jutott, hogy „...jogunk és protestáns autonómiánk ellenére a hatóságok gúnyos mosollyal kísérik törekvéseinket. – Mindenből látjuk, hogy minket, szegény bevándorolt magyarokat erőnek erejével el akarnak nyomni.”³⁰ A panasz megalapozottságát némiképp megkérdőjelezi, hogy az említett gyülekezet jelentős részben német evangélikusokból állt.

Mindezek láttán Antal püspök Pavao Rauch bánt hibáztatta.³¹ Miután az iskolát az új bán sem engedélyezte,³² Antal Gábor a miniszterelnökség ellenzésével sem törődve személyesen tiltakozott Zágrábban Nikola Tomašić bánnál.³³ A helyzet az imsovoselei³⁴ és antunovaci iskolák bezáratásával³⁵ azonban csak tovább romlott.

²⁶ *Obzor*, 1904 augusztus 25.; Hrvatsvo, 1904. november 5.

²⁷ *Budapesti Hírlap*, 1904. szeptember 30.

²⁸ Antal Gábor 1909. december 11-én kelt levelében Wekerle Sándor miniszterelnöknek azt írta, hogy ez már a magyar állam tekintélyét csorbító sértés, különösen, ha szembeállítják vele a romániai és Egyesült Államok-beli gyakorlatot. MNL OL K 26 ME 794. cs. 6166. 1909 XVI. t. 116. asz.

²⁹ Ebben Makkay Mihály daruvári főszolgabíró is vétkes volt, ugyanis az iskola bejelentést nem a szokásos hivatali úton futtatta végig, hanem saját hatáskörében hagyta jóvá. Az éles sajtóvisszhang hatására azonban kénytelen volt szinte azonnal be is záratni az intézményt. MNL OL K 26 ME 855. cs. 2270. 1910 XVI. t. és 918. cs. 2398. 1910 XVI. t. 112. asz.

³⁰ MNL OL K 26 ME 918. cs. 1964. 1910 XVI. t. 112. asz.

³¹ S türelmét veszítve írta Khuen-Héderváry miniszterelnöknek: „Alig lehet az ilyen eljárást másnak tekinteni, mint világos törvény ravasz és fondorlattal történő kijátszásának.” MNL OL K 26 ME 918. cs. 2646. 1910 XVI. t. 112. asz.

³² MNL OL K 26 ME 918. cs. 6366. 1911 XVI. t. 126. asz.

³³ Közbenjárása idején a Miniszterelnökségen az a nézet uralkodott, hogy az akció egésze szempontjából kockázatos két tucat magyar és félszáz német és szlovák gyerek miatt más iskolakérések teljesítését veszélyeztetni. Végül azonban Antal püspökre bízták, hogy a négy református iskola ügyében, érjen el annyit, amennyit a maga erejéből képes. MNL OL K 26 ME 918. cs. 1106. 1911 XVI. t. 126. asz.

³⁴ MNL OL K 26 ME 918. cs. 6649. 1911 XVI. t. 126. asz.

³⁵ Itt a Pozsega megyei Antunovacról van szó. Szerényi Sándor lelkész és Spissák Henrik tanító Pejacevich bán azóta vissza nem vont 1905. V. 1. /520. sz. átíratának felmutatásával és a szülők iskolakérő nyilatkozatának másolataival igazolták az iskola megnyitását.

Tisza István, aki korábban a Dunántúli Egyházkerület főgondnoki tisztét is betöltötte, miniszterelnökként a helyzetet úgy értékelte: „Inkább legyen harc...”, de ezt az elbánást kormánya nem fogja tűrni a továbbiakban.³⁶

Nyílt konfrontációra ugyan nem került sor, a katolikus egyház kötelékéből azonban egyre sűrűbb rajokban szakadtak ki a Zágráb egyházpolitikájából kiábrándult magyarok. Lacházán 1907-ben,³⁷ Marincin³⁸ és Ürögön³⁹ 1910-ben, Dežanovacon⁴⁰ és Velika Pisanicán⁴¹ indult kitérésű mozgalom. Velika Pisanicán a helybéli szerbek úgy nyugtázták a templomépítést, hogy az elkészült épület kiváló magtár lesz majdan.⁴² A horvát katolikus klérus részéről a magyar hívekre nehezedő nyomás oly mértékű volt, hogy még a református hitéletben is lenyomatokat hagyott. A Velika Pisanica-i és daruvári templomokban szokatlan szimbólumok és díszítő elemek formájában (mint kereszt, oltár, illetve kétnyelvű, felfestett igeidézetek). A superintendens – a megbékítés szellemében – mindezt kivételesen elfogadhatónak ítélte és jóváhagyta.⁴³

A békítő szándék komolyságát mutatja az egyházvezetésnek az 1914 áprilisában megtartott szlavóniai egyházlátogató körútján tanúsított magatartása. A vizitáció résztvevői a tordinci horvátokat és a velimirovaci (Selište) Novi Banovci-i, beškai és bečmeni németeket is anyanyelvükön szólították meg, s együtt énekelték idegen ajkú híveikkel a református egyház költségén lefordított zsoltárokat.⁴⁴ 1913-ban Eőri Szabó Dezső daruvári lelkész kért cseh nyelvű bibliákat és vallásos füzeteket kért a dunántúli püspöktől, mondván: „hogy a szétszórva körülöttünk élő cseh reformátusoknak legalább az Isten igéje saját anyanyelvükön rendelkezésükre álljon. Egyebet – sajnos – úgysem

---

(A szóváltás közepette felhozták azt is, hogy már korábban is sérelmezték a község részéről azt az eljárást, hogy a református egyház épületeiben cigányokat helyeztek el, miközben a községi iskolába kényszerült tanulóik után községi pótdót kellett fizetniük; nem beszélve a kárról, amely a betelepítés következtében épületeikben esett.) MNL OL K 26 ME 918. cs. 6601. 1911 XVI. t. 126. asz.

³⁶ MNL OL K 26 ME 918. cs. 6649. 1911 XVI. t. 126. asz.

³⁷ MNL OL K 26 ME 741. cs. 464. 1907 XVI. t. 1002. asz.

³⁸ A faluban a magyarok voltak többségben a horvátokkal szemben, a püspök mégsem engedélyezte, hogy minden második vasárnap magyar mise legyen, sőt a helyzet kiéleződése után a magyaroknak már beharangozni és gyertyát gyújtani is tilos volt a templomban. SzMÚ, 1910. jan. 23.; Margitai: *A horvát-szlavónországi*, 306–308.

³⁹ SzMÚ, 1910. nov. 27.

⁴⁰ Név szerint Mándlin Antal és a Török-család. SzMÚ, 1911. júl. 23.

⁴¹ Margitai: *A horvát-szlavónországi*, 212.

⁴² Margitai: *A horvát-szlavónországi*, 218–219.

⁴³ Uo.

⁴⁴ SzMÚ, 1914. ápr. 26.

tudunk nekik nyújtani.”⁴⁵ Az uljaniki és környékén élő cseh református di-
aszpóra lelki gondozására cseh misszionárius lelkésznek adtak megbízást.⁴⁶

Ezekkel a testvéries gesztusokkal kétségtelenül szembeállíthatók a magyar
hatóságok sovén egyházpolitikai törekvései a Zala megyéhez tartozó, ám zöm-
mel horvátok lakta Muraközben.⁴⁷ S bizonyosan az itt említett jogos sérel-
mek is hozzájárultak, hogy a világháború előestéjére a magyarellenes indula-
tok elharapóztak Horvátországban.⁴⁸

Az autonóm református egyház eredményes működését tükrözi ugyanak-
kor, hogy a protestáns magyar tanköteleseknek 1910-ben már mintegy 3/4-e
saját (15) felekezeti tanodájában sajátíthatta el a magyar kultúra alap javait.⁴⁹

A FIUMEI EVANGÉLIKUS-REFORMÁTUS MISSZIÓEGYHÁZ

A szűkebben vett Magyar Királyság egyetlen tengeri kikötője, Fiume protes-
táns gyülekezetének története az olasz–horvát–szlovén katolikus többség kö-
zegébe ágyazódik. Működése kereteit 1867-től, illetve az 1871-es ideiglenes

⁴⁵ A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 2. fond, Szlavóniai misszió, 86.
doboz, 749/1913. (továbbiakban: MRZsL, 2. f. Szlavóniai misszió 86. d. 749/1913.)

⁴⁶ A feladatra a Pleternicán élő František Prohaska vállalkozott. MRZsL, 2. f. Szlavóniai
misszió, 86. cs. 763/1913. és 788/1913.

⁴⁷ A Dráva/Mura menti régióban a helyi újság szerkesztője kívánatosnak találta, hogy az ot-
tani templomokban „*kizárólag magyar nyelven dicsőítsék az Istent*”. Ennek érdekében egy ma-
gyar kántortanító felhívást tett közzé olyan egyházi énekgyűjtemény megalkotására, amely a
kajkav dialektust beszélő és gyorsan magyarosodó muraközi horvátok „*faji jellegének, speci-
ális követelményeinek megfelel*”. *Muraköz – Medimurje*, 1914. április 19.

Tény viszont, hogy a szűkebb Magyarország 80 templomában horvát, és 260-ban szerb
nyelven folyhatott az istentisztelet. Margitai: *A horvát-szlavónországi*, 336. Ezzel szemben a
Dráván túli magyarság százezres tömege legfeljebb két tucat helységben hallgathatott anya-
nyelvű igehirdetést. A többségi katolikusok csupán 6 helyen, s ott is csak szórványosan, a
horvátokkal vagy némettel felváltva. Uo. ill. MOL K 26 ME 1035. cs. 6253. 1914 XVI. t.

⁴⁸ 1913 januárjában Csacsovits István Julián-tanítót egy kétméteres kihegyezett karóval akarták
lakásában agyonszűrni, a következő hónapban pedig belöttek szobája ablakán; a helybéli
magyarokat azzal fenyegették, hogy „vér fog folyni”. MNL OL K 26 ME 967. cs. 1201.
és 1416. 1913 XVI. t. 1201. asz.

A Julián Egyesület is vizsgálatot folytatott Thaly Kálmán maradéki igazgató-tanító ellen,
mivel az ürögi járási főnök följelentette, hogy 1913 decemberében indokolatlanul kérte
fegyveres erő kirendelését egy nemzetiségi összetűzés alkalmával. MNL OL K 26 ME
967. cs. 830. 1913 XVI. t.

⁴⁹ MNL OL K 26 ME 873. cs. 5852. 1910 XXV./a. t. 3928. asz. Az összesen 1004 beiskolá-
zottból 243 gyerek iratkozott be a nem engedélyezett antunovaci, Mali Baštaj-i, imsovoseloi
és sándorováci iskolákba. MNL OL K 26 ME 1085. cs. 1193. 1912 XXV./a. t. 37. asz.

rendezéstől (fiumei provizórium) évtizedekig a magyar törvények és az autonóm városi statútumok szabták meg.

A multikulturális Fiume, a századfordulóra elvesztette délszláv nemzeti karakterét.⁵⁰ A magyar kormány nagyarányú gazdasági beruházásai közepette csaknem 50%-ra nőtt az olasz, s 13%-ra a magyar népesség, mely utóbbinak csak minden ötödik tagja volt protestáns.⁵¹ A reformátusok a 19. század húszas éveiben szerveződtek önálló gyülekezetté, s 1857-ben lettek Trieszt főkegyházává. Jakob Schmidt, a német evangélikusok lelkésze kezdeményezésére⁵² a két protestáns gyülekezet 1887-ben egyesült, s a Dunántúli Egyházkerület Belső-Somogyi Egyházmegyéjéhez csatlakozott. Az anyaegyházzá válás anyagi fedezetét a hívek adományain kívül a Református Egyetemes Konvent és a Gusztáv Adolf Egyesület rendszeres támogatása biztosította. Az alig 200 fős gyülekezet a papírgyáros Meynier Károly végrendeletével jutott saját imateremhez, ahol felváltva tartottak magyar és német nyelvű istentiszteleteket. A gyülekezet a század végétől főkegyházakkal gyarapodott; s bevételeiből *lelkész*-i és *templomalap*ot tudott képezni,⁵³ noha sokan nem gyakorolták vallásukat, s egyházfenntartói járulékot legfeljebb minden negyedik-ötödik gyülekezeti tag fizetett.⁵⁴ Utóbbiak körében már 1895-ben a reformátusok voltak többségben (205) az evangélikusokkal szemben (127).⁵⁵ Az 1910-es népszámlálás pedig 1434 protestáns felekezeti lakost regisztrált Fiumében, 1123 reformátust és 311 evangélikust.⁵⁶ A felekezeti arányok jelen-

⁵⁰ 1880-ban a 40%-ot közelítő horvátság 1900-ban már csak 25%-ot tett ki. Az 1900-ban 38 955 lakosú város tíz év múltán már 49 806 főt számlált. *Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. 7. kötet.* Budapest, 1913. 555.

⁵¹ Ez 1910-ben 6493 főt jelentett. Uo.

⁵² A későbbiekben a gyülekezeti emlékezet Arthur Steinacker személyéhez kötötte elsősorban az egyesülést, aki egyébként nemcsak a Fiumei Lloyd igazgatója, évtizedekig az egyházközség főgondnoka is volt. Gyülekezeti jegyzőkönyv, 1915. február 28-i bejegyzés. MRZsL, 2. f. Külügyi iratok 99. d. Jkv.

⁵³ Komorska Moravica mellett hamarosan Vrata, Meja, Vrbovsko, Plase és Novi szórványait is pasztorálta a fiumei lelkész. 1895-ben a templomalap 6831 forint 53 krajcárral rendelkezett, melynek csaknem harmadát Whitehead Róbert torpedógyáros adománya képezte. Sziklay János–Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Fiume és a magyar-horvát tengerpart.* Budapest, Apolló [1897], 109.

⁵⁴ 1910-ben 350 fő. A törzskönyvi bejegyzés ugyanakkor 252 és további 79 főt említ. 1912-ben a létszám hasonlóan (335 fő) alakult. MRZsL, 2. f. Külügyi ir. 99. cs. Törzskönyv, 2.

⁵⁵ A szórványok esetében 49–28 volt az arány. Sziklay–Borovszky (szerk.): *Magyarország*, 109.

⁵⁶ Révai Nagy Lexikona, 7. k. 555. Továbbá: 1912. augusztus 1-i olasz nyelvű felterjesztés magyar fogalmazványa. MRZsL, 2. f. Külügyi ir. 99. cs. Törzskönyv, 2.

tős változását a vegyes házasságok magas aránya⁵⁷ és a német származásúak elköltözése magyarázza.

A belső erőviszonyok nyilvánvaló megváltozása nézeteltérések forrása lett. Erre utal az egyházkerületi közgyűlés 1906. évi fegyelmi döntése, amellyel megrovásban részesítette a fiumei gyülekezet „kis magyar-ellenes csoportjának” tagjait.⁵⁸

A nézeteltérések a *segédlelkészi állás* megszervezését (1911)⁵⁹ követően személyi ellentétekkel is terhelődtek. A Miniszterelnökség Ambrus György feladatát istentiszteletek tartásában, az iskolai hit- és énekkutatásban, s a szórványban élő magyarok nemzeti azonosságának erősítésében határozta meg.⁶⁰ A lelki gondozás tehát esetében a *vallási és nemzeti* célok együttes szolgálatát jelentette. A két felekezet együttműködését szabályozó (egyesületi) egyezmény ugyan továbbra is érvényben maradt,⁶¹ azonban a tetterős és „törhetetlen hazafiságú”⁶² segédlelkész növekvő népszerűségét jelzi, hogy a presbitérium – a missziói egyházak gyakorlatával szakítva – 1915-ben másodlelkésszé választotta. Ez – bizonyára nem véletlenszerűen – egybeesett a vezető lelkész körüli bonyodalmak kirobbanásával. A helyzet tehát a közösség meghasonlásának veszélyét hordozta, különösen a két felekezet békés együttműködéséről szóló Nagygeresdi egyezmény (1833) felülvizsgálatát övező viták idején.

⁵⁷ A felekezeti hozzájárulást fizetők közül csaknem minden második házastársa vagy más vallású, vagy/és idegen nemzetiségű volt. Az utólag felvett 79 adózó felekezeti hovatartozása *nincs* feltüntetve. MRZsL, 2. f. Külügyi ir. 99. cs. Törzskönyv, 2.

⁵⁸ Ambrus György 1928. február 29-i levele a Konventi Elnökséghez. MRZsL, 2. f. Külügyi ir. 100. d. 1109/1928.

⁵⁹ Az új állás szervezését már két évvel korábban kezdeményezte a gyülekezet. A Konventi Elnökség 1911. május 23-i levele. MRZsL, 2. f. Külügyi ir. 100. d. 2725/1911. A pénzügyi fedezetet a horvát hatóságok által nem engedélyezett 4 szlavóniai református iskola költség-előirányzata biztosította. MNL OL K 26 ME 918. cs. 2455. 1911 XVI. t. 126. asz.

⁶⁰ MOL K 26 ME 918. cs. 2455. 1911 XVI. t. 126. asz.

⁶¹ A presbitérium 1912-ben is úgy döntött, hogy az egyik héten magyar nyelvű, az azt követő vasárnapokon pedig német igehirdetés legyen. Ambrus György 1912. január 23-i levele Antal Gábor dunántúli püspökhöz. MRZsL, 2. f. Külügyi ir. 85. d. 105. 1912. Igaz, ez utóbbi délutánokon ugyancsak magyarul szólt az ige. MRZsL, 2. f. Külügyi ir. 99. d. Jkv.: 1915. március 10-i presbiteri ülés melléklete. A délutáni alkalmak gyér látogatottsága mindkét fél számára érvként szolgált: a németek a magyar istentiszteletek gyakoriságát rótták fel, a magyarok viszont a kiránduló programokkal ütköző időpontot kifogásolták. A helyzeten valamelyest a villanyvilágítás bevezetése segített, hiszen ezzel már későbbi időpontra is tervezhettek programokat az imaházban. Ambrus 1912. január 4-i levele Antal Gábor püspökhöz. MRZsL, 2. f. külügyi ir. 85. d. 66/1912.

⁶² Török István egykori fiumei rendőrkapitány méltatta így a Konventi Elnökséghez címzett 1920. augusztus 16-i levelében. MRZsL, 2. f. külügyi ir. 100. d. 1866/1920.

Ezért az egyházi főhatóság tapintatosan próbálta feltárni⁶³ és orvosolni az *el-lentétek okait*. És Schmidt kölcsön-tartozásai⁶⁴ és szolgálati mulasztásai ellenére, az egyházkerületi közgyűlés nem hagyta jóvá a presbitérium döntését.⁶⁵ A gyülekezet viszont a kikötővárosban különösen *kényes felekezeti és nemzetiségi béke* megóvására kért (és kapott) személyes közvetítést a dunántúli püspöktől.⁶⁶ Az egyházmegyei ügyész által kezdeményezett⁶⁷ fegyelmi eljárás⁶⁸ ugyan a vádak nagy részét igazolta,⁶⁹ Ambrus azonban csak 1918-ban, elődje nyugdíjaztatása *után* lett a gyülekezet vezető lelkésze.⁷⁰ Az egyházvezetés ezzel a gesztussal a létszámban meggyengült, de még mindig jelentős gazdasági és kapcsolati tőkével rendelkező német gyülekezeti tagság lojalitását igyekezett biztosítani. Noha a presbitérium már nem volt ilyen tapintatos, 1917 decemberében azzal az indoklással, hogy a 99%-ban magyar gyülekezet „magyar missziót teljesít” korábban kétnyelvű bélyegző német feliratának mellőzéséről határozott.⁷¹ A német nyelv *teljes* megszüntetését felvető javaslatot azon-

⁶³ A kiküldött egyházkerületi kérdőív válaszaiból. MRZsL, 2. f. Külügyi ir. 99. d. sz. n. A fiumei egyházközség jegyzőkönyvi melléklete az 1915. február 28-án megtartott presbitériumi ülésről.

⁶⁴ Schmidt tartozása 1917 végén több ezer koronára rúgott. MRZsL, 2. f. Külügyi ir. 99. d. Jkv.: 1917. dec. 22.

⁶⁵ Nagy Lajos esperes Ambrushoz írt 1914. október 2-i levelében úgy fogalmaz: az előterjesztés mind a misszió bizottsági ülésen, mind pedig az egyházkerületi közgyűlésen „igen nagy gondot okozott.” MRZsL, 2. f. Külügyi ir. 99. d. sz. n. Ami azért is különös, mivel az esperes a legnagyobb elismeréssel szólt Ambrus katonák körében végzett munkájáról, sőt, jutalomra terjesztette fel. Nagy Lajos 1914. október 24-i levele. Uo.

⁶⁶ MRZsL, 2. f. Külügyi ir. 99. d. sz. n. Egy másik melléklet ugyancsak az 1915. február 28-án megtartott presbitériumi ülés jegyzőkönyvi anyagához. A püspöki vizitáció 1915. május 5-én zajlott le. Ennek alkalmával Németh püspök jó léghőrt tapasztalt, s ennek fényében ígéretet tett Ambrus státuszának rendezésére, s közbenjárást ígért a kultuszminiszternél a 700 koronányi congrua kieszközlésében. MRZsL, 2. f. Külügyi ir. 99. d. Jkv.: 1915. máj. 5.

⁶⁷ Dr. Matolcsy Sándor egyházmegyei ügyész 1917. szeptember 23-i levele Nagy Lajos lábodi espereshez. MRZsL, 2. f. Külügyi ir. 99. d. 173/1917.

⁶⁸ Nagy Lajos esperes 1917. szeptember 25-én megküldött végzése a fiumei egyházközség presbitériumához. Uo.

⁶⁹ Kivéve az „üzleti tevékenységet folytatott” passzust. Németh István dunántúli püspök 1921. február 14-i levelében Schmidt „hütlén kezelés” ügyeivel hozta összefüggésbe a lelkes nyugdíjigényének elutasítását. MRZsL, 2. f. Külügyi ir. 83. d. 403/1921.

⁷⁰ Mózes Ernő segédlelkész a felettes egyházi hatóság rendelte a kieső Schmidt pótlására, Ambrus azonban kinevezése után *nem kért helyettes*, maga látta el a korábban „kétszemélyes” feladatkört. MRZsL 2. f. Külügyi ir. 99. d. Jkv.: 1918. jan. 5.

⁷¹ MRZsL 2. f. Külügyi ir. 99. d. Jkv.: 1917. dec. 22.

ban a közgyűlés elé utalták.⁷² Minthogy azonban karácsonyi német istentiszteleten 3, s az újévin mindössze 2 fő volt jelen a lelkészen kívül,⁷³ a presbitérium az esetek fényében saját hatáskörben úgy döntött, hogy a német istentiszteleteket ideiglenesen szünetelteti. Itt tehát a németek rovására következett be az, amit oly fájdalmasan éltek meg a szlavóniai diaszpórában élő református magyar hívek.

Elsősorban nem a protestáns imaház szűkössege és fenntartásának növekvő költségei magyarázzák azt sem, hogy a világháború előestéjén miért kezdett intenzíven foglalkozni a gyülekezet vezetése a református egyház lehetőségeit jócskán meghaladó⁷⁴ nagy templom felépítésének tervével. A tengerparti „*ör-beh*” megépítése a protestáns összefogást, egyúttal a magyarság életerejét kívánta demonstrálni. A vállalkozás költségeit országos gyűjtéssel és nem utolsó sorban állami, vagy önkormányzati *ingyen telek* igénylésével kívánták biztosítani. Ám sem a Kereskedelemügyi Minisztérium tulajdonában lévő ún. Minach-telekből,⁷⁵ sem a Steinacker Artúr főgondnok által korábban javasolt *kaszárnya telekből* nem sikerült részt kapni.⁷⁶ Noha a rimaszombati *Süteo István* egyházkerületi tanácsbíró 1913. januári 13-i levelében már arról értesíti a gyülekezet lelkészét, hogy az *építési terv és költségvetés* gyakorlatilag elkészült.⁷⁷ A gyülekezet így reménykedve, de kézzelfogható támogatás híján kiterjedt gyűjtési akcióba kezdett az ekkor már 250–300 ezer koronára becsült költség előteremtésére.⁷⁸

⁷² A javaslat azon az érven nyugodott, hogy a gyülekezetnek mindössze 15 tagja *nem tud* magyarul, szemben az 1 500 főnyi többséggel. Uo. Azt a körülményt tehát nagyvonalúan figyelmen kívül hagyták, hogy a magyar nyelv ismerete nem feltétlen jelent magyar identitást.

⁷³ MRZsL 2. f. külügyi ir. 99. d. Jkv.: 1918. jan. 5.

⁷⁴ A *templomalapot* a millennium évében csak szerény megtakarítások képezték. A lelkészi alappal együttesen 6 831 forint 53 krajcár állt rendelkezésre. Sziklay–Borovszky (szerk.): *Magyarország*, 109.

⁷⁵ Antal Gábor püspök 1912. május 28-i levele Schmidt Jakab fiumei lelkésznek. MRZsL, 2. f. Külügyi ir. 99. d. 1417/1912.

⁷⁶ A felekezet évi 40 000 korona adót fizetett, a város ugyanakkor évi 30 000 koronával támogatta a katolikusokat. Uo.

⁷⁷ A Tóth Béla építész készítette tervek szerint a templom mérete lépcsőházakkal és fél toronymagassággal számolva 5 350 köbméter volt, s tervezett költsége meghaladta a száz-ezer koronát (107 000). MRZsL, 2. f. Külügyi ir. 99. d. sz. n. Az emeletes parókiát, amely 4 szobás, fürdő- és cselédszobás lelkészi, valamint segédlelkészi lakást és hivatali helyiséget is magában foglalt, mellékhelyiségekkel együtt 2 030 légméterrel és 38 570 korona költséggel tervezték. Átlagosan 6 m belmagassággal számolva hozzávetőleg 43 x 20 méteres alapterületű épületről lehetett szó. (Pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre.) Uo.

⁷⁸ A tőkeerős és társadalmi befolyással bíró támogatóknak szóló felhívásban szűkmarkúnak bélyegezték azt a kormányzati magatartást, amely a befektetett milliók dacára a vetélkedő

A protestáns gyülekezeteknek szóló felhívás az evangélikus-református testvéri összefogás példáját állította a hittestvérek elé,⁷⁹ azonban a protestáns egyházak bizonyos fokú eltávolodására utal, hogy a Konventi Elnökség által a templomépítésre felajánlott hitelről szóló adománylevélben kikötötte, hogy az átruházott összeg *kizárólag* református célra fordítható.⁸⁰

„*A fiumei reform. és ev. magyar egyház esdő szöszata a magyarsághoz*”⁸¹ című felhívás sem a keresztényi összetartozás jegyében fogant, sokkal inkább a hazafias érzelmekre kíván hatni, amikor már az első bekezdésben a fiumei magyarság szorongatott helyzetére utal. Ekképpen: „Az ezeréves Magyarország legföltettebb pontján, ahol a nemzeti erőgyűjtés szent kötelességünk, a magyarságnak egy új erődöt akarunk emelni az ősi Frangepán vár tövében. Magyar világitótornyot a magyar Adriára, mely két tengerre szórna sugárait: a szép Quarneróra s a maroknyi magyarság körül hullámlzó, morajló délszláv áradatra.” Fiumét a felhívás biblikus utalással „a nyelvek Bábelé”-nek nevezte, ahol csupán az anyanyelven felhangzó ige hallgatása úzheti el „az idegenség nyomasztó érzésé(t)”.⁸²

A gyűjtést a kultuszminisztérium évi rendszerességgel támogatta (igaz, meglehetősen szerény összeggel),⁸² s dr. Antonio Vio *podesta* is felcsillantotta az ingyen telek kiutalásának lehetőségét.⁸³ A *rappresentanza* végül mégsem adományozott városi telket a protestáns gyülekezetnek, s a magyar „világitótorny” soha nem épült fel Fiumében. Nélkülözésekkel teljes hónapok után az 1918-ban Schmidt helyébe lépett Ambrus Györgynek⁸⁴ is menekülnie kellett a városból.⁸⁵

---

olasz és horvát nacionalizmus martalékává hagyja válni az egyetlen magyar kikötővárost. *Hazafiúi kérelem az összes Magyarországon székelő pénzintézetek és biztosítótársaságok Tekintetes Igazgatóságához* c. támogatási felhívás. Ld. még: MRZsL, 2. f. Külügyi ir. 99. d. sz. n. Fogalmazvány Elek Pál udvari tanácsosnak, 1913. február (?), ill. Sulyoffszky Istvánhoz, gróf Andrássy Dénes jószágkormányzójához intézett febr. 25-i keltezésű levél. MRZsL, 2. f. Külügyi ir. 99. d. sz. n.

⁷⁹ A protestáns gyülekezetekhez intézett felhívás – tervezet lévén – nem tüntette fel az építés befejezésének megszabott határidejét. MRZsL, 2. f. Külügyi ir. 99. d. sz. n.

⁸⁰ MRZsL 2. f. Külügyi ir. 99. d. Jkv.: 1915. április 6. Nagy Lajos esperes igyekezett tompítani a passzus élet azzal, hogy a felhasználás szempontjából ez a kitétel semmiféle korlátozást nem jelent, csupán a jelzalogiognak a Magyarországi Református Egyházra javára történő bejegyzését szabja feltételül. Uo. Jkv.: 1915. ápr. 30.

⁸¹ MRZsL, 2. f. Külügyi ir. 99. d. sz. n.

⁸² A fiumei kormányzó közvetítésével 1915/16/17-re 3000 koronát utalt a tárca. MRZsL, 2. f. Külügyi ir. 99. d. Jkv.: 1917. november (?) 1919-re 2000 koronát utaltak, pótolva az elmaradt 1918. évi támogatást. MRZsL, 2. f. Külügyi ir. 99. d. Jkv.: 1918. jan. 5.

⁸³ MRZsL, 2. f. Külügyi ir. 99. d. Jkv.: 1916. június 14.

⁸⁴ Uo. Hivatalos gyülekezeti kérvény hiányában az egyházkerületi közgyűlés nem tudta felterjeszteni az Egyetemes Konventhez az egyébként pártfogolt kérést – innen a jelentős

D' Annunzio feketeinges légiójának nyomában azonban hamarosan megérkezett a valdens egyház delegáltja. Aki nem a protestáns hívek, sokkal inkább a győztes olasz állam képviselőjeként kezdte meg működését a városban. Ő, és a helyébe lépő lelkészek a krisztusi szeretet gyakorlása helyett az elárvult gyülekezet nyelvi-kulturális hagyományaival nem sokat törődve láttak hozzá a vegyes házasságokban amúgy is gyorsan olvadó közösség⁸⁶ olaszosításhoz.⁸⁷

IRODALOM

- ABAFFY, Nikola: *Evangelici u Hrvatskoj*, Zagreb, 1906.
- HEGEDÜS Lóránt: *A dunántúli kivándorlás és a szlavóniai magyarság*, Budapest, 1905.
- KÓSA László: Maradék. Vallás és anyanyelv konfliktusa egy szerémségi községben a XIX–XX. század fordulóján, in Kiss Gy. Csaba (szerk.): *A Magyarságkutató Intézet évkönyve, 1989*, Budapest, Teleki László Alapítvány, 1990.
- MAKKAI Béla: A Fiumei Egyesült Protestáns Misszióegyház (1911–1942), in: Uő.: *Idegenben, Tanulmányok a magyar-magyar kapcsolatok korai történetéből*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2004, 47–82.
- MAKKAI Béla: „Magyarok temetője”. *Ó-Románia, A regáti magyarság a dualizmus kori nemzetpolitikában*, Budapest, 2020, (Kézirat).

---

fáziskésés a kérvény és jóváhagyása között. A Dunántúli Református Egyházkerület 1914. szeptember 2-i gyűlésének jegyzőkönyvi kivonata.

Az 1914. december 13-i fiumei egyházközségi és presbiteri (köz)gyűlés a kifogásolt hiányt pótolva döntést hozott a *második lelkész* díjazásáról. A díjlevél tanúsága szerint az évi 900 koronás javadalmazást 400 korona fizetésemeléssel egészítette ki, lakbér hozzájárulás 600 korona, kongrua 700 korona, ötödéves korpótlék 400 korona, ehhez járult a hitoktatói tiszteletdíj és a stóla; a konventi segély nem számított a fizetésbe, a presbitérium azonban kérte a fiumei drágaságra hivatkozással a segély további folyósítását, annál is inkább, mivel a lakbértámogatás mértéke a szükségesnél kevesebbnek bizonyult. A díjlevél rögzítette természetesen a juttatások fejében elvárt teendőket is: mindenképp a lelkész-társ szükség szerinti helyettesítését, a vasárnap délelőtti (kéthetenként ezen kívül délutáni) istentiszteletek megtartását, (külön alkalmakat kikötve a kivándorlók szolgálatára), az énekkar felügyeletét és az iskolai hitoktatást.

⁸⁵ Ambrus György 1920. július 31-i levele dr. Török Istvánhoz. MRZsL, 2. f. Külügyi ir. 100. d. ad 1866/1920.

⁸⁶ A mintegy 3000 protestáns létszáma 60–70 lélekre olvadt, akik egyházközség fenntartására és a lelkész fizetésére már képtelenek voltak. Uo.

⁸⁷ Ld.: Makkai Béla: A Fiumei Egyesült Protestáns Misszióegyház (1911–1942), in: Uő.: *Idegenben, Tanulmányok a magyar-magyar kapcsolatok korai történetéből*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2004, 47–82.

- MAKKAI Béla: *Végvár vagy hídfő? „Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása” Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában*, Budapest, Lucidus, 2003. (Kisebbségkutatás Könyvek)
- MARGITAI József: *A horvát-szlavónországi magyarok sorsa, nemzeti védelme és a magyar-horvát testvériség*, Budapest, 1918.
- PETRI Pál: *A Julián Egyesület története 33 év küzdelme és munkája, Julián barát magyar kutató útjának 700-ik évfordulójára*, Budapest, é. n. [1937]
- SZÜCSI [Bajza] József: *Horvátország népessége*, Budapest, 1910.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 26 Miniszterelnökség iratai
 A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 2. fond, a Szlavóniai miszsió iratanyaga

EGYÉB FORRÁSOK

- LAKATOS, Josip: *Narodna statistika*, Zagreb, 1914.
Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, Az 1910. évi népszámlálás, 64. köt., Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1920.
- SZIKLAY János–BOROVSKY Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai, Magyarország monográfiája. Fiume és a magyar-horvát tengerpart*, Budapest, Apolló [1897.]
- Révai Nagy Lexikona, *Az ismeretek enciklopédiája*, 7. köt., Budapest, 1913.

SAJTÓFORRÁSOK

Budapesti Hírlap
Hrvatsko Pravo
Hrvatstvo
Kalangya
Muraköz – Medimurje
Obzor
Szlavóniai Magyar Újság

ABSTRACT

Béla Makkai: *Maintaining denominational and national identity
in the reformed and evangelical
Mission churches in Slavonia and Fiume (1868–1918)*

The Reformed Church of Hungary served the spiritual and cultural needs of around ten thousand Protestants, including the cultivation and preservation of their national identity in Slavonia. This study analyses the institutionalization and assimilation of 23 Reformed Evangelical Mission Churches of Slavonia and the Unified Protestant Church of Rijeka into the Serbo-Croatian and South Slavic-Italian social environment.

While enumerating examples of cooperation and confrontation, the author not only evokes the pleasant manifestations of “protestant ethics” (like multilingual church services and church administration, or the sympathetic attitude attested during bishop visitations), but reveals also the abuse of power of competing nations in an objective and impartial way.

Keywords: Religious and national identity, Reformed Evangelical Mission Churches, religious-separational movement, Valdesian Church, Slavonia, Fiume/Rijeka

RAVASZ LÁSZLÓ EMLÉKEZÉSEIM CÍMŰ ÍRÁSA ÉS PRO MEMÓRIA TÍPUSÚ FELJEGYZÉSEI

Molnár Sándor Károly

Pro memoria latin kifejezés, ami magyarul annyit tesz: emlékeztető, emlékeztetőül. Már a 19. századtól kezdődően közöltek sajtótermékekben egy-egy „Pro memoriát”, azonban ez nem vált rendszeresé.¹ Kötet címeként a „Pro memoria” kifejezéssel ritkán találkozunk, protestáns egyháztörténeti művek esetében pedig csak elvétve. A Pro memoria kifejezés a modern magyar protestáns egyháztörténetben mégis egyedi, önálló jelentéstartalmú fogalommá vált. Ennek oka, nem feltétlenül egyediségben, hanem egy életműből kiragadott, jelentősége miatt gyakran idézett több iratból összeállított feljegyzésre utal; ami a szakirodalomban Ravasz László 1945-ben írt Pro memóriáját jelöli. Nemcsak az irat szerzője, de annak tartalma gyakran egyoldalúan került bemutatásra. Éppen ez adta a kutatás alapkérdését, ha Ravasz Lászlótól ismerünk egy Pro memoriát, melyben maga is több más iratra, emlékeztetőre hivatkozott, akkor készített-e más alkalmakkor feljegyzést? Ha Ravasz László készített több Pro memoriát, akkor vajon hol lehetnek napjainkban ezen iratok? Mit tartalmaznak ezen iratok és mi lehet az oka annak, hogy ezen források bemutatása eddig elmaradt?

Ravasz László életét és munkásságát sok tanulmány és könyvfejezet bemutatva már, azonban csak egy monográfia készült el.² A tanulmányok, könyvfejezetek szerzői és a monográfia írója jelentős forrásanyagot dolgoztak fel, ennek ellenére a szakmunkák visszatérő motívuma a Ravasz-hagyaték szétszórtságából adódó hiányok megállapítása. Így fordulhatott elő, hogy egyes Ravasz-iratok felülreprezentáltakká váltak, melyek pusztán idézettségük, kiragadottságuk folytán Ravasz László életútjának torzítójává lettek. Az egyik ilyen figyelemreméltó irat éppen Ravasz László „Emlékezéseim”³ c.

¹ TÖBBEN: Pro memoria Jeszenszky László úrnak, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 2/36. (1843) 438–439.; Olé Sándor–Cseh-Szombathy László: Pro memoria. A pápai ref. egyház kérvénye templomépítési segélyért, Pápa r.t. város képviselőtestületéhez, *Dunántúli Protestáns Lap* 30/40. (1929) 140–141.

² Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2016.

³ Ravasz László: *Emlékezéseim*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992.

önéletrajzi írása, melyről Kósa László írt recenziót az 1990-es évek elején röviddel a megjelenés után;

„Nem titok, hiszen a kötetet sajtó alá rendező Gyökössy Endre már az előszóban közli, hogy az Emlékezéseim kiadott változata nem teljesen azonos az eredeti szöveggel, pedig egy olyan korszak után, amely írásműveket – még költeményeket is! – rendszeresen megcsonkítva engedett kinyomtatni, nem lett volna szabad rövidíteni. Ravasz László nagysága és életsorsa igazán indokolta a mű teljes kiadását. De ha mégis másként történt, és nem politikai-egyház-politikai okokból készült a rövidítés, mint erre Gyökössy Endre személye biztosíték, meg kellett volna jelölni mindenütt a törléseket.”⁴

Később a Szabadkőművesből református püspök c. monográfia szerzője pedig megállapította, hogy „A dunamelléki, tiszáninneni és tiszántúli egyházkerületek könyvtári és levéltári munkatársainak szíves segítőkészsége szintén hasznos volt, de sajnos Ravasz lappangó önéletírásának kéziratát sem ők, sem a család révén nem sikerült megtalálnom.”⁵ Napjainkra tehát egy olyan faramuci helyzet állt elő, hogy a magyar állambiztonsági szervek által az 1960-as években olyan nagyon vágyott kézirat, a rendszerváltozást követő hiányos kiadás után eltűnt.⁶ Mindez pedig előrevetíti a kérdést, vajon a rendszerváltozást követő egyházkormányzók és munkatársaik megtettek-e mindent azért, hogy az 1948–1989 közötti évtizedek legfontosabb forrásait a lehető legnagyobb körültekintéssel összegyűjtsék és megőrizzék az utókornak?

Ravasz László tevékenységét méltatók és kritizálók egyaránt felhasználták a Ravasz életmű nyomtatott és levéltári forrásait. A püspök és egyházkormányzó életét és munkásságát taglaló kiadványok és tanulmányok, valamint szakdolgozatok ma már számbavehetetlenek. Ezen munkákban gyakran előfordulnak a Ráday Gyűjtemény Levéltárában (továbbiakban RL) és a Sárospataki Református Tudományos Gyűjteményekben, valamint az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (továbbiakban ÁBTTL) őrzött vonatkozó iratok jelzetei. Függetlenül a dolgozatok műfajától, témájától, mégis gyakoriak egyes Ravasztól származó, vagy Ravasznak tulajdonított gondolatok és idézetek, a teljes forrásközléseké viszont elhanyagolható.⁷ Egységes szerkezetbe foglalt, muta-

⁴ Kósa László: Az önéletrajzíró Ravasz László, in Kósa László (szerk.): *Egyház, társadalom, hagyomány*, Debrecen, 1993, 190.

⁵ Hatos: Szabadkőművesből, 23.

⁶ Kósa László: Ravasz László leányfalui éveiről: „ki most Gutenberg előtti időben él”, in Kósa László (szerk.): *Művelődés, egyház, társadalom*, Budapest, 2011, 491–509.

⁷ Molnár Sándor Károly: „...kívülálló látogassa meg a gyülekezeteket, mert csak az tudja megállapítani az elpusztultság mértékét” – Ravasz László feljegyzése az 1946. június 8–

tókkal ellátott Ravasz László-forráskiadvány az utóbbi évtizedekben sem jelent meg. Így Ravasz László életére és munkásságra vonatkozó források folyóiratokban, tanulmány- és évkönyvekben jelentek meg.⁸ A publikált dokumentumok száma a több tízmeternyi levéltári mennyiséghez képest elenyésző.

KUTATÁS LEÍRÁSA

Az ÁBTL-ben 2016 nyarán kutattam. A megkapott dossziék között voltak a Ravasz László személyére vonatkozó iratok is, így az 1950. augusztus 15. és 1956. november 24. között vezetett BM I/2-b osztály, 10-30323/1950 számú akta.⁹ Ezen anyagot már digitalizálták és kutatóként ezt a másolatot olvashattam. A mutatók áttekintése közben többször olvastam a következő kifejezést „pro memoria”. Ekkor azonban ennek még semmi jelentőséget sem tulajdonítottam. Beolvastam a dokumentumokba, és ekkor jutott eszembe egy nagyjából három évvel korábbi beszélgetés a Ráday Könyvtár olvasóterméből. Az egyik olvasó Ravasz László ún. Pro memoria-ját kereste, melyet szinte rögtön a második világháború befejeződése után készített. Emlékeztem rá, hogy Ladányi Sándor egykori tanárom e forrást már közreadta és az olvasónak azt a kötetet adtam kezébe. Az ÁBTL olvasótermében azzal szembesültem, hogy Ravasz Lászlótól 1942–1946 közötti évközből több tucat Pro memoria van a kutatásra kiadott aktában összegyűjtve. A feljegyzések dátumait kiírtam és még aznap délután utánanéztem a Ráday Gyűjtemény Levéltárának Ravasz László fondjában, valamint a Püspöki hivatal iratai között. Érdekelt, hogy megvan-e ugyanazok az iratok a Ráday Levéltárban, amik az ÁBTL-ben is? Azzal szembesültem, hogy az ÁBTL-ben lévő iratok közül egyetlen egy darab sem található meg a Ráday Levéltár anyagában. Ez arra sarkalt, hogy az ÁBTL-ben és a Ráday Gyűjteményben található vonatkozó dokumentumokat összeállítsam. A megismert dokumentumok témaköre szerteágazó. A dokumentumok Ravasz László püspöki, egyházkormányzói és politikusi tevékenységéhez szolgáltatók adatokat. Azok Ravasz László lelkipásztori, tudományos tevékenységét nem is érintik. Egyetlen szál, ami az iratokat összefogja az a tágan értelmezett politikumé. Talán ez adja a források igazi értékét is. Míg Ravasz László lelkipásztori és tudományos tevékenységét valamennyi kutató méltatja, addig

11. közötti egyházlátogatásról a vértessaljai egyházmegyében, in Berecz, Ágnes (szerk.): *Lelkészek, nemesek, polgárok. Tanulmányok a Ráday Gyűjteményből*, Budapest, Ráday Gyűjtemény, 2019. 195–238.

⁸ Sas Péter: Ravasz László dunamelléki református püspök hivatalos levelezéséből, *Egyháztörténeti Szemle*, XVII. évf., 2016/3, 62–81.

⁹ A dosszié mai jelzete: ÁBTL-3.1.5.O-9150.

politikai tevékenysége igen vitatott. E kettősség megtalálható a Ravasz László iratok kiadása kapcsán is. Míg Ravasz László prédikációi az elmúlt időszakban is megjelentek, addig politikai tevékenységét bíráló szerzők a legtöbb esetben is csak néhány iratot említenek meg a több ezer foliót számláló hagyatékból. Az 1938–1948 közötti emlékeztetők nem mutatják be Ravasz László politikai álláspontját, azonban rávilágítanak arra, hogy az igazán nehéz politikai feszültségekkel terhes időkben, kikkel és milyen irányban tartott kapcsolatot. Később 2019 tavaszán, mikor már úgy tűnt, Ravasz László Pro memóriái már minden egyházi gyűjteményből előkerültek, akkor találtam rá a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában (továbbiakban MTA-Kézirattár) lévő iratokra, melyek a korábbi gyűjtést pontosították és kiegészítették.

A kutatás jelenlegi állása szerint Ravasz Lászlótól hetvenkét Pro memória feljegyzést lehetett beazonosítani. Az iratok közül tizenöt csak a Ráday Levéltárban található meg, kettő a püspöki hivatal iratai közül, tizenhárom pedig Ravasz László személyes fondjából kerültek elő. Legbővebb anyagot az MTA Kézirattára őriz, mintegy ötvenöt iratot számlál ezen csoport, mely két nagyobb részre osztható. Tizenkilenc irat csak az MTA állományában maradt ránk, harminchat esetben azonban megállapítható az MTA Kézirattárának valamint az ÁBTL-ben lévő Ravasz László operatív dosszié közötti egyezés. Az MTA-ÁBTL közös anyagát együttesen kell vizsgálni. Több esetben az ÁBTL-ben levő foliók hiányosak, azok csak az MTA anyagával együttesen értelmezhetőek. Azonban érdekes, hogy az ÁBTL-ben lévő iratokat 1951–1956 között gyűjtötték a szolgálat munkatársai, míg az MTA kézirattárába csak az 1974-ben kerültek Ravasz László feljegyzései.

További két levéltárban lehetséges Ravasz László iratok után kutatni. Így a Tiszáninneni Református Egyházkerület Sárospataki Tudományos Gyűjteményeiben és a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárában. A Sárospataki Tudományos Gyűjteményekben számos Ravasz László-irat található, melyek az ún. kézirattárban lettek elhelyezve. Ezen Ravasz-hagyatékként Ravasz László halálát követően a család útján került Sárospatakra elhelyezésre, azonban az iratok között ún. Pro memória folio nem található. A Zsinati Levéltárban nincs külön Ravasz László-iratfőcsomó. Az egyház vezetőtestületeinek iratanyagai közül, tehát a Konventi, Zsinati, Elnökségi később Zsinati Tanács iratai közül eddig Pro memória feljegyzés nem került elő. Ez már csak azért is felettébb furcsa, mivel a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában őrzött foliókat összefoglaló mappa feliratán „Elnökség” olvasható.¹⁰

¹⁰ MTA KIK KT MS 2563/122

Ravasz László püspöki időszaka alatt keletkezett iratok száma gyakorlatilag számbavehetetlen. Bizonyos esetekben hivatalos iratokban is, mint releváns hivatkozás fordul elő a „Pro memória” kifejezés.¹¹ Ezen iratok mindenképpen valamely hivatal, vagy hivatalos döntést előkészítő egyházi szerv részére készült dokumentumok, melyeket még, ha abban Ravasz Lászlóra hivatkozás is történik, érdemes elvlasztani azon dokumentumoktól, melyeket a püspök saját vagy munkatársai részére készített.

Miként arra már számos jelenkori történettel foglalkozó szerző felhívta a figyelmet, a Pro memória iratoknál éppen úgy, nemcsak a meglévő forrásokra kell figyelniük, hanem azokat is érdemes számba venni, melyek elvesztek, megsemmisültek az utóbbi évtizedekben. A kutatás során derült fény arra, hogy a Dunamelléki Református Egyházkerület Püspöki Hivatalának levelezési mutatókönyve, valamint a megmaradt iratok között nincs minden esetben átfedés. Így például Ravasz László elnöki iratainak mutatókönyvéből tudjuk, hogy a 421/1946. számú irat a „Protestáns külügyi iroda felállításáról, pro memória” szól. Az iktatókönyv elintézés rovatában a következő szerepel: „Ordass Lajos IV.10. Szentiványi Domokos IV.10. Pap László IV.10.” Tehát levelek mentek ki, és Ravasz Lászlónál találkozó, megbeszélés volt. Az ügy részleteiről azonban ennél többet nem tudunk.

A forrásokat megismerve a kutatás során a következő kérdések merültek fel;

1. Mi lehet az oka, annak, hogy egy mára már digitalizált, feltehetően több tucat kutató kezén átment dossziéból a „pro memória” irat együttesre hivatkozás nem történt?
2. Akár Ravasz László személyét illetően, akár a Magyar Református Egyház második világháború ideje alatti tevékenységét bemutató cikkek, tanulmányok mindegyike legfeljebb egy ún. „Pro memória” iratra hivatkozik, a többire azonban nem.¹²
3. Hogyan lehetséges, hogy az ÁBTL-ben őrzött iratoknak nincs nyoma sem a püspöki hivatal iratai, sem Ravasz László iratai között? Az ÁBTL-

¹¹ RL A/1b 4184/1936 Pro memoria. „Az egyházkerületek költségvetésében eddig is jelentős tétel volt a tűzbiztosítási jutalék”. RL A/1c 2289-1940. Pro memoria az Egyházi VI. t.c. perújítási jogorvoslatának kérdéséhez. RL A1/b 107/1948 Kivonat az egyetemes konvent elnökségi tanácsa Budapesten, 1947. december 9-én tartott ülése jegyzőkönyvéből. „Az egyház és állam közötti viszony rendezésére irányuló törekvéssel kapcsolatban a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr annak a véleményének adott kifejezést, helyesnek látszanék, ha megkapná az egyes egyházaknak e kérdésre vonatkozó állásfoglalását. Az elnökségfelkérésre Dr. Szentpéteri Kun Béla egyházkerületi főgondnok úr elkészítette és az elnökségi tanács tagjainak rendelkezésére bocsátotta az e tárgyban készült pro memoriát.”

¹² Majsai Tamás: A protestáns egyházak az üldözés ellen, in Szita Szabolcs (szerk.): *Magyarország 1944. Üldözöttség-embermentés*, Budapest, 1994., 150–184.

ben őrzött iratok között több rendezetlen lap is található, melyeket megpróbáltam beazonosítani. Egyes iratok esetében egyértelműen másolatról, átiratról beszélhetünk. Megint más iratok azonban a Dunamelléki Református Püspök fejléces papírjára íródtak, néhol Ravasz László jellegzetes kézírásával. Egyik iraton sem található ugyanakkor eredeti egyházi iktatókönyvi szám, csupán a szakszolgálatok munkatársai és/vagy később már a levéltár munkatársai által vezetett számozás. Kérdés, honnan gyűjtötték a szakszolgálatok munkatársai az iratokat az 1950–1956 között vezetett dosszié iratanyagához. Ravasz László 1948-tól visszavonulva élt. Iratanyagához azonban mind a püspöki hivatalban, mint a Ráday Levéltárban és Ravasz László otthonában is többen hozzáférhettek.

4. Napjainkban hivatali életében teljesen megszokott az emlékeztető készítése. Ravasz Lászlót megelőző püspökök esetében inkább még a 19. századi napló, hivatali napló áll, állhatnak rendelkezésre. Ravasz László püspöki időszaka alatt azonban az egyházi adminisztráció is nagy változáson ment át. A modern kor kihívásaihoz igazodó egyházkormányzó, feljegyzést készített magának fontosabb találkozóiról. Hogy mi volt ezen iratok célja, azt nem tudjuk. Az azonban bizonyos, hogy eddig még kérdés szintjén sem fogalmazódott meg, ha ismerünk Ravasz Lászlótól egy „Pro memoria”-t akkor vajon készített-e többet is hivatali éve alatt? Hol találhatóak ezen iratok?
5. Ravasz László önéletrajzában többnyire pontosan idéz, ami arra utal, hogy munkájához feljegyzéseit használta. Ebből következően feltételezhető, hogy Ravasz László leszármazottainál még további pro memoria irat lappanghat. Az iratok egy részét az egyházkormányzó magánál tarthatta, és később életrajzában készítésekor használta fel azokat.

PRO MEMORIA ÉS AZ EMLÉKEZÉSEIM

A legújabbkori egyháztörténet-írás több olyan forráscsoportot is felhasznál, melyekhez hasonlók a 20. század előtt is léteztek. A naplók és személyes visszaemlékezések súlya az egyháztörténet-írásban jelentős. A szubjektív iratok mellett a 19. század második felétől, jelentősebben az első világháborút követően nagyságrendileg emelkedett a hivatalos iratok száma. Az egyházak belső szervei valamint tisztviselői által keletkezett iratok mennyisége a korábbi századok többszörösére bővült. Az egyházakat, valamint egyházakat érintő külső iratok, (törvények, rendeletek, beszámolók, megfigyelések, fel-

jegyzések) mennyisége is megnövekedett. Így a legújabbkori egyháztörténettel foglalkozók valamennyi vonatkozó források csoport bevonásával mutathatják be a 20. századi felekezetek történetét. Bár a források kínálta lehetőségek a 20. századi egyháztörténet rekonstruálására óriási, ennek csak elvétve jelennek meg eredményei. Egy-egy forrás gyakori idézettsége, más hasonlóan fontos források háttérbe kerüléséhez járulhatnak hozzá. Ravasz László püspöki emlékeztetőinek sorsa is ennek a mementója, melyeket az 1930-as évek végétől készített egyre gyakrabban, azonban rendszertelenül. Ezen források csoport darabjai néhol igen személyes hangvételűek, máskor pedig egyértelműen hivatali nyelvezetet tükröznek. Ravasz László ún. Pro memoria iratai közül az 1945. év elején készült irat a legismertebb. Összevetve más hasonló irattal megállapítható, hogy a vészkorszak alatti egyházi megnyilvánulások összefoglalása jelentős dokumentum, amely teljesen önálló életre kelt. A Ravasz életmű egy darabja, melynek idézettsége jelentős.¹³ Azonban az elmúlt három évtizedben mégsem merült fel az a kérdés, vajon hány emlékeztetőt készített Ravasz László és kinek is írta azokat? Milyen témákról készített további Pro memoria feljegyzéseket Ravasz László? Egyáltalán mi lett a sorsuk ezen iratoknak?

Ravasz László két nagyobb önéletrajzi művet készített. A „Magamról” címűt éppen a második világháború második felében írta, mely végül 1944-ben néhány száz példányban jelent meg. Ezen művet feltehetően néhány hét alatt készíthette el Ravasz László, a Teológiai Tanárok Munkaközössége elnökének felkérésére. A világháborút követően nagyot változott Ravasz László addigi élete. A második világháborút követő harmadik esztendőben egyház-kormányzói tisztségéről lemondani kényszerült, majd további öt évvel később pedig igehirdetői szolgálatát is fel kellett adnia. Ravasz László tehát 1953-tól haláláig – az 1956-os forradalom időszakát, majd azt követő hónapokat leszámítva – visszavonultan élt. Ravasz László leányfalui éveit először „Ki most Guttenberg előtti...” tanulmány mutatta be, melyből kiderült, hogy visszavonulva, de nem tétlenül élt. Ekkor készítette többek között „Emlékezéseim” c. önéletrajzi művét is, melyre az állambiztonság szakemberei is kíváncsiak voltak és csak jelentős konspiratív munka eredményeként juthattak a kéziratához. Bár Ravasz László „Emlékezéseim” c. önéletrajzi művén majd két évtizeden át dolgozott, egyes fejezeteit többször újraírhatta. Gyakran támaszkodott az 1938–1947 között készített feljegyzéseire „Pro memóriáira”. A Kálvin kiadó gondozásában megjelent kötet 412 lapot töltött meg, sajnos az előszóból nem derül ki, hogy mekkora részt törölt a kötet szerkesztője.

¹³ Horváth Erzsébet: Ravasz László és a református egyház a zsidómentésben, *Vigilia* 3. (2014), 188–196.

Arról sem kaphat az olvasó felvilágosítást, hogy pontosan hol történt meg a szöveg rövidítése, csonkítása. A 72 fellelhető Pro memoriából az önéletrajzban hosszabban rövidebben 35 lapon található tartalmi és szövegegyezés. Ebből megállapítható, hogy az „Emlékezéseim”-ben a Pro memoria források között legalább 8,49 százalék az átfedés.

	Ravasz László Emlékezéseim (lapszám)	Ravasz László Pro memória irat kelte és jelzete	Téma
1.	198.	1948. április 20. MTA KIK KT MS 2563/208 1–8.	Találkozó Rákosi Mátyással
2.	215–216.	1945 második fele 1944. július 11. – RL C/141. 8. doboz, zsidókérdéssel kapcsolatos iratok	Ravasz László pro memóriája, mely Bereczky Albert neve alatt jelent meg nyomtatásban
3.	216.	1945 második fele, valamint 1944. július 11. – RL C/141. 8. doboz, zsidókérdéssel kapcsolatos iratok	Ravasz László pro memóriája, mely Bereczky Albert neve alatt jelent meg nyomtatásban
4.	215.	1944 datálás nélkül, RL C/141. 8. doboz, zsidókérdéssel kapcsolatos iratok	Presbiterek, diako- nisszák mentesí- tése
5.	227.	1944. április 27. után ÁBTL 3.1.5. O-9150, 144.	Skót Misszió és Miss Hainingen ügye
6.	313.	1944. március 7. MTA KIK KT MS 2563/150 1–2.	Közellátás ügye
7.	313–314.	1945. február 20. MTA KIK KT MS 2563/178 1–2.	Budapest katonai megszállása
8.	314–315.	1945. február 27. ÁBTL 3.1.5. O-9150, 101–103.; MTA KIK KT MS 2563/179 1–3.	Budapest katonai megszállása
9.	316–317.	1945. december 20. ÁBTL 3.1.5. O-9150, 120–123.; MTA KIK KT MS 2563/172 1–5.	Ökumené – nem- zetközi kapcsola- tokat

	Ravasz László Emlékezéseim (lapszám)	Ravasz László Pro memória irat kelte és jelzete	Téma
10.	318–319.	1945. április 30. ÁBTL 3.1.5. O-9150, 107–108.; MTA KIK KT MS 2563/151 1–2. 1945. október 23. ÁBTL 3.1.5. O-9150, 118–119.; MTA KIK KT MS 2563/171 1–2.	Háború utáni konzolidáció
11.	324–326.	1947. március 20. MTA KIK KT MS 2563/195 1–5. 1947. április 9. MTA KIK KT MS 2563/195 1–5.	Vallásoktatás
12.	328–329.	1946. datálás nélkül ÁBTL 3.1.5. O-9150, 115–116.; MTA KIK KT MS 2563/193 1–3.	Református – katolikus párbeszéd kísérlet.
13.	331–333.	1948. március 31. MTA KIK KT MS 2563/203 1–4.	Találkozás Veress Péterrel
14.	333–334.	1948. április 20. MTA KIK KT MS 2563/204 1–2.	Találkozó Bereczky Alberttel
15.	335.	1948. április 1. MTA KIK KT MS 2563/205 1–2.	Találkozás Barth Károllyal, Péter Jánossal
16.	336–340.	1948. április 8. MTA KIK KT MS 2563/206 1–8.	Találkozó Tildy Zoltánnal
17.	341–344.	1948. április 14. MTA KIK KT MS 2563/208 1–8.	Találkozó Rákosi Mátyással

A szövegek egybevetéséből kirajzolódik és nagy valószínűséggel megállapítható, hogy milyen forrásokból dolgozhatott Ravasz László emlékiratán. Jelenlegi ismereteink szerint legalább hetvenkét Pro memoriát készített Ravasz László, melyek közül tizenkilencet használt fel emlékirata készítése kapcsán. A tizenkilenc irat közül, kettő már 1945-ben Bereczky Albert könyvében megjelent, melyeknek eredeti foliója a Ráday Levéltárban találhatóak meg. A hivatkozott többi irat tekintetében, egy folió csak az ÁBTL-ben, további öt folió az ÁBTL és MTA Kézirattárában egyaránt megtalálható és tizenöt irat csak az MTA Kézirattárában maradt fenn. Mindebből érzékelhető, hogy Ravasz László tudatosan magánál tartott iratokat, melyeket apróbb sti-

lisztikai változtatásokkal, néhány esetben nevek említése nélkül az „Emlékezéseim”-ben közölt. Az „Emlékezéseim”-ben olvasható „Pro memoria” források és részletek egyetlen alkalommal sem idézetként, hanem folyószövegként találhatók. Mivel jelenleg nem áll rendelkezésünkre az önéletrajz hiteles kézírata, így azt sem lehet teljesen megállapítani, hogy ezeket a szövegrészeket a kötet szerkesztője érintetlenül hagyta, vagy azon változtatott. A rendelkezésre álló szövegekből megállapítható, hogy az önéletrajz és a pro memóriák nagyrészt egyező részei kivétel nélkül módosított, csonkított szövegek. Gyakran hiányoznak az önéletrajzi szövegből a beszélgetésen, találkozón résztvevők teljes felsorolása. Egyes esetekben teljesen autentikusnak Ravasz László stílusára emlékeztető változások találhatók a szövegben, pl. pro memóriában; „A katolikus oly bornirt volt...”,¹⁴ míg az „Emlékezéseim”-ben „A katolikus oly ostoba volt...”.¹⁵ A két szövegben található stilisztikai változások valójában olvasmányosabbá, modernebbé, érthetőbbé tette a Pro memoria szövegeit. Ravasz László „Emlékezéseim” c. önéletrajzához, tehát a Pro memoria források új olvasati lehetőségét, részletgazdagabb értelmezéshez járulhat hozzá.

Néhány esetben észrevehető, hogy Ravasz László „Emlékezéseim”-ben ismét. Erre szolgál például a 198. és a 341. lapokon olvasható sorok:

„A magyar református egyház négyszáz esztendőn keresztül a nemzeti szabadságnak, a felvilágosodottságnak és a haladásnak volt a letéteményese. Ezért sok vért áldozott és nagy hátratételt szenvedett. A nép mögötte állott s az egyház s reabízott néppel együtt állott harcba Bécs, a főpapok, a feudális nagy urak, a nagytőke szövetségével szemben. 1868-ban erről az útról letért. 1868–1918-ig a Tiszák, 1920-tól 1944-ig Horthy befolyásolására a jobboldali és elnyomó erőkhöz csatlakozott; eltávozott a néptől s a nép felett egy szigetelő réteget létesített az egyház lelkési és világi vezetőiből. Mikor 1945-ben a régi világ, a Tiszák, a Horthy világa leomlott, az egyház vezetőségének ez a szigetelő rétege nem a nép érdekei mellé állott, hanem a letűnt, régi világot kívánta restaurálni.”¹⁶

Ezen idézet az éppen akkor felívelő és Mód Aladár nevével jelzett marxista történetírás érvrendszere volt, mely a későbbi évtizedekben rögzült. Az, hogy Ravasz László ezeket a gondolatokat Rákosi Mátyással történt találkozása után vetette papírra, tükrözi az állami vezetőknek az egyházhoz való vi-

¹⁴ Ravasz László Pro memoria, 1948. április 14. MTA KIK KT MS 2563/208 1–8.

¹⁵ Ravasz, Emlékezéseim, 341.

¹⁶ MTA KIK KT MS 2563/208 1–8.

szonyulását. A többszöri idézést nem a szerző előrehaladott korára, hanem az érv és annak hatása nyomán kibontakozó államilag ellenőrzött egyházellenesség hangsúlyozása állhat.

Az iratok évköre is önmagért beszél, így a források 1938–1948 közötti időben keletkeztek. Két év azonban a többitől jobban felülreprezentált így az 1944–45 és 1948-as évek, ami arra enged következtetni, hogy Ravasz László tudatosan készített feljegyzéseket. Mindez az Emlékezéseim-ben is nyomon követhető.

ÖSSZEFOGLALÁS

Ravasz László nyomtatásban megjelent művei közül történészek leggyakrabban az „Emlékezéseim”-re hivatkoznak. Mint minden önéletrajz, így Ravasz Lászlóé is helyenként egyenetlen, mégis őszinte, személyes életére, sorsfordulóira reflektáló mű, melynek történeti értékét a Pro memoria forrásbázis tovább erősíti. A Pro memoria forrásbázis, mely csupán egy évtizednyi egyházkormányzói időszakban keletkeztek, annak jelentősége hangsúlyosan kimutatható az „Emlékezéseim”-ben. Ravasz László második világháború alatti majd az azt követő viszontagságos éveinek politikai, egyházpolitikai, társadalmi tevékenysége továbbra is közkedvelt kutatási téma. Gyakran előfordul, hogy a kutatók csupán egy szűk forrásbázisra támaszkodnak, miközben Ravasz László iratanyagai levéltárakban több mint tíz iratfolyóméterert töltenek meg.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- HATOS Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2016.
- HORVÁTH Erzsébet: *Ravasz László és a református egyház a zsidómentésben*. In: *Vigilia* 3. (2014) 188–196.
- KÓSA László: *Az önéletrajzíró Ravasz László*, in Kósa László (szerk.): *Egyház, társadalom, hagyomány*, Debrecen, 1993.
- KÓSA László: *Ravasz László leányfalui évei: „ki most Gutenberg előtti időben él”*, in Kósa László (szerk.): *Művelődés, egyház, társadalom*, Budapest, 2011, 491–509.
- MAJSAI Tamás: *A protestáns egyházak az üldözés ellen*, in Szita Szabolcs (szerk.): *Magyarország 1944. Üldözöttség-embermentés*, Budapest, 1994, 150–184.
- MOLNÁR Sándor Károly: *„...kívülálló látogassa meg a gyülekezeteket, mert csak az tudja megállapítani az elpusztultság mértékét”*. Ravasz László feljegyzése az 1946. június 8–11. közötti egyházlátogatásról a vértessaljai egyházmegyében, in Berecz Ágnes (szerk.): *Lelkészek, nemesek, polgárok. Tanulmányok a Ráday Gyűjteményből*, Budapest, Ráday Gyűjtemény, 2019. 195–238.

- OLÉ Sándor–CSEH-SZOMBATHY László: Pro memoria. A pápai ref. egyház kérvénye templomépítési segélyért, Pápa r.t. város képviselőtestületéhez, *Dunántúli Protestáns Lap* 30/40, (1929), 140–141.
- RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992.
- SAS Péter: Ravasz László dunamelléki református püspök hivatalos levelezéséből, *Egyháztörténeti Szemle*, XVII. évf., 2016/3, 62–81.
- TÖBBEN: Pro memoria Jeszenszky László úrnak, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 2/36, (1843), 438–439.

ABSTRACT

Sándor Károly Molnár: *My Reminiscences' and Pro Memoriae*
by László Ravasz

After the Second World War László Ravasz wrote a Pro Memoria. More or less, he summarized personal and official mementoes of a bishop. However, the summary was published on behalf of Albert Bereczky. Due to the minimal time lag between the publication and the Second World War, it was a necessity for the bishop to avoid publishing his writing on his own behalf. Since that time, scholarly research has cited this work, notwithstanding a lack of source studies.

With the objective to provide a reliable corpus of pro memoriae set down by László Ravasz, 72 personal and official pro memoriae were compiled from the period between 1938 and 1948. All sources were found in the Archives of Ráday Collection (Budapest), Department of Manuscripts and Rare Books of the Hungarian Academy of Sciences (Budapest) and the Historical Archives of the State Security Service (Budapest).

Some of the documents had already been published in László Ravasz's autobiography as full texts. When bishop Ravasz was working on his autobiography, he had access to his own archives, which means, that these sources could have been published. Nevertheless, Ravasz's autobiography was for the first time published after 1989, when the Socialist Era came to an end. It was then that scientists first encountered these texts and examined them in matters of coherence.

The sources of Pro Memoria represent the impact of a Hungarian bishop during the Second World War. They may be helpful for the accurate scholarly comprehension of ecclesiastic-political decisions in that period as it relates to the coherence of memory.

EGYHÁZ ÉS HÁZIIPAR

Szűcsné Gazda Enikő

Az egyházak mindenkori tevékenységi körébe tartozott a szociális gondoskodás, a hívek erkölcsi fejlődésének a segítése. A falvak szövetébe beépülő alsópapság ezirányú tevékenységét mégis viszonylag kevés esettanulmány tárta fel, annak ellenére, hogy ez a réteg közvetlen befolyással volt a lokális társadalomra és kultúrára.¹ A papok háziiparfejlesztő, népművészetet népszerűsítő tevékenysége többnyire szoros összefüggésben volt a szociális gondoskodással és az erkölcsi támogatással egyaránt: egy-egy lelkész vagy lelkészfeleség többnyire akkor fordult a háziipari oktatás és menedzselés eszközéhez, ha abban a helységben, ahol tevékenykedett, elszegényedés vagy tömeges elvándorlás és ezzel összefüggésben erkölcsi süllyedés veszélye mutatkozott, vagy ha a háziipar fejlesztését a mások megsegítésére alkalmas eszköznek vélte.

Tanulmányomban a lelkészcsaládok háziiparpártoló és -menedzselő tevékenységének néhány székelyföldi példáját vizsgálom, elsősorban arra keresve a választ, hogy milyen hatással volt egy-egy lelkészcsalád a székelyföldi háziipari tevékenységekre, és ez a szociális vagy pártoló munka hogyan hatott vissza a közösségre. Különösen fontosnak tartom, hogy az alsópapság csoportjáról a fókusz elsősorban a lelkészfeleségek tevékenységére helyezzem, mivel a falusi lányok életkörülményeinek, lelki fejlődésének az irányítása a századfordulótól kezdődően nagy mértékben a lelkészfeleségekre nehezedett.

A két alaposabban elemzett eset a 20. század első felére irányul, tehát egy olyan periódusra, amikor Európa nagy részén a háziiparnak nem volt már reális szerepe. Mivel az elemzés református konferenciakötetbe készül, az esetek elemzése mellett a tanulmány fő kérdése az, hogy milyen református lelkiség állt ezeknek a mozgalmaknak a hátterében, és hogyan befolyásolta ez a törekvés a közösségek és az irányító szerepkört felvállaló lelkészcsaládok életét?

¹ Az alsópapság definíciójáról, szerepéről, kutatásáról lásd Bárány Dániel: *Alsópapság és népi kultúra*, in uő. (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*, Budapest, ELTE BTK Folklóre Tanszék, 2013, 9–42.

A MAGYARÓI VARROTTASOK ESETE

Az erdélyi református egyház háziiparszervező tevékenységének egyik leg-szebb példája a magyarói szálánvarrott hímzések készítésének, terjesztésének a megszervezése volt.

Magyaró Székelyföld és a szász vidék határzónájában található település, homogén református lakossággal. A Görgényi-havasok szélén elhelyezkedő település a 18–19. század folyamán a Maroson való tutajos faúsztatás egyik fontos helyszíne volt, szaktanulmányok szerint az 1860-as évektől a hatalmas építkezések miatt egyre jobban felívelt a faluban a fával való kereskedés.² Ennek ellenére a század vége felé a közgazdászok egyre nagyobb aggodalommal tekintettek az egyoldalú székelyföldi erdőkielő tevékenységekre. Egyértelművé vált, hogy ekkora mérvű fakitermelés nem jelent hosszú távú megélhetést, egyrészt azért, mert az erdők kipusztulásához vezet, másrészt pedig amiatt, mert a fakereskedés idegenek kezében van és nem a helyi lakosság anyagi gyarapodását szolgálja.³ Az alternatív kereseti lehetőségek feltérképezése a mindenkori székelyföldi elit egyik legfontosabb törekvése volt. Az 1870-es évektől a szociálpolitikusok körében általános vélemény volt az, hogy háziipari ágak megerősítése és az ezek értékesítését szolgáló hálózatok megszervezése, valamint a gyárpar beindítása emelhet ki egy-egy vidéket a szegénységből. A gazdaságilag fejlett régiókban a gyárpar kiépítését, a szegényebb területeken a háziipar felkarolását szorgalmazták. A háziipari ágak közül a kosárkötést, valamint a nőipar körébe sorolt kézimunkákat tartották a legkönnyebben oktathatónak és értékesíthetőnek, ezért a századvég a textilipar fejlesztésének, valamint a mezőgazdasági háziiparnak szántak kiemelt szerepet.

A magyarói varrottasok „elfedezése” egy különleges véletlennek köszönhető: 1886. április 24-én a magyarói egyház lelkipásztoraül választotta Lénárt Józsefet.⁴

Lénárt József,⁵ mint a marosvásárhelyi kollégium diákja, már az 1860-as években bekapcsolódott a Szabó Sámuel⁶ vezette néprajzi gyűjtőkör mun-

² Palkó Attila: Tutajozás a Maroson a XVII. század végétől a XX. század első feléig, in Nagybákay Péter (szerk.): *VIII. Kézművesipartörténeti Szimpózium Veszprém, 1992. november 9–11.*, Veszprém, 1993, 89–102.

³ Balaton Petra: *A székely akció története. I. Források 1. Munkaprogram és kirendeltségi jelentések*, Budapest, Cartofil, 2004, 11.

⁴ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái* 7, Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1900, 1023–1024.

⁵ Lénárt József (1849–?) református lelkipásztor, esperes.

⁶ Szabó Sámuel (1829–1905), tanár, néprajzi gyűjtő, az első erdélyi néprajzi és háziipari kiállítás szervezője, Marosvásárhely. Lásd Olosz Katalin: *Egy kiállítás emléképei*, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2003.

kálataiba,⁷ így nyitottabban viszonyult a népi kultúrához. A marosvásárhelyi diák egyetemi tanulmányait egy marburgi „peregrinációval” színesítette,⁸ ahol a társadalomtudományok iránti nyitottsága is növekedhetett. Hazatérése után a marosvásárhelyi főgimnázium tanáráként ő maga is önképzőkört vezetett, további tanújelt tett ezzel a társadalmi szerepvállalás fontosságáról.

Magyaróra már házas emberként költözött ki, és 1889-től kezdődően a görgényi egyházmegye espereseként a felső-marosmenti egyházak irányításában tevékenykedett.

A falutól nem messze lévő unokai református egyház 1727-es úrasztali terítője⁹ hitelesen jelzi, hogy a felső-marosmenti reformátusság már a 18. század elején ismerte és készítette a piros és kék fejtőfonalú, szálszámolásos, duplakeresztszemes technikájú hímzéseket. E hímzések otthoni használatra vagy egyházi adománynak készültek, kereskedelmi értékesítésük 1900-ig egyáltalán nem merült fel. A varrottasok értékének felismeréséhez és készítettésének menedzseléséhez mégis olyan szakképzés és érzék kellett, amely nem mindenkinek adatott meg.

A századforduló református szellemiségében a papnék a férjük tevékenységét a női hívek háziipari irányításával próbálták segíteni, ez a tevékenység egybeesett azokkal a szociálpolitikai elképzelésekkel, melyek a nők munkalehetőségeinek a kiépítésében látták a fejletlenebb övezetek felzárkóztatásának a kulcsát. Így kapcsolódott be a magyarói varrottasok felemelésébe Lénárt József felesége, Somogyi Irén¹⁰ is. Lénártné motivációi nem teljesen ismeretek, de az esperesnéi státusa és a családja rokoni hálózata mindenképpen magyarázatot nyújt arra, hogyan tudott a magyarói varrottasoknak viszonylag könnyen közismertséget szerezni. Sógora, László Gyula a Marosvásárhelyi

⁷ Szabó Sámuel: *Erdélyi néphagyományok*, anyagát összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal ellátta Olosz Katalin, Marosvásárhely, Mentor, 2014, 638, 664.

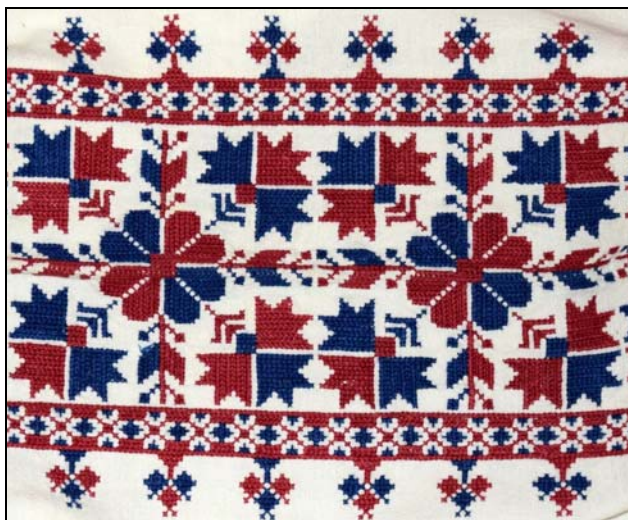
⁸ Szinycsi: *Magyar írók*, 1024. A marosvásárhelyi kollégium diákjainak a 19. század folyamán ösztöndíja volt Marburgban, ezért ezt a lehetőséget elég sokan kihasználták. Lásd Tar Attila Szilárd: Magyar–német felsőoktatási kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. században, *Doktori disszertáció*, <http://doktori.btk.elte.hu/hist/tar/disszert.pdf> (Letöltés: 2020. május 15.), 121.

⁹ Az unokai egyház hímzéséről Palkó Attila tett először említést, lásd Beke György: Magyarléta várának utolsó ostroma. Palkó Attila történelemtanárral beszélget Beke György, *Honismeret*, XVIII. évf., 1990/2–3, 76–82, 81. A hímzés napjainkig fennmaradt Unokán. Hálásan köszönöm T. Horváth Iringónak, a kolozsvári Erdélyi Református Egyházkerület Múzeuma művészettörténészenek, hogy a református egyházak körében végzett felméréseiből átküldte az unokai református egyház úrasztali terítőjének fényképét, és ezzel segítette a munkámat, valamint lehetővé tette Palkó Attila adatainak gyors leellenőrzését.

¹⁰ Lénárt Józsefné Somogyi Irén (1859?–1909) lelkészné, néprajzi gyűjtő. Halálózások, *Vasárnapi Ujság*, LVI. évf, 31. szám, 1909. augusztus 1., 656.

Kereskedelmi és Iparkamara titkára volt,¹¹ így 1900-ban bizonyára az ő segítségével sikerült a Marosvásárhelyen megrendezésre kerülő Székely iparkiállításra különösebben nehéz szervezőmunka nélkül bekerülnie. Férje közösségi szerepe és elismertsége szintén segíthette a kibontakozásban.

Az 1900-as iparkiállítás a magyarói szőttesek és varrottasok első nyilvános seregszemléje volt. Amint azt már a kiállítás beharangozójában jelezték, Magyarország népművészete számára külön kiállítási standot, és ezen kívül egy egész „népi” szobát terveztek: „A butorok Szász-Régenben készülnek, az asztalnemüt, ágynemüt, függönyöket, csergéket Magyaróról fogják szállítani. Valamennyi hímmezve lesz székely motivumokkal.”¹² A kiállítás összeállításához Lénártné egyrészt a saját gyűjteményének darabjait hozta el, de a szoba berendezéséhez a saját gyűjteménye elégtelen volt, ezért Vásárhelyi Mihályné magyarói asszony rakottas szőnyegeit is el kellett kérnie.¹³ A gyors siker borítékolásához nem pusztán a tárgyak kiállítása volt fontos, hanem az iparpolitikusi pártfogás is, ezt a kiállítók a megnyitóra meghívott Hegedűs Sándor¹⁴ minisztertől remélték.

Magyarói hímzett párnabuzgat, Székely Nemzeti Múzeum textilgyűjtemény,
T. 573-as leltárszám

- ¹¹ László Gyuláné Lénárt Zéfi gyászjelentéséből látható a pontos kapcsolatrendszer. Halálozás, *Székely Nemzet*, XIV. évf., 107. szám, 1896. július 18.
- ¹² Székely iparkiállítás, *Hazánk*, VII. évf., 144. szám, 1900. június 20., 7.
- ¹³ Székelyföldi iparkiállítás Marosvásárhelyt, *Székely Egyesületi Képes Naptár és Évkönyv az 1901-ik közönséges évre*, Budapest, Franklin, 1901, 118–136.
- ¹⁴ Hegedűs Sándor (1847–1906), politikus, 1899-től 1902-ig kereskedelmi miniszter. Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon*, 1. köt., Budapest, Akadémiai, 1967, 696.

*Magyarói hímzett falvédő, Székely Nemzeti Múzeum textilgyűjtemény,
T. 578-as leltárszám*

*Magyarói hímzett párnacsap, Székely Nemzeti Múzeum textilgyűjtemény,
T. 579-es leltárszám*

Lénárt Józsefné református szellemissége számára fontos volt az, hogy a kiállítás ne csupán a saját elismerését jelentse. A kiállítás ünnepélyes megnyitója népi kultúra és magas kultúra találkozási közege volt, egy olyan alkalom, amelyen Hegedűs miniszter és felesége személyesen is szóba állt Vásárhelyi Mihálynéval, a szövőasszonnyal. A párbeszéd dinamikája lehetővé tette, hogy a magyarói varrottas karrierje akár Lénártné háttérbe húzódásával is megvalósulhasson, ugyanis Hegedűsné¹⁵ személyesen adott megrendeléseket a szövőasszonynak. Ez a fajta

¹⁵ Hegedűs Sándorné Jókay Jolán (1849–1922), író, Jókai Mór unokahúga. Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon*, 1. köt., Budapest, Akadémiai, 1967, 696.

menedzseri attitűd szokatlan és egyedi volt a 19–20. század fordulóján: az önszerveződési modellek felé mozdította a magyaróiakat. Amint azt néhány évvel későbben értékelték a kor médiadiskurzusában, Lénártné ugyanúgy, mint a Kolozsvár környéki hímzéseket népszerűsítő Nagy Lajosné,¹⁶ a Zsebely környéki zubbonyokat készítő Lázár Béláné,¹⁷ vagy a Törökbecse környéki szerb vásznak értékesítő Istvánfi Istvánné¹⁸ abban látta a saját szerepét, hogy hátulról „egy kis divatforradalommal”, tudatos ízlésmódosítással segítse a magyarói asszonyok piacának kibontakozását.¹⁹ Az egyszerűség divatjának hangsúlyozása pedig egybeesett a puritán kálvinista szellemiség 20. század eleji megújuló térnyerésével.

Lénárt Józsefné 1909-es halála után néhány évtizedig néma csend borult a felső-marosmenti varrottasokra. Későbbi visszaemlékezésekből látható, hogy a média hallgatása nem jelentette a hímzések teljes visszaszorulását: Marosvécsen ezalatt Tályai Györgyné²⁰ az iskolában tanította a lányoknak e varrottasok technikáját és mintáit, Magyarón pedig a református esperes irányításával a tanítói kar, ezen belül pedig főként Schrambeck Laura²¹ szervezte tovább az esztétikus kézimunka készíttetését és értékesítését.²²

Az újabb jelentős felívelésre az 1930-as évektől került sor, elsősorban a magyarrégeni református papné, Szászné Bene Ilona²³ gyűjtő- és feldolgozó, valamint Gyallay Domokosné²⁴ és Bethlen Sándorné²⁵ szervező tevékenységének köszönhetően.

¹⁶ Nagy Lajosné, kolozsvári háziipari vállalkozó. Ráth Károly: Háziipar, in Matlekovits Sándor (szerk.): *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi eszredéves kiállítás eredménye*, 8. köt., Budapest, 1898, 299–377, 311.

¹⁷ Lázár Béláné zsebelyi háziipari vállalkozó. Lázár Pál: Munka a hazafiság szolgálatában, *Magyarország*, X. évf., 131. szám, 1903. június 4., 12.

¹⁸ Istvánfi Istvánné háziipari vállalkozó, Törökbecsén egyszerre 300 háziiparost is foglalkoztatott. Borovszky Samu Dr. (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye*, Budapest, Országos Monografia Társaság, 1912, 238.

¹⁹ Wittich Andor: A nők szerepe az iparpártolás terén, *Honi Ipar*, VI. évf., 18. szám, 1905. szeptember 15., 3.

²⁰ Tályai Györgyné Némethi Ida 1888–1914 közt a marosvécsi állami elemi iskola tanítónője volt. A Vallás- és Közoktatásügyi m. kir. miniszter... *Néptanítók Lapja*, XLVII. évf., 35. szám, 1914. augusztus 27, 16.

²¹ Schrambeck Laura, Csernikné, tanítónő, 1932-ben a görgényi leányszövetség titkára. Jegyzőkönyv, *Iffjú Erdély*, XI. évf., 1–2., 1932. szeptember 1., 14.

²² Szász Mártonné Bene Ilona: Kutató uton a földön heverő porszemek: a felsőmarosmenti varrottas nyomában, *Keleti Újság*, XIV. évf., 215. szám, 1931. szeptember 21, 3.

²³ Szász Mártonné Bene Ilona, magyarrégeni református lelkészné, az Erdélyi magyar szakácskönyv szerzője.

²⁴ Gyallay Domokos író, szerkesztő felesége, az országos nőszövetség előjárósági tagja, számos háziipari kiállítás szervezője.

A kor sajtója elsősorban Szász Mártonné Bene Ilona tiszteletes asszony hatásának tartja azt, hogy a Magyaró és környéke hímző háziipara nem süllyedt teljesen el az ismeretlenségben. A Marosvécs, Holtmaros, Magyaró és Disznajó területéről összegyűjtött óriási hímzésgyűjteményről Szászné halálakor olvashatunk beszámolót: „Az összegyűjtött minták száma ötszáz! Három évig száz asszony varrta a megboldogult tiszteletes asszony elgondolása, vezetése, tanítása mellett, hogy egy nagy mintaalbumban őrizze meg a marostordai eredeti, más vidékek hímzéseitől formában, színezésben, szerkezetben tökéletesen elűtő anyagát.”²⁶

Szászné Bene Ilona tudatos gyűjtőakcióját a tordai nőszövetség menedzser hajlamú nagyasszonya, Bethlen Sándorné Bethlen Mária is segítette, aki a más vidékek háziiparával együtt a magyarói hímzéseket is eljuttatta egy kolozsvári seregszemle után az 1931-es Budapesti Nemzetközi Mintavásárra.²⁷

Az 1940-es évektől kezdődően a hímzések közismertségét a meginduló tudományos feldolgozások is segítették: Palotay Gertrud és Szabó T. Attila számos képpel illusztrált feldolgozása²⁸ után az 1980-as évektől a magyarói hímzés önálló köteteken keresztül elnyerte az őt megillető helyet a magyar köztudatban.²⁹

A MÁLNÁSI SZÖVŐASSZONYOK ESETE

Málnás falu Sepsisizék kis települése, melynek az 1930-as népszámláláskor 896 összlakosa, ezen belül pedig 652 református híve volt. A településnek meglehetősen nagy erdőhatára volt, így az itteni embereknek is a fő megélhetését az erdőkitermelés és a famesterségek biztosították. Az 1930-as években a női lakosság egy részének már volt munkahelye a sepsiszentgyörgyi textilgyárban, e kettős jövedelemforrásnak köszönhetően a falu lakosságának nem bőséges, de viszonylag stabil anyagi lehetőségei voltak.

²⁵ Bethlen Sándorné Bethlen Mária (1882–?) A tordai nőszövetség elnöke, a Magyar Párt megyei tagozatának alelnöke, a Romániai Vöröskereszt Egylet alelnöke. Várady Aladár–Berey Géza (szerk.): *Erdélyi monográfia*, 1. köt., Szatmár, Gloria Könyvnyomda és lapkiadó vállalat, 1934, 46.

²⁶ Meghalt a Maros megyei népművészet megmentője, *Keleti Újság*, XVI. évf., 110. szám, 1933. május 16., 2.

²⁷ –rei: Megnyílt Bethlen Mária grófnő erdélyi népművészeti vándorkiállítás, *Ellenzék*, 1931. május 3., 2.

²⁸ Palotay Gertrud–Szabó T. Attila: Ismeretlenebb erdélyi magyar hímzéstípusok, *Ethnographia*, XXXIII. évf., 1. szám, 1–34.

²⁹ Palkó Attila–Portik Irén–Zsigmond József: *Felső-Maros vidéki varrottások*, Bukarest, Kriterion, 1985; Palkó Attila–Szentimrei Judit: *Marosmagyarói varrottások és szőttesek*, Kolozsvár, Kriterion, 2008.

A falu 20. század eleji történetét jelentősen befolyásolta az, hogy 1909-ben ide került egy fiatal lelkész, a nagysajói születésű Tőkés József (1884–1951), aki 1914-ben ide hozta feleségül a zágoni származású Simon Emma (1890?–1982) tanítónőt.³⁰ Tőkés József fiatal kora ellenére nagy tudással rendelkező pap volt, aki a kolozsvári teológia és bölcsészkar elvégzése mellett 1907–1908-ban a berlini egyetemen Böhm Károly kurzusait is hallgatta.³¹ Agilis szervező tevékenységét hitelesen jelzik az egyház jegyzőkönyvei: személyéhez kötődött a parókia építtetése, az óvoda alapítása, a harang öntetése, az egyház jelentős anyagi hozzájárulásával épült fel a málnási szövetkezet székháza, de az egyház magtárába bekerülő gabonakepe feldolgozása céljából malmot is vásárolt az egyház számára. Az ő állandó harcának köszönhetően tudott fennmaradni a kis falu felekezeti iskolája, a román államhatalom állandó sorvasztó tevékenységei ellenére is.³² A falu nagyságához képest nagyszámú, 16 tagú presbitériuma csaknem hetente összeült és intenzív közmunkával szolgált a teljes falu népe az egyházat és a faluközösséget.³³ A település lakói számára egyértelmű volt, hogy a lelkész akár még a román titkosszolgálat hatalmával is szembeállva³⁴ védi a falu és az egyház vagyonát. Hogy csak egyetlen jelentős ilyen tettet emeljük ki: 1925 nyarán például az egyház erdeje nagy részének kisajátítását megneszelve, presbitériumi döntéssel, a lehető legnagyobb gyorsasággal kitermeltette és eladta az erdő fáját.³⁵ A harmincas évektől egyre intenzívebben érzékelhetővé vált a Tőkés életében az egyre szélesebb körű társadalmi, közéleti nyitás: 1938-ban a Sepsi Református Egyházmegye esperesévé vált,³⁶ 1939-ben pedig Sepsiszentgyörgyön megalapította Háromszék legelső népfőiskoláját, melyet 1944-ig működtetett.³⁷

³⁰ Tőkésné Simon Emma pontos születési adatait a tanulmány lezártáig nem sikerült tisztázni. 1982. július 6-i halálakor 92-ik éves volt. Gyászjelentés, *Megyei Tükör*, XV. évf., 3251. szám, 1982. július 7.

³¹ Tőkés István: *Tőkés József (1884–1951)*, Kolozsvár, Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának Nyomdája, 2002, 10–12.

³² Az iskolát több rendben megbüntették, és a 7132/1930-as miniszteri rendelettel 1931-től a bezárását is elrendelték, de sikerült kivínnia a szükséges engedélyeket. A megszüntetés indoka az volt, hogy túl közel van hozzá a kocsmá, ez is jelzi, hogy a román államhatalom minden eszközt felhasznált arra, hogy az egyháztól független okokra hivatkozva is megakadályozza a felekezeti iskolák működését. Málnási Református Egyház Levéltára, I/7, Jegyzőkönyv 1923–1937, 235.

³³ Málnási Református Egyház Levéltára, I/7, Jegyzőkönyv 1923–1937.

³⁴ 1927-ben a Sziguránca (román titkosszolgálat) általi hosszas meghurcoltatásáról tudunk. Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Tőkés: *Tőkés József*, 20.

³⁷ Beke György: Az ökumené városa, *Hitel*, XII. évf., 11. szám, 1999. november, 49–58., 50.

A lelkész presztízsének emelkedéséhez a felesége, Simon Emma is hozzájárult szerény, szeretetteljes, példamutató életével. A faluban még ma is meghatot-
tan emlegetik az öregek a tiszteletesasszonyt, aki saját maga járt fel naponta még
a cigánysorra is, hogy egy beteg cigányasszony gyermekét tisztába tegye.³⁸

*A málnási nőszövetség kenderfeldolgozó asszonyai, 1935.
Fotokópia, ismeretlen fényképész fényképe alapján*

Málnáson 1927-ben alakult meg a református nőszövetség, melynek első el-
nökéül a lelkész feleségét választották. Tőkésné szövésirányító tevékenysége
1935 után kezdett kibontakozni. Az egyházi iktatókönyvből jól követhető, hogy
1935-ben és 1936-ban Ákosfalváról az egyházközség szövőszékeket vásárolt.³⁹
A szövőszékek használatával nem a falu asszonyainak anyagi jólétét kívánta szol-
gálni, hanem célirányos kenderfeldolgozó tevékenységhez kezdett, melynek fő
célja a Hunyad megyei, szászvárosi árvaház magyar árváinak a megsegítése volt.

Málnás falu közössége tudott a szászvárosi árvaházról, mivel egy helybeli
árvát is neveltek ebben az intézményben. Tőkésné viszont nagy meggyőző
erővel rávette a falu asszonyait, hogy ne pusztán az egyetlen málnási árva el-
látásáról gondoskodjanak, hanem alázattal, munkával, nagylelkűséggel segít-
sék a nehéz anyagi viszonyok között lévő árvaház működését. 1937-ben a
szászvárosi árvaháznak küldött átiratból látható, hogy a nőszövetség a lel-
készné irányítása alatt, saját szövő tevékenységgel két darab 10 ágyas szoba
teljes berendezését felvállalta: „Eddig beküldtünk 10+10=20 drb. szalmazsá-
kot, 20 drb. alsólepedőt, 21 drb. párnahéjat, és úton van 16 drb. paplan hu-
zat, valamint 8 drb. ágytakaró. Mindenikre rá van varrva az adományozó nő-

³⁸ Saját gyűjtés, Málnás, 2016. január.

³⁹ Málnási Református Egyházközség Levéltára, Iktatókönyv, 130/1935, illetve 99/1936-os iktatószámok.

szövetség neve.”⁴⁰ A nőszövetség nem csupán ágyneműkkel, de törülközőkkel és egyszerűbb ruhákkal is ellátta az árvákat.⁴¹ A pártfogók és megsegítettek kapcsolatának a kiépítése céljából Tőkésné a kenderfeldolgozásról készített képet küldött az árvaháznak, amelyet az ottani igazgató a megsegített gyermekek csoportképével viszonzott.

A málnási lelkészné 1941-ben egy újabb, teljesen más típusú szövőtevékenység élére állott. Az impériumváltáskor és a magyar csapatok bevonulása-kor Háromszéken egyre nagyobb, alulról szerveződő igény mutatkozott arra, hogy mindenkinek legyen saját népviselete. A lokális és nemzeti identitás heves fellángolását és az asszonyok szövő tudását mederbe kellett terelni, ennek a megszervezésére vállalkozott a Málnáson lakó Tőkés esperesné. A cél elérése érdekében a Szociális Szervezet vezetőjével – a honvéd csapatokkal Háromszékre érkező Hayde Irénnel⁴² – szövetkezett: felkérte őt a fonalak beszerzésére, ő maga pedig felhívást intézett a környék lelkészeihez, hogy álljanak a viseletkészítő akció élére. A felhívás nem maradt visszhangtalan. Málnáson 1941 májusára már 88 asszony viselete készült el, és további húsz jelentkező várt a parókián lévő szövőszékek használatba vételére:

„Egyik székely asszony, leány sem akar elmaradni a többi mögött. Tőkés Józsefné és Bőjthe Andrásné⁴³ szakavatott kézzel irányítja a munkát. Lelkesedésük határtalan. Az eredmény mindennél jobban megjutalmazza őket. A székely asszonyok pedig módfelett meg vannak elégedve. Hogyne lennének, amikor egy-egy ruha 5-8 pengőbe kerül, aszerint, hogy leánynak vagy asszonynak készül. A mozgalom mostmár túljutott az egyes falvak határain. Már Kézdiszéken is éppen olyan nagy a lelkesedés a székely szoknya iránt, mint Málnáson, vagy Oltszemen. A mozgalom élén mindenütt ott állnak a lelkészek feleségei.”⁴⁴

Mivel a háromszéki szőttesmozgalomról néhány esztendeje külön összefoglaló tanulmányom jelent meg,⁴⁵ a mozgalom továbbgyűrűzését nem cé-

⁴⁰ Málnási Református Egyház Levéltára, folio iratok, 124/1937-es iktatószám, 1937. augusztus 25.

⁴¹ Saját gyűjtés, Málnás, 2016. január.

⁴² Hayde Irén missziós nővér, az Erdélyi Szociális Szervezet vezetője.

⁴³ Bőjthe Andrásné, oltszemi református lelkészné.

⁴⁴ Háromszék megye minden asszonya, leánya háziszőtttest akar... *Székely Nép*, LIX. évf., 111. szám, 1941. május 16., 4.

⁴⁵ Szócsné Gazda Enikő: A kutatástól a tömegmozgalomig: az 1930-as évekbeli háromszéki szőttesmozgalom története, in Keszeg Vilmos–Szász István Szilárd–Zsigmond Júlia (szerk.):

lom e tanulmányban tovább tárgyalni. A málnási eset részletesebb tárgyalása reményeim szerint elég meggyőzően jelzi, hogy Málnás egyházi életének alakulását nem pusztán Tőkés József lelkipásztor, majd esperes formálta, hanem a háziipar szervezése és az asszonyi munkák koordinálása révén Tőkésné Simon Emma is hatékonyan befolyásolta.

A KÉT ISMERTETETT ESET KÖZÖS ELEMZÉSE

A két ismertetett, református egyházi indíttatású székelyföldi háziipari mikroakció olyan periódusban tört felszínre, mikor a székely faluközösségek élete gyökeres változások előtt állt. Mind Magyaró, mind Málnás esetében a vidék természeti adottságainak a gyors, mohó kiélése miatt a faluközösségek egyre jobban elszakadtak a korábbi sajátosságaiktól. A kézműves hagyományok fel lazulása a falusi életforma önfelszámolásának, a közösségi kontrollmechanizmusok⁴⁶ enyhülésének az előjele volt. A normák és elvárások lazulási folyamata sok esetben destruktív folyamatokat indított el: az egyén elvesztette az orientációs képességét, sodródott, régi értékeit kidobta, de nem volt képes stabil, új értékekkel helyettesíteni azokat. Ebben a bizonytalan állapotban próbálták a papok, vagy esetünkben a lelkészfeleségek megtalálni azt a régi értéket, amely – ha kissé átalakított formában is –, de tartást, gerincet, folytonosságot adhatott az új értékrendben is.

A lelkész a legtöbb esetben a faluba betelepülő „idegen” volt és maradt huzamosabb időn át. Szerepét a rítusok menedzselésében elfogadták, de többnyire sanda szemmel követték vagy nehezményezték azt, ha nyíltan beleszólt a falu gazdasági, társadalmi életébe. A női közösségépítés járatlan útjainak a kitaposása még ennél is nehezebb feladatkör volt, mivel a székelyföldi falusi közvélemény is csupán a gazdasszonyiségben, gyermeknevelésben látta az asszonyi szerepköröket, és itt is az egyházon belül az együttérzést, megértést, szolgálatkészséget vélték a női jellemmel leginkább összekapcsolhatónak.⁴⁷ A 19. század végén ez a viszonyulás is változóban volt: erre utalt a városokra szolgálni induló lányok tömege, és az a tény, hogy elindult az ébredési, majd

---

Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve 22., Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2014, 247–278.

⁴⁶ A társadalmi kontroll fogalmi meghatározásáról és variációiról lásd Kinda István: *Ellenőrzött közösségek*, Marosvásárhely, Mentor, 2010, 32–35.

⁴⁷ Sára Szabó Katalin: „Női munka” a református egyházban a századfordulótól a 40-es évekig, in: S. Lackovits Emőke–Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 6*, 1. köt., Konferencia Pápán, 2002 június, Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2004, 211–220, 211–212.

belmissziói mozgalom, amely a nők egyházi feladatkörökbe való beépülését is lehetővé tette. Talán nem sarkítás, ha azt mondjuk, hogy egy férfidominanciájú társadalomban a lányokkal és a nőkkel való egyházi foglalkozást, a délutáni nőszövetségi tevékenységeket a lányvédelem, asszonyi foglalkoztatás narratívájába burkoltan lehetett a leginkább elfogadtatni. A női kegyességi mozgalmak és a női háziipar fejlesztési alkalmai talán ezért kapcsolódtak ennyire össze a falusi egyházi gyakorlatban. Egyelőre még csak hipotézis szintjén fogalmazhatom meg azt a feltevést, hogy a női kézimunkák tanításának egyházi praxisa nem csupán a magyar iparpolitika háziiparfejlesztő akcióinak a felekezetek közé való beszűremlése volt, hanem talán a nyugati protestáns egyetemeken is javasolt didaktikai módszer lehetett. A lelkészfelelések ezirányú implikálódása azért is volt járható út, mert elég sok esetben a papné tanítónői végzettséggel rendelkezett, és a 19. század végi tanítóképzőkben fontos tananyag volt a női kézimunkaoktatás.

A két településen elemzett eset különböző origójú volt, míg Málnás első periódusában a kegyességi mozgalom pontos nyomvonalán haladt, addig Magyaró példája a lokális identitáskonstrukció különútján járt. Mindkét esetben a mozgalomnak közösségépítő szerepe volt, de egyben az is elmondható, hogy ezt a közösséget félig kontrollált keretek közt képzelték el, a cél a közösség egyházi és – ezzel párhuzamosan – az egyház közösségi integrációja volt.

Mindkét esetben az egyházi akció közösségi értéket teremtett: hozzájárult a népi hímző- és szövőkultúra fennmaradásához, továbbfejlesztéséhez. A struktúravesztett háziipart értelmiségi irányítás próbálta visszahelyezni a közben már kissé megváltozott strukturális keretekbe, az elit kontrolljának a beiktatásával.⁴⁸

A két háziipari akció érdekessége, hogy mindkét lelkész számára hozzájárult az alsópapi státusból való felemelkedéshez. Ugyanakkor a székelyföldi kézimunkakultúra szerepkörének a megerősödéséhez járult hozzá.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Málnási Református Egyházközség Levéltára

– Folio iratok

– Iktatókönyv

– I/7-es Jegyzőkönyv (1923–1937)

⁴⁸ Vö. Szabó Á. Töhötöm: *Kooperáló közösségek. Munkavégzés és kapcsolatok a falusi gazdálkodásban*, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2009, 34.

BIBLIOGRÁFIA

- A Vallás- és Közoktatásügyi m. kir. miniszter... *Néptanítók Lapja*, XLVII. évf., 35. szám, 1914. augusztus 27., 16.
- BALATON Petra: *A székely akció története. I. Források 1. Munkaprogram és kirendeltségi jelentések*, Budapest, Cartofil, 2004.
- BÁRTH Dániel: Alsópapság és népi kultúra, in uő (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*, Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék, 2013, 9–42.
- BEKE György: Az ökumené városa, *Hitel*, XII. évf., 11. szám, 1999. november, 49–58.
- BEKE György: Magyarléta várának utolsó ostroma. Palkó Attila történelemtanárral beszélget Beke György, *Honismeret*, XVIII. évf., 1990/2–3, 76–82.
- BOROVSKY Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye*, Budapest, Országos Monografia Társaság, 1912.
- Halálozás, *Székely Nemzet*, XIV. évf., 107. szám, 1896. július 18.
- Háromszékmegye minden asszonya, leánya háziszőttest akar... *Székely Nép*, LIX. évf., 111. szám, 1941. május 16., 4.
- Jegyzőkönyv, *Ijű Erdély*, XI. évf., 1–2. szám, 1932. szeptember 1., 14.
- KENYERES Ágnes (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon*, 1. köt., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
- KINDA István: *Ellenőrzött közösségek*, Marosvásárhely, Mentor, 2010.
- LÁZÁR Pál: Munka a hazafiság szolgálatában, *Magyarország*, X. évf., 131. szám, 1903. június 4., 12.
- Meghalt a Maros megyei népművészet megmentője, *Keleti Újság*, XVI. évf., 110. szám, 1933. május 16., 2.
- OLOSZ Katalin: *Egy kiállítás emléképei*, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2003.
- PALKÓ Attila: Tutajozás a Maroson a XVII. század végétől a XX. század első feléig, in Nagybakay Péter (szerk.): *VIII. Kézművesipartörténeti Szimpózium Veszprém, 1992. november 9–11.*, Veszprém, 1993, 89–102.
- PALKÓ Attila–PORTIK Irén–ZSIGMOND József: *Felső-Maros vidéki varrottások*, Bukarest, Kriterion, 1985.
- PALKÓ Attila–SZENTIMREI Judit: *Marosmagyarói varrottások és szőttesek*, Kolozsvár, Kriterion, 2008.
- PALOTAY Gertrud–SZABÓ T. Attila: Ismeretlenebb erdélyi magyar hímzéstípusok, *Ethnographia*, XXXIII. évf., 1. szám, 1–34.
- RÁTH Károly: Háziipar, in Matlekovits Sándor (szerk.): *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye*, 8. köt., Budapest, 1898, 299–377.
- REI: Megnyilt Bethlen Mária grófnő erdélyi népművészeti vándorkiállítása, *Ellenzék*, 1931. május 3., 2.
- SÁRAI SZABÓ Katalin: „Női munka” a református egyházban a századfordulótól a 40-es évekig, in S. Lackovits Emőke–Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallá-*

- sosság a Kárpát-medencében* 6, 1. köt., Konferencia Pápán, 2002 június, Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2004, 211–220.
- SZABÓ Á. Töhötöm: *Kooperáló közösségek. Munkavégzés és kapcsolatok a falusi gazdálkodásban*, Marosvásárhely, Mentor, 2009.
- SZABÓ Sámuel: *Erdélyi néphagyományok*, anyagát összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal ellátta Olosz Katalin, Marosvásárhely, Mentor, 2014.
- SZÁSZ MÁRTONNÉ BENE Ilona: Kutató uton a földön heverő porszemek: a felsőmarosmenti varrottas nyomában, *Keleti Újság*, XIV. évf., 215. szám, 1931. szeptember 21., 3.
- Székyföldi iparkiallítás Marosvásárhelyt, *Székyegyesületi Képes Naptár és Évkönyv az 1901-ik közönséges évre*, Budapest, Franklin, 1901.
- Széky iparkiallítás, *Hazánk*, VII. évf., 144. szám, 1900. június 20., 7.
- SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, 7. köt., Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1900.
- SZÓCSNÉ GAZDA Enikő: A kutatástól a tömegmozgalomig. Az 1930-as évekbeli háromszéki szöttesmozgalom története, in Keszeg Vilmos–Szász István Szilárd–Zsigmond Júlia (szerk.): *Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve* 22., Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2014, 247–278.
- TAR Attila Szilárd: Magyar–német felsőoktatási kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. században, *Doktori disszertáció*, www.doktori.btk.elte.hu/his/tar/disszert.pdf
- TÖKÉS István: *Tökés József (1884–1951)*, Kolozsvár, Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának Nyomdája, 2002.
- VÁRADY Aladár–BEREY Géza: *Erdélyi monográfia*, 1. köt., Szatmár, Gloria Könyvnyomda és lapkiadó vállalat, 1934.
- WITTICH Andor: A nő szerepe az iparpártolás terén, *Honi Ipar*, VI. évf., 18. szám, 1905. szeptember 15., 3.

ABSTRACT

Enikő Szócsné Gazda: Church and Home Craft

The study examines the church activities to develop homecraft in two settlements in Szeklerland (today Romania). The village of Magyaró was famous for its embroidery art, and Málnás had weaving traditions. In the first half of the 20th century, the pastors' wives were involved in the development of these domestic crafts. The aim of these two home craft actions was, to build women's communities

Keywords: Home craft, embroidery, weaving, women's communities, Reformed Church in Transylvania

A LELKÉSZFELESÉGEK SZOLGÁLATÁNAK SZÍNEVÁLTOZÁSAI KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ UTÓBBI SZÁZ ESZTENDŐRE

Püösök Sarolta

BEVEZETŐ GONDOLATOK

A konferenciát egyháztörténészek kezdeményezték, és a meghirdetett tematika elsősorban a történeti kutatást helyezi előtérbe, mégis vannak olyan kapcsolópontok, amelyek a teológiai vizsgálódás többi területei fele is átjárást biztosítanak. Az alábbi kérdésfelvetés egy ilyen határterületről származik, ugyanis miközben a rendszeres teológia az identitásra kérdez rá, óhatatlanul vissza kell mennie a múltba ágyazódó gyökerekig. Az is gyakori, hogy az egyes kutatók ugyanazt az anyagot vizsgálják, viszont ameddig a történész alapszövegként elemez egy dokumentumot, addig a rendszeres teológus csak lábjegyzetként hivatkozik rá, más esetben ugyanez fordítva történik.

A helyes önértelmezés, egészséges identitástudat minden nemzedék számára fontos cél, de az átmeneti időszakokban élőknek különösen is nagy kihívás a zavaros, többirányú ráhatások közepette önmagukkal azonosnak maradni. A nagy történelmi változások, gyors léptékű átalakulások korában a teológiának szükséges újrafogalmaznia a ki vagyok kérdésre adott választ, s ennek bővítményeit is sorra kell tárgyalnia, jelesül, hogy ki vagyok, például mint református lelkészfeleség? A válaszadás rendjén mindenképp meg kell vizsgálni a gyökereket, azok történeti fejlődését. Elvakultság lenne azt hinni, hogy valahol a múltban lennie kell egy romlatlan, mitikus aranykornak, amelyből előbányászható a tökéletes modell, amilyennek az embernek lennie kell, hiszen minden korszaknak megvannak a maga korszakjegyei, afféle kultúr-történeti üledékei, amelyek megakadályozzák az általános- és örökérvényű magatartásmodellek kialakulását. Balgaság volna azonban az előző korokat figyelmen kívül hagyni, selejtként mellőzni, mert aki türelmesen lefejt a korszak idejétmúlt, meghaladott külső burkát, mögötte valóban értékes kincsek re lel, amelyek nélkül a mában nem is lehet identitást építeni, hiszen építeni csak komoly alapra érdemes, amelyet épp a múlt kínál.

Az elhívás és szolgálat sajtóságos esete, amikor valaki házassága által egy szolgáló életformára is igent mond. A világ különféle vallásainak papjai, szolgálattevői körében gyakori jelenség, hogy a szolgálat az egész családot érinti,

életmódjuk, viszonyulásaik az átlagostól eltérőek. Öt évszázados hagyomány, hogy a protestáns lelkipásztorok családja, elsősorban a lelkészfeleségek részt vállalnak a szolgálatban.

A lelkési identitás meghatározása egyik legtöbbet vitatott kérdés a jelenkori egyházban, s ennek kapcsán érthető, hogy a lelkészfeleségek helyzete is tisztázásra szorul. Az óriási társadalmi változások miatt egyértelműen szükséges az alapkérdések és értékek újragondolása. A lelkészfeleségeket illetően számos valós és vélt elvárás jelenik meg, amelyek között nehéz különbséget tenni. Az évtizedekkel korábban megfogalmazott feladatok, meghatározások felidézése önmagában elégtelen, szükséges egy mélyrehatóbb elemzés is, külön kell választani a korszakjegyeket az állandó értékektől, a helyzetfüggő tényezőket az időközön átívelő szolgálati minimumtól.

NÉHÁNY BIBLIAI PÉLDA

A református önértelmezés természetes velejárója a bibliai alapok kutatása. Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül következik néhány bibliai példa a papi családkról és a családalapítás létjogosultságáról. Az ószövetségi törvények jól behatárolják Isten közvetlen szolgálóinak kilétét, így a szent sátor illetve a templom körüli mindenféle szolgálatot a Lévi törzséhez tartozó férfiaknak kellett ellátniuk, közülük került ki a főpaptól kezdve a kóristákon át a legutolsó templomszolgáig minden tisztségviselő. A törvény arról is rendelkezett, hogy a többi törzs Istennek szentelt elsőszülöttei helyett is a léviták végzik a szolgálatot megváltási díj ellenében. A tized, a különféle fogadalmi ajándékok és az áldozati anyagok papoknak járó része mentesítette a lévitákat az egyéb munkáktól (mezőgazdasági termelés, kereskedelem stb.), és bőven fedezte egész családjuk szükségleteit. Például az áldozati húst a szolgálattelvő pap a családjával fogyasztotta el, amelyből a hajadon lányai is részesedtek, de a férjhezmenetelüket követően már nem, mert akkortól már egy idegen családhoz tartoztak. (3Móz 22,12-13; 5Móz 18,1-5) Jóllehet a Tóra nem írt elő olyan szigorú határokat a papok párválasztása szempontjából, mint az indiai kasztrendszer a brahminok számára, akiknek csak a papi kaszton belül szabadott nősülniük, az Ószövetségben is gyakori, hogy a papok paplányokat választanak feleségül. A magyarázat egyszerű, egyfelől a munkatársi kapcsolat kézenfekvővé, elérhetővé teszi a családi kötelek kialakítását, másfelől azzal az előnnyel is jár, hogy a vő ilyenként az apósától is eltanulhat olyan ismereteket és készségeket, amelyek szükségesek a hivatásgyakorláshoz, és egyben jelentősen bővíthet a pályája szempontjából fontos kapcsolattökéje. A fenti

gyakorlat valamelyes formája szinte napjainkig nyomon követhető, de a legelső ismert eset Mózesé. A fáraó lánya által örökbe fogadott fiatal lévita, miután menekülnie kellett az egyiptomi udvarból, a Midján földjén talált menedéket, és elvette a papjuknak, Jetrónak (Ruélnek) Czippóra nevű lányát. Mózes a pusztai életforma rejtélyeit is közöttük tanulja meg, de a Szentírás később konkrétan is beszámol arról, hogy immár a népe élén álló „pályakezdő” Mózesnek milyen nagy segítséget jelent az őt meglátogató apósznak a tanácsa (a csapatmunka szabályainak egyik első iskolapéldáját tanácsolja a gyakorlott lelki, szellemi vezető, 2Móz 18,1-27). Czippóra olyan szempontból is a lelkészfeleségek egyik archetípusa, hogy jóllehet saját jogán nem hordoz papi tisztséget, de határhelyzetben, amikor lélekjelenlét és gyors beavatkozás kérdése a menekülés, beavatottak szakértelmével ragad kezébe éles követ, és metéli körül gyermekét (2Móz 4,24-26), azaz vállal át olyan feladatot, amely egyébként a férjének a hatáskörébe tartozna, de kivételesen csak akkor nem csorbul a papi becsülete, ha társa segítőkész kezet nyújt.

Az ószövetségi kor egyik utolsó név szerint is ismert papi családjába születik Krisztus útkészítője, Erzsébetet és Zakariás papot idősödő korukban ajándékozta meg Isten Keresztelő Jánossal. Az újszövetségi korban, az őskeresztyének körében nem volt kérdés a papok házasságának létjogosultsága. Pál a saját esetére nézve ugyan előnyként írja le, hogy történetesen nőtlen, hiszen független emberként, akinek nem kell gondot viselnie saját családjára sokkal könnyebben tudta elhordozni a számos büntetést, életveszélyes helyzetet, amely így hozzátartozókat nem veszélyeztetett. A papi nőtlenséget az Újszövetség sehol nem teszi kötelező érvényűvé, sőt az az általános szabály (Tit 1, 1Tim3), amely előírja, hogy a gyülekezetek egyfeleségűek közül válaszsának papi elöljárót, – „a püspök egy feleségű legyen” –, áttételesen bizonyítja, hogy elismerték a papi házasságok létjogosultságát. Az egynejűség követelménye ekkor már korszellem kérdése is, hiszen a hellenisztikus kor műveltebb rétegei már felismerték a poligámia hátrányait, amely ebben az időszakban inkább a belső feszültségek, a családi viszonyok ingatagságának melegágya volt. A keresztyénség ezzel megalapozta az egyenlő felek közti szövetségen alapuló családmodellt, és kiiktatta a férjükön egymással osztozni kényszerülő nők megalázó állapotát.

AKIK A LELKÉSZI HÁZASSÁG MELLETT DÖNTENEK

A papi nőtlenség, cölibátus története a 4. századra nyúlik vissza, már az elvirai zsinat (305/306) tiltotta a nősülést,¹ VII. Gergely 1074-ben eltiltotta a szolgálattól a nő papokat, a keleti egyház azonban csak a másodszori házasságot tiltotta. Magyarországon a szabolcsi zsinat 1092-ben még a bizánci gyakorlatot követte, és az alsóbb papság körében még a 13. században is gyakori volt a házasság.²

A nyugati egyházban a reformáció új fordulatot hozott, a házasság nemcsak megengedetté vált, de a neves reformátorok szinte tüntetőleg házasodtak, legalábbis nyíltan hirdették, hogy a lelkészfeleségek által kibővül a szolgálati lehetőség. Az első hivatalos „papnék”, akiket számon tartanak olyan hölgyek, akiknek státusza is jelezte, hogy a párválasztási szempont nem a bujaság vagy anyagi érdek, hanem a megbízhatóság, alkalmasság a közös szolgálatra, így például Luther egy apácát, Kálvin és Zwingli özvegyasszonyt vettek nőül.

Az átmeneti korszakban, az 1517-et követő időszakban, még mindig feltűnően sok volt a protestáns irányra még át nem tért papok körében a házasság (főleg titkolt formája, vagy az ennél sokkal rosszabb szexuális csapodárság), így egyet kell értenünk azokkal az egyháztörténészekkel, akik a protestantizmus által ismét engedélyezett papi házasság tényét döntő szempontnak tartják a papság protestáns irányra történő váltásában, hiszen „A papi nősülés önmagában is lehetett olyan ösztönző erő, amely a reformáció irányába vitt többeket a papok közül.”³

A zsinatok, kánonok aránylag korán tisztázták a nősülés kérdését, sőt a papi család milyenségére vonatkozó rendeletek is megjelennek: az 1562-es debreceni zsinat 171. cikkelye beszél a házasság isteni eredetéről, és a papi házasságról, a tarcal-tordai hitvallás 29. cikkelye a házasságot Istentől valónak, és a megtiltását bibliátlannak tekinti. 1555-ben Erdődön a II. zsinat 9. cikkelye ugyanilyen értelemben szól, sőt, már a feleségek milyenségére is vonatkozik egy szakasz: „Vigyázzanak továbbá szorgalommal, hogy nejeik ne legyenek szemtelenek, fecsegők, hazugok, haszontalan beszédűek, avagy köl-

¹ Bátoriné Misák Marianna: A papné szerepkör kialakulása, különös tekintettel a Tiszán innen egyházvidékre, *Egyháztörténeti Szemle*, XX. évf., 2019/1, 44.

² Dienes Dénes: *A keresztyénység Magyarországon 1526 előtt*, Sárospatak, Sárospataki Református Teológiai Akadémia, 2001, <http://srta.hu/wp-content/uploads/2015/02/ker.pdf> 15., (Letöltés: 2019. október 19.), 15.

³ Dienes Dénes: Reformáció a hétköznapokban, *Rubicon*, 2017/12, 33. https://epa.oszk.hu/03100/03122/00020/pdf/EPA03122_rubicon_2017_12_032-035.pdf, (Letöltés: 2019. október 19.)

tekezők, hanem inkább legyenek olyak, minőknek lenni kell a kegyességet jótetteikben feltüntető asszonyoknak, és tanulják meg, hogy férjeiknek mint uraiknak, csendben és teljes önmegadásukkal engedelmességedjenek.” Az 1595-ös Felső Magyarországi cikkek 43. cikkelye azzal foglalkozik, hogy: „A családra és az öltözetre is gondot kell fordítani.”⁴

A PROTESTÁNS LELKÉSZCSALÁDOK IDENTITÁSÁNAK MEGSZILÁRDULÁSA

A reformáció kibontakozását követő korszak köztudottan a tanok, szabályok kijegecesedésének, sőt – a protestáns ortodoxia korában– megmerevedésének az időszaka volt. 1649-ben a Geleji Katona István által összegyűjtött kánonok 84. pontja⁵ egészen körültekintő részletességgel írta elő a lelkészi családok számára a megfelelő viselkedésmódot. Az illyenszerű szabályozások mögött általában kétirányú folyamat húzódott, egyfelől léteznie kellett olyan kirívó eseteknek, amelyek elkerülése végett szükségesnek bizonyult a pontos határok, mérce rögzítése, másfelől a szabályok születésének hátterében joggal feltételezhető, hogy az érintett csoport identitástudata megerősödött és képes megmutatni önmagát. A 84. kánont érdemes a benne kifejtett főbb tematikák mentén csoportosítani, ilyenként szembetűnő, hogy figyelmeztet a papi család *példa* mivoltára, és a *hitelesség* fontosságára: „Minthogy pedig nemcsak maguk a lelkészek, hanem azoknak családtagjai is némileg példái tartoznak lenni az Úr nyájának [...] Emellett életüket, erkölcsüket úgy intézzék, hogy bennük semmi oly vétek, amit férjeik más nőkben az Isten ígéje szerint megérónak, a mások nagy botránkozására fel ne fedeztessék; [...] magukat mindenben a szemérmességnek és a családanyai tisztas jellemnek mintegy élő példáiul tüntessék fel.”⁶ A kánon óva inti a lelkészi család nő tagjait a *fényűzés*től, amelynek különféle formáit apró részletességgel ecseteli is:

„...komolyan, sőt az apostoli rendeletnél fogva meghagyatik nekik, hogy még nejeik s leányaik is minden fényűzéstől és piperétől mentes ruházat-

⁴ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Budapest, Kiadja a Magyarországi Protestáns Egyház, é. n, <http://leporollak.hu/egyhtori/magyar/KISSARON.HTM>, (Letöltés: 2019. október 19.)

⁵ Geleji Katona István: *Egyházi kánonok 1649*, fordította: Kiss Áron, Kecskemét, Kiadja a Szatmári Református Egyházmegye, 1875, 48–49. http://leporollak.hu/egyhtori/magyar/KA_GELEJ.HTM (Letöltés: 2019. október 19.)

⁶ ua.

ban járjanak; magukat szeméremmel és illemmel, nem fodrozott hajfür-tökkel, vagy arannyal, vagy gyöngyökkel, vagy drága köntössel ékesítvén, hanem oly tisztességes ruházattal, mely a kegyességre törekvő nőkhöz illik; nem vetekedve a nemes nőkkal fejékekkel, hajszalagokkal, selyem kötények-
kel, nyakláncokkal, karperecekkel, kősöntyűkkel, színes cipőkkel, arany vagy ezüst rojtokkal hímzett aljú mentékkal, vállfűzőkkel, görögös fejfátyollal, s más oly nemű ékszerek használatával, melyek a lelkésznékhez illetlenek; hanem magukat saját rendjükhöz s állapotjukhoz alkalmazzák.”⁷

A fenti követelménysor elsősorban a protestantizmus puritán életeszme-nyéből fakad, de ezen felül tükrözi a lelkészi családok sajátos társadalmi helyzetét. A lelkész akadémiai műveltségénél fogva tájékozottságban, tudás-
ban jóval az átlag ember felett állt, nem véletlenül illették a „tudós és tisztele-tes” megszólítással. A könyvszerető ember nyilván a családját is igyekezett az általa elért műveltségi szintre emelni, Bethlen Gábor óta nemeslevelet is ka-
pott, de társadalmi rangját illetően egy külön réteget képezett. A lelkész gya-korta bejáratos volt a nemesi udvarokba, sőt mérvadónak tartották vélemé-
nyét, jó beszélgetőtársnak tekintették családtagjaival egyetemben, és ha ese-tenként még anyagiakban is elérte a környezetében élő kisnemesek szintjét, akkor sem azonosulhatott azoknak az életvitelével, akik őseiktől örökölt, vagy katonai, politikai érdemeikért szerzett birtokuk jövedelmét szabadon
használhatták. A protestáns lelkészekre is érvényes a krisztusi *egy saru, egy pálc-
ca* stb. elv, azaz rendelkezhetek akkora jövedelemmel, amekkora a tisztessé-
ges megélhetéshez szükséges, amekkora a szolgálatuk zavartalan végzését biztosította, gyermekeik taníttatásának, kiházasításának költségeit fedezte, de ezen felül minden más hitelvesztést eredményez. A nőülés, a család a szol-
gálat kibontakozását önmagában nem akadályozza, sőt inkább kedvező hát-
teret biztosít, de a családtagoknak nem szabad a feljük megmutatkozó tisz-
teletet félreérteniük, és annak az érzékcsalódásnak az áldozatává válniuk, mintha ugyanazon forrásokkal rendelkeznének, s azokat ugyanolyan módon
használhatnák fel, mint a főúri réteg. A kánon igyekszik zablát tenni minden hiú törekvésre. A tetszeni vágyás kéz a kézben jár a testiség egy másik kísér-
tésével, a szexualitással, így nem véletlen, hogy a kánon nemcsak a fényűző külső megjelenés kerülését írja elő, de a következő lépést, a tetszésnyilvání-
tást, *parázná megnyilvánulásokat* még inkább tiltja: „...azért a józanságot s fedd-
hetetlenséget kövessék, a csacsкасágot, fajtalanságot...kerüljék, [...] a tánctól

⁷ ua.

tartózkodjanak”⁸ A tiltást azzal nyomatékosítja, hogy fegyelmi eljárással fenyegeti azt a férjet, akinek nem sikerül kordában tartania feleségét: „A kicsapongó és bujálkodó engedetlen nőknek férjei, egy vagy két ízben való megintetés után, a szent szolgálatuktól a közgyűlésig eltiltassanak.”⁹

A kánon kitér arra a kérdésre is, amely a lelkészi munka egyik legfontosabb területét érinti, azaz a közösségépítést, amelyben alapvető követelmény a békességre igyekvés. Az emberi kapcsolatok legnagyobb veszélyeztetője a *viszálykodás*, amelyet az előírások a következőképpen tiltanak: „a civakodást, perpatvart, mint dögvészt kerüljék.”¹⁰ A pusztító járvány képe beszédes, és találó is, hiszen a pletykáló, veszekedő asszony halálos kórt terjeszt nyelvével, amelynek nyomán férje minden addigi munkája tönkremegy, ellehetetleníti a papi szolgálatot.

HÁZ A „MAGASBAN”

A felvilágosodást követően és a reformkorban a lakosság zöme még falvakban élt, és a lelkészek többsége is falusi gyülekezetekben szolgált, ahol családjuk egy másfajta életforma előhírnöke volt. A sajátos helyzet leírására találó az egyik német elemző alábbi megállapítása:

„A parókia egyúttal város a faluban, egy példaértékű metszete a városi, polgári életformának vidéken [...] még ha a (templom)dombon levő ház külsejét tekintve teljesen az alatt fekvő parasztházak sorába tagolódik is, és harmonikusan beilleszkedik a faluba, a belseje valami másból, a polgári világból való. Képek, könyvek, művészet és költészet, zene és beszélgetés töltik ki az ízléses (különleges) házat.”¹¹

⁸ ua.

⁹ ua.

¹⁰ ua.

¹¹ Wolfgang Steck: Im Glashaus. Die Pfarrfamilie als Sinnbild christlichen und bürgerlichen Lebens, in Martin Greiffenhagen (Hg.): *Das evangelische Pfarrhaus – Eine Kultur- und Sozialgeschichte*, Stuttgart, Kreuz-Verlag, 1984, 109–110.: „Das Pfarrhaus ist zugleich die Stadt im Dorf, ein exemplarischer Ausschnitt städtischer, bürgerlicher Lebenswelt auf dem Lande. Städtische Kultur kennzeichnet den Lebenszuschnitt der Pfarrfamilie, ihre modische Kleidung wie ihre gepflegten Umgangsformen, ihre privaten Interessen und natürlich ihre Bildung, ihre Sprache. Auch wenn sich das Haus auf dem Berge nach seiner Aussenseite ganz in die darunterliegenden Bauernhäuser einreißt und sich harmonisch ins Dorf einpasst, das Interieur ist aus einer anderen, der bürgerlichen Welt. Bilder und Bücher, Kunst und Dichtung, Musik und Gespräch füllen das aparte Haus aus.” – Kiemelve a lefordított szövegrész.

Az idézett tanulmány arra a lényeges különbségre is rámutat, ami a polgári világot és a parókiák tájékát mégis megkülönbözteti, jelesül, ameddig az előző hajlamos az elzárkózásra, egyfajta individualizálódás jellemzi, addig az utóbbi tudatosan vállalja a környezet felé nyitást.¹²

Anakronizmus volna arról értekezni, hogy a ház lakóit mennyiben zavarta a lelkészi család életterének színpadyszerű átláthatósága. Az utóbbi időben felerősödött ugyan az „üvegfal-hatás” körüli vita, és például a megfelelési kényszer alatt álló lelkészgyerekek lelki torzulásairól beszélnek, de ez a jelenség a 20. század közepéig kevésbé volt jellemző. A kutatóknak vigyáznuk kell arra, hogy ne vetítsék ki szüretlenül a saját koruk tapasztalatait a korábbi időszakokra. A kísértés nagy, „hiszen korunk emberének az egymástól való eltávolodása és elszigetelődése a polgárosodás kezdeti időszakához mérten a sokszorosára nőtt, talán ezzel magyarázható, hogy a szerzők maguk is elfogultan, túlzó, néhol belemagyarázó empátiával viszonyulnak az »üvegfalú« parókiák lakóihoz.”¹³ Az idézett német szerzőnek sikerült visszamenni az időben, és a felvilágosodás korának lelkészi családait a maguk korszelleme szerint vizsgálta, és azt tapasztalta, hogy „... a felvilágosodás-kori parókiát, nem mások emelték példává, többnyire a lakóinak akarata ellenében, mint a polgári vagy a modern lelkészi otthont. A példás otthoni és családi életközösség megjelenítésének gondolata és a lelkészi élet mintaszerűsége sokkal inkább a felvilágosult lelkész és családja önértelmezésének felelt meg. Ők maguk tették házukat üvegházzá.”¹⁴ A fenti megállapítást bátran kiegészíthetjük azzal, hogy ez a fajta önértelmezés magyar vonatkozásban szinte a 20. század végéig jellemző. Izgalmasabb kérdés, hogy milyen nő láttatja magát az üveg-falak mögül. A 19. század végéig mindenképp a *feleség – anya – háziasszony* hármas szerepkör volt a jellemző,¹⁵ példát is ebben kellett mutatnia. Ezeknek a szerepköröknek a részletes ismertetése ezúttal elmarad, de fontos kiemelni,

¹² Püsök Sarolta: Hogyan kerültek kalotaszegi varrottasok a királylány kelengyéjébe?, *Studia Univ. Babeş–Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica*, Kolozsvár/Cluj-Napoca, 2019/1, 293.

¹³ ua.

¹⁴ Steck: Im Glashaus, 121.: „Vielmehr wurde das Pfarrhaus, wurden die pastorale Ehe, die Pfarrfamilie in die Pfarrerskinder in der Aufklärung zu jenem moralischen und pädagogischen Vorbild, das sie seitdem geblieben sind. Und das Pfarrhaus der Aufklärungszeit wurde nicht –wie das bürgerliche und das moderne Pfarrhaus- von anderen zum Vorbild erhoben, meist gegen den Willen seiner Bewohner. Vielmehr entsprach die Idee vorbildlicher Gestaltung der häuslichen und familiären Lebensgemeinschaft, die Vorbildlichkeit der pastoralen Lebensführung ganz dem Selbstverständnis des aufklärten Pfarrers und seiner Familie. Sie machten ihr Haus selbst zum Glashaus.”

¹⁵ Sárai Szabó Katalin: Modellváltás a református lelkészneői szerep értelmezésében az 1870-es és az 1930-as évek között, *Korall*, XIV. évf. 2013/52, 190. http://epa.oszk.hu/00400/00414/00043/pdf/EPA00414_korall_2013_52_187-214.pdf, (Letöltés: 2019. október 19.)

hogy a nőnek egyikben sincs önálló létjogosultsága, mindhárom a férjétől való függőségben bontakozhat ki. Schleiermacher, a romantika korának nagy teológusa az Isten-ember kapcsolat leírására alkalmazza az érzések világából az „abszolút függőség érzése”-nek képét. Kis túlzással ugyanezt állíthatjuk a férfi-nő kapcsolatról is, ez a feltétlen függőség – akkor még elsősorban pozitív értelemben – jellemezte a lelkésznék önértelmezését férjeik irányába is. A korszak papnéi több szépirodalmi alkotásban is megjelennek, mint akik nem jelentéktelen mellékszereplői a társadalom életének, ahol azonban csak férjük jogán vannak jelen.¹⁶

A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁNAK DILEMMÁJÁTÓL A II. VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐ MEGPRÓBÁLTATÁSOKIG

Nehéz volna megállapítani, hogy a lelkésznék, és általában a nők önértelmezésének a férjükhöz kapcsolódó „abszolút függőség érzése” meddig marad meghatározó eleme, de a századfordulón már szakadozik a kötél. A változást elsősorban nem egy belülről fakadó önállósodási vágy indította el, hanem olyan létkérdések, amelyekre megoldást kellett találni. Békeidőben, ameddig a lelkészek zavartalanul élhették az életüket, tisztességgel gondoskodtak családjukról, de az I. világháború kitörését követően egyre nagyobb gondot jelentett az özvegyek és árvák kiszolgáltatott helyzete. Az egyházi sajtó cikkei gyakran foglalkoznak a hátramaradt lelkészi család kegyetlen nélkülözésével, a panaszlevelekkel, illetve a helyzet orvoslását célzó határozatokkal, gyűjtésekkel, menhelyek létesítésével.¹⁷ A háborút követően pedig még fel sem ocsúdott az ország, és máris begyűrűzött a gazdasági világválság elkésztető hatása, így még 1928-ban is égető kérdés az özvegy papnék otthonának felépítése.¹⁸ Közösségi szinten történtek ugyan nemeslelkű kezdeményezések, de megfelelő nyugdíjtörvény és biztos szociális háló hiányában ezek nem hoztak átfogó megoldást. Egyéni megoldáskeresés szempontjából még ennél is korlátoltabbak a lehetőségek, hiszen a századfordulón a művelt papnék is

¹⁶ A teljesség igénye nélkül néhány ebben a korszakban játszódo papnékkal foglalkozó szépirodalmi mű: Gyarmathy Zsigáné: *Az ifjú pap* (regény), *Egy papné életéből* (novella), Móricz Zsigmond: *Galamb papné*.

¹⁷ A kolozsvári egyházi folyóiratban, a Református Szemlében például 1909–1929 közötti időszakban 20 közlemény foglalkozik a lelkészözvegyek és lelkészi árvák kérdésével, lásd: Kozma Zsolt: *A Református Szemle repertórium 1908–2012*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2015, 776.

¹⁸ Nagy Géza: Özvegy papnék otthona, *Református Szemle*, Kolozsvár, XXI. évf., 1928, 613–616.

töbnyire diploma nélküliek. Az első tanítónők, óvónők, és polgári iskolát végzett tisztviselőnők köréből kikerült lelkészfeleségeknek pedig nem sok lehetőségük maradt lánykorukban megálmodott szakmájuk gyakorlására, mert legtöbb gyülekezetben erre lehetőség sem kínálkozott, és a feleség-anya-háziasszony hármas szerepköre amúgy is teljes embert követelt. Igazi áttörés a lelkészfeleségek munkavállalása tekintetében sem elsősorban belső készte-tésből fakadt, hanem az a külső kényszerítő körülmény hozta meg a változást, hogy a 20. század második felében a családfenntartó férfiak bére egyre kevésbé volt elegendő az egész család ellátására. A keleti tömb országokban pedig az államosítás és kollektivizálás a lelkészeket javadalomforrásuk jelentős részétől fosztotta meg, és a termőföldek hiányában bizonyos értelemben okafogyottá vált a mezőgazdasági tevékenységek irányítására berendezkedett feleségek otthonmaradása. A váltás, a munka mezejére történő önálló kilépés folyamata nagyon összetett és ellentmondásoktól sem mentes. A II. világháborút követően hiába született meg a külső munkavállalás gondolatának belső igénye, sőt hiába vágyakoztak a lelkészfeleségek tudásuknak, műveltségüknek megfelelő önálló munkakörre, mert immár megváltozott az őket körülvevő világ, és „osztályidegennek” tekintette őket, s ilyenként hamarabb lehetett tanítónő négy elemi s néhány elvtársias különbözeti vizsga után a libapásztorlányból, mint a debreceni Dóczyt, vagy az székelyudvarhelyi református tanítónőképzőt kijárt papnéból. A kommunizmus éveiben a legtöbb felsőoktatási intézmény ideológiai alapon utasította el a lelkészgyerekek kérelmét,¹⁹ így a paplányok számára továbbra is a legmegnyugtatóbb életpálya az maradt, ha lelkipásztorhoz mentek feleségül, s így legalább a szülői ház értékeit átmenthették, ha annyi más világi pálya zárva maradt is előttük. A hatvanas évek enyhülést hozó időszakáig csak elvétve találkoztunk lelkészfeleségekkel a munkavállaló értelmiségi nők körében, de a jobban fizetett, vagy szakmai elismeréssel járó munkakörök a rendszerváltásig tabunak bizonyultak többségük számára.

¹⁹ Számos kortárs visszaemlékezés mellett személyes tapasztalattal is igazolható a fenti jelenség, a cikk íróját még 1988-ban is arról tájékoztatta a gimnáziumi földrajz tanára a zilahai Matematika Fizika Liceumban (az államosított Wesselényi Gimnázium akkori utódja), hogy ne dédelgessen hiú reményeket a földrajz szakkal kapcsolatosan, mert soha nem lesz megfelelő a személyi lapja paplányként. Az már egy másik történet, hogy egy évvel később a filozófia tanár felajánlta a közbenjárását a filozófia szakon a személyi lap megfelelővé tételénél, amelynek egyetlen feltétele egy „kis együttműködési” nyilatkozat aláírása lett volna. A kísértésnek sikerült ugyan ellenállni, de igazi fellélegzést csak a rendszerváltás hozott.

BELMISSZIÓ ERDÉLYBEN A LELKÉSZFELESÉGEK KÖRÉBEN

A 20. század vészterhes évtizedeiben a lelkipásztorok családjai számára a bensőséges Isten-kapcsolat jelentette a legnagyobb ajándékot és kapaszkodót, és áldáshozó szolgálatra is csak azok voltak képesek, akiknek ez a spirituális többlet megadatott. Normális körülmények között ezt felesleges is kiemelni, hiszen a lelkipásztori identitásnak szerves része kellene, hogy legyen az egészséges Isten-kapcsolat, csakhogy mára teológiatörténeti közhelynek minősül annak ténye, hogy a 19. század végére eluralkodott az a liberális teológiai látásmód, amely nem kedvezett az egzisztenciális hitértelmezésnek. Az I. világháború lelki értelemben is olyan földindulást eredményezett, amely az egyháztársadalom felelősen gondolkodó rétegét megoldáskeresésre sarkallta. Teológiai síkon egymással párhuzamosan bontakozott ki az ún. történelmi kálvinizmus és az újreformátori teológia, amely értelemszerűen előbb a teológiai tanárokat, kutatókat érintette, és némi időeltolódással a tanítványaik, az általuk kinevelt lelkipásztorok körében is kiterjedt. Közegyházi hozadéka ennek a belmissziós mozgalom, amely a lelkésznek körében is az egyik leghatékonyabb válságkezelési és válságmegelőző lehetőségnek bizonyult. A belmissziós szövetségek és más egyházi fórumok által szervezett konferenciák, hitépítő alkalmak, sajtótermékek, közös munkaprogramok egyik legfontosabb célja épp az Isten iránti bizalom, a személyes hit erősítése volt. A lelkipásztorok és tanítók munkájának támogatását célzó kolozsvári teológiai folyóirat, *Az Út* hasábjain a papnéknak szánt egyik legelső írás, amely az igazi papné kilétéről értekezik szintén a személyes hit fontosságát hangsúlyozta: „Hiába hű szolgálja a Krisztusnak a pap, ha mi papnék is nem szegődünk *egyéni*leg és *személyesen* a Krisztus szolgálatába! Nem szolgálhatunk igazán a férjeinknek, nem lehetünk munkájukban áldott segítő-társaik, ha nem vagyunk a Krisztus szolgáló leányai.”²⁰

A lelkésznek fokozatosan váltak a belmissziós törekvések célcsoportjává. Vásárhelyi János,²¹ a fiatal beszercei lelkész már 1915-ben beszámol a Református Szemlében a beszercevidéki szász evangélikusok esperesének arról a kezdeményezéséről, hogy a lelkipásztorok havi értekezletének alkalmával a papnékat is összehívják, így ők is megbeszélhetik a szolgálatukkal kapcsolatos kérdéseiket. A jó gyakorlaton nem csodálkozik, hiszen a szászok már 1886-ban megszervezték az egész Erdélyre kiterjedő központi Nőegyesületet. Ugyan-

²⁰ [Pilder] Mária: Az igazi papné, *Az Út*, VI. évf., 1924/7, 116–117. (kiemelés a szerzőtől)

²¹ Vásárhelyi János (1888–1960), református lelkész, egyházi író, 1936-tól haláláig az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke.

akkor emlékeztet arra, hogy a magyar református papnék körében is létezik számos olyan megosztásra érdemes szolgálati forma, amelyet szélesebb körben kellene ismertetni. Lelkesítő példaként hivatkozik a bálványosváraljai papnéra, aki úgy próbál enyhíteni a háborúba hurcolt katonák családjainak a nehézségein, hogy mialatt az asszonyok a nehéz mezei munkáikat végzik, addig összegyűjti a parókia udvarára a kicsinyeiket, és kamasz lányainak bevonásával foglalkozik velük. Nemes szolgálatával nemcsak az asszonyokat tehermentesíti, de a kis parasztyerekeket tudás, művelődés tekintetében paléozza, azt a többletet nyújtja számukra, amit abban a korban csakis a papi család nyújthatott.²² Az ilyen, és a hasonló esetek közkinccsé tételének, egymás erősítésének hatékony fóruma volna a lelkésznéket tömörítő egyesület, amelynek alapítását javasolja:

„Nem lenne-e jó – mondja – egységet, rendet, összefoglaló keretet adni legalább egyházmegyénként ennek a munkának? Felmérhető-e az az áldás, mely a papnék így szervezett egyháztársadalmi munkásságából származna az egyházi életre, különösen a ref. nők nevelésére? [...] Ezért gondolnám én, hogy sok derék, nemeslelkű papné egyháztársadalmi munkásságát, de általában a ref. nők egyháztársadalmi munkásságát is egységesen, határozott céltudatossággal szervezni kellene! Újból kérdem, felmérhető-e az az áldás, mely ebből származna?”²³

A „rendet, összefoglaló keretet” biztosító egyesület egy darabig még vártott magára, hiszen rendbontó időköt éltek, a világháború alatt legfeljebb csak álmodozni, tervezni lehetett, utána pedig a kármentés csak a létminimum megteremtésére korlátozódott. Erdélyben az új állami keretek is megnehezítették a munkát, de az élni akarás vágya mégis erőt adott, és a húszas évek elején az Erdélyi Református Egyházkerületben is körvonalazódott egy belmissziós terv, amely az angolszász modellt követve az egyesületek szerve-

²² Vásárhelyi János: A papnék egyháztársadalmi munkásságáról, *Református Szemle*, Kolozsvár, VIII. évf., 1915, 462. A nevezett szerző egész életén átível a papnék szolgálatának megbecsülése. Írásainak böngészése közben kiderül, hogy ugyanazt a papnét említi meg jó példaként, de név nélkül a Református Szemlében közölt korai cikkében, akinek a nekrológiát Az Út utolsó lapszámában tette közzé. (Lásd: Vásárhelyi János: Emlékezni Lőrincz Jánosnéra, *Az Út*, XXVI. évf., 1944/9., 218–219.) Az esperesfeleségként elhunyt asszonyról kiderül, hogy nem csupán alkalmi példa volt mások számára, de egész életét a szolgálat töltötte ki, amelynek hitelesítői a lelkésznéi pályát követő lányai. A parókia ad hoc „óvónói” közül Mária lánya a teológiát is elvégezte, és rövid nőszövetségi utazótükári munka után Mandzsúriában folytatja a szolgálatát Babos Sándor oldalán.

²³ Vásárhelyi János: A papnék egyháztársadalmi munkásságáról, 463–464.

zésére összpontosított. Az 1924–1927 közötti időszakban Pilder Máriát bízták meg a női munkaág szervezésével, az első belmissziós utazótitkár volt, akinek a lányok, asszonyok és papnék mozgósítása volt a feladata. A személyes találkozások bizonyultak az egyik legcélravezetőbb módszernek, amelyek az egyes területek mérvadó személyeinek a megkeresésén túl elsősorban konferenciákat jelentettek. Pilder Mária rendszeresen beszámol *Az Út* folyóiratban a papnék számára szervezett konferenciákról, elsőként 1924-ben a Marosvécsen tartott nyári találkozóról, amelyet több más kistérségi találkozó követ: Sepsiszentgyörgyön (1924. szeptember 19., 30 résztvevővel), Szilágyosomlyón (1924. szeptember 24., 16. résztvevővel), az adventi találkozó 1925-ben Bikfalván, amelyeket további 8 konferencia-beszámoló követ. Ezek a konferenciák nem voltak tömegrendezvények, általában egy kisebb térség, egyházmegye papnéit hívták el, a részvétel függött a szervezők kapcsolathálójától is. A céljuk egyrészt az érzékenyítés volt a lelkésznek rendezett keretek közötti találkozási fórumának a megteremtése iránt, a szolgálat megerősítése végett. A másik cél a lelki ébredés, a Krisztus-közeli életforma megvalósítása, amit a második és harmadik találkozóról szóló beszámolóban meg is fogalmaztak: „Mindkét alkalommal az a komoly, lélekbeható kérdés foglalkoztatott bennünket, hogy vajjon keresztyének vagyunk-e a szó bibliai értelmében; abban az értelemben t.i., hogy *van-e személyes kapcsolatunk a Jézussal*, hogy vajjon élő hatalommá vált-e már a mi életünkben a Feltámadott!”²⁴ Két évvel később a Református Szemle hasábjain már arról számolnak be, hogy addig 28 konferenciát tartottak, és elérkezettnek tűnik az idő arra, hogy a papnék egész kerületre kiterjedő szövetsége megalakuljon, amelyre körlevélben szólítanak fel minden lelképásztornét.²⁵ A tervezett egyesület neve is beszédes: Az Erdélyi református papnék evangéliumi szövetsége, amely jelzi a fő célt: „Asszonyoknak az evangéliumot a papnék által”²⁶ A szervezeti egység a papírforma szerint nem valósult meg, s ez nem annyira a gazdasági világválsággal magyarázható, mint inkább azzal a ténnyel, hogy a papnék olyan lelkesen végezték az evangélium közvetítését a többi nő irányába, hogy már nem maradt idejük a saját köreik szervezésére. 1928-ban ugyanis megalakult az Erdélyi Református Nőszövetség, amely valóban kerületet átfogó munkát végzett, és Erdély-szerte minden régióban bőven adott feladatot az evangéliumi lelkületű papnéknak. Munkájukban, és általában az egész ország életében a II. világháború újabb törést hozott. Ugyanaz a Vásárhelyi János, aki már az

²⁴ Beszámoló, *Az Út*, VI. évf. 1924/8, 147–148. (kiemelés a szerzőtől)

²⁵ Körlevél Erdély összes református papnéihoz. [Javaslat az Erdélyi református papnék evangéliumi szövetsége megalakítására], *Református Szemle*, XX. évf., 1927, 120.

²⁶ *uo.*, 121.

első világhégés alatt szorgalmazta a papnékkal történő módszeres foglalkozást, és nem utolsó sorban a munkába állításukat, az újabb válsághelyzetben ismét őket próbáltja megszólítani. Végül 1943. október 22-én Zilahon alakult meg az Erdélyi Református Lelkésznék Szövetsége,²⁷ amelyhez immár 310 papné csatlakozott. A szervezeti egység fontosságát felesleges részletezni, hiszen egyértelmű, hogy ezáltal sokkal gyorsabban, eredményesebben lehetett megvalósítani minden jó kezdeményezést. A szervezet vezérkart választott, amelyben a püspökné mellett ott látjuk neves teológiai tanárok feleségét, lelkésznőket is. Hamarosan a részletes alapszabályt is közzé tették, tevékenységüket 3 főcél mentén képzelték el: testvéri közösség ápolása, özvegyek és árvák támogatása és az evangéliumi hitélet megerősítése. A nagyszerű elképzelésnek a háborút követő terror vetett véget, a kommunista diktatúra nemcsak a szövetségek tevékenységét tiltotta be, de mindent elkövetett, hogy a templom falai közé szorított egyház ne tudja megvalósítani a belmissziós célkitűzéseket. A papnék evangéliumi szolgálata szinte illegálissá vált, hiszen a hatalom árgus szemekkel figyeltette az egyházi életet, és minden cselekményt a hivatalos alkalmazottak hatáskörébe utalt, így a lelkipásztorokat megfosztotta az önkéntes munkatársaktól.

A rendszerváltást követő újrakezdés időszakában főként a két világháború közötti időszak példái szolgáltak minta gyanánt, ámbár elég hamar bebizonyosodott, hogy ugyanannak az ismétlése hosszú távon nem alkalmazható. A jó példák sorában érdemes még azt megemlíteni, hogy a lelkészfeleségek megszólításában, de általában az egyházi közvélemény formálásában óriási szerepe volt a korabeli egyházi sajtónak. A belmissziói mozgalom zászlóvivői általában tollal, papírral, azaz a leírt gondolataikkal is szolgáltak. Az erdélyi papnék számára a Református Szemle hasábjain megjelenő felhívások, hírek és alkalmi témafeldolgozások mellett *Az Út* folyóirat két rovata közölte a lélekemelő, bátorító olvasmányokat. Az első sorozat 1925–1927 között az *Asszonyainknak* rovatcímet viselte, és legtöbb cikk szerzője a művelt utazótítkár, Pilder Mária volt. Szakmai felkészültségét bizonyítja az a tény is, hogy jóllehet nemhogy papné, de még férjezett asszony sem volt, mégis rendkívül hitelesen tudja ábrázolni a korszak lelkésznéinek problémáit, és nyújt útmutatásokat. A második sorozatot 1943-ban indítja Vásárhelyi János *Lelkésznék Számára* címmel. A rovatban taglalt főbb tematikák a klasszikus hármassze-
repen túl (anya-házastárs-gazdasszony) a következő kérdésköröket érintik: ifjúsági és gyermekmunka; munkavállalás, és a tisztviselő nőkhöz való viszony

²⁷ Megalakult az Erdélyi Református Lelkésznék Szövetsége, *Az Út*, XXV. évf., 1943/11, 326–328.

(pl. ne legyen a tanítónő és papné között féltékenység); a gyülekezetgondozásban való részvétel; példamutató életek (papnééletrajzok ötlete). A Vásárhelyi által papírra vetett gondolatok közül most mégsem a fenti sorozatot idézzük, hanem a Református Szemlében korábban megjelent alapgondolatot:

„Erdély kultúrtörténete mutatja, hogy történelmünk legnehezebb korszakaiban, nemzeti műveltségünknek, hitünknek megbecsülhetetlen erőforrásai voltak a kálvinista papok családi hajlékai. Innen kerültek ki az egyszerűségben nevelt, nagyon nehéz körülmények között tanított puritán, de eszményeikért mindig áldozni kész munkásai a nemzeti és egyházi életnek [...] Adjatok egyházunknak papnékat, igazi, fenkölt lelkű, szentséges felelősségük, küldetésük szépségét mindenben átérző, igazi papnékat s meglátjátok, hogy *talán egyetlen nemzedék alatt, egyházi életünk is újjá születik*, dicsővé leend.”²⁸

A fenti sorok egyrészt elismerő foglalatjai a protestáns lelkészcsaládok történetének, másrészt bizakodóan tekintenek a jövőbe, lelkesítenek. Az 1931-ből származó bátorító összegzés óta már több lelkésznemzedék követte egymást. A rendszerváltást követően az újraépítkezés nemzedékei segítséget remélően fordultak a háború előtti nemzedék jó példái felé, de mára elsősorban csak a szolgáló lelkület példáját lehet maradéktalanul továbbvinni. A környezet, a társadalom, amelyben a ma egyháza él nagymértékben megváltozott, sokrétű, és sokféle kihívással szembesít. Egyházon belül is párhuzamos pályamodellekről beszélünk, még közöttünk élnek azok a papnék, akik a diktatúra éveiben „osztályidegenként” kezdték a szolgálatot annak mindenféle hátrányával, de rég munkába álltak a szabad világban felnőttek is, akiknek más problémákkal kell megküzdeniük. Lassan egyeduralkodóvá válik az önálló munkát vállaló papnék száma, ezen belül is különböző alcsoportok vannak (laikus, aki járatlan a teológiai kérdésekben, külön egyházközségben szolgáló lelkész, de izgalmas eset, amikor a lelkész nő férje ül a papné padjában, aki lehet szintén lelkész, de laikus is).

A maga identitásának újraépítésével lefoglalt lelkésztársadalomnak mindenképp oda kell figyelnie a szolgálatától el nem vonatkoztatható társra, arra a lelkészfeleségre, akire nem lehet túl sok elvárást zúdítani szakkompetenciák nélkül, vagy akit nem szabad időkrízisbe taszítani a sokszoros elkötelezettség

²⁸ Vásárhelyi János: Papnék felelőssége, *Református Szemle*, Kolozsvár, XXIV. évf., 1931, 165–166.

közepette. Ugyanakkor szélmalomharcra vállalkozik az a lelkipásztor, akinek a társa nem tekinti hivatásnak, szolgálatnak a papné mivoltot. Az utóbbi kérdések megválaszolása már túlfeszítené ennek a visszapillantó tanulmánynak a kereteit, de annyit az előző korok tanulságaként megállapíthatunk, hogy az egészséges református lelkészcsalád önértelmezésében helye kell, hogy legyen egy kötelező minimumnak, közös ismertető jegynek, amely nem más, mint a *hitvalló és példaértékű élet*.

BIBLIOGRÁFIA

- BAK Ágnes: *Az Út folyóirat repertórium*a, <http://real.mtak.hu/54781/1/BakA-Utrep.pdf>
- BÁTORINÉ MISÁK Marianna: A papné szerepkör kialakulása, különös tekintettel a Tiszán inneni egyházvidékre, *Egyháztörténeti Szemle*, XX. évf., 2019/1., 43–58.
- Beszámoló, *Az Út*, VI. évf., 1924/8, 147–148.
- DIENES Dénes: *A keresztyénség Magyarországon 1526 előtt*, Sárospatak, Sárospataki Református Teológiai Akadémia, 2001. <http://srta.hu/wp-content/uploads/2015/02/ker.pdf> 15
- DIENES Dénes: Reformáció a hétköznapokban, *Rubicon*, 2017/12, 32–35. https://epa.oszk.hu/03100/03122/00020/pdf/EPA03122_rubicon_2017_12_032-035.pdf
- GELEJI KATONA István: *Egyházi kánonok 1649*, Fordította: Kiss Áron, Kecskemét, Kiadja a Szt. István Református Egyházmegye, 1875, http://leporollak.hu/egyhtori/magyar/KA_GELEJ.HTM
- KISS Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Budapest, Kiadja a Magyarországi Protestánsok Egyesülete, é. n., <http://leporollak.hu/egyhtori/magyar/KISSARON.HTM>
- KOZMA Zsolt: *A Református Szemle repertórium*a 1908–2012, Kolozsvár, Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, 2015.
- Körlevél Erdély összes református papnéihoz. [Javaslat az Erdélyi református papnék evangéliumi szövetsége megalakítására], *Református Szemle*, XX. évf., 1927, 120–122.
- NAGY Géza: Özvegy papnék otthona, *Református Szemle*, Kolozsvár, XXI. évf., 1928., 613–616.
- [PILDER] Mária: Az igazi papné, *Az Út*, VI. évf., 1924/7, 116–117.
- PÜSÖK Sarolta: Hogyan kerültek kalotaszegi varrottasok a királylány kelengyéjébe?, *Studia Univ. Babeş–Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica*, Kolozsvár/Cluj-Napoca, 2019/1, 289–311.
- SÁRAI SZABÓ Katalin: Modellváltás a református lelkészneői szerep értelmezésében az 1870-es és az 1930-as évek között, *Korall*, XIV. évf., 2013/52, 187–214., http://epa.oszk.hu/00400/00414/00043/pdf/EPA00414_korall_2013_52_187-214.pdf

- STECK, Wolfgang: Im Glashaus. Die Pfarrfamilie als Sinnbild christlichen und bürgerlichen Lebens, in Martin Greiffenhagen (Hg.): *Das evangelische Pfarrhaus. Eine Kultur- und Sozialgeschichte*, Stuttgart, Kreuz, 1984, 109–127.
- VÁSÁRHELYI János: A papnék egyháztársadalmi munkásságáról, *Református Szemle*, Kolozsvár, VIII. évf., 1915, 462–464.
- VÁSÁRHELYI János: Papnék felelőssége, *Református Szemle*, Kolozsvár, XXIV. évf., 1931, 162–166.
- VÁSÁRHELYI János: Emlékezni Lőrincz Jánosnéra, *Az Út*, XXVI. évf., 1944/9, 218–219.

ABSTRACT

Sarolta Püsök: *Changes in the Pastors' Wives Ministry with Special Regard to the 20th Century*

It is a special case of calling and ministry when one accepts them through marriage, which means a devoted way of living. It is a common phenomenon among the clergymen of different religions that their service affects the whole family, their way of life and their attitudes have to be different from the average. It is a five-century-long tradition that the family of Protestant pastors, primarily their wives, participate in ministry.

The present study briefly describes the biblical approach of clergymen and their families (orders for the tribe of Levi, Moses, and his wife, New Testament considerations). In a historical retrospective, a separate section discusses the pro and contra aspects of the issue of celibacy, and the various canonical provisions for the priestly family in the era of Protestant Orthodoxy. The study also presents the conscious way of setting a good example, characteristic for the Hungarian Reformed pastors and their families from the Enlightenment to the 20th century.

Since the turn of the 20th century, there have been abrupt changes in the life of pastors' wives. The discontent with the classic mother-housewife role is caused not so much by the appearance of emancipatory movements as by the war and the global economic crisis. By the time pastors' wives had gradually been getting self-employed, the communist era started, when they were considered “class enemies,” and thus many paths were closed for them.

The final part focuses on the most characteristic components of the identity of the pastor and his family: the spiritual life, the relationship with God, which have undergone a renewal through the inner mission movements that began in the early 20th century in Transylvania. Movement-based conferences

offered the chance for pastors' wives to come together, magazines for them were an organized form of spiritual resource.

An important lesson from the previous ages is, that the self-definition of a Reformed pastor's family has to include shared spirituality, confessional and exemplary life as a common hallmark.

Keywords: pastors' wives, biblical priestly families, the identity of pastors' wives/priestly family, celibacy, orders, and laws referring to pastors' families, pastors' wives, and the inner mission in the 20th century, Mária Pilder, János Vásárhelyi

METAMODERN EGYETEM? – A KERESZTYÉN VILÁGSZEMLÉLET LEHETSÉGES HELYE A TUDOMÁNYEGYETEMEN

Siba Balázs

*„Próbáljátok meg a jövőt józanul, bátorsággal és reménységgel látni.
Lehet, hogy keresztyén hitünk legérdekesebb és legizgalmasabb idejéhez érkezünk.
Az emberek már nem válnak automatikusan keresztyénné, így lehetséges,
hogy saját akaratukból legyenek azzzá. A keresztyénség már nem olyan magától értetődő,
nem a mindennapi rutin része, ezért fontos, hogy komoly és átgondolt hitünk legyen.
Egy erőszakokkal teli világban a keresztyénség többé nem szolgálhat a hatalom szavával,
ezért lehetséges, hogy felelősséggel, teljes odaadással és féltő szeretettel forduljon a világ felé.”¹*

BEVEZETÉS

A világ változik és az egyetemek körül a társadalmi közeg is átalakulóban van, de vajon a korunkban végbemenő „spirituális forradalom” kívül maradhat-e, illetve kell-e kívül maradnia az egyetemek világán? Tanulmányomban azzal foglalkozom, hogy az egyetemi képzéshez milyen módon járulhat hozzá a keresztyén értékrendszer és világszemlélet.²

A KERESZTYÉN VILÁGSZEMLÉLET HELYÉNEK TÖRTÉNETI SZEMPONTJAI A FELSŐOKTATÁSBAN

Az első egyetemek alapítása a 11. század végétől, illetve a 12. század elejétől kezdődött el, de már az ókorban is találunk olyan iskolákat, amelyeket az akkori elit azért hozott létre, hogy a következő nemzedék neveléséről gondos-

¹ Hall, Douglas J.: Finding our Way into the Future, in *Cloud of Witnesses – An Audio Journal on Youth, Church, and Culture*, Princeton Theological Seminary, Institute for Youth Ministry 10, 2007. track 3.

² A hazai keresztyén egyetemek kultúrájának tudományos reflexióját lásd: Fabinyi Tibor: *The Theological Models or Visions of a Christian University – A Community of Faith in the Community of Knowledge*, in Enikő Sepsi – Péter Balla – Márton Csanády (eds.): *Confessionality and University in the Modern World, 20th Anniversary of “Károli” University*, 2013 Yearbook of Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary, Budapest, Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary–I'Harmattan, 2014, 189–198. vö: Pángyánszky Ágnes: *Aszimmetrikus elköteleződés: Hit és nyilvánosság teológiai kérdésének megközelítése a lelkesítőképzsében*, in Orosz Gábor Viktor (szerk.): *Teológia és nyilvánosság*, Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete, Budapest, Luther–Evangélikus Hittudományi Egyetem, 2019, 226–238.; Pángyánszky Ágnes: *Vocatio – elhívás: A fogadászoba megnyitása*, in Szabó Lajos (szerk.): *Teológia és reformáció*, az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete, Budapest, Luther–Evangélikus Hittudományi Egyetem, 2017, 121–126.

kodjon.³ A keresztyénség a zsidó és a görög világ szellemi örökségére építve létrehozta saját iskoláit, például az 5–6. századra már több száz püspöki és kolostori iskolával találkozunk Európa-szerte.⁴

Az egyik első egyetem alapításával Bolognában a jog- és orvostudományt az egyházi, püspöki fennhatóságtól független módon oktatták. Ez az egyetemszervezési rendszer leginkább a dél-európai egyetemeknek szolgáltatott mintát, elsősorban a jogi és az orvosi képzés területén.⁵ Párizsban (1150) viszont püspöki iskolából nőtt ki magát egy hatalmas egyetemmé.⁶ A párizsi egyetem tudományos munkája bizonyos teológiai alapvetések mentén szerveződött: „Magától értetődőnek számított, hogy a világ harmonikus rendjének megismerése nem pusztán intellektuális játék, hanem a tudomány egy eszköz az Isten színe előtt megélt és Tőle rendelt emberi élet jó rendjének megismerésére, illetve a társadalom jó rendjének megismerésére is.”⁷ A tudomány művelésének a szellemi alapja a skolasztika volt, amely rendszerben „az észérv nem a keresztyén lelkiség ellenére, hanem annak folyományaként jelent meg.”⁸ A tudomány művelője egy sajátos lelki gyakorlatként a monostor falain kívül, az egyetemen kutatja Isten nagyságos dolgait a fizikai törvényekben, a világ működésében és az igazság keresésében. A tudományos megismerés fontos módszerévé vált a disputa, melynek során az egymásnak ellentmondó vélemények ütköztetése hozzásegítette a vitában résztvevőket az igazság mind teljesebb megismeréséhez.⁹

A humanizmus korában már az egyetemek fénykorukat élték és nagyon nagy hatással voltak egész Európára.¹⁰ Az egyetemek a reformáció elterjedésében is fontos szerepet tölthettek be, amit az is jól mutat, hogy például az 1619. évi dordrechti zsinatig mintegy nyolcvannyolc reformátor vagy egyházi

³ Holmes, Arthur F.: *Building the Christian Academy*, Grand Rapids, Eerdmans, 2001, 10.

⁴ Mihályfi Ákos: *A papnevelés története és elmélete*, I. kötet. Szent István társulat, 1896, Budapest, 28–52. lásd még: Holmes, *Building the Christian Academy*, 34–46.

⁵ Rashdall, Hastings: *The Universities of Europe in the Middle Ages*, Volume 1, New York, Cambridge University Press, 2010, 151.

⁶ A teológia fontos része volt a párizsi egyetemnek, a későbbi Sorbonne elődjének. A párizsi egyetem az Alpoktól északra fekvő egyetemek számára szolgált mintául, így ezeknek az egyetemeknek lett teológiai fakultása a humán tudományok mellett (pl: Bécsben, Heidelbergben, Leidenben). Grendler, Paul F.: *The Universities of the Renaissance and Reformation*, *Renaissance Quarterly* 57 (2004/1), Chicago, University of Chicago Press, 1–42, 3–7. vö: Mihályfi: *A papnevelés története és elmélete*, 54.

⁷ Higton, Mike: *A Theology of Higher Education*, Oxford, Oxford University Press, 2012, 41.

⁸ Higton: *A Theology of Higher Education*, 13.

⁹ Anselm of Canterbury: *Proslogium*, Preface, in Charlesworth, M. J. (ed): *Anselm of Canterbury. The Major Works*, Oxford, Oxford University Press, 1998, 82.

¹⁰ Grendler: *The Universities of the Renaissance and Reformation*, 1.

vezető egyetemi professzor is volt egyben.¹¹ Kálvin és Luther számára fontos volt a skolasztikus rendszer és később egy protestáns skolasztika fejlődött ki.¹² Például a lelkészképzés kapcsán még Luther is vallja, hogy Arisztotelész nélkül senki sem lehet teológus, ugyanakkor kritikával tekint a skolasztikus megközelítésre, mivel a teológia nemcsak intellektuális, hanem egzisztenciális tudomány kell legyen.¹³ Kálvin is vallja, hogy a tudomány ismerete „csak füst”, Krisztus ismerete nélkül.¹⁴

Bár a humanizmus kihívást jelentett a vallás és a tudomány társbérletének szempontjából az egyetemek életében, de a teológia és a keresztyén világszemlélet még nem számított megtűrt albérlőnek ebben a viszonyban.¹⁵

Igazi paradigmaváltással a vallás és tudomány viszonyában a Felvilágosodás korának egyetemerein találkozunk.¹⁶ A Felvilágosodásig Európában a vallás egy egységesen mindenkinek értelmet közvetítő rendszer volt, „szent álmeny-nyezetként”¹⁷ fogta keretbe a világot, a modern korra viszont szétvált szent és profán területre. A váltás nem forradalmi módon és nem egyszerre ment végbe az európai kontinensen mintául szolgáló Berlini Egyetemen, vagy a tengerentúlon nagy hatással bíró Oxfordban vagy Cambridge-ben, de a teológiai világszemlélet egyre több egyetemen idegenné vált.¹⁸ A modernben a világkép két részre bomlott, különvált az objektív valóság és a szubjektív ide-

¹¹ Uo., 28.

¹² Spijker, Willem van't: *Early Reformation and Scholasticism*, Dutch Review of Church History 81 (2001/3), Leiden, Brill, 290–305.

¹³ Spijker: *Early Reformation and Scholasticism*, 296.

¹⁴ Calvin, John: *The First Epistle of Paul the Apostle to the Corinthians*, Grand Rapids, Eerdmans, 1996, 1:20, 38.

¹⁵ Például Francis Bacon (1561–1626) filozófiájában már megjelenik a vallás és tudomány szétválasztásának igénye, amíg az első Isten szavát, a másik pedig Isten munkáját közvetíti felénk, de nem szabad összekevernünk e kettőt egymással. lásd: Holmes: *Building the Christian Academy*, 72.

¹⁶ Hans Küng Thomas Kuhn paradigmaváltás elméletét alkalmazza a keresztyén gondolkodás és teológia teljes történetére. Hat történelmi „makromodellt” azonosít: 1. a primitív keresztyénység apokaliptikus paradigmáját, 2. a patrisztikus időszak hellenisztikus paradigmáját, 3. a középkori római katolikus paradigmát, 4. a protestáns (reformációs) paradigmát, 5. a modern felvilágosodás paradigmáját és 6. a folyamatban lévő ökumenikus paradigmát. Küng, Hans: *Paradigm Change in Theology – A Proposal for Discussion*, in Hans Küng–David Tracy (eds): *Paradigm Change in Theology*, New York, Crossroad, 1989, 3–33, vö: Küng, Hans: *Theology for the Third Millennium. An Ecumenical View*, New York, Anchor Books, 1990, 171.

¹⁷ Klein, Stefanie: *Theologie und empirische Biographieforschung. Methodische Zugänge zur Lebens- und Glaubensgeschichte und ihre Bedeutung für eine erfahrungsbezogene Theologie*, Stuttgart, Kohlhammer, 1994, 107.

¹⁸ Higton: *A Theology of Higher Education*, 43–106.

alizmus. Az objektív igazság birtokosa a tudomány, mely olyan világot „teremt,” ahol minden megismerhető, igazolható és melyet a fejlődés hite vezérel. A felvilágosult ember úgy jelenik meg, mint az univerzum központja és mércéje, akinek a világába nem fér bele az, ami „tudománytalan”. A modern ember már nem hisz ködös elképzelésekben és számára a vallás ideológiává, egy eszményi világ babonás hajszolásává vált. Az elmúlt kétszáz év nem múlt el nyomtalanul, hiszen a modern világ szemlélete a legtöbb egyetemen ma is meghatározó a vallás és tudomány terén. Ahogy Richard Levin a Yale Egyetemen volt rektora fogalmaz: „[Célunk] a kritikus és önálló gondolkodás szabadságának fejlesztése, az ember elméjének a lehető legteljesebb kihasználása, az egyén felszabadítása előítéletek, a babona és a dogma alól...”¹⁹ Ennek fényében az egyetem továbbra is a Felvilágosodás értékeihez ragaszkodik.

Mostanra azonban valami változó félben van. Az egységes világ épületének falán repedések jelentek meg. A posztmodern, a modern széttöredezett-sége már olyan világot tár elénk, amelyben relativizálódnak az eszmék és az értékek. Már senki sem birtokosa az egyedüli igazságnak: „Senki sem lehet biztos afelől, hogy a posztmodern kor hogyan fog kinézni, de az valószínű, hogy ez már nem a dühödt szekularizáció és a vallás szétesésének korszaka lesz, hanem inkább a vallásos megújulás és a szakrális visszatérésének az időszaka.”²⁰ S valóban egyre több jel mutat arra, hogy a posztmodernben korábbi tendenciák fordulnak meg és bár a vallás nem egyeduralkodó többé, de a modern sem egyeduralkodó már, és a vallás egy lehetséges opcióvá vált a világnézeti piacon.²¹

A világszemlélet szempontjából korunkban egyszerre van jelen a modern, a posztmodern és újabban a metamodern is. Mivel „az emberek nem tudnak homokdűnéken élni,”²² az értékrendszerek hiánya, a mindent relativizálás, a „semiben sem lehetünk biztosak” életérzése nem sokáig hordozható el, ezért a posztmodern után egy újabb paradigma van születőben. Például a világnézetileg elkötelezett oktatás sokak számára már nem a sötét középkor visszajövetelét jelenti, de nem kívánják a lehetséges választások svédasztalát sem. A posztmodern és a posztmodern utáni időkben egyre nagyobb szükség van újra felfedezett és/vagy új identifikációs meta-narratívák megjelenésére az

¹⁹ Levin, Richard C.: *The Work of the University*, New Haven, Yale University Press, 2008, 15.

²⁰ Cox, Harvey: *Religion in the Secular City. Toward a Postmodern Theology*, New York, Simon and Schuster, 1984, 20.

²¹ Taylor, Charles: *A Secular Age*, Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press, 2007, 12.

²² Poláková, Jolana: *Perspektive der Hoffnung. Transzendenzsuche in der Postmoderne*, Paderborn, Schöningh, 2005, 102.

élet számos területén (gyereknevelés, közélet, életvezetés, stb.).²³ Lehet, hogy a tudatosan vállalt „második naivitás”²⁴ korszaka következik? Esetünkben azt jelentheti, hogy bár az ember tudja, hogy hogyan vélekedik a tudomány az emberi lélekről, társadalomról vagy akár a vallásról, mégis mindezzel együtt – tehát nem annak ellenére – hisz. Reflektált módon hisz, sejtése van arról, hogy mit és miért hisz és választ tud adni kortársai kérdéseire, korának kihívásaira. A metamodern korban a keresztyén hit szerepe az egyetemen nem a modern tudomány félelme szerinti középkori mágikus világ visszatérését, hanem talán a tudományosan tájékozott posztkritikai hitet jelentheti majd.²⁵

MI SZÜKSÉGE LEHET AZ EGYETEMNEK A KERESZTYÉN SZEMLÉLETRE?

Számos tudomány az emberi élet kérdéseit igyekszik megválaszolni a közjó érdekében. A humántudományok (irodalom, filozófia, művészet) is foglalkoznak egzisztenciális kérdésekkel, csakúgy, mint a teológia. A társadalomtudományok (pszichológia, szociológia) területén is számos olyan kérdéssel találkozunk, ami a teológusokat is érdekli. A pszichológia, szociológia, antropológia, a kommunikáció tudomány tájékozódási alappontja az ember, a teológia viszont más alapállásból indul, mégpedig abból, hogy Isten valós személy.²⁶ Az Isten valós jelenléte olyan értelmezés, mely kívül esik a többi tudomány kompetenciáján, viszont az élet hermeneutikai megközelítéséhez a többi tudomány szempontjából is fontos szempontot tud hozni a teológia.

²³ Modern gondolatok: a tudományba vetett hit / a fejlődés és a haladás / a demokrácia / az egyén.

Postmodern gondolatok: A tudás és a tudomány kritikus megkérdőjelezése / a „haladásról” szóló minden nagy narratívára vonatkozó gyanú / a szimbólumok és kontextusok hangsúlyozása / az „igazságtalanság” a „demokratikus” társadalmakban / a kapcsolatok alakítják az egyént / egy multikulturális rend.

Metamodern kérdések: Hogyan nyerhetjük ki az előző két paradigma legjobb értékeit? Létrehozhatunk-e jobb folyamatokat a személyes fejlődéshez? Lehet-e újra létrehozni azokat a folyamatokat, amelyekkel a társadalmat helyi és globális szinten irányítják? Az élet belső dimenziói központi szerepet kaphatnak-e a társadalomban? Hogyan lehet a politikát az egyre összetettebb világhoz igazítani? Mi az emberiség egyedülálló szerepe a természet ökoszisztémáiban? Freinacht, Hanzi: *The Listening Society. A Metamodern Guide to Politics*, Book One (Metamodern Guides 1), 2017. Nordic Ideology: A Metamodern Guide to Politics, Book Two (Metamodern Guides 2). 2019.

²⁴ Ricoeur, Paul: *Zeit und Erzählung III.. Die erzählte Zeit*, München: Fink, 1991, 41.

²⁵ Eco, Umberto: *Az új középkor*, Budapest: Európa, 1992, 194.

²⁶ Milbank, John: *Theology and Social Theory. Beyond Secular Reason*, Oxford, Blackwell, 1990, 6.

Ugyanis ahhoz, hogy képet alkothassunk magunkról, illetve értelmezni tudjuk helyünket a világban, szükséges felülemelkednünk a hétköznapok cselekvésein, hogy mintegy „madártávlatból” tudjunk reflektálni az életünkre.²⁷ Henning Luther szerint az emberi élet egyedisége az élettörténet fő kérdése, de a teológia igazi kapcsolópontjai az emberi élethez azok, amikor az ember az Egész után kérdez s magát ehhez az Egészhez kapcsolja és ebből a szempontból értelmezi helyét a világban.²⁸

Az életesemények, kutatások, tudományos sémák olyan alapanyagok, amelyeket az egyetemi hallgatóknak rendszerben kell látniuk és adott esetben értelmes gondolati láncolattá kell fűzniük. A tanulási folyamatban az események, adatok és átélések a hozzájuk fűzött reflexióval és személyes magyarázattal lesznek élettapasztalattá. Az átélés-reflexió-tapasztalat tanulási körét esetenként még egy hermeneutikai körön is érdemes „végigfuttatni”, mégpedig az élet teljességének perspektívája szempontjából.²⁹ A „mit” és „hogyan” kérdések mellett a „miért” (mi okból és mi céllal) kérdések mentén a teológia adhat szempontokat a többi tudományterület számára is. A keresztyén hit egy olyan világszemlélet, aminek mentén a legtöbb etikai és életkérdés értelmezhető. A keresztyén meta-narratíva olyan alapkérdésekre ad világnézetileg koherens választ, mit például: „Mi a végső realitás? Milyen a körülöttem lévő világ? Mi az ember? Mi történik a halál után? Mi a tudás végső forrása? Honnan tudom, hogy mi a jó és a rossz? Mi az etikus cselekvés? Mi a célja az emberi történelemnek? Milyen kapcsolatban áll a személyes orientációm a világképemmel?”³⁰

Az élet spirituális dimenziója az, amit a teológia hozzá tehet az egyetemi élethez és a tudományos diskurzushoz egyaránt. Ahogy Evan Howard erről keresztyénként vall: „[A keresztyén lelkiség] szubjektíven összpontosít az *Is-tennel kapcsolatban lévő életre* az élet minden dimenziójában. Azzal foglalkozik, hogy hogyan élhetjük a Krisztussal való közösséget a Szentlélek erőterében azért, hogy a megszentelődés útján szolgálatára legyünk másoknak. Objektív megközelítésben a keresztyén lelkiség, [teológia] az a tudományág, amely az

²⁷ Fraas, Hans-Jürgen: *Glaube und Identität. Grundlegung einer Didaktik religiöser Lernprozesse*, Göttingen: Vandenhoeck, Ruprecht, 1983, 60.

²⁸ Luther, Henning: *Religion und Alltag. Bausteine zu einer Praktischen Theologie des Subjekts*, Stuttgart, Radius-Verlag, 1992, 120.

²⁹ Higton: *A Theology of Higher Education*, 115.

³⁰ Sire, James W.: *The Universe Next Door. A Basic Worldview Catalog*, Downers Grove, InterVarsity Press, 2009.

*Istennel kapcsolatban lévő életet vizsgálja.*³¹ S mint világnézeti rendszernek, helye lehet és helye kell legyen az egyetemi tudományos diskurzusban.

AZ EGYETEM, MINT A PÁRBESZÉD TERE

Az egyetemi képzés során az információ átadása nem történhet teljes személyiségformálás nélkül.³² Véleményem szerint a legalapvetőbb, amit a keresztyénység adhat az egyetemeknek az a párbeszéd terében megvalósult felebaráti szeretet gyakorlása.

Ennek a vízióknak a szemléltetésére leginkább a zarándokház, vagy lelki otthon metaforáját használnám. Norman Wirzba nagyon szépen írja le, hogy mi kell ahhoz, hogy a házból otthon válhasson és úgy gondolom, hogy ez a leírás részben alkalmazható arra is, hogy hogyan lehet egy intézményből lelki közösség:

„Egy hely nemcsak egy fizikai tér, hanem az ott megjelenő kapcsolatoknak a minőségi tere. Ez a hely egy fizikailag beazonosítható térben létezik (számszerűleg kimutatható koordináták és méret szerint), de ez másodlagos ahhoz képest, ami ott történik. Bár a *házam* egy olyan tér, amely a térképen található, az *otthonom* olyan hely, amelyet nem számok, utcák, szélesség, vagy hosszúság határoz meg, hanem az ott folyamatosan működésben lévő érzések és felelőségek hozzák létre. A lakóterek számítanak, de amire az emberek igazán vágyanak, az az otthon. Egy hely, ahol szívesen látnak, szeretnek és támogatnak. Az otthon értékes számunkra, mert emlékeztet bennünket azokra az életadó kapcsolatokra, amelyek hatással voltak ránk ebben a térben. Akkor szeretünk igazán egy házat, ha az már otthonunkká vált.”³³

A keresztyén közösség elsősorban dialógus-közösségként töltheti be hivatását. Szükség van olyan beszélgető terekre és alkalmakra, amikor a nem ke-

³¹ Howard, Evan: *Evangelical Spirituality*, in Bruce Demarest (ed.): *Four Views on Christian Spirituality*, Grand Rapids, Zondervan, 159–186, 160.

³² McRay, Barrett–Barwegen, Laura–Haase, Daniel T.–Karianjahi, Muhia–Larson, Mimi L.–Ribbe, Rob–Schwanda, Tom–Setran, David P.–Wilhoit, James C.: *Spiritual Formation and Soul Care in the Department of Christian Formation and Ministry at Wheaton College*, *Journal of Spiritual Formation and Soul Care* 1 (2018/1–2), 271–295, 295. lásd még: Smith, James K. A.: *Desiring the Kingdom: Worship, Worldview, and Cultural Formation*, Grand Rapids, Baker Academic, 2009, 18.

³³ Wirzba, Norman: *Food and Faith. A Theology of Eating*, Cambridge, Cambridge University Press, 2019, 271–272.

resztyének vendégnek érezhetik magukat a keresztyén emberek között. Kutatások szerint, az egyetemi korosztályt a kics csoportos beszélgetések és közös élmények formálták a leginkább.³⁴ Mi lenne, ha az egyetemen minden diák számára lehetőség lenne egy-két olyan korosztályos csoportba tartozni, ahol a lelki otthon élményét kaphatná? Ahol elmondhatja kétélyeit, igazságkeresését és közben befogadásra és támogatásra talál. Beszélgető (akár valós, akár virtuális) terekre van szükségünk, ahol meghallgatják gondolatainkat, ahol fontosak vagyunk, ahol kérdezhetünk és útmutatást kapunk az élethez.³⁵ Az ilyen csoportokban való részvétel időt és energiát igényel a résztvevőktől, de éppen ez az, amire korunk emberének leginkább szüksége van: olyan terekre, amelyekben az emberek kölcsönösen hatással vannak egymásra, melyben az egyetem hallgatói életpéldákat, mintákat, esetenként vitapartnereket találnak.³⁶ A személyes identitás tehát nemcsak a kognitív ismeretek által, hanem a közösségi reflexió segítségével erősödik meg. Az egyetem lehetőséget teremhet arra, amire talán máshol nem lenne alkalma a hallgatóknak: elgondolkodni és reflektálni a világról és a saját helyéről ebben a világban.

Gail Godwin így írja le, az értékalapú párbeszéd jelentőségét az egyetemi képzésben:

„A fiatalok nem kapják meg a szükséges minimális immateriális [szellemi és lelki] javakat és pszichés alutápláltságban szenvednek. A fiatal agyban a bölcsesség a beszélgetések, a gondolatok, a képzelet, az empátia és a reflexió által növekszik. A fiataloknak szüksége van arra, hogy nyelvet és gondolatokat fejlesszenek ki és ne csak hallgassanak és figyeljenek, mint passzív ügyfelek. Fair Havenben mi megpróbálunk olyan értelmiséget felnevelni, amelyik örömmel képes szemlélni számos dolgot és nemcsak a kariercélokra összpontosít...Arra is törekszünk, hogy helyreállítsunk olyan veszélyeztetett erényeket mint a kedvesség, önuralom és érdek nélküli szeretet, hogy ne csak azért tegyünk dolgokat, mert az érdekünket szolgálja, hanem azért, mert ezeket valakinek el kell végezni.”³⁷

³⁴ Ribbe, Rob: *Understanding the Effects of Adventure-based Orientation Programs on Identity Formation and the Adaptation to College in Traditional Incoming College Students*, A Dissertation Presented to The Faculty of the Talbot School of Theology Biola University, 2011, 228. vö: McRay, et al: *Spiritual Formation and Soul Care*, 288.

³⁵ Higton: *A Theology of Higher Education*, 183.

³⁶ McRay, et al: *Spiritual Formation and Soul Care*, 289.

³⁷ Godwin: *Evensong*, 48.

Az egyetemek évszázadokig a szabad véleményalkotás védőbástyái voltak. Az egyetem ma is egy biztonságos környezetet teremthet, ahol őszinték lehetünk elsősorban saját magunkhoz és a közösség ezek alatt az évek alatt segíthet a fiatalnak eligazodni és mindenkinek a saját útját megtalálni az életben.³⁸

ZÁRÓ GONDOLATOK

Az egyetemeken is szükség van Krisztus tanítványaira, akik tudnak vendégszeretetet gyakorolni, ahogy azt Mesterüktől kapták és tanulták. A vendégszeretet Kálvin szerint az egyik „leginkább Isten szerint való kötelességünk.”³⁹ Akik keresztyénként őszintén, hitelesen, felelősséggel, teljes odaadással és féltő szeretettel fordulnak diáktársaik, diákjaik, munkatársaik felé, azok maguk is ebben az életben vendégként gyakorolják a vendégszeretetet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ANSELM OF CANTERBURY: *Proslogium*. Preface, in Charlesworth, M. J. (ed): *Anselm of Canterbury. The Major Works*, Oxford, Oxford University Press, 1998.
- CALVIN, John: *The First Epistle of Paul the Apostle to the Corinthians*, Grand Rapids, Eerdmans, 1996, 1:20.
- COX, Harvey: *Religion in the Secular City. Toward a Postmodern Theology*, New York, Simon and Schuster, 1984.
- ECO, Umberto: *Az új középkor*, Budapest, Európa, 1992, 194.
- FABINYI, Tibor: *The Theological Models or Visions of a Christian University. A Community of Faith in the Community of Knowledge*, in Enikő Sepsi–Péter Balla–Márton Csánády (eds.): *Confessionality and University in the Modern World, 20th Anniversary of “Károli” University*, 2013 Yearbook of Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary, Budapest, Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary–l’Harmattan, 2014, 189–198.
- FRAAS, Hans-Jürgen: *Bildung und Menschenbild in theologischer Perspektive*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2000.
- FREINACHT, Hanzl: *Nordic Ideology: A Metamodern Guide to Politics*, Book Two (Metamodern Guides 2), 2019.
- FREINACHT, Hanzl: *The Listening Society. A Metamodern Guide to Politics*, Book One (Metamodern Guides 1), 2017.

³⁸ Higton: *A Theology of Higher Education*, 206.

³⁹ Kálvint idézi Pohl. lásd: Pohl, Chistine D.: *Making Room – Recovering Hospitality as a Christian Tradition*, Grand Rapids, Eerdmans, 1999, 6.

- GRENDLER, Paul F.: *The Universities of the Renaissance and Reformation*, in: *Renaissance Quarterly* 57 (2004/1), Chicago, University of Chicago Press, 1–42.
- HALL, Douglas J.: Finding our Way into the Future, in *Cloud of Witnesses. An Audio Journal on Youth, Church, and Culture*, Princeton Theological Seminary, Institute for Youth Ministry 10, 2007. track 3.
- HIGTON, Mike: *A Theology of Higher Education*, Oxford, Oxford University Press, 2012.
- HOLMES, Arthur F.: *Building the Christian Academy*, Grand Rapids, Eerdmans, 2001.
- HOWARD, Evan: *Evangelical Spirituality*, in Demarest, Bruce (ed.): *Four Views on Christian Spirituality*, Grand Rapids, Zondervan, 159–186.
- KLEIN, Stefanie: *Theologie und empirische Biographieforschung. Methodische Zugänge zur Lebens- und Glaubensgeschichte und ihre Bedeutung für eine erfahrungsbezogene Theologie*, Stuttgart, Kohlhammer, 1994.
- KÜNG, Hans–TRACY, David (ed): *Paradigm Change in Theology*, New York, Crossroad, 1989.
- KÜNG, Hans: *Theology for the Third Millennium. An Ecumenical View*, New York, Anchor Books, 1990.
- LEVIN, Richard C.: *The Work of the University*, New Haven, Yale University Press, 2008.
- LUTHER, Henning: *Religion und Alltag. Bausteine zu einer Praktischen Theologie des Subjekts*, Stuttgart, Radius-Verlag, 1992.
- MCRAY, Barrett–BARWEGEN, Laura–HAASE, Daniel T.–KARIANJAH, Muhia–LARSON, Mimi L.–RIBBE, Rob–SCHWANDA, Tom–SETRAN, David P.–WILHOIT, James C.: Spiritual Formation and Soul Care in the Department of Christian Formation and Ministry at Wheaton College, *Journal of Spiritual Formation and Soul Care* 1 (2018/1–2), 271–295.
- MIHÁLYFI Á.: *A papnevelés története és elmélete, I. kötet.*, Budapest, Szent István Társulat, 1896.
- MILBANK, John: *Theology and Social Theory. Beyond Secular Reason*, Oxford, Blackwell, 1990.
- PÁNGYÁNSZKY Ágnes: *Aszimmetrikus elköteleződés: Hit és nyilvánosság teológiai kérdéseinek megközelítése a lelkeszképzésben*, in Orosz Gábor Viktor (szerk.): *Teológia és nyilvánosság. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*, Budapest, Luther–Evangélikus Hittudományi Egyetem, 2019, 226–238.
- PÁNGYÁNSZKY Ágnes: *Vocatio – elhívás: A fogadoszoba megnyitása*, in Szabó, Lajos (szerk.): *Teológia és reformáció. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*, Budapest, Luther–Evangélikus Hittudományi Egyetem, 2017, 121–126.
- POHL, Chistine D.: *Making Room. Recovering Hospitality as a Christian Tradition*, Grand Rapids, Eerdmans, 1999.
- POLÁKOVÁ, Jolana: *Perspektive der Hoffnung. Transzendenzsuche in der Postmoderne*, Paderborn, Schöningh, 2005.

- RASHDALL, Hastings: *The Universities of Europe in the Middle Ages*, Volume 1, New York, Cambridge University Press, 2010.
- RIBBE, Rob: *Understanding the Effects of Adventure-based Orientation Programs on Identity Formation and the Adaption to College in Traditional Incoming College Students*, A Dissertation Presented to The Faculty of the Talbot School of Theology Biola University, 2011.
- RICOEUR, Paul: *Zeit und Erzählung III. Die erzählte Zeit*, München: Fink, 1991.
- SIRE, James W.: *The Universe Next Door. A Basic Worldview Catalog*, Downers Grove, Inter-Varsity Press, 2009.
- SMITH, James K. A.: *Desiring the Kingdom: Worship, Worldview, and Cultural Formation*, Grand Rapids, Baker Academic, 2009.
- SPIJKER, Willem van't: Early Reformation and Scholasticism, in *Dutch Review of Church History* 81 (2001/3), Leiden, Brill, 290–305.
- TAYLOR, Charles: *A Secular Age*, Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press, 2007.
- WIRZBA, Norman: *Food and Faith. A Theology of Eating*, Cambridge, Cambridge University Press, 2019.

ABSTRACT

Balázs Siba: *MetaModern University? The Possible Place of the Christian World View at Universities of Arts and Sciences*

Not the walls, but the interactions between its walls makes a university. Modern thoughts, postmodern ideas and more recent metamodern values are present at the same time in the world of universities. In the metamodern era, the role of the Christian belief at the university will be giving spiritual direction to whomever is striving for a scientifically informed postcritical faith. It is important for a metamodern university to build and foster relationships and small peer-group communities, where open dialogues and friendships may occur between Christian and non-Christian students.

Keywords: university, Christian spirituality, theology, learning, education

KÖTETÜNK SZERZŐI

Buzogány Dezső (PhD), református teológus-lelkész, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző és Zeneművészeti Karának egyetemi tanára. Kutatási területei: reformáció, 17. század, 20. század.

dezsobuzogany@gmail.com

Czeplédi Sándor (PhD), a Károli Gáspár Református Egyetem adjunktusa. Kutatási területei: neveléstörténet, emlékeztörténet, történelemtanítás szakmódszertana.

czeplsand@gmail.com

Czibere Károly, közgazdász-szociálpolitikus, Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének címzetes egyetemi tanára, szaktanácsadó. Kutatási területe a szociális szabályozás.

czibere.karoly@kre.hu

Csorba Dávid (PhD), irodalomtörténész, teológus, a Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézet Reformáció Öröksége Műhelyének tudományos főmunkatársa és a Sárospataki Református Teológiai Akadémia főiskolai docense.

csdavid75@gmail.com

Domokos Andrea (PhD, dr. habil.), az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának és a Károli Gáspár Református Állam- és Jogtudományi Karának intézetvezető egyetemi tanára. Kutatási területei: büntetőjog, kriminológia.

domokos.andrea@kre.hu

Gudor Kund Botond (PhD), történész, református lelkipásztor Gyulafehérváron, a Nagyenyedi Református Egyházmegye esperese.

gudorbotond@yahoo.com

Hegyi Ádám (PhD), történész, a Szegedi Tudományegyetem egyetemi adjunktusa. Kutatási területe: református egyház története a 18. században.

hegyi@bibl.u-szeged.hu

Homicskó Árpád Olivér (PhD, dr. habil.), habilitált egyetemi docens, a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának nemzetközi és tudományos dékánhelyettese, a Munkajogi és Szociális Jogi Tanszék Tanszékvezető-helyettese.

homicsko.arpad@kere.hu

Kolumbán Vilmos József (PhD), református teológus-lelkész, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet egyetemi tanára és rektora. Kutatási területe a 18. századi magyar református teológia-, liturgia-, és iskolatörténet.

vkolumban@proteo.hu

Lukács Olga (PhD), történész-református lelkész, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző és Zeneművészeti Karának egyetemi docense. Kutatási területe: egyháztörténelem.

lukacs@yaho.de

Makkai Béla (CSc), történész, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karának egyetemi docense. Kutatási területe: a perem-magyarország és a szomszéd népek kapcsolata.

makkai.bela@kere.hu

Oláh Róbert (PhD), régi könyves könyvtáros, a Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményeinek tudományos igazgatóhelyettese. Kutatási területei: művelődéstörténet, egyháztörténet, irodalomtörténet.

lapislydius@gmail.com

Ósz Sándor Előd (PhD), református teológus-lelkész, az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltárának főlevéltárosa. Kutatási területei: református intézménytörténet, értelmiségi életpályák, reformátori teológia erdélyi és magyarországi recepciója, könyvtörténet.

osz_elod@yahoo.com

Pethő Sándor (PhD, dr.habil.), filozófus, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Filozófia Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára. Kutatási területei: politikai filozófia, államelmélet, vallástudomány.

petho.sandor@kere.hu

Petróczi Éva (PhD, dr. habil.), irodalomtörténész, ny. egyetemi intézetvezető. Kutatási területe: magyar és angolszász puritán irodalom.

petroczi60@gmail.com

Püsök Sarolta (PhD), református teológus-lelkész, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző és Zeneművészeti Karának egyetemi docense. Kutatási területe a rendszeres teológia.

pusoksarolta@gmail.com

Siba Balázs (Phd, dr. habil.) református teológus-lelkész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Valláspedagógiai és Pásztorálpszichológiai Tanszékének habilitált egyetemi docense.

siba.balazs@kre.hu

Sipos Gábor (PhD, dr. habil.), történész, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem professor emeritusa, a Magyar Történelmi Intézet óraadó tanára. Kutatási területei: kora újkori magyar művelődéstörténet, azon belül református egyháztörténet, könyvtártörténet, nyomdatörténet.

gsipos13@gmail.com

Szabadi István (PhD, dr. habil.), a Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár igazgatója, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézetének egyetemi docense.

Szabó András (PhD, dr. habil., DSc), irodalomtörténész, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karának professzor emeritusa és a komáromi Selye János Egyetem Tanárképző Karának egyetemi tanára. Kutatási területe a magyar reformáció és késő humanizmus irodalma.

szabo.andras@kre.hu

Szabó Előd (PhD), református teológus-lelkész, a Tatai Református Egyházköztség lelkipásztora és a Pápai Református Teológiai Akadémia intézetvezető főiskolai docense. Kutatási területe a Dunántúli Református Egyházkerület története.

szaboelod75@gmail.com

Szabó Zsolt (PhD, dr. habil.), jogász, a Károli Gáspár Református Egyetem Állam és Jogtudományi Karának egyetemi docense. Kutatási területei: alkotmányjog, parlamenti jog.

szabo.zsolt@kre.hu

Szatmári Judit (PhD), történész-levéltáros, a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének levéltárosa. Kutatási területe a 18–20. századi protestáns egyháztörténet.

szjudit1848@gmail.com

Szöcsné Gazda Enikő (PhD), néprajzkutató, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum muzeológusa.

Szűcs Ferenc (PhD), református teológus, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának professor emeritusa. Kutatási területe: rendszeres teológia.

drferencszucs@gmail.com

Tóth Gergely (PhD), történész, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet tudományos munkatársa. Kutatási területei: kora újkori magyarországi történetírás; magyarországi neolatin irodalom; Bél Mátyás és Révay Péter munkássága.

toth.gergely@btk.mta.hu

A sorozat eddig megjelent kötetei:

A sorozat eddig megjelent kötetei:

1. HIT 2018, szerk. Kiss Réka - Lányi Gábor, Bp.,
Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI RÖM - HTK ETKI,
L'Harmattan, 2019, 482 pp.

2. Vértelen ellenreformáció, szerk. Csorba Dávid, Bp.,
Károli Gáspár Református Egyetem,
ETKI RÖM - HTK ETKI, 2020, 310 pp.